СЛОВНИК

Д. І. ГАНИЧ
І. С. ОЛІЙНИК

СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Словарь по своей структуре переводной, украинско-русский, толковый. В его реестр вошли наиболее употребительные лингвистические термины, закрепившиеся в научной и учебной литературе. К терминам иностранного происхождения даются этимологические справки, приводится иллюстративный материал. Значение термина может иллюстрироваться соответствующими языковыми фактами из украинского, иногда из русского или других языков, а также употреблением термина в типичных для него словосочетаниях.

Для студентов филологических факультетов педагогических институтов и университетов, учителей-словесников.

Словник за своєю структурою перекладний, українсько-російський, тлумачного характеру. До його реєстру ввійшли найуживаніші лінгвістичні терміни, засвідчені в науковій та навчальній літературі. До термінів іншомовного походження подаються етимологічні довідки, наводиться ілюстративний матеріал. Значення терміна може ілюструватися відповідними мовними фактами з української, іноді з російської чи інших мов, а також вживанням терміна у типових для нього словосполученнях.

Для студентів філологічних факультетів педагогічних інститутів і університетів, учителів-словесників.

Рецензенти: кандидати філологічних наук *Л. О. Симоненко* та *В. А. Передрієнко* (Інститут мовознавства АН УРСР).

Редакція літератури з філології та педагогіки
Зав. редакцією *В. Г. Петік*

Г $\frac{4602020000-131}{М211(04)-85}$ 366-84

ПЕРЕДМОВА

Завдання словника — розкрити значення системи лінгвістичних термінів сучасного українського мовознавства. Словник розрахований на студента-філолога і вчителя-словесника, тому-то в ньому вміщені всі терміни, що вживаються в шкільному курсі української мови, а також найпоширеніші терміни лінгвістичних дисциплін, які вивчаються на філологічних факультетах педагогічних інститутів та університетів.

Словник лінгвістичних термінів — це довідник, який має допомогти вчителеві й студентові глибше усвідомити чи уточнити значення того чи іншого мовознавчого терміна, що необхідно для повного розуміння відповідних мовознавчих понять.

Єдиний на Україні «Словник лінгвістичних термінів», написаний Є. В. Кротевичем і Н. С. Родзевич і виданий ще в 1957 році, на сьогодні став великою рідкістю та й далеко не в усьому задовольняє сучасні вимоги. Адже протягом останніх десятиліть у лінгвістичній науці сформувалася значна кількість нових понять, на позначення яких і виникли терміни. Частина термінів традиційного мовознавства набула нових значень. Тому-то назріла потреба видати новий словник, що повніше відбивав би сучасну термінологічну систему української мови.

Джерелом для добору лінгвістичних термінів послужили наукові й навчальні посібники з мовознавчих дисциплін для школи і вузів, методичні посібники для вчителів-словесників, періодичні видання теоретичного й навчально-методичного характеру. Усі вміщені в Словнику терміни вивірені за найавторитетнішими виданнями, зокрема за «Словником слов'янської лінгвістичної термінології» (Прага, 1977).

У Словнику враховуються взаємозалежність, взаємовідпорядкованість між термінологічними одиницями, родо-видові зв'язки між ними тощо. Там, де чітко проявляється така залежність, зокрема між родовим і видовим

поняттями, словникова стаття будується за гніздовим способом. Ці гнізда об'єднуються навколо іменників чи прикметників. Звичайно, кожен термін поданий і на своєму алфавітному місці з відповідними посиланнями. Наприклад, у статті **вид** не тільки подається визначення категорії виду дієслова, а й розкривається значення доконаного і недоконаного видів. А на своєму місці за алфавітом вміщено **доконаний вид** і **недоконаний вид** з посиланням на **вид**.

Проте якщо термін, виражений словосполученням, збігається однією з своїх частин з терміном родовим, але не зв'язаний з ним родово-видовими відношеннями, то він у Словнику подається окремо, хоч і пов'язується посиланнями. Наприклад, у статті **відмінок** розкривається значення цього граматичного поняття, подається перелік усіх відмінків з відсиланням до статей **родовий відмінок, давальний відмінок** і т. д., де докладно з'ясовується їх семантика.

Усі терміни в Словнику (як слова, так і словосполучення) розташовані в алфавітному порядку. За алфавітом першого слова (з урахуванням і звукового складу другого) розміщені й термінологічні словосполучення:

АБЗА́Ц
АБЛАТИ́В
АБРЕВІАТУ́РА
БЕЗПІДМЕТО́ВИЙ
БЕЗПОСЕРЕ́ДНЄ КЕРУВАННЯ
БЕЗПРИСУДКО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ.

До всіх лінгвістичних термінів, поданих у Словнику, наводяться їх російські відповідники:

ВАРІА́НТ СЛО́ВА, вариа́нт сло́ва
ВІДМІ́НА, склоне́ние
ВІДМІ́НОК, паде́ж
ДВОЇ́НА, дво́йственное число́
ДВОКРА́ПКА, двоето́чие
СТАН ДІЄСЛО́ВА, зало́г глаго́ла.

Якщо термін іншомовного походження, то в дужках указується джерело походження і розкривається етимологія слова (чи слів), від якого виник термін:

АНТО́НІМИ, анто́нимы (від гр. anti — проти і onyma — ім'я) ...

ГРАМА́ТИКА, грамма́тика (гр. grammatikē, від gramma — літера, написання)...

ДЕФІ́С, дефи́с (нім. Divis — риска, від лат. divisio — розчленування) ...

ДИСИМІЛЯЦІЯ, диссимиля́ция (від лат. dissimilis — несхожий) ...

ЕВФЕМІЗМ, эвфеми́зм (від гр. euphēmismos — пом'якшений вираз, із eu — добре і phēmi — говорю) ...

У Словнику подається тлумачення кожного терміна, пояснюється відповідне йому поняття, а для всебічного окреслення його обсягу в одній словниковій статті розкривається і зміст термінів, які виражають видові поняття щодо родового. Наприклад, у статті **ступені порівняння**, крім визначення граматичної категорії якісних прикметників і прислівників, що виражає кількісну характеристику якості предмета чи дії, подаються відомості про значення вищого й найвищого ступенів та способи їх творення.

Для повнішого усвідомлення значення термінів, крім витлумачення, часто подаються ілюстрації. Значення терміна ілюструється, як правило, відповідними мовними фактами з української мови, проте інколи ілюстрації подаються з російської чи інших мов.

Якщо лінгвістичний термін має два чи більше значень, то кожне з них подається й витлумачується в одній словниковій статті за порядковими номерами, позначеними арабськими цифрами, наприклад:

ОРФОЕ́ПІЯ, орфоэ́пия (гр. orthoépeia — правильна мова, від orthós — прямий, правильний і epos — мова, мовлення). 1. Система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови...

2. Розділ мовознавства, який вивчає і встановлює нормативну літературну вимову.

У багатьох словникових статтях подається опис мовних явищ і фактів для повнішого розкриття вираженого терміном поняття.

При укладанні Словника використано такі лексикографічні праці:

А х м а н о в а О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.— 606 с.

Г р а б и с Р., Б а р б а р е Д., Б е р г м а н е А. Словарь лингвистических терминов.— Рига, 1963.— 256 с.

К р о т е в и ч Є. В., Р о д з е в и ч Н. С. Словник лінгвістичних термінів.— К., 1957.— 235 с.

Л е с и н В. М., П у л и н е ц ь О. С. Короткий словник літературознавчих термінів.— К., 1961.— 370 с.

М а р у з о Ж. Словарь лингвистических терминов.— М., 1960.— 436 с.

П о д о л ь с к а я Н. В. Словарь русской ономастической терминологии.— М., 1978.— 198 с.

Р о з е н т а л ь Д. Э., Т е л е н к о в а М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов.— М., 1974.— 543 с.

Русский язык. Энциклопедия / Главный редактор Ф. П. Ф и л и н.— М., 1979.— 431 с.

Словарь славянской лингвистической терминологии.— Прага, 1977.— 553 с.

Умовні скорочення

англ.— англійська мова
гр.— грецька мова
есп.— есперанто
ім.— іменник
іт.— італійська мова
лат.— латинська мова
нім.— німецька мова
прикм.— прикметник
рос.— російська мова
укр.— українська мова
фр.— французька мова

Український алфавіт

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Єє, Жж, Зз, Ии, Іі, Її, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Юю, Яя, ь.

А

АБЗА́Ц, абза́ц (нім. Absatz — уступ). 1. Відступ управо в початковому рядку друкованого чи рукописного тексту; новий рядок.

2. Частина друкованого або рукописного тексту від одного відступу до іншого, що складається з одного чи кількох речень і характеризується єдністю й відносною закінченістю змісту.

АБЛАТИ́В, аблати́в (лат. ablativus — віддільний, відкладний відмінок). У деяких мовах (лат., фр., англ.) відмінок іменників із значенням відділення. Слов'янським мовам не властивий, може відповідати в українській і російській мовах родовому відмінку з прийменниками *від, з* чи орудному відмінку.

АБЛА́УТ, абла́ут (нім. Ablaut — чергування голосних). Морфологічне чергування голосних у корені слова (внутрішня флексія, флексія основи), за допомогою якого виражаються різні граматичні значення, наприклад: *е — и* — нуль звука: *беру — збирати — брати; и — о* — нуль звука: *посилати — посол — слати; е — о: везти — возити.*

АБРЕВІАТУ́РА, аббревиату́ра (іт. abbreviatura, від лат. abbrevio — скорочую). Скорочене складне слово (іменник), утворене з початкових звуків, назв початкових літер чи початкових частин слів, на основі яких твориться скорочення. До абревіатури може входити й ціле слово.

За способом творення розрізняються: а) ініціальні абревіатури, утворені з початкових звуків слів повних назв: *БАМ, ТАРС, вуз, вагс,* чи з назв початкових літер слів: *ВДНГ (ве-де-ен-ге), РТС (ер-те-ес), НТР (ен-те-ер);* б) змішані, буквено-звукові абревіатури: *ДТСААФ (де-те-саф);* в) абревіатури, утворені поєднанням частини слова з початковими звуками або назвами початкових літер інших слів: *КамАЗ, райвно;* г) абревіатури, утворені поєднанням початкових частин слів: *військкор, колгосп, [illegible], [illegible];* д) абревіатури, утворені поєднанням початкової частини слова (чи частин слова) з повним словом: *запчастини, ощадкаса, профспілка, санепідстанція;*

е) абревіатури, утворені поєднанням початкової частини слова з початком і кінцем або тільки кінцем другого слова: *військомат* (військовий комісаріат), *мопед* (мотоцикл-велосипед); є) абревіатури, утворені поєднанням початкової частини першого слова повної назви з формою непрямого відмінка другого слова: *завскладом, комроти, помкомзводу*.

АБРЕВІАЦІЯ, аббревиа́ция. Спосіб творення складноскорочених слів (абревіатур) на основі словосполучень. Таким способом утворюються тільки іменники.

АБСОЛЮТНИЙ, абсолю́тный. 1. Незумовлений, узятий поза зв'язком, без порівняння; не співвідносний з попередніми чи наступними елементами висловлення. Абсолютна позиція. **Абсолютний час** — дієслівна форма часу, яка співвідносна з моментом мовлення, проте незалежна від часових форм інших дієслів у реченні. Наприклад: *І навчимося* (майбутній час) *ми землею володіти, як Маркс заповідав* (минулий час), *як Ленін учить* (теперішній час) *нас*. (М. Бажан.)

2. Повний, цілковитий. **Абсолютні омоніми** див. **омоніми. Абсолютні синоніми** див. **синоніми.**

АБСТРАКТНІ ІМЕННИКИ, абстра́ктные существи́тельные див. **іменник.**

АВТОСЕМАНТИЧНИЙ, автосемантический (від гр. autos — сам і sēmantikos — означальний). Повнозначний, такий, що має окреме самостійне значення. **Автосемантичні** слова — повнозначні слова, які мають самостійне лексичне значення і здатні функціонувати в ролі членів речення. **Автосемантичне речення** — речення незалежне, комунікативно закінчене, граматично не зв'язане з іншими реченнями. Наприклад: *Над містом стояла літня ніч. Високо серед неба стояв ясний місяць.* (В. Козаченко.)

АГЕНТИВНЕ ЗНАЧЕННЯ, агенти́вное значе́ние [від лат. agens (agentis) — діючий]. Значення діючої особи. В українській мові агентивне значення виражається системою відповідних суфіксів іменників.

АГЕНТИВНИЙ СУФІКС, агенти́вный су́ффикс див. **суфікс.**

АГЛЮТИНАТИВНИЙ, агглютинати́вный. Такий, що приєднується безпосередньо до кореня або незмінюваної основи, тобто який характеризується аглютинацією, утворюється способом аглютинації. **Аглютинативні мови** — мови, в яких граматичні форми слова утворюються способом аглютинації (а не зміною флексій), тобто шляхом

приєднання спеціальних префіксів або часток до кореня чи незмінюваної основи. До аглютинативних мов належать тюркські мови (азербайджанська, башкирська, казахська, татарська, турецька, узбецька та ін.), фінно-угорські, японська і деякі інші.

АГЛЮТИНАЦІЯ, агглютинáция (лат. agglutinatio — склеювання). Спосіб утворення похідних слів і граматичних форм (відмінка, числа тощо) у ряді мов (тюркських, монгольських, фінно-угорських та ін.) приєднанням до коренів чи незмінюваних основ спеціальних префіксів або часток, що мають самостійне і постійне значення. Наприклад, у казахській мові *ат — кінь, ат-лар-га — коням* (афікс-*лар* виражає значення множини, а *-га* — значення давального відмінка). В українській і російській мовах за принципом аглютинації утворюються дієслова пасивного і зворотного станів за допомогою афікса *-ся (-сь)* і форми множини дієслів за допомогою афікса *-те: купай — купай-ся, купай-те-ся.*

АДАПТÁЦІЯ, адаптáция (лат. adaptatio — пристосування, від adapto — пристосовую). Пристосування (полегшення) тексту для тих, хто починає вивчати іноземну мову, а також для дітей.

АДВЕРБÁЛЬНИЙ, адвербáльный. Придієслівний; той, що залежить від дієслова, підпорядкований йому. А д в е р б а л ь н е о з н а ч е н н я.

АДВЕРБІАЛІЗÁЦІЯ, адвербиализáция (від лат. adverbium — прислівник). Перехід слів з інших частин мови в прислівники. Найчастіше в українській мові адвербіалізуються іменники в непрямих відмінках (без прийменників і з прийменниками) і прикметники, наприклад: *бігом, кругом* (пор. іменник *бігом, кругом*), *напам'ять, вдалині, до вподоби, навесні, здалеку, в цілому, стиха.*

АДВЕРБІÁЛЬНИЙ, адвербиáльный. Прислівниковий. **Адвербіальне словосполучення** — словосполучення, в якому прислівник виступає в ролі стрижневого слова. Залежним від прислівника може бути інший прислівник (*дуже дивно, зовсім близько*), іменник у непрямих відмінках (*далеко від берега, вгорі над головою*) або займенник (*далеко від нас*).

АД'ЄКТИВÁЦІЯ, адъективáция (від лат. adjectivum — прикметник). Перехід слів з інших частин мови в прикметники. Найчастіше переходять у прикметники дієприкметники: *стояча вода, колюча шипшина, сіяне борошно, сушені яблука.* При переході в розряд прикметників дієприкметник втрачає дієслівні значення виду, часу,

виражає статичну ознаку предмета, втрачає здатність керувати формами непрямих відмінків іменників і визначатися словами з обставинним значенням. Окремі прикметники дієприкметникового походження утворюють ступені порівняння: *болючий — болючіший — найболючіший*. Ад'єктивовані прикметники можуть відрізнятися від дієприкметників місцем наголосу: *вáрений, пéчений* (дієприкметники) і *варéний, печéний* (прикметники). До розряду прикметників можуть переходити порядкові числівники, деякі займенники: *Першим учнем у класі став Гришко Саранчук.* (А. Головко.) *Платня нічого — краща ніж по інших сторонах.* (М. Коцюбинський.)

АД'ЄКТИ́ВНИЙ, адъекти́вный. Такий, що відноситься до прикметника, властивий прикметнику, має особливості прикметника. Ад'єктивні займенники. **Ад'єктивне словосполучення** — словосполучення, в якому прикметник виступає в ролі стрижневого слова. Залежним від прикметника може бути прислівник *(дуже цікавий, удвоє менший)*, іменник у непрямих відмінках з прийменником чи без нього *(вартий уваги, завзятий у роботі)*, займенник *(всім відомий, уважний до мене)*; інфінітив *(готовий виконати, здатний працювати)*. **Ад'єктивне речення** — речення, в якому в ролі іменної частини складеного присудка виступає прикметник.

АД'ЄКТИВО́ВАНИЙ, адъективи́рованный. 1. Такий, що перейшов до розряду прикметників, набув за змістом і формою ознак прикметника *(відомий, внайомий, вримий)*.

2. Який виступає означенням: збігається за синтаксичною функцією з прикметником.

АДСТРА́Т, адстрáт (лат. adstratum — нашарування). Мова зайшлого чи сусіднього населення, яка вплинула на мову корінних жителів певної місцевості і збереглася поряд з нею.

А́ЗБУКА, áзбука (від назв перших літер кириличного алфавіту *азъ* і *букы*) див. **алфавіт.**

А́КАННЯ, áканье. Збіг у ненаголошеному складі [а] і [о] в одному звукові, вимова ненаголошеного [о] як [а] або як звука, близького до [а]. Акання властиве білоруській і російській літературним мовам.

АКОМОДА́ЦІЯ, аккомодáция (лат. accomodatio — пристосування, від accomodo — пристосовую). Фонетичний процес пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків, внаслідок чого властивості одного звука частково поширюються на інший. При акомодації прогресивній початок артикуляції наступного звука пристосо-

вується до кінця артикуляції попереднього звука. Наприклад, після м'яких приголосних голосні [а], [о], [у] стають більш передніми, ніж на початку слова чи після твердих приголосних. Пор.: *лак* і *ляк, рад* і *ряд*. При акомодації регресивній кінець артикуляції попереднього звука пристосовується до початку артикуляції наступного звука: в російській мові всі голосні звуки перед м'якими приголосними звучать більш закрито, напружено і не так звучно. Пор.: *цел — цель, кон — конь, жест — жесть*.

АКТИВНА ЛЕКСИКА, акти́вная ле́ксика. 1. Сукупність слів тієї чи іншої мови, що в певний період її існування сприймається як звичайні сучасні слова без помітних ознак їх новизни чи застарілості. Щодо поширеності вживання в складі активної лексики виділяються: а) зрозумілі всім носіям певної мови загальнонародні слова, вживані в усіх стилях усної й писемної форми мови; б) широко вживані в різних галузях науки і мистецтва, техніки і виробництва терміни і номенклатурні назви, наприклад: *аналіз, акварель, автоген, діалектика, ізотоп, сталевар, програміст, рампа, хедер* та ін. Подібні слова активно використовуються лише в окремих спеціальних різновидах мовної діяльності, тому можуть бути зрозумілі й не всім носіям даної мови.

2. Активний запас слів окремих носіїв певної мови. Слова, які не тільки зрозумілі, а й активно використовуються в мовній діяльності окремої особи. Активна лексика завжди і безпосередньо залежить від рівня загальної культури й освіченості людини, її професії, соціального середовища тощо.

АКТИВНИЙ, акти́вный (лат. activus — діяльний, дійовий, діючий). 1. Такий, що має значення дії, діяльності, джерела дії, діяча. А к т и в н і д і є с л о в а (дієслова дії). **Активні** мовні органи див. **мовні органи.**

2. Утворений на основі граматичної категорії дієслова, яка виражає різні відношення між суб'єктом і об'єктом дії; такий, де суб'єкт дії виражений підметом, а його об'єкт — додатком. **Активні дієприкметники** див. **дієприкметник. Активний стан** див. **стан. Активний зворот** — синтаксична конструкція, в якій присудок виражений дієсловом дійсного стану, підмет означає діючу особу чи предмет, а прямим додатком виражається об'єкт, на який спрямована дія, виражена присудком. Наприклад: *Завод виконав план. Інженер склав проект.*

АКТУАЛІЗАЦІЯ, актуализа́ция. Реалізація потенційних можливостей елементів мови в мовленні, вико-

ристання їх відповідно до мети висловлення і вимог певної мовленнєвої ситуації.

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ, актуальное членение предложения. Смислове членування речення на основі аналізу вираженого в ньому змісту. Залежно від комунікативного завдання речення може членуватися на дві частини — предмет повідомлення і те, що повідомляється. Предметом повідомлення при актуальному членуванні речення є тема, що містить відоме для мовця в даній ситуації і служить відправним пунктом висловлювання. Заключною частиною є рема, або ядро висловлювання, в якому міститься те нове, що повідомляється про тему. Таким чином, рема є головною комунікативною частиною речення. Актуальне членування може збігатися і не збігатися з граматичним членуванням, з виділенням групи підмета і групи присудка. Частіше такого збігу немає. Актуальне членування речення виражається порядком слів та інтонацією. Одне і те саме речення може по-різному членуватися залежно від ситуації мовлення. Так, у реченні *А вранці полк вийшов на відкрите узлісся* темою є перша частина повідомлення — *А вранці полк вийшов*, а ремою — *на відкрите узлісся*. Якщо ж метою висловлення буде повідомлення про те, коли полк вийшов на узлісся, то темою речення буде *Полк вийшов на відкрите узлісся*, а ремою — *вранці*.

АКТУАЛЬНИЙ, актуальный (лат. actualis — справжній, теперішній, сучасний). Той, що має реальне значення і функцію в даному висловлюванні; відтворений у мовленні у вигляді, необхідному для свого природного функціонування. А к т у а л ь н е п о н я т т я.

АКУСТИКА, акустика (від гр. akustikos — слуховий). Розділ фізики, що вивчає звукові явища.

АКУСТИЧНИЙ, акустический (гр. akustikos — слуховий). Який належить до слухового сприйняття. А к у с т и ч н і в л а с т и в о с т і з в у к і в. А к у с т и ч н и й а н а л і з. А к у с т и ч н а к л а с и ф і к а ц і я г о л о с н и х.

АКУТ, акут (від лат. acutus — гострий, високий — про звук). 1. Підвищення (гострий тон, гострий наголос) звука в давньогрецькій та інших мовах.

2. Висхідний тон, який розпочинається з нижчого і закінчується вищим у межах одного складу. **Акут новий** — у спільнослов'янській мові висхідна інтонація, що прийшла на зміну старому циркумфлексу (старій інтонації). **Акут старий** — висхідна інтонація в спільнослов'янській

мові на складах, що мали довгий монофтонг чи дифтонг.

3. Високий тон звука, який протиставляється низькому і визначається висотою другої форманти.

4. Діакритичний знак [′] для позначення закритості [e] у французькій мові.

АКУТОВИЙ, **а́кутовый.** Прикм. до **акут. Акутова інтонація** — висхідний тон, який починається в межах одного складу з нижчого і закінчується вищим.

АКЦЕ́НТ, **акце́нт** (від лат. accentus — наголос). 1. Виділення фонетичними засобами (посиленням голосу, підвищенням тону тощо) складу в слові чи цілого слова, словосполучення; наголос.

2. Особливості вимови, які зумовлені в мовця специфікою артикуляційної бази рідної мови і проявляються в мовленні на нерідній мові. Такі помилки можуть бути і в межах однієї мови, коли носій діалекту недосконало володіє нормами літературної мови, зберігаючи особливості діалектної вимови. Акцент може поширюватися також на інші мовні рівні, проте найпомітніший він у вимові.

АКЦЕНТОЛО́ГІЯ, **акцентоло́гия** (від лат. accentus — наголос і гр. logos — слово, вчення). Розділ мовознавства, що вивчає природу, особливості і функції словесного наголосу.

АКЦЕНТУАЦІЯ, АКЦЕНТУВА́ННЯ, **акцентуа́ция.** 1. Виділення засобами наголосу окремих елементів (звуків, складів) у слові чи слів у фразі; наголошування.

2. Система наголосів у мові чи в групі споріднених мов.

3. Позначення наголосів у словах у писаному чи друкованому тексті.

АКЦЕНТУВА́ТИ, **акценти́ровать** (від лат. accentuo — наголошую). 1. Ставити наголос при вимові, а також знак наголосу у слові; наголошувати.

2. Виразно вимовляти з підсиленням наголосу склад чи окремий звук у слові.

АЛГОРИ́ТМ, **алгори́тм** (лат. algorithmus, від імені середньовічного узбецького математика Мухамеда Ібн-Муса арабізоване Аль-Хорезмі). Сукупність дій, точних правил опису, послідовне виконання яких приводить до правильного розв'язання завдання.

АЛЕГО́РІЯ, **аллего́рия** (гр. allēgoria, від allos — інший і agoreuo — говорю). Втілення абстрактного поняття в конкретному художньому образі. Наприклад, в байках, казках хитрість показується в образі лисиці, жадібність — в образі вовка, боягузтво, полохливість — в образі зайця.

АЛІТЕРАЦІЯ, **аллитерация** (від лат. ad — до, при і littera — літера). Повторення однакових приголосних звуків чи звукосполучень у вірші, реченні, строфі, як стилістичний прийом, як засіб підсилення виразності: *Тріснуло, струхло і стихло. Лиш шум все шумів рясношумний, шум, що його все б і слухав.* (П. Тичина.) *Коні круто кресуть в брук.* (Б. Олійник.) *Жухне жах на ножах, на тривожних рубежах.* (І. Драч.)

АЛОГІЗМ, **алогизм** (від гр. а — префікс, що означає заперечення, відсутність, і logismos — судження, вислів). 1. Хід думок, що порушує закони і правила логіки, а звідси виключає можливість пізнання істини.

2. Стилістичний прийом навмисного порушення в мовленні логічних зв'язків з метою комізму, іронії тощо.

АЛОМОРФ, **алломорф** (від гр. allos — інший і morphē — форма). Конкретна реалізація морфеми в певній позиції; морфи, тотожні за значенням, спільні за походженням, але різні фонемним складом, що зумовлено їхньою позицією в слові чи сусіднім морфом у цілому як носієм певного значення. Наприклад, морфи *рук-* і *руч-*, в яких знаходить своє конкретне вираження коренева морфема слів *рука* і *ручний*, є аломорфами цієї морфеми.

АЛОФОН, **аллофон** (від гр. allos — інший і phōnē — звук). Конкретна реалізація фонеми. Алофони — це звуки, в яких проявляється певна фонема залежно від місця в слові, характеру сусідніх звуків, місця наголосу та ін. Так, фонема української мови [е] має своїми алофонами звуки [е] в слові *вечір*, [$е^и$] в ненаголошеному складі слів *мене, несе*, [$и^е$] — в словах *вечірній, неси*. Фонема [з] реалізується в алофонах [з] у слові *золото*, [з'] — у слові *їздять*, [с] і [с'] — у словах *ро*[*с*]*казати*, [с']*цідити*, [ж] — в слові *ро*[*ж*]*чистити*, [ш] — в слові [ш]*шити*.

АЛФАВІТ, **алфавит** (гр. alphabētos, від назв перших літер грецької азбуки — *альфа* та *бета*, або *віта*). Сукупність літер, розташованих у встановленому для даної мови порядку. Латинський алфавіт. Український алфавіт. **Фонетичний алфавіт** — система знаків, які вживаються у фонетичній транскрипції.

АЛЬВЕОЛЯРНИЙ, **альвеолярный** (від лат. alveolus — жолобок, виїмка). Такий (про звук), що утворюється в процесі наближення або доторкання кінчика язика до альвеол (бугорків біля коренів верхніх зубів). **Альвеолярні приголосні** — передньоязикові приголосні, при вимові яких передня частина язика наближується або торкається до альвеол, наприклад англійські [d] і [t].

АЛЬТЕРНАЦІЯ, **альтернáция** (лат. alternatio — чергування, зміна). Чергування звуків, зумовлене певним фонетичним оточенням або морфологічною позицією.

АМÓРФНІ МÓВИ, **амóрфные языкѝ** (гр. amorphos, від а — не-, без- і morphē — форма) див. **ізолюючі мови.**

АМПЛІФІКÁЦІЯ, **амплификáция** (лат. amplificatio, від amplificio — поширюю, збільшую). Стилістичний прийом для підсилення характеристики явища, який полягає в нагромадженні синонімів, близькозначних слів, порівнянь тощо. Наприклад: *І в'яне, сохне, гине, гине Твоя єдиная дитина, Твоя Мариночка.* (Т. Шевченко.) *Про неволю плаче й голосить і тужить до болю голос сумний.* (Леся Українка.)

АМФІБÓЛІЯ, **амфиболѝя** (гр. amphibolia — двоякість, двозначність). Вираз, який можна тлумачити двозначно. Можливість двоякого тлумачення пов'язана з морфологічним членуванням чи можливостями різних синтаксичних зв'язків між словами в реченні (синтаксична амфіболія). Наприклад: *А я рушаю в путь — нову стрічать весну* і *А я рушаю в путь нову — стрічать весну.* (М. Рильський.)

АНАГРÁМА, **анагрáмма** (від гр. ana — пере-, через- і gramma — літера). Слово чи словосполучення, утворене шляхом перестановки окремих літер чи складів іншого слова: *бук — куб, літо — тіло.*

АНАКОЛУ́Ф, **анаколу́ф** (гр. anakoluthon — непослідовність). Порушення правильних формально-синтаксичних зв'язків, особливо між початком складного речення і його кінцем; граматична неузгодженість членів речення, які пов'язані за змістом.

АНÁЛІЗ, **анáлиз** (гр. analysis — розклад, розчленування). Розклад складного мовного цілого на його складові елементи. М о р ф е м н и й а н а л і з. М о р ф о л о г і ч н и й а н а л і з. С и н т а к с и ч н и й а н а л і з.

АНАЛІТЍЧНИЙ, **аналитѝческий** (від гр. analytikos — розчленований). Такий, що має в своєму складі більше одного слова; що складається з двох або більше слів, у тому числі й службових. **Аналітична форма** — описова, складена форма, що утворюється поєднанням службового слова з самостійним, наприклад: *буду робити, став працювати, більш пружний, найбільш авторитетний.* **Аналітичні мови** [illegible] мови.

АНАЛÓГІЯ, **аналóгия** (гр. analogia — відповідність). [illegible] як наслідок впливу, який справляють один на [illegible] елементи мови, що пов'язані між собою, прагнен-

ня до поширення більш продуктивних моделей (словозміни, словотвору, фонетичних змін і т. д.) на менш продуктивні, нечисленні. Наприклад, іменники типу *життя, знання* засвоїли закінчення *-а* за аналогією до родового відмінка; звук *і* у відкритому складі в словах *кінець, візок* тощо постав під впливом форм *кінця, візка,* де його поява закономірна.

АНАФОРА, ана́фора (від гр. anaphora — піднесення). Стилістична фігура, що полягає в повторенні однакових слів, виразів, звуків чи звукосполучень на початку віршованих рядків, строф або речень. **Анафора лексична** грунтується на повторенні слова чи слів. Наприклад: *Без вітру не родить жито, Без вітру вода не шумить. Без мрії не можна жити, Не можна без мрії любить.* (М. Сом.) **Анафора синтаксична** грунтується на повторенні одних і тих самих синтаксичних конструкцій. Наприклад: *Ми стали тому найсильнішими в світі, Що завжди тобою натхненні й зігріті, Що ти нас, як мати, любовно зростила, Що в кожному в нас твоя, партіє, сила. Що йдем за тобою — на труд і до бою.* (С. Олійник.) **Анафора фонетична** грунтується на повторенні звуків і звукосполучень. Наприклад: *Немов той Дант у пеклі, стою серед бандитів і злочинців, Серед пузатих, ситих і продажних... Співай, поете, в нами в тон! Стою, мов скеля, непорушний.* (П. Тичина.)

АНАФОРИ́ЧНИЙ, анафори́ческий. Такий, що вказує на попереднє слово чи слова, відсилає до раніше сказаного. А н а ф о р и ч н е с л о в о. Наприклад, анафоричний займенник у реченні: *А Олексій, той на все дивився по-своєму.* (Г. Квітка-Основ'яненко.)

АНАХРОНІЗМ, анахрони́зм (від гр. ana — назад і chronos — час). Уживання слова чи виразу, що не відповідає лексичним, фразеологічним і іншим нормам сучасної літературної мови.

АНДРО́НІМ, андро́ним (гр. andr, andros — чоловік). Найменування (прізвисько) жінки за ім'ям, прізвищем чи прізвиськом чоловіка: *Василиха, Ковалиха.*

АНТИТЕ́ЗА, антите́за (від гр. antithesis — протиставлення). Стилістична фігура, що полягає в зіставленні протилежних явищ, образів, думок чи понять для підсилення виразності. Для створення антитези часто використовують антоніми. Наприклад: *Згода будує, а незгода руйнує; Широкі ворота увійти, та вузькі вийти.* (Народна творчість.)

АНТИФРАЗА, або **АНТИФРАЗИС, антифра́зис** (гр. antifrasis, від anti — проти і frasis — вислів, зворот мови).

Троп, який будується на вживанні слова в протилежному значенні. Наприклад: *А тюрми! а люду!.. Що й лічить! Од молдаванина до фінна На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!* (Т. Шевченко.) *Швидкий, як черепаха. Багато, як у лисого чуприни. Давали, та в рук не пускали.* (Народна творчість.)

АНТОНІМИ, **антонимы** (від гр. anti — проти і onyma — ім'я). Слова з протилежним значенням. Антоніми виражають якісну протилежність *(гострий — тупий, великий — малий, м'якість — твердість, холод — тепло, радісно — сумно)*, протилежність координаційних понять *(південний — північний, день — ніч, тут — там)*, понять взаємозв'язаних і взаємозумовлених *(здоровий — хворий, цілий — розбитий, життя — смерть, фронт — тил, постійно — тимчасово)*, протилежну спрямованість дії *(підніматися — опускатися, вникати — в'являтися, приїжджати — від'їжджати)* тощо.

Багатозначні слова вступають в антонімічні зв'язки окремими своїми значеннями: *спокійний (сон, життя) — тривожний; спокійний (хлопець, вдача) — гарячий; спокійний (океан, течія) — бурхливий.*

Існують антоніми постійні, або загальномовні, і контекстуальні. Антоніми контекстуальні виникають унаслідок переносного вживання слова в значенні, яке не закріплене в мові, а з'являється тільки в певному контексті. Наприклад: *Мати в'яне, Дочка червоніє.* (Т. Шевченко.) *У душі моїй — Місця немає туманам, У душі моїй — Сонце червоне буя...* (В. Симоненко.) В антонімічні зв'язки входять як різнокореневі слова, що в цілому протиставляються своїм значенням одне одному *(молодий — старий, глибокий — мілкий, тепло — холод, зустріч — розлука, додавати — віднімати, колись — тепер)*, так і однокореневі, що творяться за допомогою афіксів, які в сполученні з коренем і надають зіставлюваним словам протилежного значення *(беззбройний — озброєний, надія — безнадія, симетрично — асиметрично, виводити — заводити, навантажити — розвантажити)*. Антоніми є важливим засобом стилістичної виразності, з їх допомогою створюються антитези.

В день осінній і в ночі короткій,
В рідній і в далекій стороні,—
І в моєму серці й Україні
Думою Шевченко гомонить. (Б. Олійник.)

[illegible] стилістична виразність антонімів нерідко лежить в основі фразеологічних одиниць: *Маленька праця*

краща за велике безділля. На чорній землі білий хліб родить; ні живий ні мертвий, ні холодно ні жарко.

АНТОНОМАЗІЯ, **антономáзия** (від гр. antonomasia, від antonomaso — найменовую по-іншому). 1. Троп, один із видів метонімії, особливість якого в тому, що власне ім'я, широко відоме з літератури, історії і т. д., вживається як загальна назва особи з властивостями носія цього імені, наприклад: *Іуда — зрадник, лицемір; Каїн — влочинець, вбивця, виродок; Колумб — першовідкривач, Отелло — ревнивець, Тартюф — лицемір.*

2. Стилістична фігура, суть якої в тому, що ім'я або власна назва замінюється описовим зворотом, наприклад: *батько логіки* — замість *Арістотель; основоположник літератури соціалістичного реалізму* — замість *О. М. Горький; вічне місто* — замість *Рим.*

АНТРОПОНІМ, **антропóним** (від гр. anthrōpos — людина і onyma — ім'я) Будь-яке власне ім'я людини (особисте ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім, кличка).

АНТРОПОНІМІКА, АНТРОПОНІМІЯ, **антропони́мика.** Розділ лексикології (ономастики), який вивчає власні імена людей, закономірності їх виникнення, розвитку, функціонування.

АÓРИСТ, **аóрист** (гр. aoristos — неозначений). Видочасова форма дієслова в індоевропейських мовах (грецькій, старослов'янській, давньоруській та ін.), що виражає минулу безперервну дію, яка мислилася як цілком завершений акт Було відомо три типи аориста: простий і старий сигматичний (від назви грецької літери *с* — сигма) та новий сигматичний. **Аорист простий** утворювався шляхом приєднання особових закінчень безпосередньо до кореня (*идъ, иде; могъ, може*). Цей тип аориста зрідка вже зустрічався і в старослов'янській мові. **Аорист сигматичний старий** утворювався за допомогою суфікса *-s-*, який передував флексії і асимілювався з приголосним основи, а голосний (крім другої і третьої особи однини) подовжувався (*рѣхъ, рече*). У давньоруській мові здебільшого зустрічаються форми старого сигматичного аориста від дієслів мовлення. **Аорист новий сигматичний** утворювався за допомогою суфікса, якому передував поєднувальний голосний *-о-* (він не з'являвся тільки в другій та третій особі однини): *несохъ, несе* (друга і третя особи), *несохомъ, несоста, несоша*, Аорист утрачений усіма слов'янськими мовами Залишком аориста в українській мові є частка *би* (2-га і 3-тя особи однини дієслова *быти*).

АПЕЛЯТИ́В, **апеллятив** (від лат. appellare — називати). 1. Іменник, що виражає загальну назву предмета.

2. Власна назва, вжита в значенні загальної, наприклад: *ампер, дизель, френч; бостон, кашемір.*

АПІКА́ЛЬНИЙ, **апика́льный** [від лат. apex (apicis) — кінчик]. Звук утворюється в процесі піднесення кінчика язика вгору і притиснення до зубів, ясен, альвеол або загинанням його до твердого піднебіння. Апікальні приголосні [ж], [ш]. А п і к а л ь н а а р т и к у л я ц і я.

АПЛІКА́ЦІЯ, **аппликация** (лат. applicatio — прикладання). Часткове накладання звуків однієї морфеми (морфи) на другу в слові, внаслідок чого ці звуки виконують подвійну роль, наприклад: *Смоленськ* + *ський* — *смоленський, купець* + *цький* — *купецький, матрос* + *ський* — *матроський;* у російській мові: *лилов* + *оватый* — *лиловатый.*

АПОЗИТИ́ВНИЙ, **аппозити́вный.** Той, що є прикладкою, виступає в ролі прикладки, характерний для прикладки. **Апозитивний зв'язок** — зв'язок між прикладкою і означуваним словом, який виражається в узгодженні у відмінку, а також у числі й роді, наприклад: *Хорол-річка, мати-героїня, учні-відмінники.* **Апозитивні відношення** — відношення між прикладкою і означуваним словом. Прикладкою виражається якісна характеристика предмета, родова ознака, характеристика особи за її професією, родом заняття, посадою, віком, національністю, місцем проживання тощо. Прикладка є одним із засобів емоційної оцінки предмета, часто виступає в ролі епітета. Див. **прикладка.**

АПОЗИ́ЦІЯ, **аппози́ция** (лат. appositio — прикладка). Див. **прикладка.**

АПО́КОПА, **апо́копа** (від гр. apokopē — відсікання). 1. Відпадання звука або звуків у кінці слова, що приводить до скорочення слова, наприклад: *раніш* — поруч з *раніше, четвер* з *четверг, чимдуж* — з *чим дужче.*

2. Утворення нових слів шляхом скорочення, наприклад: *кіло* з *кілограм, кіно* з *кінематограф, метро* з *метрополітен, спец* з *спеціаліст.*

АПОСТРО́Ф, **апостро́ф** (гр. apostrophos — відвернений, повернений набік). Надрядковий знак, який уживається на письмі: а) для відокремлення йотованих голосних від приголосних [р] та губних і інших приголосних: *б'ю, в'юн, м'ясо, сім'я, пір'я,* б) для відділення службових слів (часток) в іншомовних власних іменах *О'Коннор, д'Астьє, д'Артаньян;* в) для позначення палаталізації (пом'якшення) приголосних у фонетичній транскрипції: *с'іл'* (*сіль*).

АРГО, **арго́** (фр. argot — жаргон). Мова якоїсь вузької соціальної чи професійної групи, штучно створювана з метою мовного відокремлення; відзначається головним чином наявністю слів, незрозумілих для сторонніх. А р г о ж е б р а к і в - л і р н и к і в. Ш к і л ь н е а р г о. С п о р т и в н е а р г о.

АРГОТИ́ЗМ, **арготи́зм** (фр. argotismes, від argot — жаргон). Слова або вирази, які належать якомусь арго. Арготизми іноді використовуються в художній літературі, в мові персонажів як засіб стилістичної характеристики.

АРЕА́Л, **ареа́л** (від лат. area — площа, простір). Зона поширення мов, діалектів, тих чи інших фонетичних, лексичних чи граматичних явищ окремої мови чи діалекту.

АРТИ́КЛЬ, **арти́кль** (фр. article, від лат. articulus — член). Службове слово (частка) в деяких мовах для вираження роду, означеності чи неозначеності іменника. За місцем щодо іменника розрізняються артикль препозитивний, що стоїть перед іменником (в англійській, німецькій, французькій та інших мовах), і артикль постпозитивний, який стоїть після іменника (в албанській, болгарській, у скандінавських мовах). **Артикль неозначений** уживається тоді, коли йдеться про назву незнайомого предмета, вперше згадуваного, і вказує на те, що цей предмет належить саме до такого (а не іншого) класу. **Артикль означений** уживається, коли йде мова про назву предмета відомого, конкретного, що виділяється з класу однорідних предметів.

АРТИКУЛЯЦІ́ЙНИЙ, **артикуляцио́нный**. Прикм. до **артикуляція**. **Артикуляційна база** — типовий уклад, положення мовного апарату і система рухів мовного органа при вимові звуків даної мови. **Артикуляційні органи** див. **мовні органи**.

АРТИКУЛЯ́ЦІЯ, **артикуля́ция** (від лат. articulatio — розчленування). Дія мовних органів, внаслідок якої утворюються звуки. Артикуляція складається з трьох частин: наступу (екскурсії), витримки й відступу (рекурсії).

АРХАЇ́ЗМ, **архаи́зм** (гр. archaios — стародавній). Застарілі для певної епохи мовні елементи (слова, звороти, форми слів, афікси), що вийшли з активного вжитку. **Архаїзми лексичні** — застарілі слова, які в сучасній мові мають відповідні синоніми: *вікторія — перемога, всуе — даремно, ланіти — щоки, перст — палець, пря — битва, бій, рать — військо, чадо — дитя*. **Архаїзми лексико-словотворчі** — слова, що мають застарілу словотворчу

будову; їм відповідають у сучасній українській мові слова того самого кореня, але з іншими словотворчими засобами: *вартівник — вартовий, рибар — рибалка, словеса — слова, фортеція — фортеця.* **Архаїзми лексико-фонетичні** — слова, що зберігають застаріле звукове оформлення, чим і відрізняються від синонімів сучасної мови: *вражий — ворожий, глас — голос, зерцало — дзеркало, піїт — поет, сребро — срібло.* **Архаїзми семантичні** — слова, в яких поряд з активно вживаним у сучасній мові значенням (чи значеннями) є й значення застарілі: *живіт* — життя, *лікоть* — міра довжини, *поїзд* — велика валка підвід з учасниками весільного ритуалу, *братися* — одружуватися.

АРХАЇЧНИЙ, **архаический**. Застарілий, який вийшов із загальнонародного вжитку. Архаїчний стиль. **Архаїчна група дієслів** — невелика група дієслів (*бути, дати, їсти,* похідні слова від *вісти — відповісти, доповісти, розповісти* та ін.), які зберегли стару систему відмінювання.

АСЕМАНТИЧНИЙ, **асемантический**, **асемантичный**. Позбавлений власного значення. **Асемантичні сполучники** див. **сполучник**.

АСИМІЛЯЦІЯ, **ассимиляция** (від лат. assimilatio — уподібнення). Функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношенні. За ступенем уподібнення розрізняються асиміляція повна, при якій один звук повністю ототожнюється з іншим, наприклад: *безжурний — беж:урний, зшити — ш:ити,* і асиміляція часткова, при якій один звук уподібнюється іншому лише за певною акустичною чи артикуляційною ознакою — за дзвінкістю або глухістю *(бород'ба, проз'ба; росказати, бескраїй)*, за м'якістю чи твердістю *(день — д'нями, галка — гал'ці; дядько — Дядченко)*, за місцем чи способом творення *(у книз'ці, на ріц':і)*. **Асиміляція регресивна** — уподібнення попереднього звука наступному. У слові *боротьба* під впливом дзвінкого [б] глухий [т'] уподібнюється до нього і вимовляється як дзвінкий [д']. **Асиміляція прогресивна** — уподібнення наступного звука попередньому. В українській мові у слові *бджола* з давньоруського *бъчела* під впливом дзвінкого [б] наступний глухий приголосний [ч] уподібнився до попереднього і вимовляється як дзвінкий [дж]. **Асиміляція графічна** — уподібнення звуків, яке зафіксоване на письмі. **Асиміляція дистантна** — уподібнення несусідніх звуків, розділених іншими звуками, що можуть знаходитися в межах одного складу і належати до різних складів.

Асиміляція контактна — уподібнення суміжних звуків.

АСИНДЕТОН, асиндетон (гр. asyndeton — безсполучниковість). 1. Безсполучниковий зв'язок, безсполучниковість.

2. Стилістичний прийом, який передбачає пропуск сполучників, що пов'язують однорідні слова чи речення, для надання розповіді виразності, стислості. Напр.: *Не прийнялись три ясени, тополя всихала, повсихали три явори, калина зов'яла.* (Т. Шевченко). *Явором, кануnером, чебрецем, м'ятою, любистком запахло літо.* (К. Гордієнко.)

АСОНАНС, ассона́нс (фр. assonance, від лат. assono — відгукуюсь) Повторення в рядку, строфі, фразі однакових голосних як стилістичний прийом. Напр.: *За горами гори хмарою повиті, Засіяні горем, кровію политі.* (Т.Шевченко.)

АСПІРА́ТИ, аспира́ты (від лат. aspiratus — придиховий). Придихові приголосні звуки, що утворюються тертям повітря об голосові зв'язки без їх напруження. Прикладом таких звуків можуть служити глухі приголосні німецької мови [p], [t], [k], особливо коли вони стоять на початку або в середині слова перед наголошеним голосним. Слов'янським мовам аспірати не властиві.

АТЕМАТИ́ЧНИЙ, атемати́ческий. Такий, що не має тематичного голосного, утворений безпосереднім приєднанням суфікса до кореня. А т е м а т и ч н е у т в о р е н н я. **Атематичні дієслова** – дієслова, утворені приєднанням інфінітивного суфікса *-ти* безпосередньо до кореня дієслова, без тематичного голосного: *везти, гребти, могти.*

А́ТЛАС ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ, а́тлас диалектологи́ческий див. **діалектологічний.**

АТОНА́ЦІЯ, атона́ция. Втрата словом словесного наголосу, наприклад: *на́ ніч, на́ осінь, по́ світу.* Значно частіше зустрічається в російській мові: *за́ руку, на́ берег, о́т роду, по́ полю.*

АТРИБУ́Т, атрибу́т (від лат. attributum — додане) див. означення.

АТРИБУТИ́ВНИЙ, атрибути́вный. Який стосується означення, вживається як означення, має властивості означення, означальний. **Атрибутивний зв'язок** - вид синтаксичного зв'язку в словосполученні між словом із значенням предмета і словом, яке означає ознаку цього предмета *(зелена трава, нова книжка)*: відношення і зв'язки між означуваним словом і означенням до нього в межах речення. **Атрибутивне значення** див. **значення. Атрибутивна форма** — повна форма прикметника на відміну від предикативної, або короткої. **Атрибутивні прислівники**

див. прислівники. Атрибутивні форми дієслова — це дієприкметники і дієприслівники, в яких поєднується дія із значенням власне означальним (у дієприкметників) або обставинно-означальним (у дієприслівників).

АТРИБУТИВНО-ПРЕДИКАТИВНИЙ, атрибутѝвно-предикатѝвный. Такий, що поєднує в собі атрибутивну і предикативну функції. А т р и б у т и в н о - п р е д и к а т и в н і в і д н о ш е н н я. А т р и б у т и в н о - п р е д и к а т и в н и й з в' я з о к.

АФЕРЕ́ЗА, аферéзис. Відпадання початкового звука від дії кінцевого звука попереднього слова. Afереза зустрічається в українських говорах: *до 'дного (до одного), не 'ддаси (не оддаси), не 'бзивайся (не обзивайся) все 'дно (все одно)*. Афереза можлива всередині слів на стику морфем: *по'бливати (пообливати), по'дкидати (поодкидати), за'дно (заодно)*.

АФІКС, áффикс (лат. affixus — прикріплений). Загальна назва всіх морфем, крім кореня; службова морфема, частина слова, що змінює лексичне або граматичне значення кореня (основи) слова, виражає відношення між словами в словосполученні і реченні. Залежно від положення в слові і функції афікси поділяються на префікси, суфікси, інфікси. **Афікси словотворчі** — афікси, які служать для утворення нових слів: *рад-ість, вод-ян-ий, під-вод-н-ий*. **Афікси формотворчі**, або **граматичні**,— афікси, за допомогою яких утворюються форми слів: *вод-а, вод-ою, на-писати, з-робити, чорн-іш-ий*. **Афікси синкретичні**, які поєднують у собі функції словотворення і формотворення: *золот-ий* (від *золот-о*), *раб-а, супруг-а* (закінчення *-а* вказує на форму називного відмінка однини і виражає значення особи жіночої статі). **Афікси мертві** — афікси, які виділяються в слові шляхом етимологічного аналізу, але в сучасній мові не використовуються для утворення нових слів чи граматичних форм. Наприклад, за допомогою суфіксів *-р-, -д-* у давнину утворені слова *дар, жир* (пор. *дати, жити*), *правда, кривда* (пор. *правий, кривий*), але нових слів у сучасній українській мові вони не утворюють. Афікси живі в свою чергу поділяються на продуктивні і непродуктивні. **Афікси продуктивні** — афікси, що активно й широко використовуються в сучасній мові для утворення нових слів і граматичних форм, наприклад: суфікси *-ик, -яч (колгоспник, масовик, передовик; діяч,* [illegible]*)*, префікс *на- (нагріти, назбирати)*, закінчення *-ий (білий, космічний, воряний)*. **Афікси непродуктивні** — афікси, що виділяються при морфологіч-

ному аналізі слова, але для утворення нових слів чи граматичних форм не використовуються або використовуються зрідка, наприклад: префікс *пра-* (*прадід, прамова*), суфікс *-ух-* (*пастух, конюх*), закінчення *-м* в дієсловах (*дам, їм*). **Афікси регулярні** — афікси, які утворюють певну морфологічну модель і повторюються в ряді слів. Наприклад, з допомогою суфікса *-ств(о)* закономірно утворюються збірні назви: *людство, селянство, студентство*. **Нерегулярні афікси**, які словотворчих чи формотворчих моделей не утворюють, зустрічаються тільки в поодиноких утвореннях, наприклад, суфікси *-ов* (*любов*), *-их* (*жених*). **Афікси матеріально виражені, субстанціональні, або позитивні**,— афікси, що виступають у слові в реальних звуках (які в словах мають реальне звукове вираження): *слух-ач, дерево, читала*. **Афікси нульові, або негативні**,— афікси, які не мають реального звукового вираження (відсутність матеріально вираженого афікса) в одній із форм парадигми і виділяються, усвідомлюються тільки у співвідношенні з матеріально вираженими афіксами в інших формах цієї ж парадигми. Наприклад, іменник *дуб* з нульовим закінченням (воно є показником граматичного значення називного відмінка однини чоловічого роду) протиставляється формі *дуба*, де флексія вказує на родовий відмінок, а дієслово *ніс* з нульовим суфіксом і нульовим закінченням (вони є показниками минулого часу і чоловічого роду однини) протиставляється формам *нес-л-а* (жіночий рід однини) і *нес-л-и* (множина).

АФІКСА́ЛЬНИЙ, аффикса́льный. Прикм. до **афікс. Афіксальний словотвір** — творення нових слів за допомогою афіксів відповідно до словотворчих моделей даної мови.

АФІКСА́ЦІЯ, аффикса́ция. Творення слів чи граматичних форм слова шляхом приєднання до кореня, основи слова чи цілого слова афіксів.

АФІКСО́ЇД, аффиксо́ид. Коренева морфема, що вживається для утворення нових слів, виступаючи в ролі словотворчого афікса (суфікса чи префікса). Наприклад, у словах *хлібороб, винороб, півзахист, південь* афіксоїди відповідно *-роб* і *пів-*. Див. **префіксоїди. Суфіксоїди.**

АФОРИ́ЗМ, афори́зм (гр. aphorismos — визначення, вислів). Короткий влучний оригінальний вислів, що має закінчений зміст і досконалу форму: *Практика — критерій істини*. (К. Маркс.) *У всякого своя доля і свій шлях широкий*. (Т. Шевченко.) *Нам спокій тільки сниться*. (О. Блок.)

АФРИКАТА, аффрика́та (від лат. affrico — притираю). Приголосний звук із складною зімкнено-щілинною артикуляцією; при його вимові зливаються в одному звукові елементи зімкненого і щілинного приголосного, того самого місця творення. Перехід від зімкненої до щілинної вимови відбувається швидко й плавно. В українській мові до африкат належать [дз], [дз'], [дж], [ц], [ц'], [ч].

Б

БАГАТОЗНАЧНИЙ, многозна́чный. Прикм. до багатозначність. Багатозначне слово — слово, що має кілька значень.

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ, многозна́чность. 1. Наявність у одного й того ж слова двох чи більше зв'язаних між собою лексичних значень, що з'явилися в процесі розвитку первинного значення. Таким чином, одне слово служить назвою кількох різних предметів чи явищ дійсності. Наприклад, слово *чай* має такі значення: 1) південна вічнозелена рослина, із висушеного і спеціально обробленого листя якої приготовляють напій; 2) висушене і спеціально оброблене листя цієї рослини, з якого готують напій; 3) напій, настояний на листях. З різними значеннями виступає слово *гострий* у таких словосполученнях: *гострий ніж, гострий зір, гостре слово, гострі пахощі, гострі страви, гостре запалення, гострий конфлікт.* Між значеннями багатозначного слова існує семантичний зв'язок, що є підставою вважати їх значеннями одного й того ж слова і відрізняти від омонімів, які не мають семантичної спільності. Кожне із значень багатозначного слова реалізується в певних словосполученнях. Джерелом багатозначності є переносне значення слова. Розвиток багатозначності відбувається на основі схожості, суміжності, функціональної близькості. Багатозначними можуть також бути фразеологізми, граматичні форми слова і синтаксичні конструкції.

2. Здатність слова виступати з різними значеннями.

БАЖАЛЬНИЙ СПОСІБ, жела́тельное наклоне́ние див. спосіб.

БЕЗАФІКСНИЙ, беза́ффиксный. 1. Який не використовує афікси як словотворчий засіб. Безафіксне словотворення див. словотвір.

2. Такий, в основі якого не виділяється афікс. Безафіксні утворення (*біг, клич, синь*).

БЕЗВІДНОСНИЙ, **безотносительный.** Який незумовлений, не співвіднесений з попередніми чи наступними елементами висловлення. **Безвідносна міра якості** — лексико-граматична категорія якісних прикметників і якісно-означальних прислівників, яка вказує на міру вияву ознаки в предметі (у прикметниках) чи міру якості (у прислівниках) без порівняння її з такою самою ознакою в іншому предметі чи такою самою якістю іншої дії, стану чи ознаки (в прислівниках). Розрізняються три безвідносні ступені інтенсивності ознаки якісних прикметників і відповідно три ступені міри якості в якісно-означальних прислівниках: недостатній, помірний і надмірний. Недостатній ступінь інтенсивності ознаки вказує на невелику міру якості. Синтетичні форми: *білуватий, синюватий, зеленуватий, зеленкуватий, зеленавий; довгувато, важкувато.* І аналітичні: *злегка синій, дещо різний, не дуже сильний, трохи гіркуватий; не дуже глибоко, трохи холодно.* Помірний ступінь інтенсивності ознаки вказує на якість, що досягає, але не перевершує звичайної для предмета міри. За структурою це прикметник чи прислівник у початковій формі: *широкий, довгий, веселий; широко, довго, весело.* Надмірний ступінь інтенсивності ознаки вказує на велику, більшу або значно більшу від звичайної міри вияву якості. Синтетичні форми: *багатющий, злющий, високенний, величезний, довжелезний, препоганий, всесильний, надтвердий, запізнілий, ультракороткий, екстраординарний.* І аналітичні: *досить переконливий, надто широкий, вкрай незадовільний, зовсім новий, не в міру серйозний; дуже швидко, надто дорого, занадто голосно.* **Безвідносний час** див. **абсолютний.**

БЕЗОСОБОВИЙ, **безличный.** 1. Який має форму третьої особи однини теперішнього часу або форму середнього роду минулого часу, що вживаються в невласному значенні і не вказують на особу — творця дії. **Безособові дієслова** див. **дієслово.**

2. Такий, що не передбачає граматичного вираження суб'єкта дії. **Безособове речення** — односкладне речення, в якому форма присудка не виражає особи, тобто дія чи стан не співвідносяться з суб'єктом чи активним діячем. Головний член безособових речень виражається: 1. Безособовим дієсловом: *Звечоріло, зірки проступили на небі* (О. Гончар.) *Світало і хмарилось. Вітер летів виднокругом.* (Л. Первомайський.) 2. Особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні: *Надворі забіліло.* (А. Головко.) *Прохолодою повіяло в лісу.* (М. Стельмах.) 3. Незмінюваною

предикативною формою на *-но, -то*: *Дивне місто проти сонця. Всі взолочено віконця.* (П. Тичина.) *Роботу покинуто.* (М. Коцюбинський.) *Зал залито яскравим, сліпучим світлом.* (Ю. Яновський.) 4. Словами категорії стану (предикативними словами): *У повітрі тихо, холодно і морозно.* (П. Панч.) *Жаль стало батька.* (М. Коцюбинський.) *Треба до агрономів прислухатися.* (А. Головко.) 5. Заперечним словом *немає (нема)*: *Нема рятунку ворогам.* (Леся Українка.) *Ні меж, ні краю колгоспному врожаю.* (Народна творчість.) **Безособовий присудок** див. **присудок. Безособове вживання** див. **вживання.**

БЕЗОСОБО́ВО-ПРЕДИКАТИ́ВНІ СЛОВА́, безли́чно-предикати́вные слова́ див. **предикативи.**

БЕЗОСОБО́ВІСТЬ, безли́чность. Ім. від прикм. *безособовий*. **Безособовість дієслова. Категорія безособовості** — дієслівна категорія, яка створюється протиставленням форм третьої особи однини теперішнього часу або форми минулого часу середнього роду в невласному значенні відповідним особовим формам дієслова.

БЕЗПІДМЕТО́ВИЙ, бесподлежа́щный. Який не має в своєму складі підмета. **Безпідметові речення**— односкладні речення з одним головним членом у формі присудка. До безпідметових належать означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні односкладні речення.

БЕЗПОСЕРЕ́ДНЄ КЕРУВА́ННЯ, непосре́дственное управле́ние див. **керування**.

БЕЗПРЕ́ФІКСНИЙ, беспре́фиксный, бесприставочный. 1. Такий, що не користується префіксами як словотворчим засобом. Безпрефіксний тип словотворення. 2. В основі якого не виділяється префікс. Безпрефіксне слово.

БЕЗПРИЙМЕННИКО́ВИЙ, беспредло́жный. Такий, що утворюється, здійснюється без використання прийменника чи службового слова, за допомогою якого реалізується граматичний зв'язок. **Безприйменникове словосполучення** — словосполучення, зв'язок між елементами якого [illegible] без допомоги прийменників: *іти дорогою,* [illegible] *корисний дітям.* **Безприйменниковий зв'язок** — граматичний зв'язок між словами, який виражається без участі прийменника. Наприклад: *відцуратися* [illegible] *батька, обрати секретарем, корисний дітям* ([illegible] *відцуратися від слова, вищий від батька, вищий за* [illegible] *обрати за секретаря, корисний для дітей*). **Безприйменникове керування** див. **керування. Безприйменни-**

ковий відмінок див. **відмінок. Безприйменниковий додаток** див. **додаток.**

БЕЗПРИСУДКОВЕ РЕЧЕННЯ, **бессказу́емное предложе́ние.** Односкладне речення, головний член якого може бути співвіднесений з підметом двоскладного речення (номінативне речення): *Холодний день Пора осіння. Дуби верхами не шумлять.* (О. Підсуха.)

БЕЗСПОЛУЧНИКОВИЙ, **бессою́зный.** Такий, у якому зв'язок частин і синтаксична цілісність складних єдностей здійснюється без участі сполучників, лише з допомогою ритмомелодичних засобів і співвіднесеності складових частин. **Безсполучникове складне речення** — речення, складові (предикативні) частини якого об'єднуються в єдине синтаксичне цілісне висловлення засобами ритмомелодики, видо-часовою узгодженістю дієслів-присудків та порядком розташування частин, без використання сполучників чи сполучних слів.

Відповідно до різного типу інтонації як засобу зв'язку складових частин розрізняються безсполучникові речення з інтонацією переліку: *Світиться в блакиті сонце, зеленіють гори, джерельною свіжістю дихає вода* (О. Гончар.); з інтонацією протиставлення: *Минали дні — брат не повертався.* (О. Десняк.) *Хоче дівчина журитись — заважають солов'ї* (Т. Масенко.); з інтонацією зумовленості: *Послухай їх — опинишся в біді* (Ю. Яновський.); з інтонацією пояснювальною: *Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені золотистім.* (Леся Українка.) *У хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках.* (М. Коцюбинський.) За характером смислових і граматичних відношень між частинами розрізняються безсполучникові речення з однотипними частинами (однорідного складу) і речення з різнотипними частинами (неоднорідного складу). У реченнях з однорідними частинами виражається одночасність перелічуваних явищ, послідовність подій чи явищ у часі, зіставлення чи протиставлення подій, явищ та ін. Безсполучникові речення цього типу можуть бути співвідносними з складносурядними реченнями: *Долиною туман пливе,* [*і*] *не чути плеску хвиль його.* (Д. Павличко.) *Літо дбає,* [*а*] *зима поїдає.* (Народна творчість.) У безсполучникових складних реченнях з різнотипними частинами можуть бути пояснювальні відношення, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові, наслідкові, часові та ін. Вони можуть співвідноситися зі складнопідрядними реченнями: *Машина не заводилась: бачок був порожнім.* Безсполучникові складні речення можуть і не бути співвідносними з

реченнями складносурядними чи складнопідрядними: *День обіцяв бути погожий, на небі ні хмариночки, ні плямочки.* (П. Мирний.) *Подивись: в початку року на землі лежать сніги.* (Н. Забіла.)

Особливий вид безсполучникових складних речень становлять речення з приєднувальними відношеннями між складовими частинами: *У лісі дзвеніла пилка й удари сокир — то будувались нові будівлі.* (Ю. Збанацький.)

БІЛАБІАЛЬНИЙ, билабиальный (від лат. bi... з bis — двічі та labialis—губний). Утворюється зближенням чи змиканням губів; губно-губний. Напр.: в українській мові до білабіальних належать [б], [п], [в], [м].

БІЛІНГВІЗМ, билингвизм (лат. bilinquis — двомовний, від bi... з bis — двічі і linqua — мова) див. **двомовність.**

БІНАРНИЙ, бинарный (лат. binarius). 1. Подвійний, двоїстий, який складається з двох частин.

2. Який грунтується на припущенні, що фонетична і граматична система піддається групуванню по два протиставлення за наявністю — відсутністю певної ознаки, за максимальним чи мінімальним її виявленням. Наприклад: м'якість — твердість, дзвінкість — глухість приголосних; змінність — незмінність іменників; доконаний — недоконаний вид дієслова; активний — пасивний стан дієприкметників; зв'язок сурядний — підрядний; речення односкладні — двоскладні і т. д. У межах окремих частин бінарних протиставлень виділяються менші складові елементи, наприклад: звуки голосні — приголосні, приголосні шумні — сонорні, шумні дзвінкі — глухі. **Бінарний принцип** — принцип вивчення, класифікації і опису мовних одиниць, заснований на припущенні, що фонологічна й граматична система мови піддається групуванню на бінарні опозиції.

БОКОВИЙ ПРИГОЛОСНИЙ, боковой согласный. Приголосний звук, що утворюється внаслідок тертя повітряного струменя об бокові краї (або тільки один край) передньої частини язика при зімкненні його з верхніми зубами чи альвеолами, а також середньої частини язика при зімкненні її з твердим піднебінням. Боковими приголосними в українській і російській мовах є звуки [л], [л'].

БУКВА (ЛІТЕРА), буква. Графічний знак (писемний або друкований) у системі алфавіту (азбуки) певної мови, який служить для позначення на письмі звуків (фонем і варіантів фонем).

Залежно від величини і рисунка букви поділяються на малі і великі. **Мала буква** має звичайний розмір, не

підвищується над іншими в рядку. Вона вживається завжди, за винятком тих випадків, коли правописом передбачене вживання великої літери Велика буква на противагу малій — більшого розміру, вища й нерідко іншого рисунка. Вживається велика буква у випадках, передбачених орфографією.

Більшість з 32 букв українського алфавіту однозначні, тобто передають на письмі один звук (одну фонему чи її варіант): *б, п, в, м, ф, к, х, ж, ч, ш* та ін. Буква *г* співвідносна з двома фонемами — фарингальною [г] і задньоязиковою [ґ], а *щ* завжди передає сполучення двох фонем — [ш] і [ч]. Є букви, що в одних випадках передають два звуки, а в інших — один. Наприклад, букви *я, ю, є* на початку слова, після голосних і твердих приголосних та зрідка в іншомовних словах після м'яких приголосних позначають відповідно два звуки [ja], [jy], [je], а в інших випадках — передають м'якість попередніх приголосних і звуки [а], [у], [е]. Буква *ь* окремого звука на письмі не позначає. Один звук може передаватись і двома буквами: дзвінкі африкати в українській мові [дж] і [дз] передаються сполученнями букв *дж* і *дз*. Одна й та сама буква може позначати різні звуки, наприклад, *с* означає звуки [с] *(сам, сум)*, [с'] *(сім, сіль)*, [ш] *принісши (принішши)*, [ж] — *у нас же (у наж же)*. У той же час один і той самий звук може позначатися на письмі різними буквами *(різьба* і *просьба, ходьба* і *молотьба)*. Бувають випадки, коли букви, які здебільшого означають звуки, пишуться і тоді, коли вони звуків не передають, наприклад, *д, т, л* у російських словах *сердце, солнце, честный*

БУСТРОФЕДО́Н, бустрофедо́н (гр. bustrophēdon, від bus — бик і strepho — повертаю). Спосіб письма за яким перший рядок писався зліва направо, другий — справа наліво, третій — знову зліва направо і т. д. Таким способом користувалися в крітському, хеттському, південноаравійському, етруському й давньогрецькому письмі

БУТТЄВЕ (ЕКЗИСТЕНЦІА́ЛЬНЕ) РЕ́ЧЕННЯ, быти́йное (экзистенциа́льное) предложе́ние. Різновид номінативного речення із значенням наявності, існування предмета, явища, події.

В

ВАЛЕ́НТНІСТЬ СЛО́ВА, вале́нтность сло́ва (від лат. valentia — сила). Здатність слова вступати у зв'язки з певними іншими словами й утворювати словосполучення.

ВА́МПУМ, ва́мпум (алгонкінське wampum, від wampumplag — нитки, на які нанизано черепашки). Пояс чи жезл з прикріпленими або нанизаними черепашками різного розміру й кольору, що використовувалися як умовні знаки. записи, фіксації якоїсь інформації індіанськими племенами Північної Америки.

ВАРВАРИ́ЗМ, варвари́зм (гр. barbarismos) Іншомовне слово або вислів, які не стали загальновживаними, повністю не засвоєні мовою наприклад: *авеню, місіс, сер, віва, салам* та ін. Варваризми використовуються, як правило, при характеристиці особливостей життя, побуту і звичаїв інших народів, а також іноді для досягнення комічного ефекту. Варваризми не тільки не перекладаються, а й часом зберігають на письмі чужомовну графічну передачу: *візаві* і *vis-a-vis (віч-на-віч), тет-а-тет* і *tête-a-tête (тільки вдвох, віч-на-віч), альма-матер* і *alma mater* (старовинна студентська назва університету, буквально — *мати-годувальниця*), *tabula rasa (чиста дошка)*.

ВАРІА́НТ, вариа́нт [від лат. varians, variantis— змінний]. Видозміна або різновид мовної одиниці: фонеми, морфеми, слова тощо. **Варіанти морфем** - це різновиди морфем. які тотожні за значенням, мають спільне походження, відрізняються фонемним складом і можуть взаємно заміщувати одна одну. Наприклад, флексійна морфема давального відмінка однини іменників чоловічого роду *-у* має своїм варіантом *-ові: брату — братові, товаришу — товаришеві*. Варіанти морфем поділяються на повні й часткові. Повними варіантами називаються морфеми, що заміщують одна одну (вільно варіюються) в оточенні будь-яких морфів *(на широкому полі — на широкім полі)*. Частковими варіантами називаються морфеми. які заміняють одна одну тільки в оточенні частини морфів *(довіра — довір'я)*, в оточенні останніх морфів виступає один з часткових варіантів. Варіанти морфем можуть відрізнятися стилістично *(молода — молодая, високі — високії)*

Варіанти слова — різновиди одного й того ж слова, що мають тотожний морфемний склад і деякі незначні відмінності (в фонетичному складі, наголосі, афіксах), які не порушують єдності лексичної одиниці в цілому. Розрізняють варіанти слів фонетичні *(онук — внук)*, акцентуаційні *(безвиха́сний — безвихасний, оповіда́ч — оповідач)*, морфологічні *(бурлак — бурлака, зневіра — зневір'я)*. Семантичними варіантами слова вважаються різні значення багатозначного слова. **Варіанти фонеми** — усі звукові реалізації фонеми разом з головним виявом її. Розрізняються

три види варіантів фонеми: факультативні, комбінаторні і позиційні. **Факультативними варіантами** є такий звуковий вияв фонеми, який реалізується в сильній позиції і може виступати замість головного вияву фонеми. Так, в українській мові поряд з вимовою фонеми [в] у сильній позиції як сонорного щілинного губно-губного приголосного зустрічається в деяких носіїв мови вимова її в тій самій позиції як губно-зубного звука: *вітер, квіти*. Губно-зубний приголосний у цьому випадку є факультативним варіантом головного вияву фонеми [в]. М'який приголосний [д'], який може з'являтися перед м'якими сонорними [н'], [л'] у словах типу *під'няти, д'нями, д'ля*, є факультативним варіантом фонеми [д]. **Комбінаторними варіантами** є такі реалізації фонем, які з'являються замість головного вияву під впливом звукового оточення. Наприклад, напівм'які губні перед голосним [і] є комбінаторним варіантом фонем [б], [п], [в], [м]: *бік — боку, піч — печі, віз — воза, мій — мого*. Факультативні і комбінаторні варіанти називають ще варіаціями фонем. **Позиційні варіанти** — це різновиди (відтінки) фонем, що виступають замість головного вияву в певній означеній позиції. У сучасній українській мові фонема [в] у кінці слова після голосного та в кінці складу вимовляється як нескладовий голосний [ў]: *читаў, жоўтий*. Позиційним варіантом фонеми [о] є голосний [о^у], який з'являється в ненаголошеному складі перед складом з наголошеним [у]: *го^{у}лубка, во^{у}вуля*. Додатковий варіант — це варіант, який збігається з виявом інших фонем: *боротися — бород'ба, ткати — ччемо, радиш — радис'ся, книжка — книз'ці*. **Варіанти фразеологічних одиниць** — фразеологізми з однаковим значенням і однаковим ступенем семантичної злитності, один із компонентів яких має різне лексико-граматичне вираження. Наприклад: *багато води втекло — немало (чимало) води вбігло — багато (немало, чимало) води спливло; брати гору — брати верх; ні пари в уст — ні пари з рота; іти своїм шляхом — іти своєю дорогою; сім потів вийшло — сто потів вийшло; ради (заради) гарних очей — ради (заради) чудових (прекрасних, прегарних) очей; стояти стіною — стояти горою*. Фразеологічними варіантами називають також однотипні фразеологізми з однаковим значенням, які відрізняються один від одного лексичною повнотою: *баба з воза — кобилі легше — баба з воза; бити в одну точку — бити в точку; брати в свої руки — брати в руки*.

ВАРІАТИВНІСТЬ, вариативность. Наявність різновидів: видозмін у мові й мовленні, що викликана різними

умовами вживання мовних одиниць, а також відмінністю в належності мовців до соціального чи територіального середовища.

ВАРІАЦІЯ ФОНЕМИ, вариа́ция фоне́мы. Різновид (відтінок) фонеми, який виступає замість головного вияву фонеми в сильній позиції або під впливом звукового оточення і не збігається з іншими фонемами чи виявами інших фонем певної мови. Варіаціями є факультативні і комбінаторні варіанти фонем.

ВЕЛЯРИЗАЦІЯ, веляриза́ция (лат. velaris — задньопіднебінний). Додаткове піднесення задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння, що зумовлює ствердіння приголосного звука і різко знижує його тон і шум. Веляризуватися можуть усі приголосні, крім задньоязикових та увулярних, для яких така артикуляція є основною.

ВЕЛЯРИЗОВАНИЙ, веляризо́ванный. Приголосний, при вимові якого до основної артикуляції приєднується веляризація.

ВЕЛЯРНИЙ, веля́рный див. **задньоязиковий.**

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ, вербализа́ция (від лат. verbum — слово, дієслово). Перехід інших частин мови до розряду дієслів. Такий перехід проявляється тільки в синтаксичній функції: слово з іншої лексико-граматичної категорії виконує функцію дієслівного присудка. Наприклад: *Геть в моїх очей!..* (Панас Мирний.) *Тьфу на ваші порядки!* (М. Кропивницький.)

ВЕРБАЛЬНИЙ, верба́льный (лат. verbalis, від verbum — слово, дієслово). 1. Дієслівний.

2. Словесний. Вербальне мислення — вид мислення, елементи якого втілені в форму слів конкретної мови. Вербальний метод навчання.

ВЖИВАННЯ, употребле́ние. 1. Характер, особливості функціонування мовної одиниці в мовленні. Вживання предикативне. Вживання синтаксичне. Вживання безособове—вживання дієслова в значенні, яке не пов'язується з будь-яким суб'єктом чи діячем.

2. Використання слова чи висловлення як явища стилістики мовлення. Вживання образне. Вживання образнометафоричне.

ВЗАЄМНИЙ, взаи́мный. Який виражає двобічність, що вказує на зворотний перехід з суб'єкта на об'єкт, унаслідок чого творець дії є одноразово об'єктом тієї ж дії в ролі іншого творця чи творців дії. Взаємне значення мають зворотні дієслова: *вони обнялися, вони розлучилися.* Взаємне підпорядкування — взаємна залежність предикатив-

них частин складного речення, жодна з яких не є ні головною, ні підрядною: *Не пройшла й хвилина, як поплавок різко щось потягло глибоко в воду.* (Ч. Айтматов.)

ВИБУХ, взрыв. Моментальне розмикання під натиском струменя видихуваного повітря зімкнених мовних органів при вимові приголосних типу [б], [п], [д], [т], [к], [г].

ВИБУХОВИЙ, взрывной. Зімкнений приголосний звук, при вимові якого струмінь повітря проривається крізь зімкнення мовних органів. В українській мові до вибухових, або зімкнених, належать приголосні [б], [п], [д], [т], [к], [г].

ВИГУК, междометие. Клас незмінних слів, які служать для вираження почуття, відчуття, виявлення емоційно-вольових реакцій на довколишню дійсність: *ах, ох, гай-гай, геть, агов, ну, ура, ух, гвалт, ціп-ціп.* Вигуки не належать до самостійних слів, бо не мають номінативного значення і не виконують ролі членів речення; вони не належать і до службових слів, бо не виражають відношень між словами і реченнями, не вносять у речення додаткових смислових відтінків. За значенням вигуки поділяються на емоційні, що виражають різні почуття і переживання людини (радість, задоволення, захоплення, схвалення; скорботу, горе, жаль, смуток, здивування, емоційну характеристику оточення), та наказово-спонукальні, що виражають волевиявлення людини (наказ, спонукання до дії, заборону тощо). Різновидом вигуків, що виражають волевиявлення людини, є **вигуки апелятивні** (від лат. appellatio — звернення), які служать засобом привернення чиєїсь уваги до чогось, виражають оклик, привітання, прощання, подяку, пробачення тощо, наприклад: *ей!, гов!, здрастуйте!, добридень!, спасибі!* Окремо стоять вигуки, що вживаються для прикликання чи відгону тварин.

За походженням і способом творення розрізняються вигуки первинні (непохідні), які генетично не пов'язані з повнозначними частинами мови *(а!, ух!, пхе!, люлі!)*, і вигуки вторинні (похідні), що співвідносні з словами або формами самостійних слів *(матінко!, нене!, отаке!, даруйте* та ін.). До вторинних (похідних) відносяться слова-оклики, якими кличуть або відганяють тварин *(цабе!, уть-уть)*, вигукові фразеологізми *(хай йому грець, от тобі й раз, здоровенькі були)* і вигуки, запозичені з інших мов *(алло!, караул!, браво!, полундра!)*. **Вигуки дієслівні** — слова, що за формою й функцією збігаються із звуконаслідуваннями і означають різкий, стрімкий, навальний рух: *глядь, верть, круть, морг, скік, шубовсть.*

ВИГУКÓВИЙ, **междомéтный.** Прикм. до вигук. **Вигукове речення** — речення, яке складається з вигуку чи слова, що функціонує в значенні вигуку. **Вигукова теорія походження мови** див. **теорія вигуків.**

ВИД, **вид.** Граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до її внутрішньої межі чи результату. Вид дієслова характеризує дію в процесі її становлення, розгортання або як повністю реалізовану чи результативну. Категорія виду властива всім дієсловам у всіх їх формах. Категорію виду становлять співвідносні форми дієслова доконаного і недоконаного виду. Основним значенням дієслів доконаного виду є: 1) завершеність початкової стадії дії (*зашуміти, покотитися, рушити*); 2) обмеження тривалості завершеної дії (*полежати, повчитися, простояти*); 3) досягнення результату (*вивчити, збудувати, розрізати*); 4) раптовість дії (*смикнути, штовхнути*).

Дієслова недоконаного виду означають дію в її протіканні, без вказівки на її межу (*читати, різати*). Значення недоконаного виду мають також безпрефіксні дієслова руху (*бігти, іти, їхати, летіти, пливти; бігати, ходити, їздити, літати, плавати*). Співвідносні форми дієслова доконаного і недоконаного виду становлять видову пару (*робити — зробити, писати — написати, лишати — лишити, впливати — вплинути, умирати — умерти, брати — взяти*). Частина дієслів не утворює видових пар. Це одновидові дієслова, які завжди виступають у формі недоконаного виду (*володіти, зимувати, командувати, мріяти, покашлювати*), і дієслова, які завжди виступають у формі доконаного виду (*відпрацювати, надуматися, ринути*). Ряд дієслів в одній і тій же формі може вживатися в значенні доконаного і в значенні недоконаного виду (*атакувати, гарантувати, наслідувати*). Це двовидові дієслова, видове значення яких пізнається лише в контексті.

Категорія виду тісно пов'язана з категорією часу: дієслова доконаного виду не мають теперішнього часу, форма майбутнього часу в них проста, а в дієсловах недоконаного виду — складна чи складена. Лише від дієслів недоконаного виду утворюються активні дієприкметники теперішнього часу (*любити — люблячий, сяяти — сяючий*) і дієприслівники теперішнього часу (*слухати — слухаючи*)

ВИДОВИЙ, **видовóй.** Прикм. до вид. **Видове значення. Видові відношення. Видова пара** — це двоє лексично тотожних дієслів доконаного й недоконаного виду, які розрізняються між собою тільки граматичною

семантикою виду: *робити — зробити, читати — прочитати, переписати — переписувати*. Видова кореляція — наявність у дієслова форм доконаного і недоконаного виду: *розв'язувати — розв'язати, виконувати — виконати*.

ВИНЯТОК, исключéние. Відхилення від певної парадигми словозміни, синтаксичної моделі чи певних лексичних закономірностей.

ВИСЛОВЛЕННЯ, выскáзывание. Одиниця повідомлення, що має смислову цілісність і може бути сприйнята слухачем в певних умовах мовного спілкування. **Висловлення розгорнуте** — яке побудоване за однією з повних (не скорочених, не еліптичних) семантико-синтаксичних моделей даної мови. **Висловлення еліптичне**, на противагу розгорнутому, має скорочений вигляд і вживається в специфічних ситуаціях, найчастіше в усному діалогічному мовленні. **Висловлення ситуативне** — таке висловлення, зміст якого повністю розкривається лише в певній ситуації мовлення. **Висловлення некомунікативні** — такі висловлення, основним змістом яких є вираження почуттів, емоцій. Висловлення може збігатися з реченням, а може і не вкладатися в схему простого речення, як, наприклад, слова-речення, відповіді-репліки в діалогах тощо.

ВИСОТÁ ЗВУ́КА (ТÓНУ), высотá звýка (тóна). Якість звука, зумовлена частотою коливання голосових зв'язок за одиницю часу: чим більша частота коливання, тим вищий звук, і навпаки — чим менша частота коливання, тим звук нижчий. Розрізняють висоту основного і висоту власного тону. Висота основного тону визначається частотою коливань голосових зв'язок, їх довжиною і ступенем напруженості. Висота власного тону залежить від форми й об'єму резонатора, а також від того, яка частина найбільше резонує при творенні звука. Задня частина ротової порожнини глотки — джерело високих тонів, у передній частині ротового резонатора оформляються в основному низькі тони.

ВИСЯ́ЧИЙ ДЕФІС, вися́чий дефи́с див. **дефіс.**

ВИТРИМКА, выдержка. Друга фаза, або центральна частина артикуляції звука, в період якої органи мовлення встановлені саме для цієї артикуляції звука, тобто проміжок між екскурсією (наступом) і рекурсією (відступом). **Витримка затримана** — вимова звука з подовженою другою фазою артикуляції і затриманою рекурсією. **Витримка моментальна** — 1) вимова звука з мінімально скороченою другою фазою артикуляції; 2) властивість вибухових (зімкнених) приголосних як недовгих звуків.

ВИЩИЙ СТУПІНЬ, **сравнительная стéпень див. ступені порівняння.**

ВІБРАНТ, **вибрáнт** (лат. vibrans, vibrantis — дрижачий) див. дрижачий.

ВІДДІЄСЛІВНИЙ, **отглагóльный.** Утворений від дієслівної основи. **Віддієслівні утворення** — слова різних частин мови, утворені від дієслівних основ. **Віддієслівні іменники** — іменники, які утворені від дієслівних основ і означають опредмечену дію (опредмечений стан, процес), а також конкретні предмети або особи: *збирання, ходіння, журба, заплав, гуркіт; лічильник, приймач, водій, продавець.* **Віддієслівні прикметники** — прикметники, утворені від дієслівних основ: *бажаний, знайомий, визвольний, купальний, сушильний.* Віддієслівні прислівники (*лежачи, навприсядки, лігма, ридма*). Віддієслівні прийменники (*завдяки, незважаючи, включаючи*).

ВІДІМЕННИЙ, **отымённый.** Який має вивідну основу, утворену від основи іменника. **Відіменні утворення** — слова, утворені від основ іменника. В і д і м е н н і д і є с л о в а. В і д і м е н н і п р и к м е т н и к и. В і д і м е н н і п р и й м е н н и к и.

ВІДКРИТИЙ, **открытый.** 1. Який характеризується в порівнянні із закритим більш вільним (менш напруженим) станом язика в тій його частині, що безпосередньо бере участь у вимові певного звука. В і д к р и т и й з в у к. В і д к р и т а в и м о в а. **Відкритий голосний** — голосний, при вимові якого (в межах одного акустичного типу) вища точка піднесення язика розташована дещо нижче, ніж при вимові закритого голосного. Відкриті **звуки** [е], [о] відомі в французькій та інших мовах.

2. Фрикативний, або щілинний. Шумний приголосний, що утворюється тертям видихуваного повітря при неповному зближенні органів мовлення: [в], [ф], [з], [ж].

ВІДКРИТИЙ НАГОЛОС, **открытое ударéние.** Такий характер між складотворчим звуком у відкритому складі й наступним приголосним, при якому цей останній утворюється, коли інтенсивність голосного починає зменшуватися.

ВІДКРИТИЙ СКЛАД, **открытый слог.** Склад, що закінчується складотворчим звуком, наприклад: *о-си-ка,* [illegible], *со-сна, ша-пка.*

ВІДКРИТІ СТРУКТУРИ, **открытые структýры.** Складні речення, що мають у своєму складі дві, три і більше предикативних частин, кількість яких потенціально може бути збільшена доданням нових **частин**: *Сонце сховалось за* [illegible] *хмари, з полудня вітер **повіяв, зробилась** одлига.*

(П. Мирний.) Такі конструкції становлять незамкнений ряд і завершуються, за задумом автора, вичерпністю опису.

ВІДМІНА, склонéние. Клас іменників, що має спільні особливості відмінювання. У сучасній українській мові виділяються чотири відміни іменників. До першої відміни в українській мові належать іменники жіночого та чоловічого роду, а також спільного роду із закінченням *-а, -я* в називному відмінку однини (*гора, земля, партія, староста, суддя, сирота*). До другої відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*дуб, дощ, кінь, край*), чоловічого і середнього роду із закінченням *-о, -е* (*батько, вовчище, вікно, поле*), іменники середнього роду із закінченням *-а* (*-я*) (*знання, листя, клоччя*), крім іменників з суфіксом *-ат-, -ят-, -ен-* у непрямих відмінках. До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*ніч, кров, вість*). До цієї відміни належить також іменник *мати*. Четверту відміну в українській мові становлять іменники середнього роду із закінченням *-а, -я* в називному відмінку однини, які при відмінюванні одержують суфікс *-ат-* (*-ят-*) або *-ен-* (*теля, ягня, курча, ім'я, плем'я*).

ВІДМІНОК, падéж. 1. Граматична категорія іменних частин мови, яка служить для вираження синтаксичних відношень між словами. Категорія відмінка є самостійною морфолого-синтаксичною категорією для іменників. Відмінки виражають морфологічні і синтаксичні значення та різноманітні семантичні відтінки просторових, часових, об'єктних та інших відношень. У прикметників (і дієприкметників) категорія відмінка несамостійна, залежна, вона є засобом зв'язку з означуваним іменником.

2. Форма іменника, прикметника (дієприкметника), числівника або займенника, яка виражає його відношення до інших слів у словосполученні чи в реченні. У сучасній українській мові виділяється шість відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий. У систему відмінків включається кличне форма, яка вживається в українській мові для вираження звертання. Називний відмінок є прямою, незалежною формою відмінюваного слова, цій формі протиставляються всі інші відмінювані форми, які називаються непрямими відмінками. Див. Називний відмінок. Родовий відмінок. Давальний відмінок. Знахідний відмінок. Орудний відмінок. Місцевий відмінок. Кличне форма.

ВІДМІНЮВАННЯ, **склонéние.** 1. Зміна слів (іменників, прикметників, числівників і займенників) за відмінками.

2. Парадигма словозміни відмінюваних слів.

ВІДНÓСНИЙ, относи́тельный. Який співвідноситься з іншими елементами системи мови або з другою частиною того ж висловлення. **Відносно значення часу** — значення дієслівної форми часу, співвідносне не з моментом мовлення, а з часом дії, означеної іншим дієсловом у реченні: *Вам здаватиметься, що ви чуєте, як рухається довкола вас повітря і як шелестять власні думки.* (Ю. Яновський.) Формами теперішнього часу дієслів-присудків у підрядних частинах речення *чуєте, рухається* і *шелестять* названо дії, що збігаються в часі не з моментом мовлення, а з дією, вираженою присудком головної частини *здаватиметься.* **Відносні займенники** див. **займенники. Відносні прикметники** див. **прикметники. Відносні слова** див. **співвідносні слова.**

ВІДНÓСНО-БЕЗОСОБÓВІ РÉЧЕННЯ, относи́тельно-безли́чные предложéния. Спільна назва для узагальнено-особових і неозначено-особових речень.

ВІДНÓШЕННЯ, отношéние. Той чи інший вид синтаксичної відповідності (часовий, просторовий, причиновий, кваліфікативний), який знаходить регулярне (структурно-зумовлене) вираження у висловленні. В і д н о ш е н н я а т р и б у т и в н і. В і д н о ш е н н я в и д і в. В і д н о ш е н н я м о д а л ь н і. В і д н о ш е н н я п р и ч и н о в і. **Відношення генетичні** — відношення за походженням; відношення між спорідненими мовами. **Відношення кваліфікативне** — відношення означення, вказівки на ознаку (*зелене поле, він робітник, місто на річці*). **Відношення локальне** — відношення між предметами, які виражаються місцевим відмінком чи його еквівалентами. **Відношення релятивні** — відношення, які встановлюються між ознакою предмета і тим, як ця ознака відноситься до предмета — носія ознаки.

ВІДОКРÉМЛЕНИЙ, обосóбленный. Виділений за допомогою відокремлення. **Відокремлені додатки** — виділені інтонаційно іменники або займенники у непрямих відмінках з прийменниками чи прийменниковими сполученнями *крім, окрім, замість, включаючи, починаючи з... і кінчаючи, не рахуючи, поряд з, на відміну від, за винятком* та інші з обмежувальним або розширювальним значенням: *Крім людини жодне створіння не може дивитись на сонце, не примруживши ока.* (О. Корнійчук.) Відокремлені звороти та-

кого типу не мають зв'язку з дією, вираженою дієсловом-присудком, не виражають об'єктних відношень, тому віднесення їх до додатків носить умовний характер і грунтується лише на тому, що вони пов'язуються в реченні керуванням і до них можна поставити відмінкове запитання. **Відокремлені обставини** — виділені за змістом і інтонаційно члени речення, що виступають у ролі різних обставин. У будь-якій позиції відокремлюються дієприслівникові звороти (дієприслівники з залежними від них словами), що виступають у ролі обставин часу, умови, причини, допустовості: *Стоять на дорозі жениці, приклавши до очей долоні.* (Г. Тютюнник.) Відокремлюються одиничні дієприслівники, які зберігають дієслівне значення і виступають в ролі обставини часу, причини, умови чи допустовості, а також дієприслівник, від якого залежить підрядне речення: *Повечерявши, полягали спати.* (П. Мирний.) *Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву.* (М. Коцюбинський.) Не відокремлюються одиничні й однорідні дієприслівники із значенням обставини способу дії, що стоять безпосередньо за присудком або в кінці речення: *Рушниця в його руках стріляла не хиблячи.* (М. Трублаїні.) **Відокремлені означення** — виділені за змістом і інтонацією члени речення, що виступають у ролі означення. Відокремленими можуть бути означення узгоджені і неузгоджені. Відокремлюються поширені постпозитивні узгоджені означення, виражені прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, а також однорідні непоширені постпозитивні речення: *Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний.* (М. Коцюбинський.) Непоширені постпозитивні означення частіше відокремлюються, коли й перед пояснюваним словом стоїть узгоджене означення: *Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились з трави десятками очей.* (М. Коцюбинський.) Відокремлюються також препозитивні узгоджені означення, поширені й непоширені, якщо мають додаткове обставинне значення: *Знесилений, кінь зупинився, важко дишучи.* (О. Гончар.) У будь-якій позиції відокремлюються означення, які відносяться до особового займенника: *Сильна і вправна, вона працювала завзято і самовіддано.* (В. Собко.) Відокремлення неузгоджених означень зумовлюється обсягом відокремлюваного члена, наявністю додаткових смислових значень, бажаннями автора. Звичайно відокремлюються неузгоджені означення, що відносяться до іменника — власної назви особи: *Яків, з розстебнутим коміром сорочки, лежав на траві і дивився в небо.* (А. Шиян.) Часто

неузгоджені означення входять в ряд однорідних членів разом з узгодженими означеннями. **Відокремлені прикладки** — прикладки, що виділяються в реченні за змістом і інтонаційно й набувають більш самостійного значення. Основне, атрибутивне значення відокремленої прикладки часто ускладнюється додатковими обставинними значеннями. Відокремлюються постпозитивні, рідше препозитивні поширені прикладки, виражені загальними назвами з залежними від них словами, що відносяться до загальної назви: *Взяв різьбяр на тому дубі вирізав бійця, молодого партизана, гожого з лиця.* (А. Малишко.) Відокремлюється постпозитивна прикладка, що відноситься до власного імені. Препозитивна прикладка, що відноситься до власної назви, відокремлюється лише тоді, коли її значення ускладнюється додатковим обставинним значенням: *Попереду Байди поспішав кудись Василь Моренко, коногон, молодий ще хлопець.* (П. Панч.) *Колишній машиніст на паровозі, Мотора — один на всю Петрівку міг давати лад колгоспному паровикові.* (І. Кириленко.) Завжди відокремлюються у всякій позиції непоширені й поширені прикладки, які відносяться до особових займенників: *Солідна віком і творчою практикою людина, він був у розпачі.* (І. Ле.) *Не одна вона, Надія Забеліна, одмірює кілометри од Прикарпаття до Дніпра.* (Н. Автомонов.) Завжди відокремлюються прикладки, виражені сполученням вказівного слова *чоловік, людина, хлопець, дівчина* та інші з означеннями: *Дивлячись на людей, усміхається і мій батько — великий добрий чоловік* (О. Довженко.), і прикладки, які приєднуються до пояснюваного іменника словами *або, чи, тобто, як-от, а саме, наприклад, зокрема, навіть, особливо, на ім'я, на прізвище, родом* тощо: *Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила силенна.* (О. Донченко.) Прикладка, що пов'язується з пояснюваним словом сполучником *як,* відокремлюється лише тоді, коли має додаткове значення причини: *Як досвідчений чекіст, Бойчук хотів передбачити будь-яку несподіванку й бути готовим до всього.* (О. Бойченко.) Відокремлені уточнюючі члени речення див. **уточнюючі члени речення.**

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ, обособле́ние. Смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення (разом із залежними від них словами) для надання їм більшої значимості і деякої синтаксичної самостійності в реченні. Відокремлені члени речення уточнюють висловлену думку, дають поглиблену характеристику особі чи предмету,

вносять у речення експресивне забарвлення. Відокремлені члени речення не утворюють словосполучень з означуваними словами, а перебувають з ними у напівпредикативних відношеннях і становлять окремий вид синтагми. Відокремленню другорядних членів речення сприяють такі умови: 1) порядок слів; 2) ступінь обтяженості (поширеності) члена речення залежними словами; 3) уточнюючий характер одного члена речення щодо іншого; 4) смислове навантаження другорядного члена речення (поєднання в ньому кількох значень); 5) навмисний відрив другорядного члена від іншого члена речення, до якого він міг би бути віднесеним і за змістом і синтаксично; 6) сусідство інших відокремлених членів речення; 7) неможливість деяких членів речення синтаксично сполучатися з означуваними словами, наприклад означень з особовими займенниками. У широкому розумінні відокремлення включає в себе виділення уточнюючих і пояснюючих слів незалежно від того, якими членами речення вони є — головними чи другорядними.

ВІДСТУП, **óтступ** див. **реќурсія**.

ВІДТІНОК [ЗНАЧЕННЯ], **оттéнок [значéния]**. Додаткове, супутне значення, яке накладається на основне, додається до основного. Напр., слово *плентатися* має основне значення *рухатися*, а додаткове—*повільно, втомлено*.

ВІЛЬНЕ СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ, **свобóдное словосочетáние**. Словосполучення, утворене за однією з існуючих синтаксичних моделей певної мови, фразеологічно не зв'язане, що легко розчленовується на складові частини — повнозначні слова, кожне з яких має власне лексичне і граматичне значення і за межами цього словосполучення: *цікава книжка, ремонтувати машину, уважно слухати*.

ВЛÁСНЕ УКРАЇНСЬКА ЛÉКСИКА, **сóбственно украинская лéксика** — найбільший за обсягом шар корінної (не запозиченої) лексики у словниковому складі української мови; слова, що утворилися тільки в українській мові в період її формування й історичного розвитку. Саме ці слова виражають специфіку української мови. Власне українські слова позначають предмети і явища природи, всі сторони життя і побуту народу. Переважна більшість власне українських слів виникла на основі лексичного матеріалу, успадкованого від давньоруської, спільнослов'янської та індоєвропейської мов. Прикладами власне українських слів можуть служити слова *багаття, батьківщина, будинок, кремезний, малеча, щодня, чобіт, галузь, власність, ланка, передовик, наступ, рушниця, птахівництво, промисловість*.

ВНУТРІШНІЙ, внутренний. 1. Який виражається зміною основи, не афіксальний; який не має окремого лінійного вираження. **Внутрішня словозміна. Внутрішня флексія** див. **флексія**.

2. Такий, що безпосередньо відноситься до мови, зумовлений властивостями її структури. **Внутрішні закони розвитку мови** — об'єктивні закони, що відображають процеси розвитку мови, зумовлені самою її природою як суспільного явища, характеризуючи її якісні особливості, та визначають напрям і тенденції закономірних змін і вдосконалень, які відбуваються в усій системі мови незалежно від волі членів суспільства. Існують загальні закони розвитку мови, спільні для всіх мов (закон нерівномірного розвитку структурних частин мови, закон різного ступеня проникності окремих складових частин мови щодо впливу з боку інших мов та ін.), і внутрішні закони, властиві кожній конкретній мові. Структурна частина кожної мови — фонетика, лексика, граматика, словотвір — має свої закони, наприклад, закон занепаду редукованих голосних в історії давньоруської мови, закон побудови складу за принципом висхідної звучності в праслов'янській мові, закон оглушення дзвінких приголосних на кінці слова в російській мові тощо. У споріднених мовах, у структурі яких є тотожні елементи, окремі внутрішні закони розвитку мови можуть бути близькими, а іноді й спільними, як близькі, наприклад, способи словотворення в українській і російській мовах.

ВНУТРІШНЯ МОВА, внутренняя речь. Монологічна форма мовлення, в якій реальні, фізичні звучання замінюються їх уявленнями, їх відображеннями в свідомості людини. Це мовлення про себе і для себе.

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА, внутренняя форма слова. Наявність мотивованого зв'язку слова певної звукової і морфологічної будови з іншим словом, що є виразником тієї ознаки, яка зумовила спосіб творення розглядуваного слова та його первісне значення (*сад* ← *садити, стіл* ← *стелити*). Внутрішня форма слова в сучасних розвинених мовах не вичерпує значення слова, часто вона зовсім не усвідомлюється і входить у значення слова лише історично.

ВОКАБУЛА, вокабула (від лат. vocabulum — назва, ім'я). Окреме слово чужої мови, перекладене рідною мовою, як предмет заучування в процесі вивчення іноземної мови.

ВОКАЛІЗМ, вокализм (від лат. vocalis — голосний). Система (склад) голосних звуків певної мови.

ВОКАТИВ, вокати́в [лат. (casus) vocativus]. **Кличний відмінок див. клична форма.**

ВОКАТИВНИЙ, вокати́вный. Який виражає звертання, заклик; кличний. Вокативний вигук — вигук, який за своєю формою збігається з кличним відмінком (кличною формою) іменника або з кличним словосполученням: *матінко!, нене!, боже!, ой мамочко!, нене ж моя рідненька!* **Вокативні речення** — речення-звертання, які за своєю структурою збігаються із звичайним, непоширеним звертанням, але змістом багатші за нього, бо виражають якусь думку-почуття, що нею супроводжується звертання до особи. Ця думка завжди модально й емоційно забарвлена і виявляється в своєрідній звертально-спонукальній інтонації. Наприклад: *Петро напрямився до куреня. Чорний чоловік якраз виходив із дверей, і очі їх стрілися: —Жук! — скрикнув Петро. —Петро! — пробасив Жук, і кинулись один одного обіймати, цілувати.* (П. Мирний.) Н а т а л к а [докірливо]. *Миколо, Миколо...* (І. Котляревський.) Наявний у вокативних реченнях єдиний член у кличній формі або у формі називного відмінка не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тому вокативні конструкції слід вважати еквівалентами, функціональними замінниками речення.

ВОЛАПЮК, воляпю́к (волапюк) (штучне утворення volapük, від англ. world— світ і speak — розмовляти). Одна з штучних міжнародних мов, яку створив у 1879 році в Німеччині Й. Шлейєр. Практичного застосування не набула.

ВОЛЮНТАТИВ, волюнтати́в (від лат. voluntarius — залежний від волі). Модальне значення вираження волі, наміру. Див. **категорія способу.**

ВСТАВЛЕНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ, вставны́е слова́, словосочета́ния и предложе́ния. Слова, словосполучення і речення (прості чи складні), які вводяться в інше (основне щодо них) речення, але синтаксично з ним не зв'язані, інтонаційно відокремлюються від нього і вносять різного роду додаткові повідомлення, зауваження, уточнення чи пояснення до змісту основного речення чи окремих його членів. Вставлені конструкції можуть стояти в середині або в кінці основного речення. На відміну від вставних конструкцій, вставлені конструкції не виражають модальних значень, не вказують на джерело думки чи повідомлення, на зв'язок з попереднім чи наступним. Наприклад: *Артема на умовному місці (біля криниці) не було.* (А. Головко.) *У величезному*

дворі казарми кілька сотень (а всього було понад тисячу чоловік) муштрувалися з гвинтівками. (А. Головко.)

ВСТАВНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ, **вво́дные слова́, словосочета́ния и предложе́ния.** Окремі слова, групи слів і цілі речення, які виражають ставлення того, хто говорить, до висловлюваної думки, характеризують спосіб її оформлення чи вказують на джерело повідомлення, на зв'язок з попередніми чи наступними тощо. Вставні слова і словосполучення не зв'язані сурядним або підрядним зв'язком з членами основного речення. Вставні конструкції можуть відноситись до цілого простого чи складного речення чи до окремих членів простого речення, можуть стояти на початку, всередині і в кінці основного речення. Вставні речення включаються в основне без сполучників або за допомогою сполучників і сполучних слів. Вставними словами і словосполученнями можуть бути модальні слова: *мабуть, можливо, може бути, очевидно, певно, здається;* іменники і субстантивовані прикметники (частіше з прийменниками): *без сумніву, на жаль, до речі, головне;* прислівники: *наприклад, навпаки, по-моєму, по-перше, по-друге, нарешті;* дієслова в особовій формі: *вибачте, значить, виходить, кажуть, розумієш;* інфінітив і дієприслівники із залежними словами: *сказати б, сказати по правді, відверто кажучи, між нами кажучи* тощо.

Вставними реченнями можуть виражатися всі ті значення, що виражаються вставленими словами і словосполученнями.

ВУЛЬГАРИЗМИ, **вульгари́змы** (від лат. vulgaris — простий, звичайний). Не прийняте в літературній мові грубе чи лайливе слово або зворот.

В'ЯЗЬ, **вязь.** Вид старовинного декоративного письма, в якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент.

Г

ГАЛИЦИЗМ, **галлици́зм** (від лат. gallicus — гальський, в сучасному значенні — французький). Слово, вислів чи конструкція, які запозичені з французької мови, проте повністю не засвоєні рідною мовою, сприймаються як чужорідний елемент, наприклад: *мерсі, пардон, нуворищ.*

ГАПЛОЛОГІЯ, **гаплоло́гия** (від гр. haploos — простий і logos — слово, вчення). Спрощення звукового складу слова як наслідок випущення одного з двох однакових або

подібних складів, наприклад: *мінералогія з мінералологія, трагікомедія з трагікокомедія.*

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИХ, гармóния глáсных див. **сингармонізм.**

ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ, генеалогúческий (гр. genealogikos — родовідний від genealogia — родовід). Який грунтується на понятті мовної спорідненості, що зумовлена спільністю походження. Генеалогічне (родовідне) дерево — схема, яка дає наочне уявлення про генеалогічний зв'язок у межах сім'ї мов, що поділяється на групи, підгрупи й окремі мови. **Генеалогічний зв'язок мов** — подібність мов як наслідок спільності походження; аналогічні особливості й тенденції розвитку споріднених мов, що зумовлені спільністю походження; взаємовідношення споріднених мов. **Генеалогічна класифікація мов** — класифікація, побудована на основі їх спорідненості, зумовленої спільністю походження. Спорідненість мов встановлюється порівняльно-історичним методом і виявляється у спільності слів і морфем, закономірній відповідності у звуковому складі і значенні коренів слів і афіксів, а також у спорідненості граматичної будови мов. За генетичною класифікацією мови поділяються на сім'ї, що об'єднують споріднені мови. У складі сім'ї можуть виділятися окремі групи більш споріднених мов, а в групах можуть виділятися підгрупи найближчих за походженням мов. Так, російська, українська і білоруська мови становлять східнослов'янську підгрупу слов'янської групи індоєвропейської сім'ї.

Сучасне мовознавство виділяє такі сім'ї мов: індоєвропейська, фінно-угорська, тюркська, іберійсько-кавказька, китайсько-тібетська, монгольська, тунгусо-манчжурська, семіто-хамітська, малайсько-полінезійська, дравідська, банту та ін. Є випадки, коли окрему сім'ю становить одна мова, як, наприклад, японська, корейська та ін. Походження, генетичні зв'язки і ступінь спорідненості деяких мов (мов народів Австралії і Тасманії, деяких народів Далекого Сходу і Східного Сибіру тощо) ще не встановлені. Спорідненість мов — явище не біологічне, а історичне.

ГЕНЕТИВ, генетúв [від лат. (casus) genetivus — родовий відмінок] див. **родовий відмінок.**

ГЕНЕТИВНИЙ, генетúвный. Прикм. до генетив. Генетивні речення — односкладні речення, головний член яких виражається родовим відмінком іменника (або займенника), що передає не тільки значення наявності предмета, а й вказує на його кількісну ознаку, частіше — на велику кількість: *Воля в нас міцніш од сталі — криці, і*

коріння наше — тільки ж у землі. Жита! винограду і пшениці!.. А на морі — вірні кораблі. (П. Тичина.)

ГЕРМАНІЗМ, германи́зм (від лат. germanus — германський). Слово, вислів чи конструкція, які запозичені з германських (німецької, англійської, голландської) мов, але повністю не засвоєні рідною мовою і сприймаються як чужорідний елемент, наприклад: *денді, клерк, фрейлейн.*

ГЕРМА́НСЬКІ МО́ВИ, герма́нские языки́. Одна з груп споріднених мов індоєвропейської сім'ї, у складі якої виділяються західна і північна, або скандінавська, підгрупи. До західної підгрупи належать англійська, німецька, голландська, фламандська, фризька мови; до північної — шведська, норвезька, датська, ісландська, фарерська, бурська мови.

ГЕРМАНІСТИКА, германи́стика. Галузь мовознавства, яка вивчає германські мови.

ГЕРУНДИ́В, герунди́в (лат. gerundium). Дієприкметник майбутнього часу пасивного стану в латинській мові.

ГЕРУ́НДІЙ, геру́ндий (лат. gerundium). Вид віддієслівного іменника в латинській і англійській мовах.

ГІДРО́НІМ, гидро́ним (від гр. húdōr — вода й onyma — ім'я). Власна назва водного об'єкта, природного чи створеного людиною: моря, озера, річки, водоймища та ін.

ГІДРОНІМІКА, гидрони́мика. Розділ топоніміки, який вивчає гідроніми, закономірності їх виникнення, розвиток і функціонування.

ГІДРОНІМІКО́Н, гидронимико́н. 1. Словник або список гідронімів.

2. Склад гідронімів певної території в певний період.

ГІДРОНІМІ́ЧНИЙ, гидроними́ческий. Прикм. до **гідронім. Гідронімічна лексема** — слово, яке виконує роль гідроніма чи становить його частину: *Прут, Свитязь, Чорне море.* Гідронімічний атлас.

ГІДРОНІМІЯ, гидрони́мия. Сукупність гідронімів.

ГІПЕ́РБОЛА, гипе́рбола (від гр. hyperbolē — перебільшення). Стилістична фігура, в якій навмисно перебільшено певну ознаку з метою надати зображуваному більшої виразності, загостреності, наприклад: *безкраїй степ, ріки крові, сто раз чув про це.*

ГІПОТА́КСИС, гипота́ксис (гр. hypotaxis — підрядність, від hypo — під і taxis — будова, розташування). Підрядність речень; вираження синтаксичних відношень залежності одного елемента від іншого. Див. **підрядність.**

ГІПОТЕТИ́ЧНА ФО́РМА, гипотети́ческая фо́рма (гр. hypothetikos, від hipotesis — основа, припущення). Гадана

форма, не засвідчена писемними пам'ятками, а відтворена шляхом порівняльно-історичної реконструкції (подається із зірочкою *).

ГЛАГОЛИЦЯ, **глаголица**. Одна з двох перших азбук старослов'янського письма (другою була кирилиця), що одержала назву від слова *глагол* із значенням «слово». Глаголиця відрізняється від кирилиці складнішим рисунком літер. Питання про те, яка з двох азбук була створена Кирилом і в якій послідовності вони створювалися, остаточно не вирішене. Час створення однієї з них припадає на 863 рік. Глаголиця широко вживалася в 60-х роках IX ст. в Моравії, звідки проникла в Болгарію і Хорватію, де існувала до кінця XVIII ст. У східних слов'ян глаголиця вживалася рідко і вже в XI ст. вийшла з ужитку, поступившись кирилиці, яка і стала основою сучасних російського, українського, білоруського та інших алфавітів.

ГЛОСА, **глосса** (лат. glossa — слово, що потребує тлумачення, від гр. glōssa — мова, говір). 1. Слово.

2. Невживане або незрозуміле слово чи вираз, що зустрічається в тексті, пояснення або переклад до нього.

3. Троп, у якому замість загальновживаного слова використане менш уживане, наприклад: *блават* замість *волошки*, *геліокоптер* замість *вертоліт*.

ГЛОСАРІЙ, **глоссарий** (від лат. glossarium — словник глос). Тлумачний словник застарілих і малозрозумілих слів.

ГЛОСЕМА, **глоссема**. 1. Лексема.

2. Основна структурна одиниця як носій певного значення або найкоротша одиниця мови, що має певне значення і відтворюється й варіюється в мовленні.

ГЛОСЕМАТИКА, **глоссематика** (від гр. glōssa — мова і sēma — знак). Один з напрямів структуралізму в мовознавстві, мовознавча теорія, що орієнтується на схематизований опис мовної структури безвідносно до реальних значень і реального звукового вираження її елементів. Терміном *глосематика* датський лінгвіст Луї Єльмслев назвав учення про знаковість мовних форм.

ГЛОТОГОНІЧНИЙ, **глоттогонический**. Прикм. до **глотогонія**. **Глотогонічний процес**—процес розвитку мови.

ГЛОТОГОНІЯ, **глоттогония** (від гр. glōtta — мова і gonos — народження). Походження мови, а також розділ мовознавства, що вивчає походження й історичний розвиток мови.

ГЛУХИЙ, **глухой**. Який позбавлений голосового тону, що утворюється органами мовлення без участі голосу —

голосові зв'язки не натягнені й не дрижать, а струмінь видихуваного повітря, проходячи через них, утворює тільки немузичний шум. **Глухі голосні** — голосні звуки, які вимовляються неповним голосом. У російській мові такими є ненаголошені голосні, крім тих, що стоять безпосередньо перед наголошеним складом: [мъладо́й], [дьлаво́й] (у фонетичній транскрипції вони позначаються буквами *ъ, ь*). В історичній фонетиці східнослов'янських мов глухі голосні — це голосні неповного творення [ъ] і [ь], що існували в давньоруській мові і в певний період розвитку мови (XI—XII ст.) дали в сильній позиції голосні повного творення [о] і [е], а в слабкій позиції зникли: *сънъ > сон, съна > сна, дьнь > день, дьна > дня.* **Глухі приголосні** — шумні приголосні звуки, що вимовляються за допомогою одних тільки шумів, без участі голосу, наприклад: [к], [п], [т], [ф], [с] та ін.

ГНІЗДО́, гнездо́. Група слів, утворених від одного кореня або об'єднаних сучасними морфологічними чи семантичними зв'язками. Гніздо словотворче див. **словотворчий. Гніздо синонімічне** — група слів, об'єднаних спільним основним значенням: *сміливий, відважний, хоробрий, мужній.* **Гніздо словникове** — група морфологічно об'єднаних слів, які вміщені в одній словниковій статті.

ГНІЗДОВИ́Й, гнездово́й. Прикм. до **гніздо.** Гніздовий словник. Гніздова стаття.

ГОВІ́РКА, го́вор. Найдрібніша діалектна одиниця, що поширена на невеликій території, охоплює мову одного населеного пункту або кількох цілком однотипних з мовного погляду. Говірка входить до складу говору: Говірка села Світличне. Місцева говірка.

ГО́ВІР, го́вор. Територіально окреслене діалектне утворення, що має особливості в фонетичній системі, морфологічній будові, лексиці тощо і об'єднує в своєму складі групу однотипних говірок. Говори входять до складу наріч, або діалектних груп. Наприклад, середньонаддніпрянські, слобожанські і степові говори входять до складу південно-східного наріччя.

ГОЛОВНИ́Й, гла́вный. Який займає синтаксично незалежну позицію і підпорядковує собі інші члени відповідної синтаксичної єдності; синтаксично незалежний. **Головне речення** — основна в граматичному відношенні частина складного речення, яка разом з залежним від неї одним чи кількома підрядними утворює складнопідрядне речення. На відміну від підрядного, головне речення ніколи не має у своєму складі сполучника чи сполучного слова, але може

мати співвідносне (вказівне) слово, зміст якого розкривається підрядним реченням. Незалежність головної частини у складнопідрядному реченні відносна: часто не тільки підрядне не може існувати без головного, а й головне — без підрядного. В одних випадках це зумовлюється тим, що присудок головного речення виражений дієсловом сильного керування. Наприклад: *Хотів би я знати, про що той струмок у мріях своїх гомонить між травою.* (П. Тичина.) В інших випадках необхідно конкретизувати, пояснити співвідносне слово у головному реченні: *Іван Недоля належав до тих людей, для яких Жовтнева революція стала початком нового життя.* (О. Бойченко.) Показником взаємозв'язку обох частин складнопідрядного речення є також наявність у головному реченні другої частини парного сполучника: *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім.* (П. Панч.) **Головне слово словосполучення** — синтаксично незалежне слово, що підпорядковує собі інше слово цього словосполучення і становить його синтаксичний центр, наприклад: *червоний олівець; потрібний людям; дуб з сухим гіллям.* **Головний вияв фонеми** — різновид фонеми, найбільш незалежний варіант її, в якому найповніше і чітко виявляються диференціальні ознаки фонеми. Так, із шести варіантів фонеми [т] в словах *брат, братів* [т'], *братство* [брацтво], *братський* [брац'кий], *брат знав* [брадззнав], *брат зятя* [брадзз'ат'а] головним виявом є [т] у першому слові як такий, що не зумовлений характером наступного голосного і твердих чи м'яких приголосних [с], [с'], [з], [з']. **Головний член односкладного речення** — граматичний центр, структурна основа односкладних речень. В означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових і безособових реченнях головний член за формою, за морфологічним вираженням може бути співвіднесеним з присудком двоскладного речення, а головний член номінативних речень — з підметом двоскладного речення. Але головний член односкладного речення за своєю природою не може бути названим ні присудком, ні підметом, бо підмет і присудок взаємно зумовлюють один одного і тільки в єдності своїй становлять граматичну основу двоскладного речення. В односкладному ж реченні граматичною основою є єдиний головний член, який не передбачає другого, з яким був би зв'язаний предикативними зв'язками. **Головні члени речення** див. **члени речення**.

ГО́ЛОС, го́лос. Звук, що утворюється в гортані ритмічним коливанням наближених одна до одної напружених

голосових зв'язок під тиском виштовхуваного повітря.

ГОЛОСНІ ЗВУКИ, **гла́сные зву́ки.** Звуки мови, що утворюються при вільному проходженні видихуваного повітря через ротову порожнину. В гортані внаслідок ритмічного коливання напружених зв'язок утворюється голос певного тону. Якість голосного звука створюють додаткові тони, які визначаються об'єктом і формою резонатора (резонатором при утворенні звуків мови служать порожнина рота і порожнина глотки). Ці додаткові тони, або обертони, накладаються на основний тон, що утворюється в гортані. Сукупність основного і додаткового тонів і становить конкретний голосний звук, у якому майже зовсім немає шумів. З акустичного боку голосні звуки відрізняються один від одного тембром.

Залежно від положення спинки язика в горизонтальному напрямі щодо піднебіння розрізняють: голосні переднього ряду (укр. *і*, *и*, *е*), середнього (рос. *ы*) і заднього (укр. *у*, *о*, *а*). За ступенем піднесення язика (рух по вертикалі) виділяються голосні високого підняття (укр. *і*, *и*, *у*), середнього (укр. *е*, *о*) і низького (*а*). Голосні можуть бути лабіалізованими (укр. *у*, *о*), якщо вимовляються з участю губ, і нелабіалізованими (укр. *і*, *и*, *у*, *а*), при вимові яких губи нейтральні. Розрізняють також чисті (неносові) голосні і носові. Носових голосних в українській мові немає, вони є в польській, французькій та інших мовах.

ГОЛОСОВІ ЗВ'ЯЗКИ, **голосовы́е свя́зки.** Один з найважливіших органів мовного апарату людини, два невеликі пучки м'язів, прикріплених до хрящів гортані і розташованих поперек неї (в напрямі від кадика назад) майже горизонтально. Голосові зв'язки еластичні, можуть скорочуватися і розтягуватися, розсуватися на різну ширину, бути розслабленими і напруженими.

ГОРТАНЬ, **горта́нь.** Важливий орган мовного апарату людини. Це верхня частина дихального горла, що складається з кількох хрящів, до трьох з них (щитовидного і двох пірамідальних) прикріплені голосові зв'язки. Головна функція гортані — утворення голосу.

ГОТИЧНЕ ПИСЬМО, **готи́ческое письмо́.** Графічний різновид латинського письма, яке характеризується кутастою формою літер і видовженістю по вертикалі. Розрізняють чотири різновиди готичного письма: текстура, фрактура, швабахер і круглоготичне.

ГРАДАЦІЙНІ СПОЛУЧНИКИ, **градацио́нные сою́зы.** Складені сполучники, що утворюються з двох компонентів і виражають найчастіше зіставно-протиставні відношення,

причому друга частина має більше смислове навантаження порівняно з першою: *не тільки.., а й; не стільки.., скільки; якщо не.., то; не лише щоб.., але; хоч.., але* та ін. Наприклад: *Ця рослина потребує не стільки води, скільки сонця.*

ГРАДАЦІЯ, **градация** (лат. gradatio — поступове підвищення, посилення, від gradus — крок, ступінь). Стилістична фігура, що полягає в такому розташуванні частин висловлення (слів, частин речення), при якому кожна наступна містить у собі підсилення (чи послаблення) смислового або емоційно-експресивного значення. **Градація висхідна** — розташування слів у порядку підсилення їх значення. Наприклад: *І в'яне, сохне, гине, гине твоя єдиная дитина.* (Т. Шевченко.) **Градація спадна** — розташування слів у порядку послаблення їх значення: *Тріснуло, струхло і стихло. Лиш шум все шумів рясношумний.* (П. Тичина.)

ГРАМАТИКА, **грамматика** (гр. grammatikē, від gramma — літера, написання). 1. Розділ мовознавства, що вивчає закономірності й особливості будови і форми слів, словосполучень і речень певної мови чи групи споріднених мов. Граматика як наука про граматичну будову мови, про її закони включає в себе морфологію — граматичне вчення про слово і синтаксис — граматичне вчення про словосполучення і речення. З цих двох розділів провідна роль належить синтаксису. **Граматика історична** вивчає граматичну будову мови (будову слова, словозміну, словосполучення і речення) в її історичному розвитку. **Граматика зіставна** розглядає граматичну будову різних мов у порівняльному аспекті незалежно від наявності чи відсутності між ними генетичного зв'язку. **Граматика описова** вивчає граматичну будову мови на певному етапі її історичного розвитку, найчастіше — сучасного стану мови в процесі її соціального функціонування. Опис граматичної будови мови супроводжується характеристикою норм, тобто правил вживання форм і конструкцій, їх стилістичною характеристикою. **Граматика порівняльна** вивчає закономірності історичного розвитку мов шляхом порівняння граматичної будови споріднених мов.

2. Граматична будова мови, тобто система об'єктивно діючих у мові правил зміни слів, їх зв'язків у словосполученнях і реченнях. Ці правила зумовлюються внутрішніми законами розвитку мови і виявляються в системі граматичних форм і граматичних категорій. Граматична будова мови разом з її основним словниковим фондом становлять основу мови.

3. Сукупність правил зміни слів і поєднання їх у словосполучення й речення, які властиві даній мові. **Граматика академічна** — нормативна граматика, укладена й схвалена найвищою науковою організацією країни. **Граматика наукова** — граматика, що створена відповідно до найновіших досягнень мовознавства, на основі найдосконаліших методів, а тому дає можливість глибоко і всебічно пізнати граматичну будову мови. Наукова граматика може бути сучасної мови, що розглядає будову мови в сучасний період її існування (в синхронії). І наукова граматика історична, предметом якої є граматична будова мови в історичному розвитку (в діахронії). **Шкільна граматика** — в якій (відповідно до вікових можливостей учнів) подаються елементарні відомості про граматичну будову мови разом із орфографічними та пунктуаційними правилами. Шкільна граматика нерозривно пов'язана з науковою і базується на її основі.

ГРАМАТИКАЛІЗÁЦІЯ, грамматикализáция. 1. Втрата словом лексичної самостійності в зв'язку з використанням його в службовій функції. Пор. роль слова *назустріч* у реченнях: *Назустріч котились широкі, як море, степи* (О. Гончар.) і *Було ухвалено йти назустріч Хмельницькому.* (Н. Рибак.)

2. Узагальнення, абстрагування слова або речення від конкретного лексичного змісту. Граматикалізація синтаксичної структури.

ГРАМАТИ́ЧНА КАТЕГÓРІЯ, граммати́ческая категóрия (гр. katēgoria — судження, визначення). Узагальнене граматичне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм. Граматичні категорії у відношенні до граматичних значень є загальним, а граматичні значення щодо граматичних категорій — частковим. Граматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях. Так, категорію числа, яка служить для вираження кількісних відношень, становлять співвіднóсні граматичні значення однини і множини. Категорія відмінка об'єднує в собі всі значення окремих відмінків; категорія часу об'єднує значення окремих форм часу дієслова і т. д. Отже, те чи інше граматичне значення є частковим виявом граматичної категорії.

ГРАМАТИ́ЧНА ФÓРМА СЛÓВА, граммати́ческая фóрма слóва. Мовні засоби вираження граматичних значень слова. Граматичне значення і граматична форма нероздільні: не може бути граматичного значення, яке б не вража-

лося граматичною формою, і навпаки, немає таких граматичних форм, які не виражали б певного граматичного значення. Граматичне значення і граматична форма взаємно зумовлені і визначають одне одне, тому граматична форма становить єдність граматичних значень слова і способів його вираження. Вияв слова в граматичній формі прийнято називати словоформою. Так, граматичною формою слова *зелену* є форма знахідного відмінка однини якісного прикметника жіночого роду; граматичною формою слова *зробили* є форма минулого часу множини дієслова доконаного виду. Один і той же показник граматичної форми може бути носієм кількох граматичних значень, і навпаки, одне і те ж граматичне значення може виражатися кількома різними граматичними формами. Так, граматичне значення родового відмінка однини в іменниках *сел-á, крá-ю* [кpaj-у], *Микóл-и* виражаються різними закінченнями (*-а*, *-у*, *-и*).

ГРАМАТИ́ЧНА ФÓРМА СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ, **граммати́ческая фóрма словосочетáния**. Мовні засоби вираження синтаксичних відношень між компонентами словосполучення і зв'язків певного словосполучення з іншими словосполученнями чи окремими словами в побудові речення. Граматичні форми словосполучення називаються ще синтаксичними граматичними формами на відміну від морфологічних форм, якими вважаються граматичні форми окремого повнозначного слова.

ГРАМАТИ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ, **граммати́ческое значéние** див. **значення**.

ГРАМАТИ́ЧНИЙ, **граммати́ческий**. Який стосується граматики, характеризується її властивостями. **Граматична будова** — будова слів, словосполучень і речень, що властиві певній мові чи групі споріднених мов. **Граматичне правило** — положення, яке виражає певну закономірність граматичного ладу мови, постійне співвідношення граматичних явищ і регулює вживання різних конструкцій речення, форм слів і способів словотвору.

ГРАМАТИ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗÓК, **граммати́ческая связь**. Зв'язок, у який вступають слова, виконуючи роль того чи того члена речення. Див. **синтаксичний зв'язок.**

ГРАМÉМА, **граммéма** (від гр. gramma — риска, обрис, межа). 1. Найменша одиниця граматичного рівня.

2. Елементарна одиниця граматичного значення.

ГРАФÉМА, **графéма** (від гр. graphē — запис, накреслення). Найменша смислорозпізнавальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усній мові. Графема має різні варіанти залежно від стилю письма, місця в

слові чи реченні тощо. Наприклад: велика літера А, мала — а, курсивна — *а* та ін.

ГРАФЕ́МІКА, графе́мика. Розділ мовознавства, який вивчає закономірності і правила зображення фонем на письмі.

ГРА́ФІКА, гра́фика (гр. graphikos, від graphō — пишу, малюю). 1. Сукупність усіх засобів письма певної мови, а також самі написання літер, знаків. Латинська графіка. Українська графіка.

2. Співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови, тобто співвідношення між буквами і звуками (фонемами).

ГРАФФІ́ТІ, граффи́ти (іт. graffiti — віддряпані). Стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на стінах споруд, посудинах, металевих виробах тощо. Графіті Софійського собору в Києві.

ГРЕЦИ́ЗМ, греци́зм. Слово, вираз чи конструкція, запозичені з грецької мови, проте не цілком освоєні рідною мовою, наприклад, *койне, апорія.*

ГРУ́ПА, гру́ппа. 1. Одиниця фонетичного, синтаксичного і семантичного членування мови. **Група акцентна** — група слів, які об'єднані одним наголосом. **Група підмета** — підмет з усіма залежними від нього другорядними членами речення. **Група присудка** — присудок з усіма залежними від нього другорядними членами речення.

2. Об'єднання мовних одиниць за семантичними, структурними, стилістичними та іншими ознаками. **Група семантична** — підгрупа слів у межах однієї частини мови, які об'єднані спільністю значень. **Група тематична** — ряд слів, що об'єднуються спільністю родових значень, тобто слова, які називають різновиди одного й того ж ряду предметів: назви птахів, квітів, мінералів.

ГУБНИ́Й, губно́й. Який утворюється за допомогою губів. Губна артикуляція. Губні звуки. **Губні голосні** — голосні звуки, в утворенні яких активну участь беруть губи, витягуючись уперед і змінюючи тим самим обсяг і форму ротової порожнини, що служить резонатором при творенні звуків мови. Губними, або лабіалізованими, голосними в українській мові є звуки [о], [у]. **Губні приголосні** — приголосні звуки, при утворенні яких активним артикулюючим органом є губи, що створюють перепону на шляху видихуваного струменя повітря. При зближенні нижньої губи з верхньою або при змиканні губ утворюються губно-губні, або білабіальні, звуки [б], [п],

[м]. При зближенні нижньої губи з верхніми зубами утворюються губно-зубні, або лабіо-дентальні, приголосні. В українській мові звук [в] найчастіше вимовляється як губно-губний, проте зустрічається і його губно-зубний факультативний варіант у позиції перед [і]. У російській мові звуки [в] і [ф], [в'] і [ф'] губно-зубні, становлять звукову пару співвідносних приголосних, що відрізняються один від одного наявністю чи відсутністю голосу. В українській мові звук [в] ніколи не змінюється в глухий [ф] і не творить з ним співвідносної пари за ознакою дзвінкості — глухості.

ГУ́БНО-ГУБНИ́Й, **гу́бно-губно́й** див. **білабіальний.**

ГУ́БНО-ЗУБНИ́Й, **гу́бно-зубно́й**. Щілинний звук, який утворюється зближенням нижньої губи з верхніми зубами. До губно-зубних в українській мові належить [ф].

Д

ДАВА́ЛЬНИЙ ВІДМІ́НОК, **да́тельный паде́ж**. Відмінкова форма іменника, займенника, субстантивованого прикметника або числівника, що залежить від дієслова, іменника чи прикметника і виражає об'єктні, означальні або обставинні відношення. Найчастіше давальний відмінок указує на непрямий об'єкт, на особу чи предмет, для яких чи в зв'язку з якими відбувається дія: *дав синові книжку, допомога батькові, відданий народові, вірний тобі, усім відомий.* При іменниках давальний відмінок може вказувати на призначення, належність, виражаючи означальні відношення: *пам'ятник Пушкіну, слава героям.* У безособових реченнях при дієсловах і предикативних прислівниках давальний відмінок позначає особу, якій приписується дія чи стан (давальний суб'єкта): *хлопцеві пощастило, мені холодно.* **Давальний самостійний** — синтаксична конструкція в старослов'янській, давньоруській та інших мовах, що складалася з іменника або займенника в давальному відмінку і дієприкметника в цьому ж відмінку, який виконував предикативну функцію: *Древлѧномъ же пришедъшимъ повелѣ Ольга мовь створити.*

ДАВНОМИНУ́ЛИЙ ЧАС, **давнопроше́дшее время**. Дієслівна форма часу, яка означає минулу дію, що передувала іншій минулій дії. У старослов'янській і давньоруській мовах утворювалась ця форма сполученням активного дієприкметника на *—лъ* і допоміжного дієслова *бути* в формі імперфекта, а рідше — аориста (а в давньоруській

мові — також перфекта): *бѧхъ (бѣхъ), неслъ (есмь былъ неслъ)*. Ця форма називається плюсквамперфектом (лат. plusquamperfectum — більше, ніж закінчене). В українській мові форми давноминулого часу аналітичні, вони утворюються від форм минулого часу основного дієслова, переважно доконаного виду, та допоміжного дієслова *бути* також у формі минулого часу: *послав був, написала була, пішли були*. У сучасній російській мові ця форма відсутня, а в значенні давноминулого часу вживаються форми минулого часу дієслів недоконаного виду із значенням багаторазової дії, що відбувалася давно протягом невизначеного часу (*говаривал, сиживал, хаживал*).

ДАВНЬОРУ́СЬКА МО́ВА, древнеру́сский язык. Мова давньоруської (східнослов'янської) народності, яка склалася в період Київської Русі на базі діалектів близькоспоріднених східнослов'янських племен. Її існування і розвиток відносять до VIII—XIV ст. Мовна спільність східнослов'янських племен складалася в надрах спільнослов'янської єдності в I—VIII ст., доки сформувалися особливості, що відділили її від мов західних і південних слов'ян. Давньоруська мова мала й діалектні відмінності, що після розпаду Київської Русі лягли в основу трьох мов східнослов'янських народностей: української, російської і білоруської, які остаточно склалися в XIV ст. Таким чином, давньоруська мова — це мова-основа для сучасних російської, української і білоруської мов.

ДВОВИДОВІ ДІЄСЛОВА, двувидовы́е глаго́лы. Дієслова з морфологічно не вираженою видовою ознакою, які можуть вживатися в значенні доконаного виду і в значенні недоконаного виду. Такими є дієслова українського походження (*веліти, мовити, розслідувати*) і досить численна група дієслів іншомовного походження, що мають суфікси I класу структурних основ: *абстрагувати, авансувати, аналізувати, асигнувати, атакувати, атестувати* і т. д. Це безпрефіксні дієслова, що виражають дію, скеровану до певної мети. Видове значення таких дієслів виявляється в контексті і за значенням форми часу.

ДВОЇНА́, двойственное число́. Категоріальна форма часу відмінюваних і дієвідмінюваних слів, яка вживалася на означення двох осіб чи двох предметів і протиставлялася однині й множині. У давньоруській мові двоїна вживалася до XIII ст.: *дъва стола, дъвѣ женѣ, дъвѣ окнѣ*. Починаючи з XIII ст., двоїна поступово витісняється множиною як більш абстрактною формою. У сучасній українській мові залишками двоїни є форми орудного відмінка

(очима, дверима), а також діалектні форми називного відмінка *(дві вікні, дві стіні)*.

ДВОКРАПКА, двосто́чие. Розділовий знак у вигляді двох крапок, розташованих одна над одною, який уживається в простому й складному реченні. За правилами української пунктуації двокрапка ставиться: 1) перед однорідними членами речення після узагальнюючого слова, а також слів *наприклад, як-от, а саме* та ін.: *Все в цвіті сонця золотого: наша школа, вулиця й завод* (В. Бичко.); 2) між частинами складного безсполучникового речення, якщо наступна частина пояснює, розкриває зміст попередньої або вказує на підставу чи причину того, про що говориться в попередній частині: *Погасли вечірні вогні: Усі спочивають у сні* (Леся Українка.); 3) після авторських слів перед прямою мовою: *Тарас Шевченко говорив: «Книги для мене необхідні, як хліб насущний»* (І. Цюпа.); 4) в газетних заголовках, що складаються з двох частин — перша (називний теми) називає загальну проблему, місце дії, особу, а в другій конкретизується названа тема: *П'ятирічка: проблеми, судження.*

ДВОМО́ВНІСТЬ (БІЛІНГВІЗМ), двуязы́чие (билингви́зм). Однаково вільне володіння двома мовами. Двомовність — прогресивне суспільне явище в умовах багатонаціональної соціалістичної держави Союзу Радянських Соціалістичних Республік, громадяни якої, крім рідної мови, володіють російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування.

ДВОСКЛАДНЕ РЕ́ЧЕННЯ, двусоста́вное предложе́ние. Речення, граматичну основу якого становлять два головні члени — підмет (один чи з залежними від нього словами) і присудок (один чи з залежними від нього словами): *Пробіг вершник.* (А. Головко.) *Не колишуться од вітру на човнах вітрила білі.* (Леся Українка.)

ДВОСУБ'ЄКТНІ КОНСТРУ́КЦІЇ, двусубъе́ктные констру́кции див. **підрядне речення мети.**

ДВОЧЛЕ́ННИЙ, двучле́нный. Який синтаксично розчленовується на дві частини. **Двочленне складнопідрядне речення** — складнопідрядне речення, підрядна частина якого відноситься переважно до всієї головної частини (рідше до окремого члена)в цілому і зв'язується з нею в єдине ціле за допомогою семантичних сполучників. Підрядна частина таких речень виражає певну обставину (час, причину, умову, наслідок, уступку, мету, порівняння, пояснення, приєднання). Наприклад: *Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей.* (Ю. Яновський.) *Раз у раз ози-*

рався він на всі боки, немов навздогін йому бігли всі навколишні села. (О. Довженко.)

ДЕВ'ЯТКА, **девя́тка.** Правило українського правопису, за яким в іншомовних словах на місці *і, у* (ігрек) після дев'яти літер *(д, т, з, с, ж, ч (дж), ш, ц, р)* перед приголосними в загальних назвах пишеться літера *и*: *дирекція, тир, композитор, синдикат, жирафа, чинара, джин, шина, циклон, фабрика.*

ДЕЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ, деэтимологиза́ция (від лат. префікса de-, що означає відділення, гр. etymologia з etymon — основне значення слова і logos — поняття, вчення). Втрата словом смислового зв'язку з тим словом або коренем, від якого воно утворене; затемнення первісного морфемного складу слова. Внаслідок цього вивідне слово з мотивованою назвою стає словом невивідним з немотивованим значенням. Причинами деетимологізації можуть бути звукові зміни, що порушують зв'язки споріднених слів, непродуктивність деяких старих афіксів, велика умовність і несподіваність (з точки зору сучасного мовного сприйняття) ознаки, за якою був первісно названий предмет, тощо. Напр.: *весло* — від *везти; масло* — від *мазати; тхір* — від *дути, дихати; голубий* — від голуб; *уміти* — від *ум; сердитись* — від *серце* та ін.

ДЕЗАФІКСАЦІЯ, дезаффикса́ция (фр. префікс dés-, що означає знищення, видалення, відсутність, і афіксація). 1. Втрата афікса при словотворенні чи формотворенні: *селянин — селяни, зникнути — зникли.*

2. Вичленування основи із вивідного слова і включення її в парадигму відповідної частини мови: *зонт ← зонтик, вхід ← входити.*

ДЕЙКТИЧНИЙ, **дейкти́ческий** (від гр. deitikos — вказівний). Який указує, виділяє, диференціює шляхом співвідношення з особами чи предметами, що перебувають у певних відношеннях з мовцем. **Дейктичний займенник** — вказівний займенник. **Дейктична функція** — **вказівна** функція деяких елементів мови.

ДЕКОРЕЛЯЦІЯ, **декорреля́ция** (від лат. префікса dé- із значенням віддалення, припинення, усунення і correlatio — взаємозв'язок, взаємозумовленість). Зміна характеру чи значення морфем і їх співвідношень у слові при збереженні їх кількості. Так, у формах теперішнього часу дієслів *ходиш, несеш* виділяються особові закінчення *-иш, -еш,* а в давньоруській мові голосні [и], [е] входили до складу основи. Дієслово *отворить* у сучасній російській мові сприймається як таке, що утворилося від *творить*

за допомогою приставки *о-* (пор.: *затворить, притворить, растворить*), а насправді воно утворене від слова *ворити — запирати* (пор.: *ворота*, укр. *ворина*). Іменник російської мови *ловец* сприймається як вивідне слово від дієслова *ловить* (за зразком *купец, творец*), насправді ж він утворений від іменника *ловь* у значенні «ловець» (пор.: *птицелов, рыболов*).

ДЕМІНУТИВ, **деминутив** (від лат. deminutus — зменшений). Зменшено-пестлива форма слова: *деревце, квіточка, ластовенятко*.

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ, **деназализация** (від лат. префікса de- із значенням віддалення, припинення, усунення і фр. nasalisation, від лат. nasus — ніс). Втрата носової артикуляції; перехід носового голосного в ротовий, наприклад, перехід носового ѫ в давньоруській мові в *у*: *зѫбъ — зуб*.

ДЕНОТАТ, **денотат** (від лат. denotatus — позначений, визначений). Предмет чи явище навколишньої дійсності, з яким співвідноситься певна мовна одиниця; те, що можна назвати певним іменем.

ДЕНОТАТИВНИЙ, **денотативный**. Який служить для вираження співвіднесення мовної одиниці з предметом чи явищем, указує на предмет безвідносно до його природних чи відмітних рис.

ДЕНТАЛЬНИЙ, **дентальный** (лат. dentalis, від dens — зуб) див. **зубний**.

ДЕНТАЛІЗАЦІЯ, **дентализация**. Набуття приголосним звуком зубної артикуляції.

ДЕРИВАЦІЙНИЙ, **деривационный**. Прикм. до **деривація**. **Дериваційне значення** — значення, що створюється словотворчими афіксами і уточнює або видозмінює реальне значення кореня чи мотивуючої основи. У слові *читач* дериваційне значення виражене суфіксом *-ач*, що утворює назву особи за характером дії, позначеної коренем *чит-*. **Дериваційна морфема** — афіксальна морфема, яка видозмінює лексичне значення кореня і утворює нове слово: *друкар, каменяр*.

ДЕРИВАЦІЯ, **деривация** (лат. derivatio, від derivo — відводжу, утворюю). Утворення нових слів з допомогою афіксів чи безафіксним способом від існуючих слів, основ чи коренів за словотворчими моделями мови; словотворення.

ДЕСЕМАНТИЗАЦІЯ, **десемантизация** (від лат. префікса de- із значенням віддалення, припинення, усунення і гр. semantikos — означальний). Втрата словом власного лексичного значення. Напр., слово *коло (велике коло)* у фун-

кції прийменника, що з формою родового відмінка іменника виражає лише просторові відношення (*коло хати*).

ДЕСКРИПТИ́ВНИЙ, дескрипти́вный (від лат. descriptivus — описовий). Той, що описує синхронний стан мови. **Дескриптивна граматика** — яка в синхронному аспекті описує будову слів, словосполучень і речень певної мови шляхом емпіричних спостережень над мовними явищами. **Дескриптивна лінгвістика** див. **лінгвістика.**

ДЕТЕРМІНА́НТ (ДЕТЕРМІНУ́ЮЧИЙ ЧЛЕН РЕ́ЧЕННЯ), **детермина́нт (детермини́рующий член предложе́ния)** [від лат. determinans (determinantis) — той, що визначає, обмежує]. Вільна словоформа, що стоїть найчастіше на початку речення, граматично і за змістом пов'язана з усією наступною синтаксичною конструкцією — простим чи складним реченням. **Детермінант** — це другорядний член речення, що конкретизує висловлення. У синтаксичній конструкції *Надвечір Настя перестала грати, ходила по хаті, по садку, ні за що не бралась* (Леся Українка.) детермінуюча обставина часу *надвечір* належить до групи підмета і групи присудка,а в реченні *У хаті бумкав бубон,бряжчали цимбали* (Ю. Смолич.) детермінуюча обставина місця *у хаті* належить до двох предикативних одиниць.

ДЕФЕ́КТНІ ДІЄСЛОВА́, **дефе́ктные глаго́лы** (від лат. defectus — недолік) див. **дієслова дефектні.**

ДЕФІ́С, **дефи́с** (нім. Divis — риска, від лат. divisio — розчленування). Коротка горизонтальна риска, яка на письмі сполучає слова чи їх основи в одне ціле, прикладку з означуваним словом або елементи слова при скороченому написанні: *темно-синій, синьо-біло-червоний (прапор), північно-західний; інженер-металург; по-новому, де-небудь, будь-хто; в-під; ку-ку; с.-г. (сільськогосподарський), б-ка (бібліотека)*. **Висячий дефіс** — дефіс, який пишеться після першої частини складного слова замість пропущеної другої частини, що повторюється в наступному складному слові, приєднаному до першого слова сурядним сполучником: *парт- і профорганізації, радіо- і телепередачі, ліво- і правобережні схили.*

ДЗВІНКИ́Й, **зво́нкий**. Який артикулюється з коливанням голосових зв'язок, що викликає утворення голосу. **Дзвінкі приголосні** — шумні звуки, які утворюються з участю голосу і характеризуються дещо слабішою артикуляцією, ніж відповідний глухий (укр. [б], [д], [з], [ж], [дз], [дж], [г]).

ДИВЕРГЕ́НТИ, **диверге́нты** [від лат. divergens (divergentis) — той, що відхиляється]. Різні фонеми, що істо-

рично утворилися з варіантів фонеми. Наприклад, в українських словах *кінь* і *коня, міг* і *могла* фонеми [о] та [і] є дивергентами колишньої фонеми [о].

ДИВЕРГЕ́НЦІЯ, **диверге́нция** (від лат. divergentia — розходження). 1. Перетворення варіантів однієї фонеми на окремі різні фонеми.

2. Позиційні зміни звуків; алофонічні розходження в межах однієї фонеми. А л о ф о н і ч н а д и в е р г е н ц і я з в у к і в.

3. Одна з властивостей мовної еволюції: тенденція діалектів мови до відокремлення і перетворення на окремі мови; перетворення в процесі історичного розвитку діалектів однієї мови на різні мови.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ, **диссимиля́ция** (від лат. dissimilis — несхожий). Фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким. **Дисиміляція прогресивна** — зміна наступного звука під впливом попереднього: *крас-ш-ий — (крашший) — кращий, вуз-ш-ий — (вужший) — вужчий.* **Дисиміляція регресивна** — зміна попереднього звука під впливом наступного: *хто (із кътo), рушник* (замість *ручник*), **Дисиміляція дистантна** (на відстані) — розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками (*срібло* з *сріброь*). **Дисиміляція контактна** — розподібнення сусідніх звуків. **Дисиміляція графічна** — розподібнення звуків, яке передається на письмі: *соняшник, торішній.*

ДИСТА́НТНИЙ, **диста́нтный** (лат. distantia — відстань). Який виражає певні синтаксичні відношення закономірним розташуванням мовних одиниць на певній відстані одна від одної. Д и с т а н т н е в и р а ж е н н я з а п е р е ч е н н я. Д и с т а н т н е п о л о ж е н н я п і д м е т а.

ДИСТИНКТИ́ВНИЙ, **дистинкти́вный** (від лат. distinguere — розпізнавати, розрізняти). Який служить для розрізнення, забезпечує розрізнення. **Дистинктивна функція фонем** — функція, яка полягає в тому, що фонеми служать для розрізнення значимих одиниць мови — морфем і слів (пор.: *вас — нас — пас — час; бак — бик — бік — бук*).

ДИСТРИБУТИ́ВНИЙ, **дистрибути́вный** (лат. distributivus, від distribuo—розділяю, розподіляю). 1. Який означає виконання дії кожним окремо (з групи осіб), приналежність ознаки кожному зокрема і т. д. Дистрибутивне вживання прийменника *по:Діти взяли по яблуку.*Дистрибутив-

не вживання іменників у формі однини замість множини: *Почесним піонерам вожата пов'язала піонерський галстук.*

2. Прикм. до дистрибуція. **Дистрибутивний аналіз** — метод лінгвістичного дослідження, за яким класифікацію мовних одиниць і вивчення їхніх властивостей проводять на основі поділу їх у мовному потоці, тобто розглядають у контексті. **Дистрибутивний метод** — різновид структурної лінгвістики, в основі якого лежить розподіл мовних елементів за характером їх вживання, виявлення всіх оточень досліджуваного елемента іншими елементами мови, всіх сусідств досліджуваного елемента з іншими, без урахування смислової сторони слів, словосполучень.

ДИСТРИБУ́ЦІЯ, дистрибу́ция (від лат. distributio — розчленування, розподіл). Сума всіх оточень, у яких виступає певна мовна одиниця (фонема, морфема, слово), бо кожна з них (крім речення) має більш чи менш обмежену здатність поєднуватися з іншими подібними до неї одиницями, одиницями того ж рівня мовної системи.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНИЙ, дифференциа́льный (від лат. differentia — різниця, відмінність). Який служитьдля розрізнення, забезпечує розрізнення. **Диференціальні ознаки**— ознаки, що використовуються для розрізняння звукових одиниць: дзвінкість — глухість *(дам — там)*, твердість — м'якість *(стан — стань)*, зімкненість — фрикативність *(грати — ґрати)* та ін.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ, дифференциа́ция (фр. différenciation, від лат. differentia — різниця, відмінність). 1. Розподібнення сусідніх звуків з метою уникнення омонімів.

2. Семантичне і стилістичне розмежування лексики і значень окремих слів. Диференціація значень. Диференціація стилістична.

3. Одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли проявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

ДИФЕРЕНЦІЮЮЧІ НАПИСА́ННЯ, дифференци́рующие написа́ния. Написання, що залежать від смислового значення слова й сполучення слів. До диференціюючих написань належить вживання великої і малої літери залежно від значення слів: *Орел* (місто) і *орел* (птах), *Земля* (планета) і *земля* (грунт); а також написання слів разом, окремо і через дефіс: *на пам'ять* (іменник із прийменником) і *напам'ять* (прислівник), *по новому* (прикметник із прийменником) і *по-новому* (прислівник).

ДИФТО́НГ, дифто́нг (гр. diphthongos, від di(s)—двічі і phthongos — звук). Особливий тип звука, що являє со-

бою сполучення двох голосних (складотворчого й нескладотворчого) у межах одного складу. **Дифтонг висхідний** — дифтонг, з якого складотворчим є другий із голосних, що входять до його складу. **Дифтонг спадний** — у якого складотворчим є перший голосний звук. Як самостійні фонеми дифтонги властиві англійській, німецькій, іспанській та іншим мовам. В українській мові дифтонги окремих фонем не становлять, а зустрічаються як явище фонетичне: у словах *став, стовп* фонема [в] реалізується в нескладотворчому [ў], який разом з попередніми голосними утворює спадні дифтонги *ау* [стаў], *оу* [стоўп].

ДИХА́ЛЬНА ГРУ́ПА, **дыха́тельная гру́ппа**. Відрізок мовлення між двома фізіологічними паузами, група слів, що вимовляється як одне фонетичне ціле, без паузи для видиху.

ДИХОТОМІ́ЧНИЙ ПРИ́НЦИП, **дихотоми́ческий при́нцип** (від гр. dichotomia — поділ на дві частини) див. **бінарний**.

ДІАКРИ́ТИКИ, **диакри́тики** (від гр. diakritikos — розрізняльний) див. **діакритичний знак.**

ДІАКРИТИ́ЧНИЙ ЗНАК, **диакрити́ческий знак**. Надрядковий, підрядковий чи середньорядковий знак, за яким розрізняють звуки або їх відтінки, позначені однією й тією ж літерою. Наприклад, у російському письмі діакритичним знаком є дві крапки над буквою *е* [*ё*], що вказують на вимову [jo] або [o] після м'якого приголосного, в білоруському — дужечка над *у* [ў], що означає нескладовий *у*. Діакритичним знаком вважають також німу літеру, що в правописній системі окремих мов служить для додаткової характеристики звуків. Наприклад, літера *h* в німецькій мові після *е* вказує на довготу звука (*Dehnung*).

ДІАЛЕ́КТ, **диале́кт** (гр. dialektos — розмова, говір, наріччя). Відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю. **Діалект племінний** — який належить племені як етнічній групі людей, що входить до складу більшої етнічної спільності. **Діалект професійний** — різновид соціального діалекту, що об'єднує у мовному відношенні людей однієї професії чи одного роду занять. **Діалект соціальний** — діалект, що належить окремій соціальній групі. **Діалект територіальний**, або **місцевий**, — діалект, поширений на певній території. Територіальні діалекти в системі національної мови — це залишки попередніх мовних формувань, що відбивають процеси мовної диференціації пері-

оду племінного ладу, епохи феодалізму або наслідки переміщення населення на тій чи іншій території. Територіальні діалекти можуть лягти в основу національних мов і розвинутися в самостійні мови.

ДІАЛЕКТИЗМИ, **диалектизмы**. 1. Діалектні слова, що вживаються в мові художньої літератури, з певною стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту, для індивідуалізації мови персонажів тощо). 2. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні і лексичні особливості, які властиві окремим діалектам (і відсутні в літературній мові).

ДІАЛЕКТНИЙ, **диалектный**. Який властивий діалектам, відноситься до діалектів, характеризує діалекти. Діалектна лексика. Діалектна вимова. Діалектна форма. **Діалектний варіант слова** — варіант слова, що характеризується фонетичними і граматичними особливостями, які властиві певному діалекту. **Діалектний словник** див. **словник**.

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ, **диалектологический**. Прикм. до **діалектологія**. **Діалектологічний атлас** — збірник діалектологічних карт, на яких показана поширеність різних діалектних явищ на території певної мови. **Діалектологічна карта** — карта поширення говорів і наріч певної мови або карта поширення окремих діалектних явищ. **Діалектологічний словник** див. **словник**.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ, **диалектология** (від гр. dialektos — розмова, говір, наріччя і logos — поняття, вчення). Розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) говори певної мови.

ДІАЛОГ, **диалог** (від гр. dialogos — розмова, бесіда). Одна з форм мовлення, що являє собою розмову між двома або кількома особами. Діалог характеризується короткими висловленнями, використанням неповних і невикінчених речень, а також відносною простотою синтаксичної будови його частин. Особливістю діалогу є взаємозумовленість синтаксичної будови реплік співбесідників, яка об'єднує діалог в єдине ціле. **Діалог внутрішній** — фігура мовлення, що є зверненням до самого себе.

ДІАХРОНІЯ, **диахрония** (гр. dia — через і chronos — час). Історична послідовність у розвитку окремих мовних явищ і розвитку системи мови в цілому як предмет наукового вивчення. При діахронічному аналізі досліджується не співіснування елементів мовної системи, а зміна одного елемента іншим у процесі їх історичного розвитку.

ДІЄВІДМІНА, **спряжение**. 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу,

особи, числа, а у формах однини минулого часу й умовного способу — також роду.

2. Групи дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи. В українській і російській мовах усі дієслова (за винятком атематичних) залежно від характеру особових закінчень і суфіксів основи поділяються на дві дієвідміни, що умовно називаються першою і другою. До першої дієвідміни належать дієслова з колишнім так званим тематичним голосним *е* в особових формах теперішнього — майбутнього часу (*несеш, несе, несете*); до другої дієвідміни — дієслова з колишнім тематичним голосним *и* (*сидиш, сидить, сидимо, сидите*). В третій особі множини дієслова першої дієвідміни мають у флексії голосний *-у* (*-ю*) (*несуть, літають*), другої дієвідміни — *-а* (*-я*) (*учать, сидять*).

ДІЄВІДМІНЮВАННЯ, **спряжéние.** Відмінювання дієслова за особами, числами, часами і способами, а в минулому часі і умовному способі — також за родами.

ДІЄПРИКМЕ́ТНИК, **причáстие.** Форма дієслова, що поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника: виражає ознаку предмета за дією і виступає в реченні в ролі означення або присудка. Ознаками дієслова в дієприкметниках є спільність основи і її лексичного значення, перехідність — неперехідність і категорія стану, категорія виду, категорія часу (теперішній або минулий), здатність керувати іменниками і мати при собі пояснюючі прислівники. Ознаками прикметника у дієприкметниках є здатність узгоджуватися з означуваним іменником у роді, числі й відмінку, виступати в ролі узгодженого означення і вживатись у ролі епітета. **Дієприкметники активні** означають, що дія твориться тим предметом, який названий означуваним іменником — носієм дієслівної ознаки: рос. *читающий книгу мальчик, сорвавший мосты ураган*, укр. *оновлюючі життя люди, пожовкле листя клена*. **Дієприкметники пасивні** означають, що дія спрямована на той предмет, який названий означуваним іменником — носієм дієслівної ознаки: рос. *повалены ветром деревья, любимые всеми напевы*, укр. *написаний поетом вірш, бетонований робітниками міст*. **Дієприкметник короткий** — який має такі ж закінчення, як і короткий прикметник, і вживається в предикативній функції. Короткі форми пасивних дієприкметників, а також активних теперішнього часу поширені в російській мові (*любим, написан, убит, умоляем*), в українській мові коротких форм дієприкметника немає. **Дієприкметник теперішнього часу** — який означає дію, що проходить одно-

часно з моментом мовлення або з іншою дією, вираженою присудком. **Дієприкметник минулого часу** — який означає дію, що передує моменту мовлення або іншій дії, вираженій присудком. **Дієприкметник відокремлений** — відокремлене означення, виражене дієприкметником.

ДІЄПРИКМЕТНИКÓВИЙ, **причáстный**. Прикм. до **дієприкметник**. Д і є п р и к м е т н и к о в а о с н о в а. Д і є п р и к м е т н и к о в а ф о р м а. **Дієприкметниковий зворот** — конструкція, до складу якої входить дієприкметник і слова, що залежать від нього і пояснюють його. Щодо пояснюваного слова в реченні може займати препозитивне або постпозитивне положення.

ДІЄПРИСЛІВНИК, **деепричастие**. Невідмінювана дієслівна форма, що поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника: означає додаткову дію і має обставинно-означальне значення. У реченні виступає (самостійно чи разом з залежними від нього словами) в ролі обставини чи другорядного присудка. Ознаками дієслова в дієприслівнику є спільність лексичного значення, спільність граматичного значення виду і стану, однакове керування і здатність пояснюватися прислівниками. Ознаками прислівника в дієприслівниках є відсутність форм словозміни, поєднання з пояснюваним словом способом приляганння, функція обставинних членів речення. Додаткова дія, виражена дієприслівником, відноситься до тієї ж особи (предмета), що і дія, виражена дієсловом-присудком. Дієприслівники недоконаного виду означають додаткову дію, що протікає одночасно з дією, вираженою дієсловом-присудком. Дієприслівники доконаного виду означають додаткову дію, яка закінчилася до початку головної дії.

ДІЄПРИСЛІВНИКÓВИЙ, **деепричáстный**. Який має в своєму складі дієприслівник, що має значення дієприслівника. **Дієприслівниковий зворот** — конструкція, до складу якої входять дієприслівник і слова, що залежать від нього й пояснюють його. Дієприслівниковий зворот може стояти перед присудком і після нього, може підпорядковувати собі підрядне речення. Виконуючи функцію другорядного присудка чи обставини головної дії, вираженої дієсловом-присудком, дієприслівниковий зворот вказує на дію, що відноситься до підмета цього речення, і завжди відокремлюється. Наприклад: *Потужний вітер відносив корабель від берега, а на березі стояли люди, стояли довго, проводжаючи очима рідних рибалок.* (А. Шиян.)

ДІЄСЛІВНИЙ, **глагóльный**. 1. Який відноситься до дієслова, входить до складу дієслівних

категорій. **Д і є с л і в н и й в и д. Д і є с л і в н и й ч а с.**

2. У якому дієслово виступає головним членом речення чи стрижневим словом. **Д і є с л і в н е б е з о с о б о в е р е ч е н н я.** **Дієслівне словосполучення** — словосполучення, в якому дієслово виступає стрижневим словом.

3. Виражений дієсловом. **Дієслівна зв'язка** див. **зв'язка. Дієслівний присудок** див. **присудок.**

4. Який характеризується загальнокатегоріальною семантикою дієслова або зв'язаний з його категоріями. **Д і є с л і в н е з н а ч е н н я. Д і є с л і в н і о з н а к и. Дієслівний вигук** див. **вигук.**

5. Який відноситься до морфологічного складу дієслівних і віддієслівних форм. **Д і є с л і в н и й к о р і н ь. Д і є с л і в н и й с у ф і к с. Д і є с л і в н а ф о р м а.**

ДІЄСЛІВНІСТЬ, глагóльность. Дієслівне значення, яке зберігається у словах і формах, утворених від дієслівної основи. **Д і є с л і в н і с т ь д і є п р и с л і в н и к і в.**

ДІЄСЛÓВО, глагóл. Частина мови, що означає дію чи стан як процес і виражає це значення в категоріях виду, способу, часу, особи, стану (в минулому часі і умовному способі — також категорією роду), а в реченні функціонує в ролі присудка. **Дієслова дефектні** — дієслова з неповною парадигмою особових форм. Так, значна кількість дієслів не вживається у формі першої і другої особи однини і множини, тому що означають дії чи процеси, які не можуть бути віднесені до людини: *коїтися, колоситися, мерехтіти, струменіти*. У російській мові не утворюються форми першої особи однини від дієслів *дерзить, очутиться, победить, убедить, чудить*. **Дієслово неперехідне** — яке означає дію, що не передбачає об'єкта, вираженого знахідним відмінком, на який би ця дія переходила. **Дієслово перехідне** — яке називає дію, спрямовану на об'єкт, виражений залежним іменником у знахідному відмінку (а при наявності заперечення і при поширенні дії на частину об'єкта — у родовому). **Дієслова безособові** — дієслова, особливістю яких є те, що дії чи стани, названі ними, мисляться як не пов'язані з будь-яким суб'єктом, особою чи предметом як виконувачем дії. Лексичне значення таких дієслів не сумісне з уявленням про творця дії. Безособові дієслова не змінюються за особами і числами, вживаються у формі третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу (*світає, розвидняється*), в формі середнього роду однини минулого часу дійсного способу (*вечоріло*) і в умовному

способі. Безособові дієслова вживаються в ролі головного члена безособових речень. У значенні безособових можуть вживатися особові дієслова, пор.: *пахне сіно і пахне сіном.* Від особових дієслів можуть утворюватись безособові за допомогою афікса *-ся: не спиться, не так робиться, як хочеться.* **Дієслова особові** — які означають дію чи стан, що передбачає наявність творця дії. **Дієслова двовидові** — дієслова, видове значення яких спеціальними формальними показниками не виражено, форми доконаного й недоконаного виду не розрізняються: *атакувати, женити, командирувати.*

ДІЛОВИЙ, деловóй. Який властивий діловому стилю мови. **Ділова лексика** — сукупність слів, які визначають специфіку ділового стилю мови або вживаються у зв'язку із сферою його застосування. Для ділової лексики характерна термінологічна чіткість, відсутність емоційного забарвлення.

ДÓВГИЙ, дóлгий. Який має більшу довготу порівняно з нормально коротким при тому ж темпі мовлення. **Довгі приголосні** — приголосні звуки, при артикуляції яких відбувається затримка розмикання органів мовлення: *життя, гілля, віссю, ніччю, віддати.* Такі звуки фонемної самостійності не мають. Вони передають дві фонеми: *знан'н'а — знан':а, подруж'ж'а — подруж': а, с'іл'л'у — с'іл':у.*

ДОВГОТА, долготá. Кількість часу, який витрачається на вимову звука, тривалість його звучання. Довгота залежить від якості звука, положення його в слові щодо наголосу, а також від темпу мовлення. Д о в г о т а з в у к а. **Довгота акутова** — тривалість складу з висхідною інтонацією.

ДОДÁТОК, дополнéние. Другорядний член речення, що означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на запитання непрямих відмінків. У реченні додаток може відноситись до дієслова *(читати газету, рубати сокирою)*, до іменника *(командир загону, ремонт машини, турбота про дітей)*, до прикметника *(задоволений наслідками, здібний до математики)*, до прислівника чи предикативних слів *(наперекір стихії, чутно музику, дитині холодно)*. Виражається додаток формами непрямих відмінків іменників і займенників *(добувати вугілля, допомагати йому)*, а також іншими частинами мови, вжитими в ролі іменника, а саме: прикметником *(зустріти рідних)*, дієприкметником *(вовк і лічене бере)*, числівником *(відняти сім)*, об'єктним інфінітивом *(просити приїхати)*, прислівником *(вірити в пре-*

красне завтра), синтаксично неподільними словосполученнями (*написати кілька листів, виділити одного в кращих, посадити три ялинки*), фразеологічними одиницями. Наприклад: *Він досконало знав слабі струни свого родича*. (О. Довженко). **Додаток безприйменниковий (безпосередній)** — який виражений іменником у непрямому відмінку без прийменника. **Додаток непрямий** — додаток, що означає предмет, який пов'язаний з дією лише частково, неповно, тимчасово, хоч при перехідному дієслові і може означати предмет, на який спрямована дія, залежить від перехідних і неперехідних дієслів, іменників, прикметників чи предикативних слів і виражається формами непрямих відмінків з прийменниками чи без них (крім випадків, коли знахідний і родовий відмінки без прийменника виступають у ролі прямого додатка): *читати дітям, розмовляти в братом, готуватися до виступу, керувати гуртком; будівництво школи, вагон вугілля, уважний до роботи, написано крейдою*. **Додаток прийменниковий (посередній)** — який виражений іменником з прийменником. **Додаток прямий** — додаток, що означає об'єкт, на який безпосередньо переходить дія або предмет, що виникає як наслідок відповідної дії чи конкретизує значення пояснюваного дієслова, залежить від перехідного дієслова та деяких предикативних слів (*видно, жаль* тощо) і виражається знахідним відмінком без прийменника, а також родовим при перехідних дієсловах із запереченням *не* й при частковому охопленні об'єкта дією: *косити траву, будувати міст, слухати відповідь, не бачити товариша, не видно берега, випити молоко, відрізати хліба*.

ДОКОНАНИЙ ВИД, **совершённый вид** див. **вид**.

ДОМІНАНТА, **доминанта** [лат. dominans (dominantis)— пануючий). Один із членів синонімічного ряду, навколо якого групуються всі інші слова-синоніми цього ряду; стрижневе слово. Домінантою, чи стрижневим словом синонімічного ряду, є слово, найбільш загальне за лексичним значенням і здебільшого нейтральне в експресивному й стилістичному відношенні.

ДОПОМІЖНИЙ, **вспомогательный**. Який уживається (з більшою чи меншою втратою свого лексичного) в сполученні з формами інших слів для утворення аналітичних форм цих слів. **Допоміжне слово** — неповнозначне слово, яке входить до складу аналітичної форми для вираження відповідної категоріальної форми (*буду читати, написав був*).

ДОРСАЛЬНИЙ, **дорсальный** (від лат, dorsum — спин-

ка). Який артикулюється передньою частиною спинки язика, що зближується з верхніми зубами й альвеолами, або яснами. Дорсальні приголосні — передньоязикові приголосні, при вимові яких передня частина спинки язика зближується з верхніми зубами й альвеолами, або яснами. В українській мові дорсальними є приголосні [т], [д], [н], [с], [з].

ДРАВІДІЙСЬКІ МОВИ, дравидийские языки. Сім'я мов, які поширені здебільшого в південній Індії та на острові Шрі Ланка. Дравідійські мови поділяються на кілька груп: південну (тамільська, малаялам, кота, тода, кодагу, каннара), південно-західну (тулу), південно-східну (телугу), центральну (коламі, найкі, парджі, гадоба), гондванську (гонді, конда, куї, куві, пеню, манда), північно-східну (курух, малто) і північно-західну (брагуї). Лише чотири дравідійські мови: тамільська, малаялам, каннара і телугу — мають давню писемність і визнані офіційними, а решта мов писемності не мають.

ДРИЖА́ЧИЙ (ВІБРА́НТ), дрожа́щий (вибра́нт). Сонорний приголосний, що утворюється внаслідок переривання видихуваного повітряного струменя ритмічно вібруючим активним органом мовного апарату. В українській і російській мовах такими є звуки [р] і [р'], які творяться при періодичному коливанні кінчика язика.

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ, дро́бные числи́тельные див. **числівник.**

ДРУГА ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ, втора́я палатализа́ция див. **палаталізація.**

ДРУ́ГА СИГНАЛЬНА СИСТЕ́МА, втора́я сигна́льная систе́ма. За вченням І. П. Павлова, другу сигнальну систему становлять слова, що виступають як сигнали перших сигналів, якими є враження, відчуття і уявлення від навколишнього зовнішнього середовища. Друга сигнальна система властива тільки людині, вона пов'язана з розвитком абстрактного мислення, утворенням загальних понять, які сформувались за допомогою слова.

ДРУ́ГЕ ПОВНОГОЛО́ССЯ, второ́е полногла́сие див. **повноголосся.**

ДРУГОРЯ́ДНИЙ ПРИ́СУДОК, второстепе́нное сказу́емое. Дієприслівник чи дієприслівниковий зворот, який означає додаткову дію тієї ж особи (предмета), що й дієслово присудок: *Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом.* (М. Коцюбинський). Дієприслівник, вжитий у такому значенні, може бути замінений відмінюваною формою дієсло-

ва: *Густі лози, високі комиші укрили долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом.*

ДРУГОРЯ́ДНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ, второстепе́нные чле́ны предложе́ния. Члени речення, що пояснюють, уточнюють чи доповнюють значення головних членів двоскладного чи єдиний головний член односкладного речення. Другорядні члени зв'язані з головними підрядними зв'язком безпосередньо чи посередньо, через інші другорядні члени речення. Залежно від граматичних і смислових значень підпорядкованих і підпорядковуючих слів і синтаксичних відношень між ними другорядні члени класифікуються на такі розряди: 1) означення, різновидом якого є прикладка; 2) додаток і 3) обставини. Така класифікація другорядних членів до певної міри умовна, оскільки можливі й такі категорії, які поєднують у собі ознаки різних членів речення (обставинний додаток, обставинне означення, означальний додаток). За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення розрізняються поширені й непоширені. Означення й обставини не визначають структури речення. Додаток може брати безпосередньо участь у будові деяких типів речень. Додаток є необхідним структурним компонентом речення з присудком, вираженим словами сильного керування *брати, доручати* та ін.

ДУБЛЕ́Т, дубле́т (фр. doublet, від double — подвійний). 1. Один із двох термінів, що називає один і той же науковий об'єкт або виражає одне і те ж наукове поняття (губно-губний, білабіальний; процент, відсоток).

2. Варіантний різновид мовної одиниці: фонетичної, морфологічної, слова тощо. Див. **варіант**.

ДУ́ЖКИ, ско́бки. Парний розділовий знак, що ставиться: а) для виділення вставлених слів, словосполучень і речень: *Раптом відчинились двері і Володимир Хомич (так звала його до заміжжя) став на порозі* (А. Головко.); б) для виділення слів, що вказують на відношення слухачів до чиєсь мови: (*Оплески*), (*Рух у залі*); в) при вказівці на джерело цитати: *Володимир Ілліч Ленін учив:* «Для того, щоб поєднати загальну продуктивну працю з загальним навчанням, треба, очевидно, покласти на всіх обов'язок брати участь у продуктивній праці» *(Повне вібр. творів, т. 2, с. 465)*; г) для виділення ремарок у драматичних творах: К р е ч е т. *Під час операції я прошу нікого не пускати... (До Аркадія). Вас я прошу теж не заходити. (Повернувся, важко пішов по сходах нагору і зник за дверима)*. (О. Корнійчук.) Д у ж к и к р у г л і. Д у ж к и к в а д р а т н і. Д у ж к и ф і г у р н і.

Е

ЕВФЕМІЗМИ, **эвфемизмы** (від гр. euphēmismos з eu — добре і phēmi — говорю — пом'якшений вираз). Слова і вирази, які вживаються з метою уникнення слів з грубим чи непристойним змістом або з неприємним у певних умовах забарвленням, наприклад: *поважного віку* замість *старий*, *говорити неправду* — *брехати*.

ЕВФОНІЯ, **эвфония** (від гр. euphōnia — милозвучність) див. **милозвучність**.

ЕКВІВАЛЕНТ, **эквивалент** [від лат. aequivalens (aequivalentis) — рівноцінний]. Одиниця мови, здатна виконувати ту саму функцію, що й інша мовна одиниця. **Еквівалент слова** — словосполучення, рівнозначне слову, що виступає в однаковій із словом синтаксичній ролі: *робити з мухи слона* — *перебільшувати*, *рукою подати* — *близько*. В ролі еквівалентів слів виступають здебільшого фразеологічні одиниці. **Еквіваленти речень** — синтаксично неподільні окремі вислови, переважно однослівні, що виражають емоційно-експресивні почуття, волевиявлення мовця, відповіді-репліки з модальним значенням ствердження, заперечення чи запитання. Еквівалентами речення вважаються вигукові слова-речення типу *Ах!*, *Ой!*, *Геть!*, модальні *Так*, *Атож*, *Ні*, *Невже?* і вокативні речення.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ, **экзистенциальное предложение** (від лат. existentia — існування) див. **буттєве речення**.

ЕКЗОТИЧНА ЛЕКСИКА, **экзотическая лексика** (від гр. exōtikos — чужий, іноземний) див. **лексика**.

ЕКСКУРСІЯ, **экскурсия** (від лат. excursio — вступ, початок). Перша з трьох фаз артикуляції окремого звука, коли активні органи мовного апарату переходять у позицію, потрібну для утворення звука, і розпочинають його творення; наступ.

ЕКСПІРАТОРНИЙ, **экспираторный**. Прикм. до **експірація**. Експіраторний наголос див. **наголос**.

ЕКСПІРАЦІЯ, **экспирация** (від лат. expiratio — видихання). Видихання повітря (рух повітряного потоку) при творенні звука.

ЕКСПЛОЗИВНИЙ, **эксплозивный** (від фр. explosif — вибуховий) див. **вибуховий**.

ЕКСПЛОЗІЯ, **эксплозия** (фр. explosion — вибух, від лат. explodo — виганяю з галасом). Остання, третя фаза

(вибух) артикуляції зімкнених приголосних [б], [п], [д], [т], [к], [г].

ЕКСПРЕСИ́ВНИЙ, **экспресси́вный** (фр. expressif, від лат. expressus — виразний, випуклий). Який містить у собі або виражає, передає експресію. **Експресивна лексика** див. **лексика**. Е к с п р е с и в н е з а б а р в л е н н'я. Е к с п р е с и в н а ф у н к ц і я м о в и.

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ, **экспресси́вность**. Наявність експресії. **Експресивність адгерентна** — експресивність, яка набувається словом чи виразом тільки в певному контексті. **Експресивність інгерентна** — експресивність, внутрішньо властива певному слову або виразу як одиниці мови.

ЕКСПРЕ́СІЯ, **экспре́ссия** (лат. expressio — вираження, від exprimo — чітко вимовляю, зображую). 1. Виразність, підкреслене виявлення почуттів, переживань.

2. Виразово-зображальні особливості мови, що виявляються в лексичних, словотворчих і граматичних засобах (в експресивній лексиці, особливих афіксах, тропах, стилістичних фігурах) і які надають мові образності та емоційної забарвленості.

ЕКСТРАЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ, **экстралингвисти́ческий** (від лат. extra — поза, зовні, крім і фр. linquistique — мовний). Позамовний, такий, що відноситься до реальної дійсності, в умовах якої функціонує і розвивається мова. До екстралінгвістичних факторів розвитку мови належать насамперед суспільно-політичні фактори: розвиток виробництва, зміни суспільного ладу, взаємовпливи мов, взаємодія літературної мови і діалектів, розселення племен і народів на нові території тощо.

ЕЛАТИ́В, **элати́в** (від лат. elatus — піднесений догори, виділений, винесений). 1. Найвищий ступінь порівняння з безвідносним значенням: *найширші кола населення, в найкоротший термін*. Елатив має синтетичну форму і не має синонімічних паралелей у вигляді описових форм найвищого ступеня порівняння. Елатив часто вживається у стійких словосполученнях, має експресивне забарвлення. В російській мові: *ближайшее знакомство, глубочайшее уважение, мельчайшие подробности, умнейшая голова, чистейшая ложь*.

2. У фінно-угорських мовах відмінкова форма із значенням виділення, руху зсередини назовні.

ЕЛІ́ЗІЯ, **эли́зия** (лат. elisio, від elido — видаляю, виштовхую). Відпадання кінцевого голосного звука в слові на стику з початковим голосним наступного слова в деяких мовах, наприклад фр. la amitié — l'amitié *(дружба)*.

ЕЛІПСИС, эллипсис (гр. elleipsis — випущення). Пропуск у реченні слова чи словосполучення, зрозумілого з контексту або з конкретної ситуації. Еліпсис використовується в мові художньої літератури, в розмовному мовленні, підсилюючи емоційне наснаження і надаючи висловленню лаконічності.

ЕЛІПТИЧНИЙ, **эллиптический**. Який грунтується на пропусканні в реченні слів, що легко домислюються; неповний. **Еліптичні речення** — різновид неповних речень, де уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту або будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів. Найчастіше випускаються простий присудок двоскладного речення, головний член (або його частина) односкладного речення, рідше — підмет або додаток: *А тут і Чіпка в хату.* (П. Мирний.) *На місті! — крикнув він до вершників. —Через Десну!* (О. Копиленко.) *Уже сонце на небі.* (О. Яновський.) *Ось незабаром і Піски.* (П. Мирний.) *Осінь. Мені — дев'ятнадцятий.* (С. Васильченко.) *Пора вставати. Час на роботу.* (М. Стельмах.) *Дівчата співали весільної.* (О. Стороженко.)

ЕМОЦІЙНИЙ, **эмоциональный**. Який відноситься до вираження почуттів, переживань, настроїв, суб'єктивного ставлення. Емоційне забарвлення. Емоційна оцінка. Емоційне слово — слово, основним змістом якого є вираження почуттів.

ЕМФАЗА, эмфа́за (від гр. emphasis — зображення, виразність). Напруженість мови, посилення її емоційної виразності, виділення якогось елемента за допомогою інтонації, повторення, звертань, запитань тощо.

ЕМФАТИЧНИЙ, **эмфати́ческий** (гр. emphatikos — зображувальний, виразний). Прикм. до **емфаза** — почуттєво-виразний. **Емфатичний наголос** — наголос, за допомогою якого підсилюється виразність слова в реченні, його емоційність, виражається афективний стан мовця. Емфатичний наголос робить слово емоційно насиченим, відбиває в ньому безпосереднє почуття того, хто говорить. **Емфатична довгота** — довільне збільшення довготи звука з метою виділити склад чи слово з мовного потоку.

ЕНАНТІОСЕМІЯ, **энантиосеми́я** (від гр. enantios — протилежний і sēma — знак). Розвиток у слові протилежних (антонімічних) значень. Наприклад: *слава* — широка популярність, як свідчення загального схвалення, визнання чиїхось заслуг, таланту, доблесті тощо і *слава* — поговір, пересуди, розмови; *прослухати* — слухати що-

небудь з початку до кінця і *прослухати* — не слухати, не чути сказаного.

ЕНКЛІЗА, **энклиза.** Акцентуаційне прилягання ненаголошеного слова до попереднього наголошеного й утворення з ним єдиної акцентуаційної одиниці: *над вечір, прочитав би, чи приходив же.*

ЕНКЛІТИКА, **энклитика** (гр. enklitikė, від enklino — відхиляю). Ненаголошене слово, що стоїть після наголошеного й утворює з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом, тобто слово, яке підпало енклізі.

ЕНКЛІТИЧНИЙ, **энклитический** (гр. enklitikos). Той, що не має власного наголосу. Е н к л і т и ч н а ф о р м а. Е н к л і т и ч н е с л о в о.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК, **энциклопедический словарь** див. **словник.**

ЕПЕНТЕЗА, **эпентеза** (гр. epenthesis — вставка). Поява додаткового звука в складі слова. Наприклад: *строк* (із *срок*), *уздріти* (із *узріти*).

ЕПІТЕТ, **эпитет** (від гр. epitheton — прикладка, прізвисько). Один із основних тропів, художнє, образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії. Найчастіше епітетами виступають означення-прикметники: *Мертва тиша. Сива давнина. Квітчастий луг і дощик золотий.* (П. Тичина.) У широкому розумінні епітетом називають іменники-прикладки, а також прислівники, які метафорично пояснюють дієслово: *чарівниця-весна; зустріли його холодно.* Епітети, які часто зустрічаються в народній поетичній творчості, а також в літературі, часто стоять при тих самих словах, називаються постійними епітетами: *битий шлях, чисте поле, кінь вороненький.*

ЕПІФОРА, **эпифора** (від гр. epiphora — перенесення, повторення). Стилістична фігура, що полягає в повторенні однакових слів, виразів, звукосполучень на початку віршованих рядків, строф або речень з метою підсилення виразності та мелодійності мови.

ЕПОНІМ, **эпоним** (гр. epōnymos — той, що дає ім'я, назву). Особа, від імені якої походить назва місцевості, народу та ін. Наприклад: *Амеріго Веспуччі* (частина світу *Америка*), *Іван Франко* (місто *Івано-Франківськ*), *Богдан Хмельницький* (місто *Переяслав-Хмельницький*).

ЕРГАТИВ, **эргатив** (від гр. ergatēs — діяч). Категоріальна форма відмінка в деяких мовах, яка вказує на джерело дії при пасивних дієсловах.

ЕРГАТИВНИЙ, эргативный. Прикм. до **ергатив**. **Ергативна будова речення** — будова речення в ряді кавказьких і деяких інших мов, що характеризується наявністю перехідного дієслова і зв'язаних з ним імен суб'єкта й об'єкта дії, причому назва реального об'єкта ставиться завжди в називному відмінку, а назва реального суб'єкта — у своєрідному відмінку — ергативному, чи активному. У мовах з ергативною будовою речення знахідного відмінка зовсім немає, а прямий об'єкт у реченні завжди стоїть у називному відмінку.

ЕРГОНІМ, эргоним (ergos — робота, діяльність, функція). Власне ім'я ділового об'єднання людей, в тому числі спілки, організації, установи, підприємства, товариства, закладу: *Організація Об'єднаних Націй (ООН), Академія наук (АН), Київський державний університет (КДУ), Спортивне товариство «Буревісник».*

ЕСПЕРАНТО, эсперанто (esperanto — той, що сподівається). Міжнародна штучна мова, яку створив у 1887 році польський лікар Л. Заменгоф на основі лексики, спільної для найпоширеніших європейських мов, з нескладною системою словотворення і граматики, побудованої за принципом аглютинації.

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ, этимологический. Прикм. до етимологія. **Етимологічний аналіз** — аналіз, метою якого є з'ясування джерел і часу виникнення слова, його походження, розкриття первісного значення слова чи його основи, реконструкція найдавніших форм і звукового оформлення слова. Етимологічним аналізом виявляється твірна основа і способи утворення даного слова. Етимологічний аналіз запозичених слів обмежується визначенням джерела запозичення і шляхів переходу в іншу мову. **Етимологічний словник** див. **словник**.

ЕТИМОЛОГІЯ, этимология (гр. etymologia, з etymon — істина і logos — слово, вчення). 1. Розділ науки про мову, що вивчає походження і історію окремих слів і морфем.

2. Походження та історія слів і морфем. **Етимологія народна** — переосмислення в народній мові етимологічного складу незвичних слів (частіше запозичених) і зближення їх з відомими словами рідної мови за значенням на основі зовнішньої звукової подібності. Таке зближення часто призводить до спотворення переосмислюваного слова. Наприклад, слово *коклюш* (від фр. coqueluche) часом у говорах вимовляється *кашлюк* унаслідок зближення з словом *кашель*, а слово *вазелін* (фр. vaseline, від нім. Wasser —

вода і гр. ělaion — маслинова олія) зустрічається в формі *мазелін* (за зближенням до *мазати*).

ЕТИМОН, **этимóн** (гр. etymon — істина). Вихідне, мотивуюче слово, його первісна форма і значення, від якого походить існуюче в сучасній мові слово. Це внутрішня форма слова, та ознака, за якою предмет одержав назву.

ЕТНОНІМ, **этнóним** (від гр. ethnos — народ і onyma — ім'я, назва). Назва народу, племені, етнографічної групи, народності, нації та ін.

ЕТНОНІМІКА, **этнонимика** (від гр. ethnos — народ і onyma — ім'я, назва). Розділ антропоніміки, який вивчає назви племен, народів, народностей.

Ж

ЖАНР, **жанр** [фр. genre, від лат. genus (generis) — рід, вид]. 1. Тип мистецького й літературного твору.

2. Різновид мови (мовлення), який визначається умовами ситуації і метою вживання, що зумовлює в свою чергу специфіку використання мовних засобів. Газетно-публіцистичний жанр. Розповідний жанр.

ЖАРГОН, **жаргóн** (фр. jargon, від галло-романського gargone — базікання). Соціальний діалект; відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної системи. Жаргон існує не окремо і не самостійно, а завжди на основі певної мови.

ЖАРГОНІЗМ, **жаргонизм**. Слово або вислів, який належить якомусь жаргону певної мови і вживається в мовленні чи художній мові з певною стилістичною метою.

ЖАРГОННИЙ, **жаргóнный**. Прикм. до **жаргон**. Жаргонні слова. Жаргонний вислів.

ЖИВИЙ, **живóй**. Продуктивний. Жива основа. Жива словозміна. **Жива мова** див. **мова**. **Живе чергування** див. **чергування**.

ЖІНОЧИЙ РІД, **жéнский род** див. **рід**.

З

ЗАБАРВЛЕННЯ, **окрáска**. Додаткові стилістичні відтінки, які накладаються на основне предметно-логічне значення слова, виконують емоційно-експресивну чи оцін-

ну функцію, надаючи висловленню характер урочистості, піднесеності, фамільярності, грубуватості тощо.

ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ, **нарица́тельные имена́ существи́тельные** див. **іменник.**

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНИЙ, **общеупотреби́тельный.** Досить поширений, не обмежений мовним стилем, сферою вживання. **Загальновживана лексика** див. **лексика.** З а г а л ь н о в ж и в а н і с л о в а.

ЗАГОЛОВНЕ СЛОВО, **загла́вное сло́во.** Слово, яке пояснюється в словниковій статті.

ЗАДНЬОПІДНЕБІННИЙ, **задненёбный.** Який твориться підняттям задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння або до задньої частини твердого піднебіння. З а д н ь о п і д н е б і н н і п р и г о л о с н і (укр. *к, ґ*). Точнішим терміном на позначення таких звуків є термін *задньоязикові*, що вказує на активний мовний орган.

ЗАДНЬОЯЗИКОВИЙ, **заднеязы́чный.** Такий, що твориться при активній участі задньої частини язика, яка піднімається в процесі творення звука до м'якого піднебіння. В українській мові до задньоязикових приголосних належать [г], [к], [х].

ЗАЙМЕННИК, **местоиме́ние.** Частина мови, яка об'єднує слова, що не називають особи, предмета, ознаки (якості) предметів, їх кількості чи порядку при лічбі, а тільки вказують на них: *я, він, хто, той, такий, котрий* та ін. Займенник є найбільш абстрагованою частиною мови, проте значення займенника визначається контекстом або реальною обстановкою мовлення. Займенники можуть бути співвідносними з іменниками *(я, він, що, себе, хтось, ніхто)*, прикметниками *(мій, наш, всякий, такий, якийсь, чийсь, нічий)*, з числівниками *(скільки, стільки)*. **Займенники відносні** — які виступають у функції сполучного слова, що вводить підрядне речення: *хто, що, який, чий, котрий*. **Займенники вказівні** — які мають загальне значення виділення певного предмета з ряду однорідних: *цей, той, такий*. **Займенники заперечні** — які мають у своєму складі заперечну частку (префікс), що заперечує зміст кореневої морфеми: *ніхто, ніщо, нічий, ніякий*. **Займенник зворотний** — який вказує на предмет, що є об'єктом своєї власної дії: *себе*. **Займенники неозначені** — які вказують на предмет чи ознаку, що цілком позбавлені конкретності: *будь-хто, дехто, дещо, деякий, хтось, хто-небудь* та ін. **Займенники означальні**— які вказують, що дія виконується самостійно суб'єктом, без допомоги інших *(сам)*, що відбувається повне охоплення дією *(весь, кожний)*. **Займенники**

особові — які вказують на особу мовця *(я)* і особу, до якої звернена мова *(ти)*, а також на особу, що не бере участі у мовленні, чи на предмет *(він, вона, воно)*. **Займенники питальні** — які визначають питання про особу чи предмет *(хто, що)*, ознаку предмета *(який, чий)* тощо. **Займенники присвійні** — які вказують на приналежність предмета мовцю або особі, до якої звернена мова *(мій, твій)*.

ЗАЙМЕННИКО́ВИЙ, **местоимённый**. **Прикм. до займенник.** Займенникова основа. **Займенникове відмінювання** — парадигма відмінювання, за якою в індоєвропейських мовах відмінювалися також повні (членні) прикметники, що утворилися в російській і українській мовах поєднанням коротких прикметників із вказівними займенниками. **Займенникові іменники** — займенники, співвідносні за значеннями і синтаксичними функціями з іменниками: *я, ти, ми, ви, він (вона, воно), вони, хто, що, себе, хтось, дехто, ніхто* та ін **Займенникові прикметники** — займенники, співвідносні за значенням і синтаксичними функціями з прикметниками: *мій, твій, наш, свій, його, їхній, цей, той, всякий, кожний, інший, який, котрий, деякий, чийсь* та ін. **Займенникові прислівники** — група прислівників займенникового походження, які, подібно до займенників, не називають ознаку дії (обставину), а тільки вказують на неї: *десь, тут, там, сюди, туди* тощо. Крім того, вони, як і займенники, служать для вираження запитань про обставину *(де?, куди?, коли?)* або виступають еквівалентами всіх прислівників часу й місця *(завжди, всюди, скрізь)*. **Займенникові числівники** — займенники, співвідносні за значеннями і синтаксичними функціями з числівниками: *кілька, декілька, скільки, стільки*. **Займенниково-сполучникове співвідносне складнопідрядне речення** — складнопідрядне речення із займенниковим словом (корелятивним займенником) у головній частині і сполучником чи сполучниковим словом у підрядній: *Дорошенко і сам захопився роботою експедиції, брався часом за те, що зовсім не входило в обов'язки капітана.* (О. Гончар.) *Хто щастя взяв у лютій боротьбі, той може захистить його в бою.* (А. Малишко.)

ЗАЙМЕННИКО́ВІСТЬ, **местоимённость**. Семантична властивість слів (незалежно від приналежності до тієї чи іншої частини мови), яка полягає в тому, що вони не позначають предметів, процесів тощо, а лише вказують на них як на такі, що визначаються відповідною мовленневою ситуацією (*там, тут* та ін.).

ЗАКІНЧЕННЯ (ФЛЕ́КСІЯ), оконча́ние (фле́ксия). Змінна морфема, що додається до основи слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. У словоформах української і російської мов закінчення виражають значення роду, числа, відмінка і особи. Закінчення виконує формотворчу функцію; деякі закінчення поєднують функцію формотворчу з функцією словотворчою (синкретичні закінчення). Закінчення може бути матеріально вираженим, або субстанціональним (*книг-а, пол-е, принесл-и*), і нульовим (*ліс, книг, робив*).

ЗАКО́Н [ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ], зако́н [лингвисти́ческий]. 1. Регулярне і послідовне відтворення того чи іншого співвідношення одиниць певної мови, що мислиться у вигляді правила або формули закономірних відповідностей.

2. Певне загальне правило, загальна закономірність; закономірна властивість, характерна для певної чи різних мов. **Закон відкритого складу** — закономірність розташування звуків у складі за принципом зростаючої звучності. Цей закон був характерним для певного періоду розвитку спільнослов'янської мови, коли кожен склад закінчувався голосним. **Закон фонетичний.** 1) Регулярна і взаємопов'язана зміна моделей фонетичної відповідності в одній мові в різні історичні періоди її розвитку чи в різних генетично споріднених мовах. 2) Правило, яке визначає умови, час і поширеність тієї чи іншої фонетичної зміни або ряду однорідних фонетичних змін у певній мові, закономірність змін і відповідностей для певного звука чи звуків у мові (або в мовах) у певний період розвитку. **Закон фонологічний** — закономірність фонетичних змін у мові, яка приводить до перебудови фонологічної системи мови. Наприклад, закон занепаду і прояснення зредукованих у давньоруській мові.

ЗАКРИ́ТИЙ СКЛАД, закры́тый слог див. **склад.**

ЗАКРИ́ТІ СТРУКТУ́РИ, закры́тые структу́ры. Складні речення, що складаються завжди з двох частин і не допускають розширення третьою і наступними частинами. Наприклад: *Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її.* (М. Коцюбинський.) *Мигтіли всюди ще й лазаретні мигалки, бо неподалік був лазарет.* (О. Гончар.)

ЗАПЕРЕ́ЧЕННЯ, отрица́ние. Вираження за допомогою лексичних, фразеологічних чи синтаксичних засобів того, що зв'язок між членами речення мислиться як такий, що реально не існує. Заперечення в українській мові виражається за допомогою часток *не, ні*, слів *немає (нема), не було, не буде;* за допомогою інтонації (експресивне ви-

раження заперечення у стверджувальному реченні: ***Так я тобі й повірю!)*** **Заперечення абсолютне** — заперечення, що відноситься до змісту висловлення в цілому: *Ні, я не буду цього казати.* (Леся Українка.) **Заперечення подвійне** — двічі виражене заперечення в складі одного висловлення; повторення заперечення при двох членах речення: *Щоб жить — ні в кого права не питаюсь.* (П. Тичина.)

ЗАПЕРЕ́ЧНИЙ, **отрица́тельный.** Пов'язаний з вираженням заперечення, який служить для вираження заперечення чи виражає заперечення. **Заперечні займенники** див. **займенник.** З а п е р е ч н и й з в о р о т. **Заперечне речення** – речення, в якому заперечується дія, стан чи ознака, виражені присудком; речення, в якому є вказівка на те, що зв'язок між членами речення реально не існує: *Хай не буде більше воєн!* (В. Козаченко.) *Ми не лукавили з тобою.* (Т. Шевченко.) Такі речення називаються загальнозаперечними. Речення з подвійним запереченням (перед допоміжним дієсловом-зв'язкою і перед інфінітивом у складеному дієслівному присудку) є стверджувальними: *У такі хвилини не можеш не подумати про всіх людей, що живуть на планеті.* (О. Гончар.) Речення, у яких заперечна частка не стоїть перед іншими членами речення, тобто перед підметом або другорядними членами, називаються частковозаперечними. У частковозаперечних реченнях поряд із заперечуваним часто подається той член речення, який стверджується: *Учитель не для себе живе — для народу.* (Ю. Збанацький.) *Собі я бажаю не сну, а життя.* (Леся Українка.)

ЗАПЕРЕ́ЧНО-ПИТА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ, **отрица́тельно-вопроси́тельное предложе́ние.** Речення, в якому формально поєднуються заперечення і питання, проте за змістом воно виражає ввічливе питання: *Чи не покинуть нам, небого, вірші нікчемні віршувать?* (Т. Шевченко.)

ЗАПОЗИ́ЧЕНЕ СЛО́ВО, **заимствованное сло́во.** Слово, яке з'явилося в мові внаслідок засвоєння його з іншої мови.

ЗАПОЗИ́ЧЕННЯ, **заимствование.** 1. Звернення до лексичного фонду інших мов для визначення нових понять і предметів, причому часто самі ці поняття і предмети разом з їх назвами засвоюються від інших народів.

2. Слова, словотворчі афікси, конструкції, що ввійшли в мову внаслідок запозичення. **Запозичення книжне** — слово чи вислів, що засвоєні з іншої мови через літературу. **Запозичення прямі** — запозичення, які засвоєні певною мовою безпосередньо з іншої мови. **Запозичення лексичні** див. **Іншомовні слова.**

ЗВЕРТАННЯ, обращéние. Слово або сполучення слів, що називає особу (рідше предмет), до якої безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише. Звертання не пов'язуються синтаксичними зв'язками з членами речення, і тому їх доцільно називати синтаксично ізольованими частинами речення. В українській мові звертання виражається кличною формою іменника і формою називного відмінка: *Про що задумалась, дівчино, колгоспним полем ідучи.* (В. Сосюра.) *Чом ти, березо, така журлива?* (Леся Українка.) Звертання може бути непоширене й поширене, до його складу може входити прикладка, звертання може підпорядковувати собі підрядне речення. Звертання може стояти на початку, в середині і в кінці речення. Якщо звертання вживається як окреме висловлення, що виражає емоційно забарвлені спонукання до якоїсь дії або почуття радості, докору, осуду тощо, то воно становить собою еквівалент речення, або особливий тип речення — вокативне: *А Оксана, як голубка, воркує, цілує, то заплаче, то зомліє, головоньку схилить: «Серце моє, доле моя! Соколе мій милий!»* (Т. Шевченко.)

ЗВОРÓТНЕ УЗГÓДЖЕННЯ, обрáтное согласовáние. Узгодження дієслівної зв'язки не з підметом, а з іменною частиною складеного присудка: *А коні — це була найбільша слава Кушніра.* (М. Стельмах.)

ЗВОРОТНИЙ, возврáтный. Такий, що означає дію, спрямовану на саму діючу особу, яка виступає, таким чином, і суб'єктом і об'єктом певної дії. З в о р о т н і д і є с л о в а. **Зворотний займенник** див. **займенник. Зворотний стан** див. **стан.**

ЗВУК, звук. Членороздільний елемент мовлення, утворений за допомогою мовних органів; відрізок мовного потоку, що утворюється за одну артикуляцію. З в у к и г о л о с н і. З в у к и п р и г о л о с н і. З в у к и с к л а д о т в о р ч і.

ЗВУКОВИЙ, звуковóй. Який відноситься до звуків, складається із звуків мови. З в у к о в а а с и м і л я ц і я. З в у к о в и й п о т і к. **Звуковий закон** див. **фонетичний закон. Звукова одиниця** див. **одиниця.** З в у к о в а с и с т е м а. **Звуковий тип** — ряд звуків, які функціонально тотожні, але відрізняються позиційно, наприклад звук *а* в словах *рад* і *ряд*. Звуковим типом називають також фонему.

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИЙ, звукоподражáтельный. Який ґрунтується на звуконаслідуванні. З в у к о н а с л і д у в а л ь н и й в и г у к. З в у к о н а с л і д у в а л ь н е с л о в о.

ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ, **звукоподража́ние.** 1. Умовне відтворення звуків природи, криків тварин тощо: *ку-ку, гав-гав, му-у-у.*

2. Створення слів, звукові оболонки яких тією чи іншою мірою нагадують позначувані предмети.

ЗВУКОПИС, **звуко́пись.** Прийом художньої виразності, що полягає в спеціальному доборі звуків у фразі для створення певного образу, враження тощо: *Хто се, хто се по сім боці чеше косу? хто се?* (Т. Шевченко.)

ЗВ'ЯЗАНИЙ, **свя́занный.** 1. Який є частиною комплексного елемента мови, що не створюється, а відтворюється в мовленні. **Зв'язане словосполучення** див. **фразеологічна одиниця.**

2. Обмежений суворими граматичними правилами, що відповідають усталеному порядку слів у реченні. **Зв'язаний корінь** див. **корінь.**

ЗВ'ЯЗКА, **свя́зка.** Слово, яке втратило своє лексичне значення, але зберігає формально-граматичні властивості дієслова і виражає значення способу, часу, особи і числа в складеному присудку. В українській мові зв'язкою, що повністю втратила лексичне значення, є слово *бути* в різних формах способу і часу. Зв'язка *бути*, виконуючи чисто граматичну роль, в іменному складеному присудку може виступати в нульовій формі як показник теперішнього часу дійсного способу. У ролі зв'язки іменного складеного присудка в українській мові можуть виступати дієслова з послабленим лексичним значенням *стати, становити, являти, зробитися, здаватися, називатися* тощо. Наприклад: *Свекруха зовсім слаба стала.* (О. Десняк.) Такі зв'язки називаються напівповнозначними. **Зв'язка повнозначна**, або **конкретна**,— це повнозначне дієслово із значенням руху, стану, діяльності у складі іменного складеного присудка: *Гонтар повертався додому стурбований.* (Я. Баш.) У складених дієслівних присудках у ролі зв'язки виступають модальні і фазові дієслова (*починати, кінчати, продовжувати, могти, мусити, намагатися, сміти, хотіти*) або прикметники з модальним значенням (*повинен, спроможний, здатний, схильний, ладен, рад*).

ЗІМКНЕНИЙ, **смы́чный.** Приголосний, при вимові якого змикаються артикулюючі мовні органи на шляху проходження струменя видихуваного повітря. **Зімкнені приголосні звуки** — приголосні, творення яких відбувається при зімкненій артикуляції, наприклад: [б], [п], [д], [т], [г], [к]. Якщо струмінь повітря проривається крізь зімкнення й вибухає, то зімкнені звуки, що творяться та-

ким способом, називаються вибуховими. Якщо ж при наявності зімкнення, створеного в ротовій порожнині чи губами, виштовхуване повітря вільно проходить через ніс, то утворюються приголосні зімкнено-прохідні [м], [н]. Окрему групу серед зімкнених приголосних становлять африкати, або зімкнено-щілинні приголосні При їх творенні зімкнення, утворюване активним мовним органом, не прориваеться струменем видихуваного повітря, а поступово переходить у щілину, отже, приголосний не закінчується вибухом. До африкат в українській мові належать [ц], [дз], [ч], [дж].

ЗІЯННЯ, зияние. Збіг двох чи кількох голосних звуків в одному слові (внутрішнє зіяння) чи на межі різних слів (зовнішнє зіяння), наприклад: укр. *авіаескадрилья, коло аеродрому;* рос. *радиоузел, у окна.*

ЗМІНА, изменéние. Різні процеси перетворення або втрати існуючих мовних елементів і виникнення нових, які відбуваються як у звуковому вираженні, так і в змісті. **Зміни дивергентні** — які приводять до зменшення подібності, до втрати різного типу зв'язків між співвідносними елементами. **Зміни морфологічні** — зміни форм окремих слів у процесі розвитку мови. **Зміни спорадичні** — фонетичні зміни, які виникли в результаті асиміляції, дисиміляції, метатези тощо, а не від дії загальних тенденцій зміни звуків, що властиві одному періодові розвитку мови. **Зміни фонетичні** — будь-які зміни, яким підпадає звукова одиниця від дії історично складених закономірностей. **Зміни фонологічні** — зміни, які торкаються фонологічної системи мови. **Зміни функціональні** — зміни фонологічної системи мови, які викликані зміною функцій складу її фонем.

ЗМІННИЙ, изменяемый. Який характеризується певною системою морфологічних граматичних категорій, що мають формальне вираження в сукупності категоріальних форм. **Змінне слово** — слово, яке має граматичні категорії, що виражаються за допомогою різних мовних засобів. **Змінні частини мови** див. **частини мови.**

ЗНАК, знáк. Показник, виразник певного мовного значення. **Знак оклику** — розділовий знак, який ставиться в кінці окличного речення чи інших видів оклику. **Знак переносу** — дефіс, який уживається для поділу слова на частини при переносі його з одного рядка на інший. **Знак питання** — розділовий знак, який ставиться в кінці питального речення. **Знаки розділові** — графічні знаки, які вживаються в писемному мовленні для розчленування мов-

ного потоку на викінчені синтаксично-смислові відрізки, для передачі логічних відношень між частинами складних синтаксичних конструкцій і членами речень, а також для вираження змістових відтінків, емоційності.

ЗНАКОВА ТЕОРІЯ МОВИ, зна́ковая тео́рия языка́. Лінгвістична теорія, згідно з якою мова є системою знаків, матеріальних за своєю природою і соціальних за функцією. З матеріалістичної точки зору наші відчуття, сприйняття, уявлення є не символи, не умовні знаки, не ієрогліфи, а зображення, образи, копії реальних речей і процесів навколишнього світу. За цими образами, копіями неминуче стоять предмети і явища реальної дійсності, хоча копії, зображення не можуть цілком дорівнятись до моделі, не можуть бути тотожними категоріям дійсності. Звідси випливає, що значення слова, серцевиною якого є поняття як узагальнене уявлення про предмети й процеси дійсності, не є простим знаком цих предметів і процесів. Своїм змістом слово відображає дійсність, формує й виражає поняття про предмети навколишнього світу. Інша справа — звукова сторона слова, його матеріальна оболонка. Вона безпосередньо не пов'язана з природою речей і явищ, не є їх копією і становить знак, закріплений суспільною свідомістю людей за предметом, явищем, процесом. Таке розуміння знакової природи мови відкидає ідеалістичну теорію «ієрогліфів», за якою наші відчуття, сприйняття, уявлення є лише умовними знаками, символами реальних предметів і явищ, звідки випливає заперечення зв'язку свідомості з дійсністю, заперечується можливість пізнання людиною реальної дійсності.

ЗНАКОВИЙ, зна́ковый. Який відноситься до знаків, складається із знаків, має характер знаків. З н а к о в а с и с т е м а. Знакове слово — слово, яке не має внутрішньої форми, не мотивоване.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК, вини́тельный паде́ж. Відмінкова форма, що відповідає на питання к о г о?, щ о? Вживається при перехідних і неперехідних дієсловах, предикативних словах та іменниках без прийменників і з прийменниками *в (у), з, за, на, над, між, під, по* та ін. Основні значення форми знахідного відмінка такі: значення прямого об'єкта при перехідних дієсловах: *читати книжку, посадити дерево;* означає предмет як результат дії: *викопати яму, варити сталь, пошити костюм;* значення міри часу чи простору, в межах яких відбувається дія чи проявляється ознака: *чекав цілий тиждень, мовчали всю дорогу, пройшов сім кілометрів;* значення кількості, вказує на ціну

чи кількісну ознаку дії: *коштує три карбованці, був там один раз.* З прийменниками форма знахідного відмінка виражає також різноманітні об'єктні й обставинні значення часу (*у суботу, через рік*), місця (*пішов у поле*), способу дії (*зробив у два прийоми, скласти в копи*), мети (*покликати в поміч*), причини (*не з'явився через хворобу*), характеризує предмет через його відношення до іншого предмета (*банка на олію*) та ін.

ЗНАЧЕННЯ, значéние. 1. Відображення предмета дійсності (явища, відношення, якості, процесу) у свідомості, яке стає фактом мови внаслідок установлення постійного і нерозривного зв'язку з певним звучанням, у якому воно реалізується; це відображення дійсності входить у структуру слова як його внутрішній бік (зміст), щодо якого звучання є матеріальною оболонкою, необхідною не тільки для вираження значення і повідомлення його іншим, а й для самого його виникнення, формування, існування й розвитку. **Значення слова** — закладений у слові зміст, відображення предмета, явища чи відношення у свідомості носіїв мови, що утворює в структурі слова його внутрішній бік, щодо якого звучання виступає як матеріальна оболонка. Кожне слово має своє, властиве йому значення. Загальне значення слова складається із значення лексичного, тобто матеріального змісту, що його вклав у слово досвід усього колективу, і значення граматичного, що є показником різних відношень, в які слово вступає з іншими словами в реченні. Лексичне і граматичне значення діалектично пов'язані між собою: лексичне значення виявляється лише за умови поєднання з відповідним йому граматичним значенням.

2. Сукупність функцій лінгвістичних одиниць; все те, що цими одиницями виражається, позначається, є їх змістом. **Значення абстрактне** — узагальнене значення, властиве абстрактним іменникам. **Значення атрибутивне** — значення ознаки, яке реалізується за допомогою атрибутивного зв'язку (*білий сніг, щаслива юність*). **Значення граматичне** — це абстрагований мовний зміст граматичної одиниці, який відносить її до того чи іншого класу або підкласу і служить засобом вираження відношень між словами. Граматичне значення є додатковим (супровідним) щодо лексичного. Лексичне та граматичне значення співіснують, взаємодіють в одному слові, відображаючи в ньому і світ реальних предметів, явищ і відношення між ними. **Значення деривацiйне** — значення словотворчих афіксів, які виражають додаткові ознаки, що не мисляться

самостійно, а супроводжують лексичне значення кореня чи твірної основи і обмежують або уточнюють його. **Значення категоріальне** — узагальнене (абстрактне) значення, яке накладається на конкретне лексичне значення слова й об'єднує слово в одну категорію: значення предметності в іменниках та ін. **Значення конкретне** — значення слів, які означають фізичні предмети, назви предметів і явищ реальної дійсності. **Значення лексичне** — реальний, предметно-речовий зміст слова, який визначається співвіднесеністю слова з відповідним поняттям. **Значення номінативне** — основне, пряме значення слова, в якому відбивається об'єктивна реальність і яке безпосередньо спрямоване на предмети, явища, дії, якості дійсності. **Значення образне** — значення слова, яке функціонує як виражальний засіб, троп. **Значення оказіональне** — значення, яке надається слову в певному контексті і не відповідає загальноприйнятому вживанню. **Значення переносне** — одне із значень багатозначного слова, що пов'язане з основним значенням і виникло внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю, суміжністю чи функцією. Переносне значення завжди вторинне, вивідне, не вільне лексичне значення, а пов'язане з прямим, якому воно протиставляється і на фоні якого усвідомлюється. Воно з'являється в результаті непрямої номінації. Переносне значення мотивоване прямим значенням слова. Наприклад: *гострий ніж* — *гострий біль, білий папір* — *діловий папір, заводити до хати* — *заводити мотор; тихо говорили* — *тихо жили.* Переносні значення мають більшу синтагматичну пов'язаність, більшу залежність від контексту, ніж прямі значення. Переносні значення ускладнюються стилістичними чи експресивно-оцінними відтінками. **Значення пряме** — лексичне значення слова, яке безпосередньо вказує на співвіднесеність слова з явищами об'єктивної дійсності й історично закріпилося в свідомості мовців. Пряме значення становить сутність лексичного, реального змісту слова і здебільшого є для нього первинним. **Значення синтаксично зумовлене** — лексичне значення, яке набуває слово тільки в певній синтаксичній функції. Наприклад: *Ми країна орлів, горда слава сім'ї трудової.* (В. Сосюра.) **Значення узагальнено-особове** — значення особової дієслівної форми, яка поширює зміст висловлення на будь-яку дійову особу: *Що посієш, те й пожнеш.* **Значення фразеологічно зв'язане** — лексичне значення, яке набуває слово тільки в складі фразеологічної одиниці: *нагла смерть, дати відкоша, тернистий шлях.*

ЗУБНИЙ, **зубной**. Який твориться внаслідок притискування (чи наближення) самого кінчика язика або разом з передньою частиною до внутрішніх частин верхніх зубів: [д], [т], [з], [с], [н], [л].

І

ІБЕРІЙСЬКО-КАВКАЗЬКІ МОВИ, **иберийско-кавказские языки** див. **кавказькі мови**.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНА ФУНКЦІЯ ФОНЕМ, **идентификационная функция фонем** (від лат. identificare — ототожнювати). Здатність фонем, які в мовленні реалізуються в звуках, служити для розпізнавання людиною складених з цих фонем морфем і слів, що в процесі комунікації діють як знаки відповідних предметів, понять тощо.

ІДЕОГРАМА, **идеограмма** (від гр. idea — поняття, образ і gramma — літера, написання). Фігура або графічний знак, який передає певне поняття мови, на відміну від букви, що відображає звук.

ІДЕОГРАФІЯ, **идеография** (від гр. idea — поняття, образ і grapho — пишу, креслю, малюю). Один із типів письма, знаки якого (ідеограми) передають цілі поняття. Основні системи ідеографії, або ідеографічного письма,— давньоєгипетська, клинописна, китайська тощо.

ІДІОМА, **идиома** (гр. idiōma — особливість, самобутній вираз). Стійкий неподільний зворот мови, що виражає єдине поняття, зміст якого не визначається змістом його складових елементів: *байдики бити, на руку ковінька, впадати в око*. Ідіоми властиві лише одній мові і здебільшого іншими мовами не перекладаються.

ІДІОМАТИКА, **идиоматика**. 1. Сукупність ідіом даної мови.

2. Розділ мовознавства, що вивчає систему ідіом мови.

ІДІОМАТИЧНИЙ, **идиоматический**. Прикм. до **ідіома**. Ідіоматичне словоживання. **Ідіоматичний вираз** див. **ідіома**.

ІДО, **идо** (ido — есп. нащадок). Штучна міжнародна мова, створена в 1907 році французом Луї де Бофроном як удосконалений, більш логічно послідовний варіант есперанто.

ІЄРОГЛІФ, **иерóглиф** (від. гр. hieros і glyphoi — різьблене зображення). Фігурний знак у системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад чи звук. Відомі з 4-го тисячоліття до н. е. давньоєгипетські ієрогліфи. Ієрогліфами називають також знаки китайської, японської та інших систем ідеографії.

ІЗОГЛÓСА, **изоглóсса** (від гр. issos — рівний, однаковий і glossa — мова). Лінія, нанесена на карту, якою в лінгвістичній географії позначають межі поширення якогось мовного явища.

ІЄРОГЛІФІЧНИЙ, **иероглифи́ческий**. Виражений за допомогою ієрогліфів. Ієрогліфічне письмо. Ієрогліфічний знак.

ІЗОЛЮЮЧІ (АМÓРФНІ) МÓВИ, **изоли́рующие (амóрфные) языки́**. Мови, в яких немає афіксів, слова не змінюються за відмінками, числами, особами тощо (форми словозміни відсутні), а граматичні відношення виражаються переважно за допомогою порядку слів. Слова об'єднуються за способом прилягання або за допомогою службових слів. Ці мови характеризуються перевагою односкладових коренів, неможливістю розподілу слів за частинами мови, тобто одне й те саме слово може виступати в різних граматичних функціях, наявністю складових музичних тонів і т. д. Найбільш близькими до цього типу мов є давньокитайська (меншою мірою — сучасна китайська), в'єтнамська, мова еве та деякі інші мови Західної Африки.

ІЗОЛЬÓВАНА ФОНÉМА, **изоли́рованная фонéма**. Фонема, що не входить у корелятивну пару; непарна.

ІЗОЛЯ́ЦІЯ, **изоля́ция**. 1. Утрата продуктивності, набуття якості ідіоми.

2. Перехід однієї із словоформ даної лексеми в іншу частину мови. Наприклад, адвербалізація іменників: *бігом, верхи, галопом;* перехід іменників у прийменники: *край, коло, перед.*

ІЗОСИНТАГМА, **изосинтáгма**. Ізоглоса синтаксичних явищ.

ІМЕННА ЧАСТИ́НА СКЛАДЕНОГО ПРИ́СУДКА, **именнáя часть составнóго сказýемого**. Та частина іменного складеного присудка, яка виражає його основне значення. В цій функції можуть виступати слова будь-якої іменної частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник) в називному і непрямих відмінках, дієприкметники, означально-якісні прислівники, вигуки з оцінним значенням, синтаксично неподільні словосполучення і фразеологічні звороти.

ІМЕННИЙ, именной. 1. Який відноситься до імені. **Іменне відмінювання** — відмінювання імен, яке протиставляється в індоєвропейських мовах відмінюванню займенників.

2. У якій ім'я є головним членом речення синтаксичної єдності. **Іменне речення** див. **номінативне речення**. **Іменне словосполучення** — словосполучення, в якому іменник або прикметник є стрижневим словом: *відданість Вітчизні, відданий Вітчизні*.

ІМЕННИЙ ПРИСУДОК, **именное сказуемое**. Присудок, у якому основне лексичне значення виражається іменною частиною, а граматичне значення способу, часу, особи й числа — зв'язкою. Отже, іменний присудок складається з дієслівної зв'язки й іменної частини, а тому є складеним або складним, якщо функцію зв'язки виконує повнозначне дієслово або особова форма дієслова і залежний від неї інфінітив: *Наталка прибігла сердита, задихана*. (О. Гончар.) *Море може бути повним і невичерпним лише тоді, коли весь час до нього будуть стреміти ріки*. (П. Тичина.)

ІМЕННИК, **имя существительное**. Частина мови, яка об'єднує слова із значенням предметності, що виражається в незалежних категоріях роду, числа і відмінка, здатна виступати в реченні в різних синтаксичних функціях, серед яких найтиповішими є функції підмета і додатка. За лексичними значеннями і граматичними ознаками іменники поділяються на загальні та власні назви. **Загальні назви** — це узагальнені найменування однорідних предметів, опредмечених дій,станів: *хлопець, зозуля, залізо, свято, читання, блакить*. **Власні назви** служать для позначення окремих осіб чи предметів, виділених з ряду однорідних: *Андрій, Шевченко, Дніпро, Сірко* (кличка собаки). Власні назви, які мають форми однини, у множині не вживаються, за винятком тих випадків, коли означають тип людей *(Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків)* (В. Стефаник.), осіб однієї сім'ї чи родичів *(брати Тобілевичі)* або означають різних осіб і предмети, що однаково називаються *(п'ять однофамільців Ткаченків, обидві Америки)*. Деякі власні назви вживаються тільки у множині: *Ромни, Суми, Черкаси, Альпи, Карпати, Саяни*. Іменники із значенням істот об'єднують назви людей, тварин, комах, а також назви міфічних істот: *батько, воїн, бджола, вівця, Зевс, демон, русалка*. До категорії іменників-неістот належать назви предметів, явищ, абстрактних понять: *стіл, дуб, фіалка, блискавка, гордість*. Іменники, що означають назви істот, у знахідному відмін-

ку множини (а в іменниках чоловічого роду і в однині) збігаються з формою родового відмінка, а іменники, що належать до категорії неістот, у знахідному відмінку збігаються з формою називного відмінка. Пор.: *зустрічати друзів, братів, сестер, малят; послати брата, товариша, пасти волів, корів, телят* і *бачити будинки, тополі, сади; писати твір, читати журнал.* Іменники, які означають назви предметів і явищ реальної дійсності, що сприймаються органами чуття, становлять лексико-граматичний розряд іменників з конкретним значенням. Предмети і явища, позначені такими іменниками, піддаються лічбі: *школа, завод, вулиця, береза.* До іменників — загальних назв з конкретним значенням належать іменники, які виражають сукупність однорідних предметів, що сприймаються як єдине неподільне ціле: *студентство, молодь, рідня, дітвора, жінота, мушва.* Такі іменники становлять особливий лексико-граматичний розряд збірних іменників. Серед іменників з конкретним значенням в окремий розряд виділяються іменники, що становлять категорію речовинності. Це іменники, що означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, що мають назву цілого і підлягають виміру, а не лічбі: *мед, м'ясо, молоко, овес, горох, сталь, сукно.* Збірні іменники вживаються тільки у формі однини. Речовинні іменники вживаються переважно тільки в однині, можливі форми множини речовинних іменників виражають не кількість речовини, а її типи, види чи сорти (*мінеральні води, фруктові соки, технічні масла*) або велику кількість, простір, зайнятий речовиною, посівами сільськогосподарських культур (*піски, жита́, гречки́*). Невелика група речовинних іменників вживається тільки в множині (*вершки, дріжджі, духи*). Для виділення одного предмета з однорідної маси вживаються одиничні, або сингулятивні (від лат. singularis — однина), іменники, які утворюються за допомогою суфіксів *-ин(а), -инк(а), -иночк(а)* (*горошина, сніжинка, травиночка*). Одиничні назви утворюються також аналітичним способом за допомогою особливих іменників: *одна головка часнику, качан кукурудзи, три ягоди малини.* Іменникам з конкретним значенням протиставляються іменники з абстрактним значенням. До іменників з абстрактним значенням належать слова, в яких виражаються загальні поняття, що їх людина безпосередньо органами чуття не сприймає; це назви якостей, властивостей, дій тощо: *доброта, вивчення, плавання, романтизм.* Абстрактні іменники не мають форми множини, не вживаються з кількіс-

ними числівниками. Деякі абстрактні іменники вживаються тільки в множині: *вибори, дебати, заручини, канікули.* Іноді один і той самий іменник може вживатися в абстрактному значенні і в значенні конкретному, наприклад: *читання книг* і *Толстовські читання.*

ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ, именные части речи. Загальна назва іменників, прикметників і числівників, об'єднаних граматичною категорією відмінка і тим самим протиставлених як самостійних частин мови дієслову і прислівникам. Займенник у сучасних слов'янських мовах як частина мови об'єднує слова неоднорідні за походженням, значенням і граматичними ознаками і до класу іменних частин мови не включається.

ІМПЕРАТИВ, императив (від лат. imperativus — владний). **Наказовий спосіб дієслова див. спосіб. Імператив вигуковий** — розряд дієслівних слів з наказово-окличним значенням: *геть, гетьте.*

ІМПЕРАТИВНИЙ, императивный див. наказовий.

ІМПЕРАТИВНЕ РЕЧЕННЯ, императивное предложение див. спонукальні речення.

ІМПЕРФЕКТ, имперфект (від лат. imperfectus — незакінчений, недоконаний). Видо-часова форма минулого часу дієслова, яка виражає тривалу або повторювану дію без вказівки на її закінчення в минулому. Імперфект був відомий у старослов'янській і давньоруській мовах. Форма імперфекту збереглася в південнослов'янських і серболужицькій мовах.

ІМПЕРФЕКТИВАЦІЯ, имперфективация. Утворення дієслів недоконаного виду від дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів *-а-(-я-), -ува- (-юва-), -ва-, -та-: кінчити — кінчати, скоротити — скорочувати, дати — давати, розгорнути — розгортати.*

ІМ'Я, имя. 1. Загальна назва для іменників, прикметників і числівників, що об'єднуються граматичною категорією відмінка і протиставляються дієсловам і прислівникам.

2. Уживання слова в мові в назившій функції; найменування. **Ім'я власне** — слово або словосполучення, що є окремою назвою осіб чи предметів: *Петро, Буг, Чорне море.*

ІНВАРІАНТ, инвариант [від лат. invarians (invariantis) — незмінний]. Структурна одиниця мови. (фонема, морфема, лексема) на відміну від її конкретної реалізації.

ІНВЕРСІЯ, инверсия (від лат. inversio — перегортання, перестановка). Зміна звичайного (прямого) порядку слів у реченні для виділення смислової значущості тих чи

інших його членів або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення.

ІНВЕРСОВАНИЙ, инверсированный. У якому здійснено інверсію; в якому є інверсія. Інверсований порядок слів.

ІНДИКАТИВ, индикатив [лат. (modus) indicativus — дійсний спосіб дієслова] див. **спосіб.**

ІНДІАНСЬКІ МОВИ, индейские языки. Мови корінного населення Америки. Враховуючи генетичні зв'язки, виділяють такі основні мовні сім'ї індіанських мов: на-дене, алгонкіно-ритванська, ючі-сіу, кадо-ірокезька, гальф, хокальтек, ацтеко-тано, отоманзька, майя-кіче, чибча, аравацька, тукано, кечуа-аймара, такано-пано, тупі-гуарані. Але індіанські мови ще недостатньо вивчені. Генетичні зв'язки повністю не розкриті. Тому-то в мовознавчій літературі індіанські мови класифікують не в усьому однаково.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ, индоевропейский. Який відноситься до первісної мовної спільності, що встановлена в процесі порівняльного вивчення мови і культури народів, які живуть або жили на території Європи і Південно-Східної Азії.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ, индоевропейские языки. Одна з найбільших мовних сімей. Поділяється на ряд груп, до яких входять споріднені живі й мертві мови. Основні мовні групи такі: 1) індійська (індоарійська) група об'єднує мови хінді, урду, бенгальську, маратхі, гуджаратську, панджабі, орія, ассамську, синдхі, непальську, сингальську, циганську та інші, а також давньоіндійські санскрит і пракрити; 2) до іранської групи належать мови перська (фарсі), таджицька, афганська (пушту), осетинська, курдська, белуджійська, татська, талиська, мунджанська, ягнобська, памірські та інші, а також мертві давньоперська, середньоперська (пехлеві), аланська, скіфська, парфянська, хорезмійська тощо; 3) слов'янська група див. **слов'янські мови;** 4) балтійська група включає латиську, литовську, латгальську і мертву пруську. Ці мови стоять значно ближче до слов'янських мов, ніж до будь-яких інших мов індоєвропейської сім'ї; 5) германська група див. **германські мови;** 6) романська група див. **романські мови;** 7) кельтська група має в своєму складі такі мови: бретонську, валлійську, ірландську, гаельську (шотландську), менкську і вимерлі галльську та корнуельську; 8) грецька група включає новогрецьку мову і мертві давньогрецьку й середньогрецьку, або візантійську. Окремі групи

становлять албанська і вірменська мови. До індоєвропейської сім'ї мов належать давно вимерлі хетто-лувійська (анатолійська) група мов, тохарські мови, фригійська, фракійська, іллірійська та ін.

ІНКОРПОРАЦІЯ, инкорпора́ция (лат. incorporatio — включення до складу). Спосіб побудови слів-речень у полісинтетичних мовах, який полягає в тому, що в одне ціле поєднуються корені — основи слів, сукупність яких оформляється службовими елементами. Частини цього цілого виступають одночасно як елементи слова і члени речення. Початком слова-речення виражається підмет, кінцем — присудок, а в середину вставляються елементи, співвідносні із значенням означення, додатка чи обставини.

ІНКОРПОРУ́ЮЧІ (ПОЛІСИНТЕТИ́ЧНІ) МО́ВИ, инкорпори́рующие (полисинтети́ческие) языки́. Мови, в основі граматичної будови яких лежить інкорпорація. Частини речення у вигляді аморфних слів-основ об'єднуються в єдині складні комплекси, подібні до складних слів. До інкорпоруючих належить ряд палеоазіатських мов (чукотська, коряцька, ітхська, алюторська, керецька) та деякі індіанські мови (цимшіан, паіот, дакота та ін.).

ІННОВА́ЦІЯ, иннова́ция. Явище (або закономірність зміни) у сучасній мові, що відрізняє його від первісного стану або прамови.

ІНТЕГРА́ЛЬНІ ОЗНАКИ ФОНЕ́МИ, интегра́льные при́знаки фоне́мы (від лат. integro — відновлюю, поповнюю). Такі ознаки фонеми, за якими вона не протиставляється іншим фонемам. Так, твердість фонем [г], [к], [х] є їх інтегральною ознакою, оскільки напівм'які [г'], [к'], [х'] окремих фонем в українській мові не становлять.

ІНТЕГРА́ЦІЯ, интегра́ция (від лат. integratio — поповнення, відновлення). Наближення мов одна до одної. Нівелювання їх відмінностей у процесі об'єднання в одну мову.

ІНТЕНСИ́ВНІСТЬ, интенси́вность (від лат. intensio — напруження, посилення). Міра посилення чи послаблення видиху (густина потоку видихової енергії), тобто сила або слабість вимовляння при артикуляції звука, зокрема голосного, яка залежить від амплітуди коливання голосових зв'язок. Див. **сила звука.**

ІНТЕРВОКА́ЛЬНИЙ, интервока́льный (лат. inter — між, vocalis — голосний, від vox — голос). Який стоїть між двома голосними. І н т е р в о к а л ь н а **п о з и ц і я.** І н т е р в о к а л ь н и й п р и г о л о с н и й.

ІНТЕР'ЄКТИВАЦІЯ, **интеръективáция** (від лат. interjectio — вигук). Перехід слів з інших частин мови у вигуки, наприклад: *матінко!*, *боже!*, *біда!*, *диви!*

ІНТЕРКОНСОНАНТНИЙ, **интерконсонáнтный**. Який стоїть між двома приголосними.

ІНТЕРЛІНГВА, **интерлúнгва** (лат. inter — між, lingua — мова). Штучна міжнародна допоміжна мова. Перший її варіант на латинській основі створив у 1908 р. італійський математик Джузеппе Пеано, а другий у 1950 р. запропонувала Міжнародна асоціація допоміжної мови, очолювана А. Гоудом (США).

ІНТЕРЛІНГВІСТИКА, **интерлингвúстика**. Розділ мовознавства, який вивчає проблеми створення і функціонування різних допоміжних мов: есперанто, інтерлінгва тощо. Суміжними для інтерлінгвістики галузями дослідження є, по-перше, соціолінгвістичні проблеми мовної політики як свідомого впливу на процеси розвитку мов, в тому числі двомовності і багатомовності, і, по-друге, питання розробки мов програмування, мов-посередників для машинного перекладу та й взагалі питання створення єдиних систем письмового позначення і кодів для символічного запису різномовної інформації.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ, **интернационалúзм** (лат. inter — між і natio — народ). Слово (або вислів), що належить до спільного за виникненням фонду ряду мов, близьких за походженням або подібних за своїм культурним розвитком. Наприклад: *культура*, *цивілізація*, *філософія*.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ЛЕКСИКА, **интернационáльная лéксика** див. **лексика**.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ СЛОВА, **интернационáльные слова́**. Слова, які засвоєні більшістю мов світу з мови народу, що створив або ввів у загальний ужиток позначені ними предмети. Наприклад: *спорт*, *комбайн*, *спутник*.

ІНТЕРПОЗИЦІЯ, **интерпозúция** (лат. inter — між і positio — положення). Положення залежного елемента між частинами підпорядковуючого: службового слова в середині словосполучення, підрядної частини складнопідрядного речення в середині головної і т. д., наприклад: *хвилин через п'ять*, *днів на три*; *Я сам, оскільки я хазяїн, осьде сяду*. (П. Тичина.)

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ, **интерферéнция** [від лат. inter — між і ferens (ferentis) — той, що несе, приносить]. Перенесення особливостей рідної мови на іншу, вивчувану мову.

ІНТЕРФІКС, **интерфúкс** (лат. interfixus — прикріплений між). Інтерфіксом називається міжморфемна про-

кладка, яка відіграє в структурі слова з'єднувальну функцію. Наприклад: *африк-ан-ець, кофе-й-ний, орл-ов-ський, вчора-ш-ній.* Інтерфікс не належить до морфем, не виражає в слові ніяких лексичних чи граматичних значень, а вживається тільки тоді, коли безпосередньому поєднанню морфем не сприяють фонетичні чи морфологічні умови.

ІНТЕРФІКСА́ЦІЯ, интерфикса́ция. Поєднання морфем у слові за допомогою інтерфікса: *купейний, тодішній, ялтинець.*

ІНТОНА́ЦІЯ, интона́ция (від лат. intono — голосно вимовляти). Ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових і емоційних особливостей висловлення і виявляється в послідовних змінах висоти тону, сили й тривалості звучання, а також тембру голосу. Інтонація є одним з фонетичних засобів мови.

Елементами інтонації є: 1) мелодика мовлення, що виявляється в послідовних підвищеннях і пониженнях голосу (тону); 2) ритм, тобто чергування наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів; 3) фразовий і логічний наголос, що служить засобом виділення окремих слів чи груп слів у фразі; 4) інтенсивність мови, тобто сила чи слабість голосу, що пов'язані з підсиленням чи послабленням м'язового напруження мовних органів; 5) темп мови, тобто час звучання, різні види тривалості мовних відрізків і зупинок між ними (паузи); 6) тембр голосу, тобто якісний і кількісний склад тонів, які додатково звучать при основному тоні, звукове забарвлення мови, що надає фразі тих чи інших емоційно-експресивних відтінків. Інтонація є необхідною приналежністю й однією з найважливіших ознак речення. Засобами інтонації розчленовується мовний потік на змістові відрізки, оформлюються і розмежовуються різні типи речень щодо їх модальності і цілеспрямованості (інтонація повідомлення, запитання, спонукання), деталізуються в середині речень смислові відношення. Інтонація є одним із засобів вираження граматичних значень.

ІНФІКС, и́нфикс (лат. infixus — вставлений *в*). Афікс, що вставляється в середину кореня при словозміні й словотворенні. Інфікси відомі в латинській мові, наприклад: vinco *(я перемагаю)* — vici *(я переміг),* інфікс *-n-* є показником теперішнього часу. Українській і російській мовам інфікси не властиві.

ІНФІНІТИ́В, инфинити́в (від лат. modus' infinitivus — неозначений спосіб). Початкова форма дієслова, що виражає дію або стан безвідносно до діючої особи, числа, часу

і способу. З усіх дієслівних морфологічних значень інфінітив має несловозмінні значення виду (*робити — вробити*), перехідності — неперехідності (*говорити — мовчати*), стану (*мити — митися, вустрічати — вустрічатися, будувати — будуватися*), здатність керувати залежними від нього словами і пояснюватися прислівниками (*виразно читати вірші*) Показником інфінітиву в українській мові є морфема *-ти*. У реченні інфінітив виступає в ролі головних і другорядних членів речення. Незалежний інфінітив виступає в ролі підмета, присудка двоскладного речення або головного члена односкладного (інфінітивного речення): *Вдихати вітер Батьківщини — найбільше щастя на землі.* (В. Сосюра.) *На нас вазіхати — це гратись в вогнем.* (М. Шпак.) *Не вламати нас утомі* (Л. Забашта.) Залежний інфінітив входить до складу дієслівного складеного присудка: *Почало рясно осипатися на бульварах Києва жовтогаряче листя.*(С. Скляренко.) **Інфінітив залежний** — який виступає в складному присудку: *кинувся тікати, любить працювати.* **Інфінітив незалежний** — який виконує функцію присудка в двоскладному реченні і головного члена односкладного (інфінітивного) речення. **Інфінітив об'єкта** — придієслівний інфінітив, який підпорядкований дієслову з спонукальним значенням, означає дію іншої особи, ніж особова форма дієслова, і виконує роль додатка: *просить залишитися, зобов'язує прибути, переконує перечитати.* **Інфінітив суб'єкта** — придієслівний інфінітив, який відноситься до того ж суб'єкта дії, що й особова форма, від якої залежить інфінітив, і в реченні є частиною складеного присудка. **Інфінітив присубстантивний** — який залежить від іменника і виступає в реченні в ролі неузгодженого означення: *Кричать галчата жовтороті про радість жити і ждать.* (М. Рильський.)

ІНФІНІТИ́ВНИЙ, инфинити́вный. Прикм. до інфінітив. **Інфінітивний зворот** — інфінітив із залежними словами, що становить синтаксичну конструкцію проміжного типу між членами простого речення (обставиною мети) і підрядною частиною складнопідрядного. **Інфінітивне речення** — односкладне речення, головний член якого виражений незалежним інфінітивом.

ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ, информацио́нный. Прикм. до **інформація. Інформаційна мова** — засіб, який забезпечує компактний і суворо однозначний запис відомостей наявного змісту в формі, що прийнятна для подачі з допомогою приладів.

ІНФОРМА́ЦІЯ, информа́ция (від лат. informatio —

роз'яснення). Відомості, що містяться в конкретному висловленні і становлять об'єкт передачі, збереження, обробки і відтворення.

ІНХОАТИ́ВНІ ДІЄСЛОВА́, инхоати́вные глаго́лы. Дієслова доконаного виду, що означають початок дії (стану) або її становлення: *заговорити, засвітитися.*

ІНШОМО́ВНІ СЛОВА́, иноязычные слова́. Слова, запозичені з інших мов. Запозичення слів є природним процесом, що відбиває економічні, політичні, культурні зв'язки з іншими наро́дами, коли разом з реаліями і поняттями приходять і відповідні слова. Запозичення слів може відбуватися усним шляхом, через розмовне спілкування, і письмовим — через книги, періодичну літературу, офіційні документи тощо. При усному запозиченні слово може значною мірою змінити свій звуковий склад. Запозичення є одним із шляхів збагачення словникового складу мови. Слова іншомовного походження, як правило, засвоюються фонетично і граматично, тобто підпорядковуються законам фонетики, граматики і словотворення тієї мови, якою запозичуються, і лише в окремих випадках залишаються незасвоєними (див. **варваризми**). Ступінь засвоєння іншомовних слів може бути різним. В українській мові велика кількість слів, запозичених з різних мов, але щодо всієї лексики вони не перевищують 10 процентів її і аж ніяк не позбавляють мову її власних самобутніх особливостей.

ІРО́НІЯ, иро́ния (від гр. eirōneia — удавання, прихований глум). Троп, суть якого полягає в тому, що слову чи висловленню надається протилежне значення з метою насмішки, глузування; насмішка, якій навмисне надана форма позитивної оцінки або похвали. Іронія — важливий стилістичний засіб гумору або сатири.

ІСТОРИ́ЗМИ, истори́змы. Застарілі слова, що вийшли з ужитку в зв'язку із зникненням з повсякденного вжитку тих реалій, які вони називали. Наприклад, назви колишніх адміністративних посад (*війт, пристав, урядник*), установ і організацій (*волость, земство, ратуша*), старовинної зброї (*гаківниця, мушкет, ратище*), одягу (*жупан, кобеняк, чумарка*), одиниць виміру і ваги (*аршин, верства, десятина, фунт*) та ін.

ІСТОРИ́ЧНИЙ, истори́ческий. Який вивчає мовні явища в їх послідовному розвитку, розглядає еволюцію мовних фактів, починаючи з найдавнішого їх стану. Історична граматика див. **граматика.** Історична лексикологія див. **лексикологія.** Історичний принцип орфографії див. **орфо-**

графія. Історична фонетика див. **фонетика. Історичні чергування** див. **чергування.**

ІТЕРАТИ́ВНИЙ, итерати́вный (від лат. iteratio — повторення, від itero — повторюю). Який повторюється, неодноразовий. **Ітеративні дієслова** — моторно-кратні дієслова: *бігати, літати, плавати.*

Й

ЙОТ, йот (гр. iota — назва дев'ятої літери грецького алфавіту). Середньоязиковий, палатальний щілинний сонорний приголосний [j]. Палатальність є основною ознакою цього звука, тому він не має співвідносного твердого. За артикуляцією подібний до голосного [i], відрізняється від нього тим, що середня спинка язика при вимові [j] більше наближається до твердого піднебіння, і тому до голосу більше додається шуму, хоча голос і переважає над шумом.

ЙОТА́ЦІЯ, йота́ция. Поява звука йот перед голосними або між голосними звуками: *юний, яблуко.*

ЙОТО́ВАНІ ГОЛОСНІ́, йоти́рованные гла́сные. Голосні звуки у поєднанні з попереднім приголосним [j]. В українській мові до йотованих голосних належать *я* [ja], *ю* [jу], *є* [je], *ї* [ji].

К

КАВКА́ЗЬКІ (ІБЕРІ́ЙСЬКО-КАВКА́ЗЬКІ) МО́ВИ, кавка́зские (иберийско-кавка́зские) языки́. Сім'я мов народів Кавказу, яка поділяється на три групи: картвельську, абхазько-адигську і нахсько-дагестанську До картвельської групи належать грузинська, занська (або мегрелочанська) і сванська мови Давньописьмову традицію має тільки грузинська мова. До складу абхазько-адигської групи входять абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська й убихська мови. Нахсько-дагестанська група має в своєму складі такі мови: чеченську, інгушську, бацбійську, аварську, андійську, каралакську, чамалінську, дідойську, лакську, даргинську, лезгинську, рутульську, тобасаранську, хіналузьку, удинську. Молодописемни-

ми мовами є абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, чеченська, інгушська, аварська, лакська, даргинська, лезгинська і тобасаранська, хоч окремі пам'ятки на деяких із них відносяться ще до середньовіччя.

КАКОФОНІЯ, какофóния (гр. kakophónia — погане звучання) див. немилозвучність.

КАКУМІНÁЛЬНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, какуминáльные соглáсные (cacumen — вершок). Передньоязикові приголосні, що утворюються при піднесенні загнутого догори кінчика язика до вершини твердого піднебіння при вигнутій униз спинці язика, наприклад [р].

КАЛАМБУ́Р, каламбу́р (фр. calembour — гра слів). Дотепна гра слів, побудована на гумористичному чи комічному використанні різних значень того самого слова чи слів, схожих звучанням.

КАЛІГРÁФІЯ, каллигрáфия (від гр. kalligraphia — гарний почерк). Мистецтво писати чітким, рівним, гарним почерком; краснопис, чистописання.

КÁЛЬКА, кáлька (фр. kalque — копія). Слово або вираз, скопійовані засобами рідної мови з іншої мови, тобто кожна значуща частина оригіналу буквально перекладається і займає в перекладі таке ж місце, як і в оригіналі. Наприклад, укр. *прамова* з нім. Ursprahe, *землеробство* з лат. agricultura, *багатоверстатник* з рос. *многостаночник*. **Кальки лексичні, або словотворчі,** — слова, створені за іншомовною моделлю з матеріалу своєї мови: укр. *півострів* з нім. Halbinsel, укр. *відмінник* з рос. *отличник*. **Кальки семантичні** — це нові переносні значення, які приймає слово під впливом відповідного іншомовного слова: укр. *лівий, правий* в суспільно-політичному значенні — з фр. gauchen, droit. **Кальки синтаксичні** — синтаксична модель, що склалася в певній мові під впливом іншої мови. **Калька фразеологічна** — дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами: укр. *дивитися крізь пальці* — з нім. durch die Tinger, укр. *поставити крапки над «і»* — з фр. mettre les point sur les «i».

КАЛЬКУВÁННЯ, калькúрование. Творення нових слів і окремих виразів шляхом копіювання лексико-семантичних моделей іншої мови і заповнення їх морфемами своєї мови. Калькування є своєрідним запозиченням: запозичується поняття, значення слова (чи виразу) і спосіб його творення; це одночасно й буквальний переклад, але перекладається при калькуванні не слово в цілому, а кожна його морфологічна частина із збереженням структури й порядку розміщення складових частин. Бувають випадки,

коли одне й те саме слово калькується і запозичується паралельно, наприклад: *інтернаціональний* — запозичення, а *міжнародний* — калька з фр. internationale (від лат. inter — між і natio — народ). Калькування є одним із засобів збагачення словникового складу мови.

КАНЦЕЛЯРИ́ЗМ, канцеляри́зм. Слова, стійкі словосполучення, граматичні форми і конструкції, вживання яких у літературній мові закріплено традицією за офіційно-діловим стилем, зокрема за канцелярсько-діловим різновидом. У художній літературі канцеляризми можуть служити засобом стилістичної виразності — з метою сатиричної стилізації чи пародії. Поза офіційно-діловим стилем і спеціальним стилістичним використанням у художній літературі канцеляризми засмічують мову.

КАПІТА́ЛЬНЕ ПИСЬМО́, капита́льное письмо́. Рисунок латинського письма періоду Римської імперії (І ст. до н. е.— 5 ст. н. е.). **Капітальне письмо квадратне монументальне** — різновид капітального письма, що характеризується чіткістю геометричної побудови літер, у яких відношення висоти до широти наближується до квадрату або дорівнює 2 : 3.

КА́РТА ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНА, ка́рта диалектологи́ческая див. **діалектологічний.**

КАТАХРЕ́ЗА, катахре́за (від гр. katachrēsis — зловживання). 1. Вид тропа, в якому слова і звороти вжиті у неприродному, часто перебільшеному значенні; різновид гіперболічної метафори.

2. Уживання слів або виразів не відповідно до їх етимологічних значень, хоч нерідко воно стало нормою, наприклад: *червоне чорнило, рожева білизна.*

КАТЕГОРІА́ЛЬНЕ ЗНА́ЧЕННЯ, категориа́льное значе́ние див. **значення.**

КАТЕГО́РІЯ БЕЗОСОБО́ВОСТІ, катего́рия безли́чности. Дієслівна категорія, яка створюється протиставленням невласних форм 3-ї особи однини особовим формам дієслова.

КАТЕГО́РІЯ ВИ́ДУ, катего́рия ви́да див. **вид.**

КАТЕГО́РІЯ ГРАМАТИ́ЧНА, катего́рия граммати́ческая див. **граматична категорія.**

КАТЕГО́РІЯ ОСО́БИ, катего́рия лица́ див. **особа.**

КАТЕГО́РІЯ ПОНЯТІ́ЙНА, катего́рия поняти́йная. Абстрактне узагальнене значення, яке має відповідне мовне вираження (категорія абстрактності, категорія речовинності, категорія збірності, категорія конкретності, категорія предметності, категорія присвійності та ін.).

КАТЕГО́РІЯ РО́ДУ, **катего́рия ро́да** див. рід.

КАТЕГО́РІЯ СПО́СОБУ, **катего́рия наклоне́ния** див. спосіб.

КАТЕГО́РІЯ СТАНУ [1], **катего́рия зало́га** див. стан дієслова.

КАТЕГО́РІЯ СТАНУ [2], **катего́рия состоя́ния**. Лексико-граматичний розряд незмінних слів, які означають стан і в реченні виступають у ролі присудка, переважно в безособових реченнях. Див. предикативи.

КАТЕГО́РІЯ СУБ'ЄКТИ́ВНОЇ ОЦІНКИ, **катего́рия субъекти́вной оце́нки**. Семантико-граматична категорія, яка виражає суб'єктивну оцінку предмета, ознаки чи ознаки дії і вносить в основне лексичне значення слова додаткові емоційно-експресивні відтінки: значення пестливості, здрібнілості, прихильності, ніжності або негативної оцінки: зневажливості і згрубілості чи фамільярності. Засобом вираження суб'єктивної оцінки служать суфікси, що приєднуються до основ іменників (*дубок, дубочок, травиця, криниченька, вітрище, багнюка*), якісних прикметників і прислівників (*теплесенький, свіжісінький, тонюсінький, влющий, старезний; тихенько, спокійнісінько*).

КАТЕГО́РІЯ ЧАСУ, **катего́рия вре́мени** див. час дієслова.

КАТЕГО́РІЯ ЧИСЛА **катего́рия числа́** див. число граматичне.

КАТОЙКО́НІМ, **катойко́ним** (гр. kato — префікс із значенням перехідності, oikos — житло). Назва жителів за місцем проживання: *киянин, полтавець, буковинець*.

КАУЗА́ЛЬНИЙ, **кауза́льный** (лат. causalis, від causa — причина). Який виражає причинову залежність чи пов'язаний з вираженням такої залежності; що має значення причини, яке виражене сполучниками чи їх фразеологічними еквівалентами (*тому що, дякуючи збігові обставин*). К а у з а л ь н і в і д н о ш е н н я. К а у з а л ь н и й в і д т і н о к. К а у з а л ь н і с л о в о с п о л у ч е н н я.

КАУЗАТИ́ВНИЙ, **каузати́вный** (causa — причина). Який має значення причини (приводу) для дії. Каузативні дієслова — це утворені від дієслівних основ перехідні дієслова із значенням «переводити в такий стан або спричиняти виконання такої дії, яка виражається у відповідній дієслівній основі», наприклад: *пити — поїти, текти — точити* (тобто викликати дії, позначені дієсловами *пити, текти*), *біліти — білити, дзеніти — дзвонити* тощо.

КЕРО́ВАНИЙ, управля́емый. Залежне, підпорядковане слово в складі словосполучення щодо підпорядковуючого слова при керуванні. К е р о в а н е с л о в о. К е р о в а н и й і м е н н и к. К е р о в а н и й ч л е н р е ч е н н я.

КЕРУВА́ННЯ, управле́ние. Вид підрядного зв'язку між словами у словосполученні, при якому залежне слово (іменник, займенник чи субстантивоване слово) ставиться в певній відмінковій формі (з прийменником чи без прийменника), зумовленій лексико-граматичним значенням підпорядковуючого слова чи змістом висловлення. Розрізняються види керування: 1) залежно від характеру зв'язку між підпорядковуючим і залежним словами: а) керування сильне, при якому підпорядковуюче слово для реалізації певного значення вимагає обов'язкового пояснення певною відмінковою формою. Сильне керування властиве головним чином перехідним дієсловам, але можливе і при неперехідних дієсловах та при інших частинах мови: *перевіряти роботу, захоплюватися спортом, втручатися в чужі справи, порушення правил, схильний до музики;* б) слабке керування, при якому зв'язок між підпорядковуючим і залежним словом не зумовлений лексико-граматичними значеннями підпорядковуючого слова і не є обов'язковим: *зупинились під Полтавою, подарували на пам'ять, папір для креслення;* 2) залежно від наявності чи відсутності прийменників при залежному слові розрізняються керування безпосереднє, або безприйменникове: *напувати коня, сказати батькові, йти берегом* і керування посереднє, або прийменникове: *прикріпити до стовпа, перейти через дорогу, квіти для матері, незвичний до холоду;* 3) залежно від морфологічного вираження підпорядковуючого слова розрізняється керування дієслівне: *ловити рибу, розмовляти з дітьми;* керування приад'єктивне: *окрилений перемогою, задоволений відповіддю, надійний у роботі;* керування приадвербіальне: *зручно всім, шкідливо для здоров'я;* керування присубстантивне: *складання екзаменів, звіт за роботу, посібник для вчителів, тров в групи.*

КЕРУ́ЮЧИЙ, управля́ющий. Підпорядковуюче (ведуче) слово у складі словосполучення чи речення щодо залежного, керованого, слова при синтаксичному зв'язку керування. Керуючим може бути слово з будь-якої самостійної частини мови. К е р у ю ч е д і є с л о в о. К е р у ю ч и й ч л е н р е ч е н н я.

КИРИ́ЛИЦЯ, кири́ллица. Один з перших двох алфавітів старослов'янського письма (другим була глаголиця).

Назва *кирилиця* походить від імені болгаро-візантійського просвітителя середини IX ст. Кирила. За походженням кирилиця зв'язана з грецьким уставним письмом, з якого взято 24 букви з 38. Решта літер були створені спеціально для передачі специфічних слов'янських звуків. На основі кирилиці створено сучасні російський, український, білоруський, болгарський, сербський, узбецький, молдавський, казахський, таджицький, туркменський та інші алфавіти.

КИТÁЙСЬКО-ТІБÉТСЬКІ МÓВИ, китáйско-тибéтские языкú. Сім'я мов, до якої входять китайська, тібетська, бірманська, гімалайські мови, а також мови каренська, тангутська, качинська, нага та ін. Деякі вчені до китайсько-тібетської сім'ї мов відносять в'єтнамську і тайські мови. Мовами цієї сім'ї користується найбільша після індоєвропейських мов кількість людей.

КІНÉМА, кинéма (гр. kinēma — рух, зміна). Артикуляційна ознака фонеми, робота одного органа мовного апарату в утворенні звука. Наприклад, звук [п] твориться однією кінемою (губною), [б] — двома (губною і гортанною), [м] — трьома (губною, гортанною і носовою).

КІНÉЧНИЙ, конéчный. 1. Який належить до кінця слова (або основи), пов'язаний з кінцем слова (або основи), міститься на кінці слова (або основи). К і н е ч н и й г о л о с н и й. К і н е ч н и й п р и г о л о с н и й. К і н е ч н и й с к л а д.

2. Сигналізуючий кінець синтаксичної єдності. **Кінечна інтонація** — інтонація кінця речення, закінчена інтонація.

КЛÁСИ ДІЄСЛІ́В, клáссы глагóлов. Морфологічні групи дієслів, що виділяються залежно від співвідношення основи інфінітива й основи теперішнього часу. Розрізняються класи продуктивні й непродуктивні. **Продуктивними** називаються **класи**, які поповнюються новими дієсловами з відповідним співвідношенням названих основ. Продуктивних класів п'ять. **Перший клас** об'єднує дієслова з основою інфінітива на *-а(ти)* і основою теперішнього часу на *-aj: чита-ти — читаj-уть, віта-ти — вітаj-уть*. **Другий клас** об'єднує дієслова з інфінітивом на *-і(ти)* і основою теперішнього часу на *-ij-: умі-ти—уміj-уть, білі-ти—біліj-уть*. **Третій клас** становлять дієслова з основою інфінітива на *-ну(ти)* й *-ону(ти)* (суфікси *-ну-*, *-ону-* зберігаються і в формах минулого часу) з основою теперішнього часу на *-н*: *крикну-ти — крикну-в — крикн-у, трусону-ти — трусону-в — трусон-у*. **Четвертий клас** об'єднує дієслова з основою інфінітива на *-ува(ти)*, *-юва(ти)* і

основою теперішнього часу на *-уй* (*-юй*): *будува-ти — будў-уть, малюва-ти — малю̆-ть*. **П'ятий клас** — дієслова з основою інфінітива на *-и(ти)* [*-і(ти)*] і основою теперішнього часу на приголосний перед закінченням третьої особи множини *-ать* (*-ять*): *вчи-ти — вч-ать, топи-ти — топл-ять, доі-ти — доj-ать* (*доїти — доять*).

Непродуктивні класи об'єднують у собі дієслова з таким співвідношенням названих основ, з яким нові дієслова не утворюються. Непродуктивних класів виділяють також п'ять. **Перший непродуктивний клас** об'єднує дієслова з непохідною основою інфінітива і теперішнього часу: а) з основою на приголосний, що не змінюється в особових формах: *везти — везуть, нести — несуть;* б) з основою на приголосний, що чергується з іншими приголосними: *берегти — бережуть, пекти — печуть:* в) з інфінітивною основою на *а* (з колишнього *е*), який чергується з приголосним *н* або *м* в основі теперішнього часу: *жати— жнуть, взяти — візьмуть;* г) дієслова, в основі яких відбувається чергування голосних: *молоти — мелють, терти — труть*. **Другий непродуктивний клас** об'єднує дієслова з інфінітивною основою на голосний і непохідною основою теперішнього часу на приголосний: *дija-ти* і *дij-уть, бра-ти — бер-уть, тка-ти — тч уть, маза-ти — мажуть, леті-ти — лет'-ать, горі-ти —гор'-ать, мовча-ти — мовч-ать, дава-ти — даj-уть*. **Третій непродуктивний клас** включає дієслова, в яких основа інфінітива й основа теперішнього часу закінчуються суфіксом *-ну-* (*-н-*), що втрачається у формах минулого часу: *звикну-ти — звикн-уть — звик, мерзну-ти — мерзну-ть — мерз*. **Четвертий непродуктивний клас** об'єднує дієслова з непохідною односкладовою основою інфінітива на *и* або *і* та з основою теперішнього часу на *j*: *би-ти — б'j-уть, ми-ти — миj-уть, спі-ти — спіj-уть*. **П'ятий непродуктивний клас** становлять дієслова з інфінітивною основою на голосний і основою теперішнього часу на *в, м, н*: *жи-ти — жив-уть, ду-ти — дм-уть, наді-ти — надін-уть*.

КЛА́СИ СЕМАНТИ́ЧНІ, **кла́ссы семанти́ческие.** Об'єднання слів, що належать до однієї чи різних частин мови, мають спільну основу і пов'язані словотворчими зв'язками: *вітер, вітряк, вітрило, безвітряно, провітрити*.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ ГЕНЕАЛОГІ́ЧНА, классифика́ция генеалоги́ческая див. **генеалогічний.**

КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОРФОЛОГІ́ЧНА, классифика́ция морфологи́ческая. Класифікація мов, різниці в способах утворення граматичних форм окремих слів.

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕ́ЧЕНЬ, классифика́ция предложений. Поділ речень на різні типи залежно від того, яка ознака речення кладеться в основу поділу. Залежно від мети висловлення речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні. Речення кожного з цих типів може бути окличним при відповідному емоційному забарвленні, що виявляється в особливій інтонації. За характером відношення вираженого в реченні змісту до дійсності розрізняються речення стверджувальні й заперечні. За структурою розрізняються речення двоскладні, граматичну основу яких становлять співвідносні два головні члени речення— підмет і присудок, і односкладні, в яких граматичну основу становить один головний член речення. Двоскладні й односкладні речення можуть бути поширеними й непоширеними, повними чи неповними. Залежно від кількості предикативних одиниць у складі речення розрізняються речення прості і складні. Слова-речення, або еквіваленти речення, не піддаються синтаксичному членуванню, в них не виділяються члени речення.

КЛИНО́ПИС, кли́нопись. 1. Система письма різних стародавніх народів Близького Сходу, яке мало клиноподібну форму письмових знаків, що наносилися на таблички з м'якої глини.

2. Текст, написаний клинописним письмом.

КЛИ́ЧНА ФО́РМА (ВОКАТИ́В), зва́тельная фо́рма (вокати́в). Форма іменника, що означає особу (або, у випадках персоніфікації, предмет), до якої звертається той, хто говорить, наприклад: *брате, сестро, товаришу, земле, пісне.* Іменники в кличній формі в українській мові виконують функцію звертання або вокативного слова-речення.

КЛІШЕ́, клише́ (фр. cliché — відбиток). Мовний стереотип, готовий зворот, що використовується в певних умовах і подібних контекстах. На відміну від мовних штампів, що становлять заяложений вираз із послабленим лексичним значенням і стертою експресивністю, кліше утворює конструктивну одиницю, яка зберігає свою семантику, а часто і виразність. «Більшість людей говорить і пише за допомогою готових формул, кліше». (В. В. Виноградов.) Мовні кліше полегшують процес спілкування, економлять зусилля і час як для того, хто говорить (пише), так і для того, хто слухає (читає). Напр.: *з метою підвищення якості продукції; приєднати свій голос до голосу захисників миру.*

КНИ́ЖНИЙ, кни́жный. Характерний для літературної писемної мови, а звідси такий, що відзначається більшою вимогливістю добору засобів для вираження думки

без необхідності звертання до контексту. **Книжна конструкція. Книжний стиль. Книжне запозичення** див. **запозичення. Книжна лексика** див. **лексика.**

КОЙНЕ́, **койне́** (гр. koinê, з koinê dialektos — спільне наріччя). Назва загальнонародної грецької мови, що утворилася на основі іонійсько-аттічного наріччя і в період III — I ст. до н. е. витіснила старі давньогрецькі діалекти. Койне лягло в основу розвитку середньогрецької (візантійської), а потім новогрецької мов.

2. Мова, яка служить засобом міждіалектного спілкування для різномовних колективів і яка виникла на базі одного (або кількох) діалектів цих мовних груп.

КО́МА, **запята́я**. Розділовий знак, який вживається для відділення й виділення слів, словосполучень і предикативних одиниць. Кома ставиться: 1) між однорідними членами речення (без сполучників, з повторюваними сполучниками, а також з не повторюваними протиставними й парними): *Із хмари тихо виступають обрив високий, гай, байрак.* (Т. Шевченко.) *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море.* (Т. Шевченко.) *Праця садівника неспокійна, але почесна і самою своєю суттю мирна.* (О. Гончар.) *Хоч не гріло, та світило осіннє сонечко* (Панас Мирний.); 2) між предикативними частинами складносурядного і безсполучникового складного речення: *Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою.* (Г. Тютюнник.) *Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес* (Ю. Яновський.); 3) між головною й підрядною частинами складнопідрядних речень: *Ми живемо сьогодні в країні, де сонце сіяє для всіх.* (Я. Галан.) *Піонерводжата бачила, як діти захоплюються морською справою, як їх вабить романтика морських мандрівок.* (О. Донченко.) *Це був момент тої задушевності, яка так часто з'являється біля солдатського вогнища між людьми, що пройшли вкупі довгу важку путь і зріднилися в боях* (О. Гончар.); 4) для відділення й виділення відокремлених членів речення: *Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, кидала на берег тонке мереживо піни.* (М. Коцюбинський). *Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав.* (П. Панч.) *Шуміла й клекотіла довкола Москва, місто-велетень, місто-герой, місто-трудівник.* (Л. Дмитерко.) *Орли клекотіли, велично плавночи над глибоким міжгір'ям* (О. Гончар.); 5) для виділення вставних слів, словосполучень і речень, а також звертань, вигуків, стверджувальних і заперечних слів: *Нарешті стомлений юнга помітив за*

кілька метрів від себе берегові скелі. (М. Трублаїні.) *Тут, за вадумом гетьмана, треба було зосередити всі гармати* (Н. Рибак.) *Сестри і браття, вам моє вітання у жовтневий непогасний день.* (М. Рильський.) *Так, у нашому дитинстві квітів не було.* (Б. Горбатов.) *Весно, ох, довго ж на тебе чекати.* (І. Франко.)

КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ, комбинато́рные измене́ния зву́ков. Звукові зміни, що виникають внаслідок взаємодії звуків мови у мовному потоці. До комбінаторних змін звуків відносяться процеси асиміляції, дисиміляції, метатези, діерези, гаплології, акомодації тощо.

КОМПАРАТИВІСТИКА, КОМПАРАТИВІЗМ, компарати́вистика (від лат. comparativus — порівняльний). Порівняльно-історичний метод у мовознавстві, який застосовується при вивченні споріднених мов.

КОМПАРАТИВНИЙ, компарати́вный. Який виражає порівняння, пов'язаний з вираженням порівняння. **Компаративна лінгвістика** — галузь мовознавства, яка в порівняльно-історичному аспекті вивчає споріднені мови.

КОМПЛЕТИВНІ ВІДНОШЕННЯ, комплети́вные отноше́ния (від лат. completus — повний). Відношення, при яких залежний компонент словосполучення є необхідним смисловим доповненням, без якого пояснюване слово не має достатньої інформативності: *два гектари саду; удавати [з себе] хворого.*

КОМПОЗИТА, компози́та (лат. compositum — складене). **Складне слово див. складний.**

КОМПОНЕНТ, компоне́нт [лат. componens (componentis) — той, що складає]. Складова частина якої-небудь мовної одиниці, яка виділяється на основі певних мовних закономірностей чи правил. Компонент словосполучення. Компонент складного іменного присудка.

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ, коммуникати́вная фу́нкция див. функція мови.

КОМУНІКАЦІЯ, коммуника́ция (лат. communico — спілкуюсь з кимось). Спілкування, передача інформації, думок, почуттів, волевиявлень людини.

КОНВЕРГЕНТИ, конверге́нты [від лат. convergens (convergentis) — той, хто сходиться, зближається]. Елементи однієї мови або кількох мов, які зближуються в процесі їх історичного розвитку; мови, які зближуються в результаті взаємодії.

КОНВЕРГЕНЦІЯ, конверге́нция (лат. convergentio, від convergo — сходжусь, наближаюсь). 1. Зміни, які при-

водять до збільшення подібності чи навіть збігу різних звуків мови. Наприклад, в російській мові давньоруські звуки [ѣ] та [е] збіглися в звукові ['е] (пор.: *печь* і *лето* з колишніх *печь* і *лѣто*).

2. Розвиток спільних або подібних рис у двох або кількох мов незалежно від спільності їх походження, здебільшого як наслідок територіальної близькості, тісних економічних і культурних зв'язків тощо.

КОННОТАТИ́ВНИЙ, коннотати́вный. Який не тільки вказує на предмет, а й визначає його характерні властивості. К о н н о т а т и в н е і м' я (наприклад, загальне ім'я в порівнянні з власним). К о н н о т а т и в н е д і є с л о в о.

КОННОТА́ЦІЯ, коннота́ция (лат. con — разом і notatio — позначення, зауваження).Додаткове значення слова, словосполучення чи виразу, його супровідні семантичні чи стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення, служать для вираження різних експресивних, емоційно-оцінних забарвлень і можуть надавати висловленню урочистості, невимушеності, фамільярності тощо. К о н н о т а ц і я с т и л і с т и ч н а.

КОНСОНА́НТ, консона́нт [лат. consonans (consonantis) — приголосний]. Приголосний звук, який не може виступати в ролі складотворчого.

КОНСОНАНТИ́ЗМ, консонанти́зм. Система приголосних звуків мови, їх властивості і відношення.

КОНСОНА́НТНИЙ, консона́нтный. 1. Одна з характерних ознак приголосного звука, за якою цей звук протиставляється голосному.

2. Який належить до приголосних, складається з приголосних, грунтується на приголосних. К о н с о н а н т н а о с н о в а.

КОНСТИТУТИ́ВНА ФУ́НКЦІЯ ФОНЕ́М, конституги́вная фу́нкция фоне́м (від лат. constituere — утворювати, складати). Функція фонем, яка полягає в тому, що вони виступають у мові як будівельний матеріал для утворення морфем і слів.

КОНСТИТУТИ́ВНІ ОЗНАКИ ФОНЕ́МИ, конституги́вные при́знаки фоне́мы (від лат. constitutus — визначений). Постійні диференціальні ознаки, які не залежать від позиції фонеми в слові. Для голосних фонем такими ознаками є лабіалізація, три ступені підняття язика.

КОНСТРУ́КЦІЯ, констру́кция (від лат. constructio — побудова, складання). Синтаксичне ціле (словосполучення, зворот чи речення), до складу якого входять об'єднані мов-

ні одиниці, пов'язані між собою відповідно до їх граматичних властивостей і ознак. Конструкція прийменникова. Конструкція відокремлена. Конструкція безособова. Конструкція активна чи пасивна. Конструкція безсполучникова. Приєднувальні конструкції —окремі слова, словосполучення чи речення, які формуються як додаткові частини попереднього основного висловлення. Такі конструкції своїм змістом і граматично пов'язані з основним реченням і з'єднуються з ним способом сполучникового чи безсполучникового приєднання. Приєднувальні конструкції можуть мати форму повного чи неповного речення або окремих членів основного речення. Приєднувальні конструкції разом з основним висловленням становлять єдине ціле. Наприклад: *Я метав ворогів за нашу розлуку, за розбиту золоту мрійну чашу. Ім'я якій любов.* (І. Цюпа.) *Дехто спати вкладався. І Яшко в Прокопом теж.* (А. Головко.) *Уважно слухали селяни... І біля припічка, і на полу.* (А. Головко.) *Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого.* (Ю. Смолич.) Приєднувальні конструкції — категорія стилістичного синтаксису. З усного мовлення приєднувальні конструкції все ширше входять у мову художньої і науково-популярної літератури, в публіцистику. Такі конструкції при економії мовних засобів здатні передати додаткові повідомлення, виділити найбільш важливі для автора положення.

КОНТА́КТНИЙ, конта́ктный (від лат. contactus — дотик). Який виражає певне синтаксичне відношення розташуванням мовних одиниць у безпосередній близькості одна від одної. Контактне положення.

КОНТАМІНА́ЦІЯ, контамина́ция (лат. contaminatio — забруднення, змішування, від contamino — забруднюю). Взаємодія мовних одиниць, яка приводить до утворення нового слова чи виразу шляхом об'єднання, схрещення двох синонімічних чи близьких за звучанням слів або виразів. Наприклад, контамінованими є українські слова *хилитати* (з *хитати* і *хилити*), *цурпалок* (з *цурка* і *палка*).

КОНТЕ́КСТ, конте́кст (від лат. contextus — тісний зв'язок, з'єднання). 1. Лінгвістичне оточення певної мовної одиниці; умови і особливості вживання її в мовленні.

2. Відрізок тексту писемної чи усної мови з закінченою думкою, який дає змогу точно встановити значення окремого слова чи виразу, що входить до його складу.

КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ, **контекстуа́льный.** Який визначається контекстом, залежний від контексту. Контекстуальне значення слова. Контекстуальні синоніми.

КОНТРА́СТ, **контра́ст** (від фр. contraste — протилежність). Композиційно-стилістичний принцип розгортання думки, який полягає в динамічному протиставленні двох змістовологічних (а також структурно-стилістичних) планів викладу, розповіді в публіцистичних чи художніх творах. Контраст на рівні словосполучення і речення створює антитезу.

КО́НФІКС, **ко́нфикс** (від лат. confixum — разом взяте). Розщеплений формант, словотворчий афікс, що складається з двох компонентів (біморфема) — префікса і суфікса, одночасно вживаних для утворення нового слова: конфікс *по-* ... *-ник* у слові *подорожник, ви-* ... *-ся* у слові *виспатися.*

КОНФІКСА́ЦІЯ, **конфикса́ция** (від лат. configere — скріплювати). Творення слів за допомогою конфіксів; префіксально-суфіксальний спосіб словотворення.

КООРДИНА́ЦІЯ, **координа́ция** [від лат. co(n) — з, разом і ordinatio — погодження, узгодження]. Синтаксичний зв'язок головних членів двоскладного речення (підмета і присудка), при якому відбувається повне або часткове уподібнення словоформ, що виражають ці члени. Внаслідок координації виникають предикативні відношення і формується значення. Уподібнення можливе в роді, числі і відмінку (*Школа вся освітлена, заквітчана.* — О. Іваненко); у відмінку (*Діти — наша надія);* в особі, числі й відмінку (*Я йду, іду — взорушений.*— П. Тичина.); у числі (*Я бачив дивний сон.*— І. Франко.); у числі й роді (*Спитай, де саме він своїх покинув.*— І. Карпенко-Карий.) тощо. У шкільній граматиці зв'язок між головними членами двоскладного речення називають узгодженням.

КОРЕЛЯ́Т, **корреля́т** [від лат. co(n) — з, разом з і relatus — віднесений]. Член пари чи ряду співвідносних взаємно зумовлених мовних одиниць (фонем, слів, словоформ тощо).

КОРЕЛЯТИ́ВНИЙ, **корреляти́вный.** Який пов'язаний з іншим взаємною залежністю, взаємною зумовленістю; співвідносний. Корелятивні зміни значень. **Корелятивна ознака** — диференціальна ознака, яка служить основою фонологічної кореляції. **Корелятивне слово** — слово, пов'язане з іншим синонімічними, антонімічними чи іншими відношеннями.

КОРЕЛЯ́ЦІЯ, корреля́ция (від лат. correlatio — співвідношення). Взаємна залежність, співвідносність двох чи кількох мовних одиниць. **Кореляція фонологічна** — відношення між двома рядами фонем, які попарно протиставляються один одному за однією ознакою при збігу всіх інших ознак. Кореляція приголосних за дзвінкістю — глухістю: [б — п], [д — т], [з — с]; кореляція приголосних за твердістю — м'якістю: [л — л'], [н — н'] та ін. **Кореляція видова** — наявність у дієслова форм доконаного і недоконаного виду: *робити — зробити, звільняти — звільнити, брати — взяти.*

КО́РІНЬ, ко́рень. Головна морфема, яка є носієм основного лексичного значення окремого слова і всіх споріднених за звуковим складом і значенням слів. Корінь слова виділяється шляхом відділення афіксів і вичленування спільної частини споріднених слів, далі неподільної на значущі одиниці. Наприклад, у словах *ліс, лісок, лісочок, лісовий, лісничий, узлісся* кореневою морфемою є частина *ліс-*, яка і служить носієм поняття «ліс». Корінь морфологічний виділяється щодо сучасного стану мови. Наприклад, у словах *зелений, зелененький, зелень, зеленіти* морфологічним коренем є морфема *зелен-*. Етимологічний корінь виділяється щодо минулих епох розвитку мови. Морфологічний корінь *зелен-* утворився з етимологічного кореня *зел-* і суфікса *-ен-* (пор.: давньоруське *зель*, рос. *зелье*, укр. *зілля*). Видозміни кореня, що утворюються внаслідок звукових чергувань, називаються варіантами кореня. У словах *брати, беру, вибирати, вибір, виборний* виділяється корінь *бр-* з його варіантами, або кореневими морфами *бер-, бир-, бір-, бор-*. **Корінь зв'язаний** — коренева морфема, яка відома тільки в поєднанні з афіксами — префіксами або суфіксами — і не може без них становити невивідної основи. Наприклад, укр. *вул-* у словах *вулиця, провулок;* рос. *-бав-* у словах *добавка, прибавка.*

КОРЕНЕ́ВИЙ, корнево́й. Прикм. до **корінь.** Кореневий голосний. Коренева частина слова.

КОРО́ТКИЙ, кра́ткий. 1. Який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення. **Короткий голосний** — голосний, що має меншу тривалість порівняно з довгим голосним. **Короткий дифтонг** — який має короткий складотворчий елемент.

2. Який має закінчення, властиві колишньому іменному відмінюванню. Коротка форма якісних прикметників. **Короткі прикметники** див. **прикметники. Короткі дієприкметники** див. **дієприкметники.**

КОРО́ТКІСТЬ, кра́ткость. Коротка кількість звукової одиниці. Короткість голосних. Короткість складу.

КРА́ПКА, то́чка. Розділовий знак, який ставиться в кінці розповідного речення, а також спонукального, якщо воно вимовляється без оклику; при скороченому написанні слів: *Т. Г. Шевченко, тов. (товариш), ст. (століття)*. Крапка не ставиться в кінці заголовків, у графічних скороченнях назв метричних мір: *м, см, кг* тощо.

КРА́ПКА З КО́МОЮ, то́чка с запято́й. Розділовий знак, що складається з крапки і розташованої під нею коми; служить для розмежування частин складносурядних і супідрядних речень, частин безсполучникового речення або однорідних членів речення, поширених пояснювальними словами. Цей розділовий знак допомагає встановлювати градацію між деталями опису чи розповіді. Крапка з комою ставиться: 1) у безсполучниковому складному реченні між складовими його частинами, якщо вони зберігають певну свою самостійність у змістовому відношенні або частини безсполучникового речення значно поширені і в них є вже коми: *на порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; в поля вітерець віє; в гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіє вишнє проміняcте сонечко* (М. Вовчок.); 2) між частинами складносурядного речення, якщо ці частини значно поширені або в них є коми; 3) між значно поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в їх складі є свої розділові знаки: *Не було ж на Чернігівщині, та й вараз нема, ні просторів, безгоміннЯм своїм страхітливих; ні гір...; ані водоспадів, одчайдушних, безумних* (П. Тичина.); 4) між однорідними підрядними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками, якщо в середині їх є коми: *Коли в грудях моїх тривога То потухав, то горить; Коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; Коли уся душа тріпоче, Як білий парус на човні,— Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні.* (М. Рильський.)

КРА́ПКИ́ (ТРИ́ КРА́ПКИ), многото́чие. Розділовий знак у вигляді трьох рядом розташованих крапок, який ставиться: 1) у кінці речення для позначення його незакінченості, обірваності: — *Та...— вам'явся хлопець і ніяково глянув на матір* (М. Стельмах.); 2) між закінченими реченнями для позначення великої паузи або при несподіваному переході до нової думки: *Якась хвилина і... Ні пуху ні пера! Літак уже в повітрі* (Ф. Маківчук.); 3) при переліку, як вказівка на те, що перелік можна продовжити:

Раптом над дахами пронеслись парашути. Один, другий, третій...; 4) у середині речення при розірваній, перерваній мові від хвилювання або зворушення: *Коли запитають... коли не хочете сказати про мене доброго слова... то прошу вас... від щирого серця прошу... пожалійте... не кажіть нічого зайвого... не чорніть старого...* (Ю. Збанацький.); 5) у середині речення, щоб передати паузу, що підкреслює важливість або несподіваність сказаного далі: — *Жди нас, сказав сержант. — Або повернемось переможцями, або ж... не повернемося зовсім* (О. Гончар.); 6) на початку, в середині чи в кінці цитати для вказівки на те, що частина цитованого тексту пропущена.

КРИЛАТІ ВИСЛОВИ (СЛОВА), крыла́тые выраже́ния (слова́). 1. Образні, влучні вислови, афоризми, що походять з літературних джерел або історичних документів і широко вживаються в мові як стійкі звороти з глибоким узагальнюючим змістом, довершеною формою і виразністю. Наприклад: *Бути чи не бути* (В. Шекспір.); *Факти — уперта річ* (Е. Елліот.); *Останній з могікан* (Ф. Купер); *Чуття єдиної родини* (П. Тичина.); *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь.* (Т. Шевченко.)

2. Слова з узагальнено-метафоричним значенням, які набули широкого вжитку і здебільшого мають експресивне забарвлення: *Бастілія* (оплот реакційних сил), *єзуїт* (підступна, підла, лицемірна людина), *сатрап* (деспотичний самодур-правитель), *фурія* (зла, сварлива жінка).

КРИПТОГРАМА, криптогра́мма (від гр. kryptos — таємний, прихований і gramma — напис). Напис або документ, зроблений криптографічним способом, тобто за допомогою спеціальних умовних знаків тайнопису.

КРИПТОГРАФІЧНИЙ, криптографи́ческий. Прикм. до **криптографія.** К р и п т о г р а ф і ч н е п и с ь м о.

КРИПТОГРА́ФІЯ, криптогра́фия (від гр. kryptos — таємний, прихований і grapho — пишу). Спосіб письма спеціальними умовними знаками — шифром; тайнопис.

КРИПТОЛО́ГІЯ, криптоло́гия. Наука про таємні мови, закономірності їх побудови і способи розшифрування.

КУЛЬТУ́РА МО́ВИ, культу́ра ре́чи. 1. Нормативність мови, її відповідність тим вимогам, які ставляться перед мовою в певному мовному середовищі в певний історичний період. Дотримання норм вимови, наголошення, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень. Нормативність мови включає в себе і такі якості, як точність, ясність, чистота. Критерій точності мови — її відповідність думкам того, хто говорить чи пише, пра-

вильний добір мовних засобів для адекватного вираження змісту висловлення. Критерій ясності мови — її дохідливість і доступність для тих, кому вона адресована. Критерій чистоти мови — її незасміченість позалітературними елементами (діалектизмами, професіоналізмами, жаргонізмами), доречність використання в ній певних мовних засобів у конкретній ситуації мовного спілкування.

Мові високої культури властиві не тільки названі вище ознаки, а також багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, художня виразність, логічна стрункість. Природні вимоги до мови в її писемному оформленні — дотримання норм орфографії і пунктуації.

2. Розділ філологічної науки, який вивчає мовне життя суспільства в певну епоху (аспект об'єктивно-історичний) і встановлює на науковій основі правила користування мовою як основним засобом спілкування людей, знаряддям формування і вираження думок (аспект нормативно-регулюючий). Зіставлення різних форм усної й писемної мови, з'ясування норм літературної мови на всіх рівнях мовної системи (вимовна сторона, лексико-фразеологічний матеріал, граматичні конструкції) дають можливість не тільки виявляти тенденції її розвитку, а й впливати на цей процес, сприяти реальному втіленню в мовній практиці норм літературної мови, проводити цілеспрямовану мовну політику.

КУРСИ́В, **курси́в** [від лат. cursiva (littera) — скоропис]. 1. Скорописний почерк у грецькій, латинській та інших системах письма.

2. Друкарський похилий шрифт, який використовується для виділення частини друкованого тексту з решти тексту, набраного прямим шрифтом. За формою літери курсиву наближаються до рукописного.

Л

ЛАБІАЛІЗА́ЦІЯ, **лабиализа́ция** (від лат. labialis — губний). Артикуляція звуків, при якій губи витягуються вперед і заокруглюються, від чого змінюється обсяг і форма ротової порожнини як резонатора, що призводить до зміни якості звука.

ЛАБІАЛІЗО́ВАНИЙ, **лабиализо́ванный**. Який артикулюється з лабіалізацією. Лабіалізовані голосні звуки, що утворюються за участю губ, які заокруглюються й витягуються вперед: укр. [о], [у].

ЛАБІАЛЬНИЙ, **лабиальный** (від лат. labium — губа). Губний. Лабіальні приголосні.

ЛАБІО-ДЕНТАЛЬНИЙ, **лабио-дентальный** [від лат. labium — губа і dens (dentis) — зуб]. Губно-зубний. Лабіодентальний звук [ф].

ЛАПКИ, **кавычки**. Значки (парні) для виділення прямої мови, цитат, заголовків, назв підприємств, фірм, пароплавів і т. д., а також слів, які вжиті в іронічному або умовному, не в своєму власному значенні.

ЛАТЕРАЛЬНИЙ, **латеральный** (від лат. lateralis — бічний). Приголосний, при вимові якого кінчик язика впирається в альвеоли або верхні зуби, а струмінь видихуваного повітря проходить по обидва боки язика. Латеральними, або боковими, в українській мові є звуки [л], [л′].

ЛАТИНИЦЯ, **латиница**. Графічний різновид латинського алфавіту, вироблений на основі кращих італійських почерків і вдосконалений шляхом наслідування літер давньоримських написів.

ЛАТИНІЗМ, **латинизм**. Слово чи зворот, запозичені з латинської мови і такі, що сприймаються як чужорідні елементи: *алібі* (букв. *в іншому місці*), *апріорі* (*без перевірки, наперед*), *біс* (букв. *двічі*). Окремі слова і вирази на письмі передаються латинськими буквами: alter ego (*однодумець*, букв. *другий я*), ergo (*отже*), post factum (після зробленого).

ЛЕКСЕМА, **лексема** (від гр. lexis — слово, мовний зворот). Лексична одиниця (окреме слово) в усій сукупності властивих їй форм словозміни і значень у різних контекстах; слово як структурний елемент мови. У такому значенні вживається також термін «слово-тип», а окремий різновид його, тобто окрему форму чи окреме значення слова-типу, називають іноді «слово-член».

ЛЕКСИКА, **лексика** (від гр. lexikos — словесний, словниковий). 1. Словниковий склад, сукупність слів якоїсь мови чи діалекту.

2. Сукупність слів певної сфери вживання. **Лексика активна**. **Лексика пасивна**. **Лексика професійна**. **Лексика термінологічна**. **Лексика екзотична** — слова і вирази, які засвоєні з інших мов, але позначають предмети, явища неукраїнської дійсності, у їх семантиці відображені поняття з життя інших народів: назви установ і організацій (*сейм, меджліс, хурал*); грошових одиниць (*лев, ліра, марка*); назви одягу (*кімоно, чалма*) тощо. Вживаються переважно

в художній літературі для характеристики життя інших народів і створення місцевого колориту, але зустрічаються і в публіцистиці й науковій літературі. **Лексика загальновживана** — лексика, яку використовують усі носії мови незалежно від професії і спеціальності, освіти, місця проживання тощо. До загальновживаної лексики належать насамперед назви життєво необхідних для кожної людини понять, що зв'язані з суспільним життям, виробничою діяльністю, побутом тощо. Це лексика стилістично нейтральна, зрозуміла і звична для кожного носія мови, вона однаковою мірою використовується в усному й писемному мовленні. Загальновживана лексика вільно, без будь-яких обмежень уживається в усіх функціональних стилях мови, а тому її ще називають міжстильовою.

Лексика книжна — лексика, властива писемній формі літературної мови, вживана в науковій літературі, публіцистичних творах, офіційно-ділових документах тощо. До книжної лексики належать багато слів, що означають абстрактні поняття (*доблесть, старанність, обрання, безповоротність*), слова з виробничо-професійної галузі суспільного життя (*діловод, каркас, машинобудівник, пропорція, прокатник*), поетичні слова, вживані в художній літературі (*блакить, борня, надхмарний, небокрай, благословенний, линути, торжествувати*). Книжна лексика протиставляється лексиці розмовній. Лексика розмовна. Лексика наукова. Лексика виробничо-технічна. Лексика офіційно-ділова.

3. Сукупність слів спільного походження. Лексика споконвічно українська. Лексика східнослов'янська, або давньоруська. Лексика запозичена. Лексика власне українська, або специфічно українська. **Лексика інтернаціональна** — сукупність інтернаціоналізмів, які побутують у мові.

4. Один із стилістичних шарів у словниковому складі мови. Лексика нейтральна. **Лексика експресивна** — слова, які не тільки виражають якесь поняття, а й мають емоційний відтінок. До експресивної лексики належать слова, що виражають якісну оцінку предметів, явищ дійсності, осіб, стану й почуття людини (*радість, щирість, журба; коханий, чарівний, нікчемний; весело, сумно, тужливо; любити, радіти, ненавидіти*); урочисті слова (*благословенний, велич, подвиг; вікопомний, нездоланний*). В одних експресивних словах стилістичне забарв-

лення притаманне лексичному значенню, в інших воно досягається засобами словотвору — ряд іменникових і прикметникових суфіксів надають словам емоційного забарвлення (*дівчинка, сестриця; зіронька; білесенький, гарнесенький*). Експресивні слова мають позитивне (*ласкавий, чудовий; голубонька, матінка*) або негативне значення (*гидкий, потворний; роззява, базікало*). Лексика поетична. Лексика фамільярна.

5. Сукупність слів, характерних для якого-небудь літературного напряму; словниковий склад окремого художнього твору, словник мови творів того чи іншого письменника. Лексика романтична. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Лексика Т. Г. Шевченка.

ЛЕКСИКАЛІЗÁЦІЯ, лексикализáция. Перетворення елементів мови (морфеми, словоформи чи словосполучення) в окреме повнозначне слово чи стійке словосполучення, що функціонує в мові як еквівалент окремого слова: *білий ведмідь, Дошка пошани, заробітна плата.* Наслідком лексикалізації є перетворення на прислівники форм непрямих відмінків з прийменниками чи без них: *вниз, догори, на добраніч, гуртом, миттю.*

ЛЕКСИКАЛІЗÓВАНИЙ, лексикализóванный. Прикм. до **лексикалізація.** Лексикалізоване сполучення — сполучення слів, що виступає як еквівалент слова: *дитячий садок, легка промисловість.*

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИ́ЧНИЙ, лексико-граммати́ческий. Який характеризується єдністю лексичних і граматичних властивостей. Лексико-граматичні категорії. **Лексико-граматичні класи слів див. частини мови.**

ЛЕКСИКОГРАФІ́ЧНИЙ, лексикографи́ческий. Прикм. до **лексикографія.** Лексикографічна праця.

ЛЕКСИКОГРÁФІЯ, лексикогрáфия (від гр. lexikon — словник і graphō — пишу). 1. Розділ мовознавства, що розробляє теоретичні принципи укладання словників.

2. Збирання слів певної мови, упорядкування їх і опис різного роду словникового матеріалу.

3. Сукупність словників певної мови і наукових праць із цієї галузі.

ЛЕКСИКОЛÓГІЯ, лексикологи́я (від гр. lexikos — словесний, словниковий і logos— вчення). Розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови. **Лексикологія історична** досліджує формування і розвиток словникового складу мови, історію слів, зміни в різних групах слів.

Лексикологія описова (сучасної мови) вивчає значення слів, стилістичну диференціацію словникового складу, тематичне і лексико-семантичне групування слів, системні відношення між групами і співвідношення одиниць усередині угрупувань у синхронному плані.

ЛЕКСИКО́Н, лексико́н (від гр. lexikon — словник). 1. Застаріла назва словника. Наприклад: «*Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе*» Памви Беринди (1627 р.).

2. Запас слів і виразів, що характерні для певної особи чи якоїсь галузі людської діяльності. Багатий лексикон. Лексикон медиків.

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИ́ЧНИЙ, лексико-синтакси́ческий. Який характеризується єдністю лексичних і синтаксичних властивостей. Л е к с и к о - с и н т а к с и ч н е з н а ч е н н я. **Лексико-синтаксичний словотвір** див. **словотвір.**

ЛЕКСИ́ЧНИЙ, лекси́ческий (гр. lexikos — словесний, словниковий). Прикм. до **лексика. Лексична метафора** див. **метафора. Лексична метонімія** див. **метонімія. Лексична морфема** див. **морфема. Лексична норма** див. **норма. Лексична одиниця** див. **одиниця. Лексичне значення** див. **значення.**

ЛІГАТУ́РА, лигату́ра (лат. ligatura, від ligo — зв'язую). З'єднане написання двох або більшої кількості літер одним письмовим знаком. Наприклад, нім. β, в українській транскрипції *дж, дз.*

ЛІНГВІ́СТИКА, лингви́стика (фр. linguistique, від лат. lingua — мова). Мовознавство; наука про мову. Об'єктом лінгвістики є мова у всьому обсязі її властивостей і функцій, будова, функціонування й історичний розвиток мови. **Лінгвістика антропологічна** — розділ мовознавства, що вивчає мови, які не мають писемності. **Лінгвістика дескриптивна** — мовознавчий напрям, який вважає основним завданням мовознавства побудову загальної теорії мовного вираження як основи для докладної і вичерпної констатації (інвентаризації) фактів, що належать до системи вираження окремих мов. Метод, що застосовується дескриптивною лінгвістикою, характеризується прагненням до чисто формальних способів описання мови, тобто до розробки особливих прийомів її опису, які грунтуються тільки на дистрибуції елементів, їх відтворюваності в мовленні і т. д. **Лінгвістика математична** — галузь мовознавства, що вивчає можливості застосування математики для дослідження й опису мови. **Лінгвістика загальна** — галузь мовознавства, яка вивчає різні мови і різні мовні групи з метою виявлення загальнолюдських властивостей мовного про-

цесу. **Лінгвістика описова** — галузь мовознавства, яка вивчає мову в сучасному (синхронічному) її стані. **Лінгвістика структурна** — галузь мовознавства, яка обмежує предмет дослідження внутрішніми співвідношеннями і зв'язками в мові, тобто взаємовідношеннями і протиставленнями всередині мовної системи.

ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ, лингвисти́ческий. Прикм. до **лінгвістика.** *Лінгвістичний аналіз. Лінгвістичне дослідження.* **Лінгвістична географія** — розділ діалектології, який вивчає територіальне поширення діалектних явищ певної мови. **Лінгвістичне картографування** — нанесення з допомогою умовних знаків на окрему карту тих чи інших діалектних явищ певної мови. **Лінгвістична статистика** — розділ мовознавства, який вивчає статистичними методами кількісні закономірності в мові і мовленні.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА (ЛІНГВІСТИ́ЧНА СТИЛІСТИКА), лингвостили́стика (лингвисти́ческая стили́стика) див. стилістика художнього мовлення.

ЛІТЕРА, бу́ква (лат. litera — літера) див. **буква.**

ЛІТЕРАТУ́РНИЙ, литерату́рный. 1. Який відповідає нормам зразкової мови, нормалізований, правильний стандартний. *Літературний вислів. Літературна вимова.* **Літературна мова** — унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує основні сфери діяльності, культурні потреби народу, художньої літератури, публіцистичних творів, періодичних видань, радіо, театру, науки, державних установ, школи тощо. Унормованість літературної мови полягає в тому, що словниковий склад у ній відібраний з лексичного багатства загальнонародної мови, значення і вживання слів, вимова й правопис регламентовані, формотворення і словотворення здійснюються за загальноприйнятими зразками. Літературна мова протиставляється діалектам, просторіччю, жаргонам. Залежно від змісту, мети й умов спілкування в літературній мові виділяються окремі функціональні різновиди її — стилі. Літературна мова має дві форми — усну і писемну. Українська літературна мова — одне з найвищих надбань духовного розвитку українського народу, зокрема в радянський період. Українська літературна мова сформувалась на основі загальнонародної мови, зокрема середньонаддніпрянських говірок. Основоположником нової української літературної мови є Т. Г. Шевченко, бо саме він «своєю творчістю підніс її на високий рівень суспільно-мовної і словесно-художньої

культури, заклав основи для розвитку в ній наукового, публіцистичного та інших стилів літературної мови» (І. К. Білодід). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції у сім'ї рівноправних соціалістичних націй і мов українська літературна мова всебічно розвивається. У радянський період гармонійно розвиваються всі стилі української літературної мови. У її розвитку й збагаченні велику історичну роль відіграє російська мова, яка стала мовою міжнаціонального спілкування і співробітництва народів СРСР, засобом прилучення їх до скарбів культури всіх народів Радянського Союзу, до надбань світової культури. **Літературна норма** див. **норма.**

2. Який належить до художньої літератури. Л і т е р а т у р н и й ж а н р.

ЛІТОТА, литóта (від гр. litotēs — простота). Один із засобів підкреслення мовної виразності, побудований на применшенні якої-небудь ознаки предмета; заміна будь-якого виразу іншим, рівнозначним, але у формі заперечення, наприклад: замість *згоден — не заперечую, з участю — не без участі.*

ЛОГІЧНИЙ, логический (гр. logikos). Який відноситься до інтелектуального змісту висловлення, до речення як реалізації судження. **Логічний наголос**— виділення при вимові підсилювальною інтонацією найголовнішого щодо змісту слова в реченні. **Логічний підмет (логічний суб'єкт)** — те, про що говориться в реченні. На відміну від граматичного підмета, логічний підмет може виражатися: а) усім складом (групою) підмета, оскільки логіка виділяє в складі судження лише суб'єкт, предикат і зв'язку і не виділяє другорядних членів. У реченні *Погомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою* (О. Гончар.) логічним підметом є словосполучення *погомоніти з високим начальством;* б) словом у формі непрямого відмінка. У реченні *Забажалось королеві звоювати чуже царство* (Леся Українка.) логічним підметом є іменник у давальному відмінку *королеві,* оскільки в реченні говориться про короля, а в реченні *Увесь світ любив тих дівчаток-близняток* (П.Мирний.) говориться про *тих дівчаток-близняток,* отже, це словосполучення і є логічним підметом. Логічний присудок (логічний предикат) — смисловий присудок, та інформація про щось, яка міститься в реченні. На відміну від граматичного присудка, логічний присудок може виражатися: а) всім складом (групою) присудка. У реченні *Пустиня давно вже обернулась знову у розкішну країну* (Леся Українка.) логічним присудком є весь склад присудка *давно вже*

обернулась знову у розкішну країну; б) формою слова, яке з синтаксичної точки зору виконує іншу функцію. У реченні *Увесь світ любив тих дівчаток-близняток* (П. Мирний.) при логічному підметі *тих дівчаток-близняток* логічним присудком є *увесь світ любив.*

ЛОКАЛЬНИЙ, **локáльный** (лат. localis, від locus — місце). Який вказує на місце перебування предмета, виражає відношення місця. **Локальні відношення** — просторові відношення: *живемо біля озера; працюємо на заводі.*

М

МАЙБУ́ТНІЙ ЧАС, бу́дущее время. Дієслівна форма часу, яка означає дію (стан), що має відбутися після моменту мовлення. Майбутній час дієслів доконаного виду має тільки просту форму, яка збігається з формою теперішнього часу: *зроблю, подарую* (пор.: *роблю, дарую*). Дієслова доконаного виду у формі майбутнього часу означають дію, завершення якої передбачається в майбутньому, хоч сама дія може відбуватися в момент мовлення і навіть раніше (*принесу, збудуємо*). Дієслова недоконаного виду в українській мові мають аналітичну і синтетичну форми майбутнього часу. Аналітична форма утворюється поєднанням інфінітива з формою майбутнього часу допоміжного дієслова *бути*, яке змінюється за особами: *буду робити.* Синтетична форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду утворюється приєднанням до інфінітива суфікса майбутнього часу *-м-* (частина кореня колишнього дієслова *мати* в особових формах), варіантів тематичних суфіксів *у* та *е* і особових закінчень: *робитиму.* За часовими значеннями аналітична і синтаксична форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду цілком рівнозначні. Майбутній час дієслів недоконаного виду означає дію, яка цілком знаходиться в плані майбутнього, не пов'язана з теперішнім часом і не може вживатися в значенні теперішнього чи в значенні минулого часу. Форми майбутнього часу дієслів доконаного виду можуть, крім основного значення, виражати результати дії поза зв'язком з моментом мовлення (недетерміноване значення): *Посієш вчасно, то і вродить рясно* (Народна творчість.); можуть означати дію, яка відноситься до теперішнього або до минулого часу: *Не журиться Катерина — Вмиється сльозою, Візьме відра, Опівночі піде по воду.* (Т. Шевченко.) У сполученні з часткою *не*

форми майбутнього часу дієслів доконаного виду можуть означати цілковиту відсутність дії: *Я не забуду днів, коли на волзьких берегах у журних думах нам цвіли волошки в бліндажах.* (М. Нагнибіда.)

МАКАРОНІЗМ, **макаронизм** (фр. macaronisme, з іт. maccheroni — макарони). Слово або вислів з іноземної мови, включене письменником у речення з неминучим спотворенням його звукової форми і наданням йому гротескного характеру.

МАКАРОНІЧНИЙ, **макаронический**. Який має в своєму складі макаронізми, внаслідок чого набуває гротескного, жартівливого характеру. **Макаронічні вірші** — вірші, в яких зустрічаються макаронізми. **Макаронічний стиль** — жартівливий літературний стиль, у якому змішуються слова і речення різних мов. Наприклад: *Енеус ностер магнус панус і славний Троянорум князь.* (І. Котляревський.)

МАКРОТОПОНІМ, **макротопоним**. Власна назва великого фізико-географічного об'єкта, який має широку сферу вживання, широко відомий: *Азія, Тихий океан.*

МАРКОВАНИЙ, **маркированный** (від фр. marquer — вимічати). Такий, що має позитивне мовне вираження (фонологічне, граматичне), який характеризується наявністю корелятивної ознаки. Так, лабіалізовані голосні є маркованими за наявністю додаткової ознаки огублення, відсутньої у нелабіалізованих голосних (немаркованих). Місцевий відмінок як такий, що вживається завжди з прийменником, є маркованим у зіставленні з формою називного відмінка, завжди безприйменниковою (немаркованою). Доконаний вид дієслова, що виражає внутрішню межу дії, є маркованим щодо недоконаного виду (немаркованого), який не вказує на обмеження дії внутрішньою межею чи результатом.

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ, **массовая коммуникация**. Виняткова широка за сферою поширення комунікація, яка має своїм змістом найрізноманітніші галузі й ділянки суспільного життя народу. Засобами такої комунікації служать преса, радіомовлення, звукове кіно, телебачення.

МАТЕМАТИЧНА ЛІНГВІСТИКА, **математическая лингвистика** див. **лінгвістика**.

МАТРОНІМ, **матроним** [від лат. mater (matris) — мати і гр. onyma — ім'я]. Особисте ім'я, утворене від імені матері: *Веклич, Ганнич.*

МЕЙОЗИС, **мейозис** (від гр. meiōsis — зменшення). Стилістична фігура, яка полягає в навмисному зменшенні міри чи властивості чого-небудь: *нічого собі* замість *добре.*

МЕЛОДИКА, **мелóдика** (від гр. melōdos — співучий). 1. Інтонація. **Мелодика мовлення** — один з основних елементів інтонації, що виражається в послідовних змінах висоти голосу (тону). Мелодика виконує синтаксичну функцію: засобами мелодики оформляються і розрізнюються розповідні, питальні, спонукальні речення. Від мелодики залежить і емоційне забарвлення речення. Радість, гнів, зневага, презирство тощо у висловленні виявляються і засобами мелодики.

2. Мелодія — модуляція висоти тону при вимові фрази, яка здійснюється різним ступенем натягнення голосових зв'язок.

МЕРТВИЙ, **мéртвый**. Який вийшов із живого вжитку. Мертві афікси. **Мертва мова** див. **мова**.

МЕТАЛІНГВІСТИКА, **металингвúстика**. 1. Галузь мовознавства, яка вивчає особливості змістової сторони мови в зв'язку з мисленням і суспільним життям колективу мовців як необхідну умову проникнення в природу лінгвістичних одиниць і закономірностей їх функціонування.

2. Наука про метамови, предметом (матеріалом, змістом) яких є природна людська мова.

МЕТАМОВА, **метаязы́к**. Мова, якою говорять про мову (мову-об'єкт), мова, об'єкт якої є зміст і вираження іншої мови.

МЕТАТЕЗА, **метатéза** (гр. metathesis — переміщення, перестановка). Перестановка приголосних звуків або складів у середині слова на основі асиміляції або дисиміляції. Наприклад, укр. *жеврíти* з *жервíти*, *ведмідь* з *медвідь*, *капость* з *пакость*; рос. *ладонь* з *долонь* (укр. *долоня*), *сыворотка* з *сыроватка*.

МЕТАФОРА, **метáфора** (гр. metaphora — переміщення, віддалення). Вид тропа, що побудований на основі вживання слів або виразів у переносному значенні за подібністю, аналогією тощо і служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Наприклад: *Ялина в зимовому сріблі, росинка радості, світанок віку; І небо невмите, і заспані хвилі.* (Т. Шевченко.) *Шовковий шум нив.* (М. Коцюбинський.) *Стояла я і слухала весну. Весна мені багато говорила.* (Леся Українка.) Розрізняються метафори прості, побудовані на зближенні предметів чи явищ за однією якоюсь ознакою, і метафори розгорнуті, побудовані на різних асоціаціях між предметами і явищами. Наприклад: *Навшпиньки підійшов вечір. Засвітив зорі, послав на трави тумани і, на вуста поклавши палець,— ліг.* (П. Тичина). Метафора гіперболічна — метафора, що ґрунту-

ється на гіперболічному перебільшенні якості або ознаки. **Метафора лексична** — слово або одне із значень слова, яке виникло шляхом метафоричного перенесення (за подібністю форми предметів, їх розміру, зовнішніх чи внутрішніх властивостей тощо). Наприклад, *стріла* як назва рухомої частини підйомного крана, *парк* — місце стоянки, ремонту й обслуговування транспортних засобів. Ці слова чи значення слів є основними назвами відповідних предметів. **Метафора поетична** — один з експресивних засобів поетичних творів, що нерідко виступає як складна різнопланова семантична структура. Наприклад: *О тиха пристане робочого стола, Де ще на якорях дрімають вірні рими, Де мислі щоглами підносяться стрункими, струмують образи як понадводна мла.* (М. Рильський.)

МЕТОД [ЛІНГВІСТИЧНИЙ], **метод [лингвистический]** (від гр. methodos — шлях дослідження, спосіб пізнання). Спосіб, прийом або система прийомів, які використовуються в процесі дослідження мови. **Метод експериментально-фонетичний** — науковий прийом вивчення звукової системи мови з допомогою апаратури, яка записує й аналізує звуки. **Метод зіставний** — науковий прийом порівняння двох чи більше мов з метою пізнання їх подібності і відмінності (у фонетичній системі, граматичній будові тощо). **Метод описовий** — метод планомірного аналізу мовних одиниць, їх інвентаризації і систематизації, з'ясування особливостей будови і функціонування з урахуванням різних перехідних випадків. У процесі дослідження соціального функціонування сучасної мови, аналізу мовних явищ різних рівнів описовим методом створюється теорія елементів і частин мовної структури. На основі цього методу створені і створюються численні граматики існуючих мов, необхідні для їх вивчення, укладені тлумачні словники різних мов — база для лексикологічних досліджень і одна з умов успіху науки в боротьбі за мовну культуру суспільства. **Метод історичний** — метод, що має своїм завданням дослідження, пізнання процесу розвитку фонетики, морфології, синтаксису та інших сторін структури окремої мови внаслідок зіставлення структурних елементів, які змінюються, встановлення внутрімовних і позамовних причин змін; цей метод вимагає врахування різноманітних і складних зв'язків мовних явищ, що підпадають змінам, одного з одним і з різними явищами історії народу, його культури, суспільних стосунків і т. д. **Метод порівняльно-історичний** див. **порівняльно-історичний метод**. **Метод структурний** — метод вивчення мови, що має

своєю метою пізнання мови як цілісної структури, елементи і частини якої співвіднесені і пов'язані суворою системою лінгвістичних відношень, а звідси ним передбачена розробка системи категорій і визначень тільки на основі цих зв'язків, взаємовідношень і протиставлень внутрімовної системи; дослідження інваріантів, які не підпадають змінам у конкретних мовленнєвих ситуаціях.

МЕТОНІМІЧНИЙ, **метонимический**. Прикм. до **метонімія**. Метонімічний вираз. Метонімічне вживання слова.

МЕТОНІМІЯ, **метонимия** (від. гр. metonymia — перейменування). Вид тропа, суть якого полягає в перенесенні назви одного предмета на інший на основі внутрішніх чи зовнішніх зв'язків між цими предметами (назва матеріалу вживається як назва речі, назва предмета замість називання того, що в ній уміщується; властивість замість носія її, прізвище автора замість його творів, назва країни замість народу, що там проживає; назва знаряддя дії замість самої дії ,назва предмета іноді разом з ознакою замість часу його вияву тощо). Наприклад: *ліс співав, відвага мед п'є, читати І. Франка; Київ радо зустрічав гостей; Радгосп уже спав міцним трудовим сном.* (О. Гончар.) *Де мої бійці? Чом мовчить висота?* (Г. Тютюнник.) *Увесь вітряк відразу вибухнув реготом.* (М. Стельмах.) *Хустки, брилі висипали на вулицю.* (К. Гордієнко.) **Метонімія лексична** — значення слова або виразу, що виникло внаслідок асоціації за просторовою, часовою чи логічною суміжністю, тобто як результат метонімічного перенесення найменувань. Наприклад: *чавун* — назва посуду, виготовленого з відповідного металу (походить від назви металу); *чай* — спеціально оброблені листя рослини, з яких готують напій (від назви рослини).

МИЛОЗВУЧНІСТЬ, **благозвучие**. Добре, приємне, з точки зору фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів — звукосполучень, слів і словосполучень. Милозвучність української мови досягається природним чергуванням окремих голосних і приголосних, спрощенням у групах приголосних, використанням паралельних морфологічних форм слів однакового значення, в тому числі й службових слів: *у — в, уа — уві, з — із-зі, о — об, би — б* тощо. Милозвучність є одним із засобів підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникання

важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі.

МИНУЛИЙ ЧАС, **проше́дшее вре́мя.** Дієслівна форма, яка означає дію (стан), що відбувалася до моменту мовлення. Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в-* і його варіантів *-л-* та нульового суфікса: *носи-в — носи-л-а (носи-л-о, носи-л-и); ніс — нес-л-а (нес-л-о, нес-л-и); приніс — принес-л-и.* Форми минулого часу недоконаного виду означають дію, що повністю перебуває в плані минулого, не пов'язана з теперішнім часом, але проявлялась у певний проміжок часу: *В осінню ніч сорок першого року прощання лунали над Дніпром.* (О. Довженко.) Форми минулого часу дієслів доконаного виду можуть означати таку дію, яка відбулася в минулому, але результат її наявний і в момент мовлення. Таке значення називається перфектним. Наприклад: *А небо вже інше: насунулось, як чуже, світить пізніми зорями.* (С. Васильченко.) Зрідка форми минулого часу можуть вживатись із значенням майбутньої дії, що обов'язково здійсниться. Наприклад: — *Христино Архипівно, ми пішли.* (О. Корнійчук.)

МІКРОЛІНГВІСТИКА, **микролингви́стика.** Галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки, взаємовідношення і протиставлення всередині мовної системи.

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК, **предло́жный паде́ж.** Відмінкова форма, що вживається тільки з прийменниками *у (в), на, по, при, о (об),* які разом із закінченням виражають значення цього відмінка. Форма місцевого відмінка може залежати від дієслова, іменника і прикметника і означати місце дії: *працювати в селі, хвилі на озері, їздити по полях, жити при школі;* час дії: *в дитинстві хворів, читав на ходу, прибув о третій годині;* знаряддя дії: *грати на цимбалах;* спосіб дії: *покаятися на словах, подумати на самоті;* ознаку предмета: *пальто на ваті, дівчина у вінку, ветеран при орденах.*

МНОЖИНА, **мно́жественное число́.** Граматична форма числа, основним значенням якої є позначення розчленованої множинності предметів, тобто показником того, що предметів два чи більше: *книги, будинки, школи; учителі, дівчата, колгоспники* на противагу їх одиничності: *книга, будинок* і т. д. Форми множини можуть указувати на сукупність предметів чи осіб, тобто на розчленовану множинність, яка не піддається лічбі. Значення сукупності властиве формам множини назв осіб за національністю, професією, родом занять (*українці, чехи; письменники, журна-*

лісти, спортсмени; солдати, офіцери, гості), назв овочів, плодів *(черешні, помідори, гриби),* назв парних предметів *(сани, черевики).* Є іменники, в яких протиставлення за числом не виражене, бо вони мають тільки форми множини (іменники pluralia tantum). Це іменники, що означають предмети, які складаються з двох чи кількох однакових частин *(ворота, граблі, куранти, ножиці, шахи),* сукупність чогось як множинності *(гроші, мемуари, надра, фінанси),* речовини, матеріали, покидьки тощо *(вершки, консерви, макарони, висівки, об'їдки);* тривалі дії, процеси, стани *(вибори, дебати, переговори, пересуди, проводи);* відрізки часу *(будні, канікули),* а також обряди і свята *(іменини, оглядини, поминки).* За своїм значенням ці іменники протиставляються як іменникам, що називають одиничні конкретні предмети, так і тим, які означають предмети, що не піддаються лічбі, мають тільки однину (іменники singularia tantum). Проте іменники pluralia tantum, які називають предмети, що піддаються лічбі, а також здебільшого ті, що називають часові відрізки, не виключають утворення протиставлень одиничність — множинність. Значення одиничності виражається поєднанням з словом *одні (одні граблі, одні ножиці, одні сани),* а множинності — поєднанням з числівниками збірними, кількісними або неозначеними *(двоє грабель, троє обценьок, п'ятеро саней, кілька іменин).* В українській мові категорія числа прикметників, дієслів словозмінна, синтаксична. Форми числа цих частин мови узгоджуються з формами числа іменників і, таким чином, опосередковано вказують на те, що один предмет чи кілька предметів є носіями відповідної дії або ознаки. У сполученні з невідмінюваними іменниками форми числа прикметника або дієслова — єдиний виразник числової інформації.

МНОЖИ́ННІСТЬ, множественность. Понятійна категорія розчленованої множинності предметів, що виражається граматичними (здебільшого з допомогою флексій) і лексичними засобами.

МО́ВА, язык. 1. Найважливіший засіб спілкування людей, тобто засіб вираження і повідомлення думок, почуттів і волевиявлень людини. Мова нерозривно пов'язана з мисленням і служить не тільки засобом вираження думок, а і знаряддям думки, засобом формування і оформлення думки. Мова — це «природна категорія» мислення. Мова становить систему знаків, матеріальних за природою і соціальних за своїми функціями. Кожний елемент мови виявляє себе і виконує певну функцію лише у взаємному

зв'язку і в єдності з іншими елементами мови. Мова — явище суспільне. Вона виникла з потреби людей у спілкуванні в процесі їх суспільної трудової діяльності. Без мови неможливе існування самого суспільства, існування мови проявляється в її функціонуванні, у мовленні. У процесі функціонування мова перебуває в стані постійного розвитку. Розвиток мови пов'язаний з розвитком суспільства, хоча закономірності розвитку мови не тотожні з закономірностями суспільного розвитку. Закони розвитку мови є об'єктивними законами. **Мови аглютинативні** див. **аглютинативний**. **Аналітичні мови** — мови, в яких граматичні відношення виражаються службовими словами, порядком слів, інтонацією та іншими засобами. **Мови афіксуючі** — мови, в яких форми слів утворюються за допомогою афіксів, чим протиставляються (за ознакою незмінності) флективним мовам. **Мова жива** — мова, що на сучасному етапі є розмовною мовою певного народу і не має тенденції до виходу з ужитку. **Мови індоевропейські** див. **індоевропейські мови**. **Мови інкорпоруючі** див. **інкорпоруючі мови**. **Мова літературна** див. **літературна мова**. **Мова мертва** — мова, що вийшла з живого вжитку, перестала бути природною розмовною мовою і збереглася лише в писемних пам'ятках або, крім пам'яток, у штучному регламентованому вживанні. Наприклад, латинська мова, старослов'янська мова. **Мови молодописемні** — мови, що одержали писемність порівняно недавно і не мають ще писемної традиції. **Мови писемні** — мови, які мають писемність, писемну традицію. **Мова природна** — людська мова як природне знаряддя думки і засіб спілкування на відміну від мов, штучно створених. **Мова рідна** — мова, яка природно засвоюється в ранньому дитинстві від батьків, дорослих, що є носіями цієї мови. **Мови споріднені** — мови з спільними рисами в фонетичній системі, граматичній будові, лексичному складі тощо як наслідок спільності їх походження. **Мови синтетичні** див. **синтетичні мови**. **Мови старописемні** — мови з давньою і стійкою писемною традицією. **Мова усна** — 1) мова, що існує тільки в усній формі, безписемна; 2) стилістичний різновид мови. **Мова штучна** — будь-яка допоміжна, штучно створена мова на відміну від природної.

2. Будь-яка мовна система, що відтворює одну з функцій природної мови або функціонує як її замінник. **Мова допоміжна** — всяка штучна мова, яка використовується для специфічних, окремих видів спілкування, чим відрізняється від природної мови — основного, всезагаль-

ного засобу спілкування. **Мова дитяча** — мова дітей молодшого віку, що характеризується спрощеною системою фонем, обмеженим використанням граматичних засобів, простотою синтаксичних конструкцій і наявністю специфічних слів (*люлі-люлі, коко, ляля, цяця*), що в більшості культивуються дорослими. **Мова жестів** — сукупність рухів тіла, в більшості руки, що мають значення сигнала, знака тощо і використовуються як засіб спілкування. **Мова міжнародна** — штучна допоміжна мова, яка рекомендується як засіб міжнаціонального спілкування (*есперанто, ідо*).

3. Те саме, що стиль. Мова автора. Мова газети. Мова книжна. **Мова езопівська** — замаскований спосіб вираження думок з недомовками і натяками.

МО́ВА-ДЖЕРЕЛО́, язы́к-исто́чник. 1. Мова, з якої запозичаються слова.

2. Мова, з якої здійснюється переклад; мова оригіналу.

МО́ВА МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ, язык межнациона́льного обще́ния. Мова, яка служить засобом спілкування між представниками різних національностей в межах однієї країни. Мовою міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу є російська мова — могутній засіб єднання вільних націй і народностей соціалістичного суспільства, засіб прилучення їх до скарбів культури всіх народів Радянського Союзу, до світової культури.

МО́ВА-ОСНО́ВА, язы́к-осно́ва див. **прамова.**

МО́ВИ БА́НТУ, языки́ ба́нту. Сім'я мов корінного населення Екваторіальної і Південної Африки, до складу якої входять споріднені мови кількох груп (північно-західної, північної, групи мов басейну Конго, центральної, східної, південно-східної, західної груп). Найзначнішими з числа мов банту є мова суахілі (на узбережжі Індійського океану) і мова бемба (в Замбії).

МО́ВЛЕННЯ, речь. Процес добору і використання засобів мови для спілкування з іншими членами певного мовного колективу. Мовлення є формою існування живої мови, у мовленні мова функціонує і в процесі функціонування перебуває в постійному розвитку. Мова і мовлення взаємно й нерозривно пов'язані між собою. Мовлення існує на основі певної мови, а мова виявляє себе в мовленні її носіїв. Мова щодо мовлення — явище загальне; вона належить усім, хто нею користується. Мовлення ж часткове,

окреме, індивідуальне щодо мови. Це одна з багатьох форм загального, що виникає у процесі спілкування в устах окремих осіб у різних життєвих обставинах.

Основою всякого мовлення є елементи мови, але разом з тим у мовленні можуть бути (і здебільшого є) й такі елементи, яких у мові немає, бо кожна людина є не тільки носієм певної мови, а і її творцем. Щоправда, абсолютна більшість його індивідуального, що народжується у мовленні, зразу ж і гине, виконавши свою функцію в конкретному акті мовного спілкування, або залишається індивідуальною приналежністю його творця. Приналежністю мови стає лише те, що знаходить суспільну підтримку членів мовного колективу.

МОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА [ПЕРСОНАЖІВ] (МОВНИЙ ПОРТРЕТ), речевая характеристика [персонажей] (речевой портрет). Показ індивідуальних особливостей персонажів літературного твору за допомогою їхньої мови (особливого добору слів, виразів, мовних зворотів тощо як засобу художнього зображення дійових осіб) та опису манери мовлення. Мова повинна відповідати характерові тієї людини, в уста якої вона вкладається. Особливо велика роль мови дійових осіб у драматичних творах, де їхні характери розкриваються майже тільки їхніми власними словами. У творах художньої літератури мова є засобом художнього зображення, засобом створення мовного портрета персонажа.

МОВНИЙ АПАРАТ, речевой аппарат. Сукупність органів мови, частин людського організму, які беруть участь в утворенні звуків мови. Складовими частинами мовного апарату є дихальний апарат, гортань і надгортанні порожнини, до яких належать порожнина глотки, порожнина рота і порожнина носа. Дихальний апарат, головним органом якого є легені, подає струмінь повітря для утворення звука в гортані і надгортанних порожнинах. Гортань складається з двох великих хрящів і кількох малих (щитовидний, персневидний, пірамідальні та ін.). Від кожного з пірамідальних хрящів у внутрішній кут щитовидного тягнуться два м'язи — голосові зв'язки (їх краї покриті слизовими оболонками), які легко вібрують і відіграють вирішальну роль в утворенні голосу. Надгортанні порожнини мають у своєму складі порожнини глотки, рота і носа. Глотка розміщена над гортанню і виконує функцію резонатора, надаючи звукам, утвореним у гортані, того чи іншого забарвлення. Ротова порожнина є найістотнішою для звукоутворення Вона зверху обмежена

піднебінням, що має тверду передню й середню частини і м'яку задню. У ротовій порожнині найактивнішим мовним органом є язик, на якому умовно виділяють кінчик, передню, середню, задню частини і корінь язика. Завдяки величезній рухомості язик може різною мірою змінювати своє положення, форму, об'єм резонатора, що є необхідною умовою творення багатьох звуків. Ротова порожнина спереду обмежена губами, різні положення яких також впливають на вимову голосних і приголосних. Носова порожнина, яка розташована над ротовою і відділена твердим піднебінням, як рухомий резонатор бере участь в утворенні носових звуків. **Активні мовні органи** — органи мовного апарату — голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик, губи,— які рухаються, видозмінюють свою форму і відіграють основну роль у звукотворенні. **Пасивні мовні органи** — нерухомі органи мовного апарату — тверде піднебіння, альвеоли, носова порожнина,— що відіграють допоміжну роль у звукотворенні.

МО́ВНИЙ ЕТИКЕ́Т, речево́й этике́т. Національно специфічні правила мовної поведінки, які реалізуються в системі стійких формул і виразів, що рекомендуються для використання в різних ситуаціях ввічливого контакту з співбесідником, зокрема під час привітання, знайомства, звернення до співбесідника, висловлення подяки, прощання тощо. Кожна ситуація обслуговується в українській мові групою висловлень, які нерідко утворюють синонімічні ряди: *добрий день, здоровенькі були; будь ласка, прошу; до побачення, до зустрічі, прощавайте* тощо.

МО́ВНИЙ ПОТІ́К, речево́й пото́к. Звуковий потік, ланцюг звучань, що розчленовується слухачем і сприймається ним як організована послідовність слів, словосполучень, фраз.

МО́ВНИЙ ТАКТ, речево́й такт (від лат. tactus — торкання). Фонетична одиниця, ланка мовного потоку, частина фрази, обмежена короткими паузами й об'єднана одним логічним наголосом. Мовний такт може становити група слів чи окреме слово. Мовний такт своїми розмірами може збігатися з видихальною групою і з синтагмою, але все це одиниці різного порядку: мовний такт — фонетична одиниця, виниці інтонаційне, видихальна група — поняття фізіологічне, а синтагма — семантико-синтаксична одиниця.

МОДА́ЛЬНИЙ, мода́льный. Який виражає відношення мовця до змісту висловлення і його імовірності, можливості, необхідності тощо. М о д а л ь н е з н а ч е н н я.

МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА, **модáльные глагóлы.** Дієслова, лексичним значенням яких виражається відношення до змісту висловлення, оцінка його автором висловлення. Модальні дієслова вказують на можливість і намір, повинність, бажання: *могти, уміти, мусити, сміти, бажати, хотіти, прагнути, намагатися, старатися, намірятися, вагатися* тощо.

МОДАЛЬНІ СЛОВА, **модáльные словá.** Лексико-граматична категорія, яка об'єднує незмінні слова і словосполучення, що виражають суб'єктивно-об'єктивні відношення людини до явищ дійсності та їх зв'язків, оцінюючи ці явища і зв'язки з точки зору їх імовірності, можливості, необхідності тощо. Модальні слова не виконують номінативної функції, бо втратили своє конкретне лексичне значення, не виступають у реченні в ролі його членів. Модальні слова виражають вторинну модальність висловлювання або окремих його частин. Синтаксичною функцією модальних слів є функція вставного слова з модальним значенням: *Мабуть, Тихін вернувся з хуторів. Може, новина яка є; а може, листа приніс* (А. Головко.), а також модального слова-речення: — *А ви знаєте, що таке справжні ласощі?* — *Звичайно.* (П. Загребельний.) За своїм значенням модальні слова поділяються на дві групи: а) слова, що виражають модально-логічну оцінку висловлення з погляду його реальності, ймовірності, прямого ствердження: *безумовно, безперечно, дійсно, звичайно, зрозуміло, правда, розуміється, справді, факт* та ін.; б) слова, що виражають значення можливості, впевненості, невпевненості, вірогідності, припущення: *видно, здається, можливо, може, мабуть, певно, напевно.*

У розряд модальних слів не включаються вставні слова, що виражають емоційне ставлення до фактів дійсності (*на жаль, на щастя* тощо), слова і словосполучення, які вказують на зв'язок думок, порядок їх викладу, спосіб вираження (*по-перше, по-друге, отже, словом, мовляв, так би мовити*); слова із значенням обмеження, уточнення чи пояснення (*зокрема, наприклад, більше того, навпаки*).

МОДАЛЬНІСТЬ, **модáльность** (від лат. modus — спосіб). Граматична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності та оцінку цього відношення з боку того, хто говорить (або пише). Зміст висловлення може розцінюватись як реальний факт дійсності чи як факт бажаний, можливий чи неможливий, імовірний чи сумнівний. Модальні значення разом з граматичними категоріями способу, часу й особи становлять категорію гре-

дикативності. Модальність є необхідною структурною ознакою всякого речення. Ті модальні значення, якими виражається відношення змісту висловдення до дійсності, становлять первинну, або об'єктивну, модальність речення. Такі значення виражаються граматичними категоріями дієслівного способу, модальними частками, інтонацією. На первинну модальність речення може нашаровуватись вторинна, або суб'єктивна, модальність, якою виражається оцінка мовця, змісту висловлення (впевненість чи невпевненість, імовірність, експресивна оцінка). Найважливішим засобом вираження вторинної (суб'єктивної) модальності є вставні слова і словосполучення.

МОДЕЛЮВА́ННЯ, модели́рование (від фр. modeler — ліпити, формувати). Метод дослідження мовних явищ, що грунтується на складанні схеми чи моделі мовної одиниці, яка або не піддається безпосередньому спостереженню або відзначається великою складністю. *Моделювання складного слова. Моделювання складнопідрядного речення з підрядним означальним.*

МОДЕ́ЛЬ, моде́ль (фр. modèle, від лат. modulus — міра). 1. Закономірне розташування елементів у схемах або зразках складних мовних побудов, яке визначається властивостями певної мовної структури і регулярним відтворенням її у мові. Модель речення. Модель словотворча.

2. Парадигматична схема елементів мовної структури, яка властива певній мові, символічне зображення цієї схеми або її частини, що є основою моделювання мови як одного з методів дослідження мови. *Модель фонемна.* **Модель породжуюча** — закономірність або ряд закономірностей, збереження яких забезпечує можливість побудови висловлень у повній відповідності до законів відповідної мови.

МОНГО́ЛЬСЬКІ МО́ВИ, монго́льские языки́. Сім'я споріднених мов, до складу якої входять власне монгольська, бурятська, калмицька, дагурська і деякі інші мови.

МОНОЛО́Г, моноло́г (від гр. monos — один і logos — слово, мовлення). Особлива форма побудови усного чи писемного мовлення, яка становить розгорнуте висловлення однієї особи, звернене до самого себе або до глядача (у спектаклі, кінофільмі) і на відміну від діалогу не розраховане на безпосередню реакцію іншої особи (чи осіб). Монолог має певну композиційну організованість і змістову завершеність. *Монологічна мова на відміну від діалогічної характеризується використанням складніших син-*

таксичних конструкцій, що пов'язане з прагненням широко охопити тематичний зміст висловлення. **Монолог внутрішній** — це роздум уголос, імітація емоційно-розумової діяльності в її безпосередньому проходженні, що є лінгвостилістичним прийомом зображення внутрішніх переживань персонажа і дає змогу замінити опис подій передачею думок, вражень, емоцій тощо, які викликані цими подіями. У монологах цього різновиду зустрічаються переривчасті, незакінчені фрази, формально не пов'язані одна з одною синтаксичні конструкції, зберігаються особливі правила вживання послідовності форм часу, виду, способу. **Монолог драматичний** — різновид монологу, в якому мова тільки супроводжує міміку, жести, пластичні рухи та інші способи передачі інформації. **Монолог ліричний** — лірична сповідь, у якій від першої особи передаються переживання й емоції. У вигляді ліричного монологу часом пишуться поезії відповідного жанру. Комунікативні функції монологу зумовлюють його мовні типи: розповідь, міркування, сповідь, самохарактеристика та ін.

МОНОЛОГІЧНИЙ, монологи́ческий. Який має форму монологу. Монологічне мовлення. Монологічний стиль.

МОНОСЕМАНТИЧНИЙ, моносемантúческий див. **однозначний.**

МОНОСЕМІЯ, моносеми́я (від гр. monos — один і sēma — знак, значення) див. **однозначність.**

МОНОСИЛАБІЧНИЙ, моносиллаби́ческий (гр. syllabicōs, від syllabē — звукосполучення, склад). 1. Те саме, що односкладовий.

2. Яка (про мову) складається переважно з односкладових слів. М о н о с и л а б і ч н і м о в и.

МОНОФТОНГ, монофто́нг (гр. monophthongos, від monos — єдиний і phthongos — звук). Простий голосний звук на відміну від складних голосних звуків — дифтонгів, трифтонгів.

МОНОФТОНГІЗАЦІЯ, монофтонгиза́ция. Перетворення дифтонга на монофтонг, стягування двозвука в однозвук. Наприклад, перехід давньоруського дифтонга, який позначався літерою ѣ, в українській мові в монофтонг [і].

МОРФ, морф. Найменша значуща частина, яка виділяється в складі словоформи. Морфи — це конкретні представники морфеми, які виявляються при поділі слова на значущі частини. Наприклад, у словоформах *гон-и-ти, пере-гін, ган'-а-ти-ся, гн-а-ти, жен-у* коренева морфема виявляється у морфах *гон-, гін-, ган-, гн-, жен-.* Морфи, з яких складаються словоформи в українській мові, поді-

ляються на кореневі й афіксальні (префіксальні, суфіксальні, інтерфіксальні, постфіксальні, флексійні). **Морф кореневий** — це морф, який обов'язково наявний у складі кожної словоформи і є носієм основного елемента лексичного значення слова. Кореневий морф може збігатися з основою, а якщо словоформа складається з одного морфа, то він обов'язково кореневий. **Морфи афіксальні** — це морфи, які є носіями додаткового, службового значення — словотворчого або формотворчого, завжди більш абстрактного, ніж у кореневого морфа. **Морфи інтерфіксальні** — афіксальні морфи, які виступають тільки між двома простими основами у складі складної основи. Такі з'єднувальні морфи вказують на зв'язок як самих основ, так і тих значень, які їм притаманні: *пар-о-плав, ліс-о-склад*. **Морфи постфіксальні** — афіксальні морфи, що стоять у кінці слів після закінчень (*-ся, -сь, -те, -небудь*). **Морфи префіксальні** — афіксальні морфи в складі основи, які стоять перед коренем. **Морфи суфіксальні** — афіксальні морфи, які стоять після кореня перед флексією. **Морфи флексійні** — це такі морфи, які розташовані, як правило, в кінці словоформи і взаємозаміна яких приводить до зміни морфологічних значень роду, числа, відмінка й особи: *школ-а, школ-у, школ-и; біл-ий, біл-а, біл-е, біл-і; пиш-у, пиш-еш, пиш-е, пиш-емо*.

МОРФЕМА, морфема (від гр. morphē — форма). Найменша неподільна значуща одиниця мови, яка виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей цієї мови. **Морфема** — це узагальнений тип конкретних різновидів морфів. У морфему об'єднуються однойменні морфи (кореневі, суфіксальні, префіксальні та ін.), тотожні за значенням і близькі за складом фонем. Наприклад, кореневі морфи *друг-, друж-, друз'-* в таких словоформах, як *друг, дружити, друзі,* об'єднуються в одну кореневу морфему. Суфіксальні морфеми *-ец'-, -ц'-*, що виділяються в словах *хлопець — хлопця, зв'язківець — зв'язківця,* об'єднуються в одну суфіксальну морфему. Отже, морф — це лінійна одиниця мови, а морфема узагальнююча, що конкретно виявляється в морфах. Морфема може бути представлена і одним морфом, наприклад префікс *ви- (ви-нести, ви-пити)* або дієслівна флексія *-у (нес-у, вед-у)*. Залежно від ролі, яку виконують морфеми, і значень, які вони виражають, морфеми поділяються на кореневі й афіксальні. Кореневі морфеми виявляються в коренях слів. До афіксальних морфем належать префікси, суфікси, постфікси,

інтерфікси, закінчення, або флексії. **Морфеми вільні**, або **незв'язані**,— які матеріально збігаються з основою хоч в одному повнозначному слові. Наприклад, корінь *вод-* є вільною морфемою, бо збігається з основою в слові *вода* (в основах слів *підводник, водяний, надводний, водолаз* та інших вона виступає в поєднанні з іншими морфемами). **Морфеми зв'язані** — які ніколи не збігаються з основою, тобто зустрічаються тільки в сполученні з іншими морфемами основи. Наприклад, корінь *-пас-* у словах *запасти, запас, припас* є зв'язаною морфемою, бо виступає тільки в сполученні з афіксами. Вільними морфемами можуть виступати лише корені, а зв'язаними — всі афікси і невелика кількість коренів. **Морфема дериваційна**, або **словотворча**,— афіксальна морфема, яка видозмінює лексичне значення кореня й утворює нове слово, повторюючись у різних словоформах одного і того ж слова. **Морфеми лексичні** — узагальнена назва для кореневих і словотворчих (дериваційних) морфем, які беруть участь у словотворенні, є носіями певного лексичного значення на відміну від флексійних афіксів як виразників тільки граматичного значення. **Морфема нульова** — відсутність граматичного або словозмінного афікса, яка набуває певного значення, виражає його. Нульові морфеми протиставляються матеріально вираженим: *рук-а — рук-∅, сніг-∅ — сніг-у, внук ∅* (син сина або дочки) — *внук-а* (дочка сина або дочки). **Морфема тематична** — афіксальна морфема, яка стоїть після кореня і служить для утворення основи слова: *мати — мат-ер-і, ім'я — ім-ен-і*.

МОРФЕ́МІКА, морфе́мика. Розділ науки про мову, який вивчає морфемну структуру слова. У колі уваги морфеміки вичленування морфем, їх класифікація і структура, морфемна варіантність (морфи і аломорфи), особливість морфемних стиків, а також типи морфемосполучень і різні процеси спрощення і перерозподілу в складі морфем.

МОРФЕ́МНИЙ, морфе́мный. Прикм. до **морфема**. М о р ф е м н и й с к л а д с л о в а. **Морфемний аналіз** — виділення в слові всіх морфем, які входять до його складу, і з'ясування їх значень.

МОРФОЛОГІЗА́ЦІЯ, морфологиза́ция. Набуття певною послідовністю фонем морфологічного значення, виділення певної послідовності фонем як такої, що є носієм граматичного значення.

МОРФОЛОГІЗО́ВАНИЙ ЧЛЕН РЕ́ЧЕННЯ, морфологизо́ванный член предложе́ния. Член речення, виражений тією частиною мови, для якої дана синтаксична функція є

основною. Так, морфологізованим підметом є підмет, виражений іменником у формі називного відмінка. **Морфологізований присудок** — присудок, виражений дієсловом в особовій формі. Морфологізованим є додаток, виражений іменником у формі непрямого відмінка. Морфологізованим означенням є означення, виражене прикметником, а морфологізовані обставини — це обставини, виражені прислівником. Члени речення, виражені словами з тих частин мови, для яких дана синтаксична функція є не основною, не типовою, називають неморфологізованими, наприклад, означення, виражене іменником, інфінітивом або прислівником (*село під горою, бажання працювати, ліс узимку*).

МОРФОЛОГІЧНА (ТИПОЛОГІЧНА) КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ, морфологи́ческая (типологи́ческая) классифика́ция языко́в. Класифікація мов світу, в основу якої покладені морфологічна будова і способи вираження граматичних значень слова. За цією класифікацією виділяються мови: 1) аморфні, або кореневі; 2) аглютинативні; 3) флективні і 4) полісинтетичні, або інкорпоруючі.

МОРФОЛОГІЧНИЙ, морфологи́ческий. 1. Який належить до внутрішньої будови слова. М о р ф о л о г і ч н и й с к л а д с л о в о ф о р м и. М о р ф о л о г і ч н а с т р у к т у р а с л о в а. **Морфологічні зміни** — зміни форм окремих слів у процесі історичного розвитку мови. **Морфологічні написання** — які базуються на морфологічному принципі правопису. **Морфологічний принцип орфографії (правопису)** див. **орфографія.**

Морфологічні розряди — це об'єднання морфологічних форм слів на основі спільності їх словозмінних граматичних значень, а також тих формальних засобів, за допомогою яких ці значення виражаються. Основні морфологічні розряди такі: а) розряди форм, які виражають тільки значення відмінка (всі форми займенників-іменників — *я, ти, хто, що;* кількісних числівників, крім *один, два, півтора*); б) розряди форм, що виражають значення відмінка й числа (об'єднують усі форми іменників); в) розряди форм, які виражають значення роду й відмінка (всі форми числівників *два, півтора*); г) розряди форм, що виражають значення відмінка, числа і роду (об'єднують родово-числові відмінкові форми прикметників, дієприкметників і відповідних форм числівників); д) розряд форм, які виражають значення роду й числа (дієслова минулого часу й умовного способу); е) розряд форм, що виражають значення особи й числа (особові форми теперішнього і майбутнього

часів). **Морфологічне членування слова** — здатність слова розпадатися на морфеми. **Морфологічна форма** — а) зовнішнє вираження граматичного значення і б) граматична видозміна слова.

2. Прикм. до **морфологія.** Морфологічні теорії.

МОРФОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ, морфологи́ческая катего́рия. 1. Одна з основних узагальнених характеристик певного розряду слів, яка проявляється в системі протиставлених один одному рядів морфологічних форм з однорідним значенням. До складу морфологічної категорії належить мінімум два ряди форм, наприклад категорія числа, що утворюється рядами форм однини і множини. Морфологічне значення, спільне для всіх форм, що утворюють ряд, називається категоріальним морфологічним значенням. Морфологічні форми утворюють ряди, що об'єднуються категоріальним значенням члена певної морфологічної категорії, але розрізняються своїми значеннями як члени інших категорій. Наприклад, категоріальним значенням 2-ї особи об'єднуються форми дієслова, що розрізняються за способами, часами, видами, станами, числами. Всі ці форми утворюють ряд морфологічних форм 2-ї особи. Категоріальним значенням давального відмінка в іменниках об'єднують форми однини і множини чоловічого, жіночого і середнього родів; ці форми утворюють ряд морфологічних форм давального відмінка. **Морфологічні категорії словозмінні** — це категорії, члени яких можуть бути виражені формами одного й того ж слова. До словозмінних категорій належать категорії відмінка і числа іменників; категорії роду, числа, відмінка прикметника; категорії особи, числа, часу, способу і роду (в минулому часі та умовному способі) дієслова тощо. Наприклад, категорія відмінка іменника грунтується на протиставленні рядів форм називного, родового, давального, знахідного, орудного і місцевого відмінків в однині і множині. **Морфологічні категорії несловозмінні** — це категорії, члени яких не можуть бути виражені формами одного й того ж слова. До несловозмінних належить категорія роду в іменниках і категорія виду дієслів. Наприклад, категорія роду іменників грунтується на протиставленні трьох рядів морфологічних форм, виражених різними словами чоловічого, жіночого і середнього родів (у всіх відмінкових формах).

2. Категоріальна форма — афіксальний різновид слова, в якому виявляється граматична категорія певного розряду слів. Категорія родового відмінка. Категорія множини. Категорія

дійсного способу. Категорія теперішнього часу.

3. Клас (розряд) слів, який характеризується системою морфологічних граматичних категорій. Категорія дієслова (тобто дієслово як частина мови). Категорія іменника (тобто іменник як частина мови).

МОРФОЛО́ГІЯ, морфоло́гия (від гр. morphē — форма і logos — вчення). Розділ граматики (граматичне вчення про слово), який вивчає внутрішню структуру слова, зокрема в плані утворення форм слів і їх системи, граматичні категорії і способи граматичних значень, а також граматичні класи слів — частини мови. У вузькому розумінні **морфологія** — це вчення про систему форм словозміни, а її предметом є система форм слова з її граматичними значеннями, або парадигми, і класифікація цих систем. Основна одиниця морфології — слово, зокрема зміни слів як засіб вираження граматичних відношень, що безпосередньо не пов'язані з лексичним значенням. Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична категорія, граматична форма, словоформа і частини мови.

МОРФОНЕ́МА, морфоне́ма. Дві або більше фонем, які чергуються в аломорфах однієї й тієї ж морфеми відповідно до морфологічної структури мови. Наприклад, *к/ч* у словах *рік — річний, о/и* у словах *кров — кривавий, г/з/ж* у словах *дорога — дорозі — дорожній.*

МОРФОНОЛОГІЧНИЙ, морфонологи́ческий. Прикм. до **морфонологія.** Морфонологічна система. **Морфонологічні перетворення** — перетворення фонемного складу основи мотивуючого слова, які зумовлені поєднанням з певними морфемами, що входять до складу мотивованого слова (усічення, нарощення, чергування тощо). Наприклад: *широкий — широта, кликати — клич, втікати — втеча.*

МОРФОНОЛО́ГІЯ, морфоноло́гия (від гр. morphē — форма, phonē — звук і logos — вчення). Розділ науки про мову, в якому вивчається фонема як елемент побудови морфем і словоформ. Це вчення про систему морфем і їх фонемну будову, про фонемну комбінаторику морфем, про використання фонологічних протиставлень для вираження тих чи інших морфологічних відмінностей, про зв'язок фонології і морфології. Так, граматичне значення давального відмінка іменника *руц-і* виражається не тільки за допомогою закінчення *-і* (морфологічний засіб), а й зміною фонеми |к| у |ц| (фонологічний засіб); форма родового відмінка іменника *ніж* має своїм показником закінчення *-а* і кореневу фонему [о] *(ножа)*, що протиставляється [і] в називному

відмінку. Для утворення прикметника *дружній* від *друг* не тільки додається суфікс *-н-*, а й переходить фонема [г] у [ж].

МОТИВО́ВАНЕ СЛО́ВО, мотиви́рованное сло́во. Слово з вивідною основою, утворене від іншого слова, яке щодо взятого є мотивуючим. Наприклад, слово *залізничник* мотивоване словом *залізниця*. Мотивоване слово завжди включає мотивуючу основу й словотворчий формант.

МОТИВУ́ЮЧЕ СЛО́ВО, мотиви́рующее сло́во. Слово з твірною основою; слово, від якого утворюється нове слово. Наприклад, для мотивованого слова *залізничник* мотивуючим є слово *залізниця*, що в свою чергу мотивоване словом *залізний*, а слово *залізний* мотивоване словом *залізо*, яке і виступає мотивуючим щодо слова *залізний*.

М'ЯКИ́Й ПРИ́ГОЛОСНИЙ, мя́гкий согла́сный. Такий звук, при вимові якого до основної артикуляції додається палаталізація — додаткове підняття середньої частини язика до твердого піднебіння. Напр.: [д'], [т'], [з'],[с']та ін.

М'Я́КІСТЬ ПРИ́ГОЛОСНИХ, мя́гкость согла́сных. Якість приголосних, зумовлена додатковою середньопіднебінною (йотовою) артикуляцією, яка поєднується з основною артикуляцією приголосних звуків. За наявністю чи відсутністю м'якості приголосні звуки української мови утворюють співвідносні звукові пари: *д — д'*, *т — т'*, *л — л'*, *н — н'* та ін.

Н

НА́ГОЛОС, ударе́ние. Виділення складу в слові або слова в реченні властивими для певної мови фонетичними засобами (посилення голосу, підвищення тону в поєднанні із збільшенням тривалості звучання). Розрізняються наголоси словесний, або складовий, логічний, емфатичний, синтагматичний, або тактовий. Словесний наголос об'єднує слово в фонетичну одиницю і виділяє в слові один склад зміною сили або висоти звука. Логічним наголосом у складі речення виділяється слово для підсилення його смислового значення, для підкреслення важливості слова в змістовій структурі речення. Логічний наголос є одним з елементів інтонації. Емфатичним наголосом (від гр. emphaticos — почуттєво-виразний) виділяється слово для підсилення його виразності, емоційності. Синтагматичним, або тактовим, наголосом виділяється найважливіше слово в межах синтагми, навколо якого об'єднуються інші слабо наголошені чи ненаголошені слова. Синтагматичний наголос звичайно

падає на останнє слово синтагми, якщо в реченні немає спеціально виділених слів.

Залежно від того, якими засобами виділяється та чи інша одиниця звучання, наголос може бути силовим (динамічним, експіраторним або видиховим), як у мовах білоруській, російській, німецькій та ін.; музичним (тонічним або мелодійним), що виділяє склад чи слово висотою звучання, як у давньогрецькій мові, в сучасних китайській, в'єтнамській, японській тощо; змішаним, або музично-силовим, як у шведській, норвезькій та інших мовах; кількісним (довготним, квантативним), що виділяє склад тривалістю звучання, як у сучасній новогрецькій мові.

За місцем у слові наголос може бути фіксованим, постійним для всіх слів у всіх їх граматичних формах, як, наприклад, у польській чи грузинській мові — на передостанньому складі; у французькій, турецькій, вірменській, казахській — на останньому складі слова; у чеській, німецькій, фінській, угорській, естонській мовах — на першому складі слова. Фіксованому наголосу протиставляється наголос нефіксований, вільний, не закріплений за певним складом у всіх формах усіх слів, як в українській, російській, білоруській мовах, де наголошеним може бути в різних словах різний склад, наприклад в українській мові: *кóлесо, солóма, молокó, нагорóда, пересторóга*. За можливостями переміщення наголосу в слові з одного складу на інший розрізняють наголос постійний, або нерухомий, як у словах *сúла, нúва, ворóна, берéза, планéта* — на основі, а у словах *хвалá, статтЯ, добрó* — постійний наголос на флексії, і наголос рухомий, непостійний, як у словах *голова — голови, острів — острови, слово — слова, сестра — сестри — сестер* та ін.

В українській мові наголос є переважно динамічним, тобто грунтується він на силі видиху, але поєднує в собі й елементи кількісного, бо наголошений склад виділяється більшою тривалістю, та музичного, оскільки вирізняється підвищенням голосового тону. Проте динамічний наголос в українській мові порівняно слабкий, видихова енергія більш-менш рівномірно розподіляється між складами в слові, тому наголошений склад не різко виділяється з-поміж інших складів. Відносна слабкість головного складу в слові приводить до виділення в українській мові побічного наголосу або побічних наголосів у тому самому слові. Побічний наголос мають багатоскладові слова, він може падати на склад, що відділяється від складу з головним наголосом одним і більше складом. Так, трискладові слова

з кінцевим наголошеним мають побічний наголос на першому складі (*бòротьбá, дòрогúй, бèретé*), а з початковим наголошеним — на останньому (*зóлотò, дéкількà*). Відповідно до місця головного наголосу розміщується побічний (чи побічні) і в чотирискладових, п'ятискладових та інших багатоскладових словах: *горóдинà, пèредовúк, вихòвуватù, рòзподіляти, пèредóвикú, вúзволúтелі*.

НАГОЛÓШЕНИЙ ГОЛОСНИЙ, **удáрный глáсный.** Голосний звук, на який падає наголос і який вимовляється з більшою силою, довготою порівняно з ненаголошеним.

НАДФРÁЗНА ЄДНІСТЬ, **сверхфрáзное единство.** Це композиційно-синтаксична конструкція, в якій об'єднується кілька речень, фраз і навіть абзаців, що мають певну змістову завершеність і структурну єдність, яка досягається використанням лексичних, граматичних та інтонаційних засобів. Частини надфразної єдності зв'язуються в синтаксико-стилістичну одиницю повторенням повнозначних слів, що виражають просторові й часові відношення, співвідносним вживанням часових і видових форм дієслів-присудків, широким використанням сполучників, виділенням членів речення в окремі неповні приєднувальні речення, синтаксичним «підхопленням» у наступному реченні найбільш семантично навантаженого слова або групи слів з попереднього речення тощо. Найважливішим засобом об'єднання речень в одне складне синтаксичне ціле є інтонація, ритмомелодика. Надфразні єдності використовуються і в поезії, і в прозі. Напр., у вірші М. Рильського:

Як не любити зими сніжно-синьої
На Україні моїй,
Саду старого в пухнастому інеї,
Сивих веселих завій.
Як не любити весни многошумної,
Меду пахучих суцвіть,
Як не любити роботи розумної,
Праці, що дух веселить...

У романі Г. Тютюнника «Вир», де змальована картина дощу:

«Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім стали бузковими; нарешті завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо... Потім хмари застигли.., і сторожке мовчання оволоділо небом і землею.., потім кілька важких і лапатих дощових крапель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз по сухій мережі, і раптом вони заскакали скрізь — по людях, по конях, по ріллі, прострочили раз, вдруге...— і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу; заграла, зарокотала, захлюпала по ярах

вода, і цей веселий шум освітив і обновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій».

НАЗАЛІЗАЦІЯ, **назализа́ция** (фр. nasalisation, від лат. nasus — ніс). Додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного. При вимовлянні назалізованого звука м'яке піднебіння опускається і частина видихуваного повітря проходить у носову порожнину, внаслідок чого звук набуває специфічного носового тембру.

НАЗАЛІЗО́ВАНИЙ, **назализо́ванный.** Який підпав назалізації. Н а з а л і з о в а н і г о л о с н і.

НАЗИВНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ, **называно́е предложе́ние** див. **номінативне речення.**

НА́ЗВА, **назва́ние.** Словесне позначення предметів, понять, осіб, явищ тощо. Н а з в а р е ч і. Н а з в а л ю д е й з а п р о ф е с і є ю. Н а з в и т в а р и н. Г е о г р а ф і ч н і н а з в и.

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК, **имени́тельный паде́ж.** Незалежна форма іменника, яка називає предмет і відкриває парадигму однини і множини. Основне значення називного відмінка іменника суб'єктне й означальне (значення предикативної ознаки в присудку), яке протиставляється непрямим відмінкам. Суб'єктне значення (суб'єкт дії чи стану) називного відмінка виявляється в підметі: *У височінь людина йде невтомно.* (М. Рильський.) Якщо називний відмінок іменника функціонує в ролі підмета номінативного речення (*Зима. Холоднеча. Засніжений ліс.*—М. Стельмах.), то він одночасно визначає і суб'єкт і його ознаку (існування, наявність). У конструкціях типу *фабрика будується робітниками, берег розмило водою* суб'єктне значення називного відмінка ускладнюється значенням об'єкта дії. Значення предикативної ознаки проявляється в тому випадку, коли іменник виступає в ролі іменної частини складеного присудка (*Те місто — правда світова.*— М. Рильський.) Власне означальне (кваліфікуюче) значення називний відмінок має тоді, коли іменник виступає в ролі прикладки: *Всіх владарка-ніч покорила.* (Леся Українка.) Крім того, називний відмінок іменника виступає як форма найменування в заголовках, підписах тощо.

НАЙМЕНУВА́ННЯ, **наименова́ние.** Вживання слова в мовленні в його називній функції. Н а й м е н у в а н н я п р о ф е с і й н е. Н а й м е н у в а н н я с к л а д н е.

НАКАЗО́ВИЙ, **повели́тельный.** Який виражає категоричне спонукання до дії. Наказовий спосіб див. **спосіб.**

НАПИСА́ННЯ, написа́ние. Спосіб передачі на письмі звукового складу слова літерами залежно від орфографічної системи. З погляду орфографічного розрізняються такі типи написань: 1) написання опорні, в яких кожний звук позначається літерою в її основному звуковому значенні, наприклад: *дам — дим — дім — дум;* 2) написання, що перевіряються постановкою сумнівних звуків у сильну позицію, де визначається основний вияв цієї фонеми, яка на письмі позначається однаковими буквами, наприклад: *верба́ — ве́рби, живе́ — жи́ти;* 3) написання, які не перевіряються постановкою сумнівних звуків у сильну позицію (постійно ненаголошені голосні звуки), наприклад: *багатий, гаразд, будяк.* За відношенням написання до вимови розрізняються написання фонетичні, при яких на письмі передається звуковий склад слова, наприклад: *вода, гора, долина, лист,* і написання нефонетичні, що не збігаються з вимовою слова: *боротьба (бород"ба), просьба (проз"ба), у книжці (у книз"ці).*

НАПІВПРЕДИКАТИ́ВНІ ВІДНО́ШЕННЯ, полупредикати́вные отноше́ния. Відношення між відокремленим другорядним членом речення і тим словом в основній частині речення, яке пояснюється відокремленим членом. Ці відношення займають проміжне становище між атрибутивними й обставинними, з одного боку, і предикативними — з другого, що часто дає можливість замінити відокремлений член речення підрядним реченням, однорідним чи другорядним присудком. Пор.: *До самої землі хилилося густо-голубе небо, рясно розмережане зорями* (Ю. Збанацький.) — *До самої землі хилилося густо-голубе небо, яке рясно розмережали зорі. Раптом Гонтар наче прокинувся, почувши знайому зворушливу пісню.* (Я. Баш.) — *Раптом Гонтар наче прокинувся, коли почув знайому зворушливу пісню.*

НАПІВПРЯМА МО́ВА, полупряма́я речь. Мова, в якій поєднується форма прямої мови з формами непрямої: в ній зберігається якоюсь мірою лексичний склад і граматичне оформлення прямої мови, але подається вона у формі підрядного речення. Наприклад: *А я думаю собі, як то тепереньки небожата мої кохані.* (Леся Українка.) *І тоді сказав я діду, що на берег не поїду, що я хочу жити в морі, під вітрами на просторі.* (М. Нагнибіда.) *Наказала йому, щоб в місця мені не зійшов, а побачив когось, паняй сюди в усіх сил.* (Ю. Смолич.)

НАПІВПОВНОЗНА́ЧНІ ДІЄСЛОВА, полузнамена́тельные глаго́лы. Дієслова, які виступають в ролі зв'язки

у складеному присудку, зберігаючи частково своє лексичне значення. Таку функцію в українській мові виконують дієслова *вважатися, виявлятися, залишатися, зватися, зоставатися, іменуватися, називатися, робитися, ставати, уявлятися* тощо. Наприклад: *Губи зробилися відразу ж білі, руки затремтіли.* (Г. Хоткевич.)

НАРІЧЧЯ, наре́чие. Найширше діалектне угруповання певної мови, до складу якого входять однотипні діалекти цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших наріч або діалектних груп цієї самої мови.

НАРО́ДНА ЕТИМОЛО́ГІЯ, наро́дная этимоло́гия див. **етимологія.**

НАУКО́ВИЙ СТИЛЬ, нау́чный стиль. Один з функціональних стилів літературної мови, що обслуговує сферу науки. Мовні особливості наукового стилю зумовлюються призначенням його передавати об'єктивну інформацію про природу, суспільство і людину. З боку лексики науковий стиль характеризується широким використанням термінів і слів з абстрактним значенням, вживанням слів у прямому значенні; емоційна лексика не властива для наукового стилю. У галузі морфології науковий стиль характеризується багатогранним вживанням іменників (з перевагою називного і родового відмінків), переважаючим використанням форм 3-ї особи теперішнього часу дієслів, обмеженістю паралельних морфологічних форм. Синтаксис наукового стилю багатий різноманітними складними синтаксичними конструкціями. Усі мовні засоби наукового стилю покликані забезпечити ясність, точність, об'єктивність, недвозначність, логічність і аргументованість викладу, повноту інформації. Науковий стиль найбільш повно і яскраво проявляється в писемній формі, проте, не втрачаючи своєї специфіки, проникає і в усне мовлення — це стосується різних наукових доповідей.

НАЦІОНА́ЛЬНА МО́ВА, национа́льный язы́к. Мова, що є засобом письмового й усного спілкування нації. Національна мова — категорія історична, вона складається в період розвитку народності в націю. А нація як історична спільність людей характеризується спільністю мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури. Початок формування буржуазних націй пов'язаний з розвитком капіталізму, що в свою чергу пов'язано з концентрацією економічного і політичного життя того чи іншого народу у відповідний період історії. Національна мова успадковує структуру

мови народності. Як і мова народності, національна мова загальнонародна, охоплює всі мовні засоби спілкування людей — і літературну мову, і територіальні діалекти. Проте національна мова має і суттєві відмінності від мови народності, бо в епоху формування нації зміцнюється мовна єдність, нівелюються діалектні відмінності, виробляються єдині норми для всіх носіїв мови і складається єдина літературна мова на загальнонародній основі. Літературна мова покликана витіснити й замінити всі інші різновиди національної мови. Утворення соціалістичних націй зумовлює необмежений розвиток і поширення норм національної мови і посилення втрати діалектних особливостей. Культурна революція при соціалізмі, побудова розвинутого соціалізму зумовили те, що літературна національна мова стала надбанням кожного члена соціалістичної нації. Національна мова українців — корінного населення Української Радянської Соціалістичної Республіки, одного з найбільших народів у Європі, другої за чисельністю (після російської) соціалістичної нації Радянського Союзу і другого за цією ж ознакою народу в слов'янському світі,— є українська мова. Ленінська національна політика Комуністичної партії Радянського Союзу і соціалістичної Радянської держави забезпечила вільний розвиток української мови і її функціонування в усіх сферах державно-політичного, виробничо-матеріального, наукового, освітнього і культурного життя, в побуті. Російська мова, будучи національною мовою російського народу, в умовах соціалістичної співдружності народів Радянського Союзу стала мовою міжнаціонального їх спілкування, мовою єднання всіх націй і народностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

НЕВІДМІ́НЮВАНІ ІМЕ́ННИКИ, несклоня́емые имена́ существи́тельные. Іменники, які не мають форм словозміни, не змінюються за числами і відмінками. Значення числа і відмінка таких іменників визначається лише в контексті за синтаксичними зв'язками їх з іншими словами. До невідмінюваних іменників належать власні і загальні назви: а) іншомовного походження на *-а*, що стоїть після голосного: *амплуа, боа, буржуа, Гаргантюа;* на *-е* та *-є: аташе, алое, комюніке, кофе, пенсне, фойє, Беранже, Монтеск'є;* на *-і (-ї): таксі, парі, Паганіні, Віньї, Тбілісі;* на *-о: бюро, депо, Дідро, Токіо;* на *-у (-ю): какаду, інтерв'ю, рагу, меню, Перу, Амаду, Шоу, Бельо;* іншомовні прізвища на *-я: Золя, Гойя;* б) українські жіночі прізвища на *-о* та приголосний: *Марія Демченко, Наталія Ужвій, Ган-*

на Савчин; в) російські прізвища на *-их, -ово-, -аго(-яго): Черних, Дурново, Дубяго;* г) буквені (рідше звукові) абревіатури і складноскорочені слова на голосний звук: *УРСР, РАТАУ, міськвно.*

НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА, несобственно-прямая речь. Своєрідний тип мови, проміжний між прямою і непрямою мовою, з своїми власними структурними особливостями, відмінними як від прямої, так і від непрямої мови. Невласне пряма мова зберігає певною мірою лексичний склад, порядок слів, інтонацію та емоційне забарвлення прямої мови, але замість займенників 1-ї особи і дієслівних форм 1-ї особи, властивих прямій мові, вживається відповідно 3-тя особа. Невласне пряма мова може виступати як частина складного речення або як незалежне, самостійне речення. Наприклад: *Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде, піде просто... Вона знайде там людей; оддасть їм усі гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, а з ними обшукає плавні та знайде Остапа.* (М. Коцюбинський.) Невласне пряма мова — це особливий стилістичний прийом, за допомогою якого глибоко розкриваються внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання і прагнення.

НЕДОКОНАНИЙ ВИД, несовершенный вид див. вид.

НЕЗМІННІ СЛОВА, неизменяемые слова. Слова, які не мають різних граматичних форм словозміни. До незмінних, по-перше, належать частини мови, які не мають категоріально-морфологічних значень, що виражаються різними словоформами одного й того ж слова. Це всі службові слова (прийменники, сполучники, частки) і вигуки, а з повнозначних — прислівники, крім якісних, що мають ступені порівняння. По-друге, до незмінних належать і деякі слова чи групи слів, які є в складі тих частин мови, що звичайно змінюються і виражають різними словоформами граматичне значення роду, числа, відмінка. Сюди належать невідмінювані іменники *(ательє, таксі, інтерв'ю; Надія Іваненко, Віктор Черних; УРСР, ВДНГ),* прикметники *(бордо, хакі, електрик),* присвійні займенники *(його, її),* окремі числівники *(мало, чимало, багато).* Такі слова виражають усі граматичні значення, що й інші повнозначні слова, проте тільки з допомогою синтаксичних зв'язків з іншими словами.

НЕЙТРАЛЬНА ЛЕКСИКА, нейтральная лексика. Загальновживані слова, що служать тільки назвами понять, предметів, ознак, дій тощо і не закріплені за певним стилем

чи сферою застосування, а також не мають експресивного забарвлення. Нейтральна лексика є основою як усного, так і писемного мовлення, без неї немислиме ні усне, ні писемне спілкування. Цій лексиці властива простота і загальна зрозумілість, природність і чіткість. Нейтральним словам протистоять розряди слів, обмежених в своєму вживанні певним стилем, сферою використання, наявністю додаткових відтінків, емоційної оцінки чи експресії. Наприклад, нейтральним немаркованим словам *захисник, орач; летіти, зрозуміти; майбутній* протиставляються стилістично виразні *споборник, ратай; линути, уторопати; грядущий*. Проте не завжди можна провести чітку межу між нейтральною лексикою і стилістично забарвленою та експресивною. Так, багатозначні слова в одних значеннях можуть бути нейтральними, а в інших — пов'язаними з функціональними стилями або експресивно забарвленими. Стилістичної виразності можуть набувати і переносно вжиті нейтральні слова.

НЕЛАБІАЛІЗО́ВАНИЙ, нелабиализо́ванный. Голосний звук, при утворенні якого губи не беруть активної участі. В українській мові до нелабіалізованих належать [а], [е], [и], [і].

НЕМАРКО́ВАНИЙ, немарки́рованный. Який характеризується відсутністю корелятивної, взаємозумовленої і пов'язаної з іншими елементами мови ознаки.

НЕМОРФОЛОГІЗО́ВАНИЙ ЧЛЕН РЕ́ЧЕННЯ, неморфологизо́ванный член предложе́ния. Член речення, виражений такою частиною мови, для якої ця синтаксична функція не є основою. Наприклад, неморфологізованими є означення, виражені іменником у непрямих відмінках з прийменником чи без нього (*мотоцикл з коляскою, листок каштана*), інфінітивом (*бажання допомогти*) чи прислівником (*читання вголос*). Неморфологізованими членами речення є додатки і обставини, виражені інфінітивом (*просити приїхати, прийти попрощатися*), і обставини, виражені іменниками в непрямих відмінках (*працювати в полі, повернутися через годину, стогнати від болю*).

НЕНАГОЛО́ШЕНИЙ ГОЛОСНИ́Й, неударя́емый гла́сный. Голосний звук, який не несе на собі наголосу і вимовляється, порівняно з наголошеним, з меншою напруженістю мовних органів і з меншою чіткістю артикуляції.

НЕОДНОРІ́ДНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ, неодноро́дные чле́ны предложе́ния. Функціонально нерівноправні члени речення, які не можуть бути з'єднані сурядними зв'язками. Неоднорідними завжди є різнойменні члени речення, але

можуть бути й однойменні. Наприклад, у реченні *Височенний двогорбий червонувато-сірий конус терикону насувався на нього* (В. Собко.) три узгоджені означення до підмета є неоднорідними.

НЕОЗНА́ЧЕНА ФО́РМА ДІЄСЛО́ВА, неопределённая фо́рма глаго́ла див. **інфінітив.**

НЕОЗНА́ЧЕНО-ОСОБО́ВІ РЕ́ЧЕННЯ, неопределённо-ли́чные предложе́ния. Односкладні речення, головний член яких виражається дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого часу. Виконувач дії, вираженої головним членом неозначено-особового речення, мислиться неозначено, він невідомий, або автор висловлення не вважає за потрібне його називати, зосереджуючи основну увагу на самій дії, а не на її творцеві. Наприклад: *Переб'ють усіх окупантів та запроданців і піднесуть над містом червоний прапор.* (О. Гончар.) *Висунули мене кандидатом у депутати.* (Ю. Яновський.) *Мені вже нагадували про це.*

НЕОЛОГІ́ЗМ, неологи́зм (від гр. neos — новий і logos — слово, поняття). Слово або мовний зворот, створені для позначення нового предмета чи вираження нового поняття. Наприклад: *атомохід, дизайнер, інтербачення, комп'ютер, космодром, лавсан, транзистор, холодильник.* Кожне нове слово, що постає у мові, спочатку являє собою неологізм, а набувши широкого вжитку, входить в активний словниковий склад мови, перестає бути неологізмом. Отже, неологізм — це категорія історична. Деякі неологізми радянської епохи перейшли вже в розряд застарілих слів, стали історизмами, наприклад, *комнезам, непман, продподаток, робітфак.* Крім неологізмів загальномовних виділяються неологізми індивідуальні, створені авторами окремих літературних творів з певною стилістичною метою. Це неологізми стилістичні, вони не входять до словникового складу мови, залишаючись у більшості випадків приналежністю окремого твору певного автора. Наприклад, *громоносна лавина, спів огнекрилий, ниви злотостеблі* (М. Рильський.); *зерно краплисто-золотаве, заграви снюкюреві* (А. Малишко.); *свастиконосний, ультрарозбещена шляхта* (Я. Галан.); *продайдуші, отаманологія* (Ю. Мельничук.); *бистроплин, вітровіння, арко-дужний, сміхобризний, злотоцінно, яблуневоцвітно, акордитись, вітрилити, збільшовичений* (П. Тичина.)

НЕОСОБО́ВІ ФО́РМИ ДІЄСЛО́ВА, нели́чные фо́рмы глаго́ла. Дієслівні утворення, які не мають форм особи: інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Неособові

форми дієслова разом з особовими формами становлять загальну категорію дієслова як частини мови. Як особові, так і неособові форми мають спільне основне лексичне значення, граматичне значення виду і стану, мають однакові властивості пояснюватись прислівниками і керувати іменником чи його еквівалентом. Кожне з цих утворень оформляється відповідними афіксами і характеризується своїми смисловими і граматичними ознаками.

НЕПАРАЛЕ́ЛЬНІ ЧЕРГУВА́ННЯ ЗВУ́КІВ, непаралле́льные чередова́ния зву́ков. За вченням Московської фонологічної школи, чергування, які утворюють слухові ряди, що мають спільний член або кілька спільних членів. У російській мові таким чергуванням у системі голосних є чергування голосних неверхнього піднесення, пов'язане з місцем голосного щодо наголосу. Наголошені [а] і [о] після твердих приголосних у першому перед наголосом складі чергуються із спільним для них звуком, коротшим за наголошений [а], більш заднього творення, середнього, а не нижнього піднесення. У другому перед наголосом складі і в складах після наголошеного [а] і [о] чергуються із спільним для них звуком середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізованим [ъ]: *трав* — *дров* — [трава] — [драва]; [тръ] *вяной* — [дръ]*вяной*. В українській мові чергування такого типу є чергуванням [и] і [е] перед наголошеним складом із спільним для них звуком вищого піднесення, ніж [е], і більш переднього творення, ніж [и]: *зерно* — *вишня* — [зе^{и}]*рнина* — [ве^{и}]*шневий*. У системі приголосних непаралельними чергуваннями в російській мові є чергування за глухістю — дзвінкістю, за твердістю — м'якістю залежно від позиції звука. В українській мові таким є чергування [л] і [л'], [р] і [р'] і т. д. перед голосним [і] із спільним для них відповідно [л] і [р]: *село* — *земля* — [в се л"і] — [в зе мл"і], *нора* — *зоря* — [нор"і] — [зор"і].

НЕПА́РНІ ДІЄСЛОВА́, непа́рные глаго́лы. Дієслова доконаного або недоконаного виду, які не мають відповідної видової пари. Див. **одновидові дієслова.**

НЕПЕРЕХІДНІ́ ДІЄСЛОВА́, неперехо́дные глаго́лы. Дієслова, що означають стан, становлення і дію, яка не спрямована, не переходить і не може безпосередньо переходити на об'єкт. Тому такі дієслова не можуть мати при собі прямого додатка. Неперехідними є дієслова, що означають рух і положення в просторі (*летіти, сидіти, ходити*), фізичний і психічний стан (*радіти, хворіти, сумувати, плакати*), становлення ознаки і зміни стану (*біліти,*

рости, в'янути, мокнути), сферу діяльності, заняття (*учителювати, партизанити*). Неперехідними є всі дієслова з афіксом *-ся (-сь)*.

НЕПО́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ, непо́лное предложе́ние. Речення, в якому одна з ланок його будови (один чи кілька членів речення, головних чи другорядних) відсутня і в той же час фіксується свідомістю, є зрозумілою. Неповним може бути двоскладне й односкладне речення. Відсутність того чи іншого члена речення або частини аналітично збудованого члена речення буває зумовлена контекстом, ситуацією мовлення чи значенням наявних у реченні членів. У зв'язку з цим розрізняються неповні речення контекстуальні, ситуативні й еліптичні. В контекстуальних неповних реченнях пропущений член речення усвідомлюється з контексту. Наприклад: *Ленін уважно слухав ці слова. Іноді зупиняв Щорса, запитував про деталі, записував щось на аркуші паперу.* (С. Скляренко.) *Руду й вугілля дав Донбас, а Білорусь — ліси для нас.* (А. Малишко.) У неповних реченнях ситуативних значення пропущеного члена усвідомлюється з конкретної обстановки розмови: *Яке ж велике!* [море]. (О. Гончар.) В еліптичних реченнях найчастіше відсутні присудок або його частина, головний член односкладного речення, зрідка підмет або додаток, значення яких встановлюється з власного змісту й будови речення, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів: *Ми за сонце і за весни.* (В. Сосюра.) *А скільки в нас багатства й щастя золотого!* (П. Тичина.) *Біля колодязя журавель звід), витяг в корито Давид свіженької.* (А. Головко.) Див. **еліптичний.** Від неповних речень слід відрізняти речення незакінчені, або обірвані, які виникають унаслідок схвильованості мовця, під впливом моральних чи естетичних мотивів, коли треба уникати повного і ясного висловлення. Наприклад: — *Як же оце ви... перше...— не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія.* (М. Коцюбинський.) — *Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки пішли, що з Федорою...* (М. Стельмах.) **Незакінчені структури** являють собою такі висловлення, які з різних причин не стали реченнями, хоч і функціонують як окремі комунікативні одиниці.

НЕПО́ВНЕ УЗГО́ДЖЕННЯ, непо́лное согласова́ние див. **узгодження.**

НЕПОВНОГОЛО́ССЯ, неполногла́сие. Наявність у межах однієї морфеми сполучень *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-* в старослов'янській і в сучасних південнослов'янських мовах, що відповідають повноголосним сполученням *-оро-, -оло-,*

-ере-, -еле- в східнослов'янських мовах. Неповноголосні сполучення зустрічаються в українській і російській мовах у старослов'янізмах: *враг, вражий, град, глава, глас, злато, древо* та ін.

НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ, нераспространённое предложение. Речення, у складі якого немає другорядних членів речення. *Зацвіли каштани.* (В. Сосюра.) *Він був сам не свій.* (М. Вовчок.)

НЕПОШИРЕНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ, нераспространённый член предложения. Член речення, який не має при собі залежних від нього членів. Непоширений член речення може бути виражений одним повнозначним словом або синтаксично неподільним словосполученням чи фразеологічним зворотом. Непоширеними є відповідно підмет, присудок, обставина в таких реченнях: *Тров сторіч нас побратало.* (М. Рильський.) *Хорунжий ще по-справжньому не нюхав пороху, але намагався триматися з гідністю бувалого запорожця.* (С. Добровольський.) *На бригові є сліди ремонту на швидку руку.* (Ю. Яновський.)

НЕПРЕДИКАТИВНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА, непредикативные категории глагола. Категорія виду і категорія стану, які не визначають синтаксичної функції дієслова.

НЕПРЕДИКАТИВНІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА, непредикативные формы глагола див. неособові форми дієслова.

НЕПРИКРИТИЙ СКЛАД, неприкрытый слог. Склад, який починається складотворчим звуком, наприклад, перший склад у словах *озеро, армія, іній;* другий — у словах *звичний, наука, поет;* третій — у слові *стадіон;* четвертий склад — у слові *меридіан.*

НЕПРОДУКТИВНІ АФІКСИ, непродуктивные аффиксы див. афікси.

НЕПРОДУКТИВНІ КЛАСИ ДІЄСЛІВ, непродуктивные классы глагола див. класи дієслів.

НЕПРЯМА МОВА, косвенная речь. Передача чужого висловлення у формі підрядної частини складнопідрядного речення. Непряма мова передає тільки зміст чужого висловлення, збереження ж слів і окремих виразів, усього характеру будови передаваної мови є необов'язковим, а іноді й неможливим. Форма передачі чужої мови ставиться в залежність від мови особи, що передає її: особові й присвійні займенники, особи дієслів уживаються з точки зору автора, того, хто передає чужу мову, а не з точки зору того, кому належить висловлення. У головній частині складно-

підрядного речення повідомляється, кому належить висловлення, і виражається загальне значення мовлення або думки (*сказати, говорити, мовити, запитати, подумати* тощо). Наприклад: *Сестра тебе просила запитати, чи хтів би ти до неї повернутись.* (Леся Українка.) *Жінка бере гвинтівку і питає, куди в неї патрони закладати.* (П. Панч.)

НЕПРЯМЕ ЗАПИТАННЯ, ко́свенный вопро́с. Запитання, передане у формі непрямої мови: *Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає, чи буде учитися.* (П. Мирний.)

НЕПРЯМИЙ ВІДМІНОК, ко́свенный паде́ж. Будь-який відмінок, крім називного. Усі непрямі відмінки виражають синтаксичну залежність від інших слів у словосполученні чи реченні, на відміну від прямого (називного) відмінка, що займає незалежне синтаксичне положення щодо інших слів.

НЕПРЯМИЙ ДОДАТОК, ко́свенное дополне́ние див. **додаток.**

НЕПРЯМО-ПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА, ко́свенно-переходны́е глаго́лы. Дієслова, які означають перехід дії на об'єкт, виражений непрямими відмінками іменника з прийменниками чи без них, крім знахідного і в окремих випадках родового без прийменників. Їх близькість до перехідних дієслів полягає в тому, що для розкриття свого значення такі дієслова потребують об'єкта: *вірити товаришеві, допомагати дітям, дякувати сестрі, керувати групою, надокучати родичам, прагнути до мети, досягати успіху.*

НЕСПОЛУЧНІСТЬ, несочета́емость. Нездатність мовних елементів поєднуватися один з одним. **Несполучність граматична** — нездатність слів вступати в синтаксичні зв'язки. В російській мові, наприклад, *22 суток* — з словом *сутки* не поєднуються ні *двадцать два,* ні *двадцать две* ні *двадцать двое,* а тому воно потребує заміни іншим словом: *двадцать два дня.* **Несполучність лексична** — несполучність слів за їх смисловими значеннями. Наприклад: *Багато критичних зауважень і цінних пропозицій було внесено при обговоренні цього питання* (не поєднуються *внести зауваження*).

НЕЧЛЕННІ ПРИКМЕТНИКИ, нечле́нные прилага́тельные. Те саме, що короткі прикметники, див. **прикметники.**

НОМЕНКЛАТУРА, номенклату́ра (від лат. nomenclatura — перелік, список). Сукупність назв, уживаних у

якій-небудь галузі науки, техніки, виробництва тощо для позначення об'єктів (на відміну від термінології, яка включає також позначення абстрактних понять і категорій). Наприклад: *номенклатура ботаніки, номенклатура предметів широкого вжитку.*

НОМІНАТИ́В, номинати́в [лат. (casus) nominativus — називний відмінок] див. **називний відмінок.**

НОМІНАТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ, номинати́вное предложе́ние. Односкладне речення, головний член якого виражається іменником (зрідка особовим займенником, числівником) у називному відмінку, субстантивованими словами або кількісно-іменним сполученням із стрижневим словом у формі називного відмінка. Номінативні речення стверджують наявність, існування предмета чи явища в плані теперішнього часу чи безвідносно до часу. За змістом і вживанням розрізняють: 1) номінативні речення буттєві, або екзистенціальні (від лат. existentia — існування), що констатують буття, наявність, існування предмета чи явища: *Ніч. Чорна, ватужавіла осіння ніч з першим приморозком* (І. Ле.); 2) номінативні речення вказівні, в яких значення буттєвості ускладнюється значенням вказівності, що виражається вказівною часткою або відповідним жестом: *Ось і місток. Здається, він вискакує з берегів* (М. Стельмах.); 3) номінативні речення оцінні, що поєднують у своєму змісті буття предмета чи явища з емоційною оцінкою його: *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній.* (П. Тичина.)

Інколи до номінативних речень відносять назви установ, організацій, пароплавів, книг, журналів, написи на вивісках тощо. Більш доцільно такі написи розглядати як назви і до речень їх не зараховувати.

НО́РМА [МОВНА], но́рма [языковая] (лат. norma — правило, взірець). Закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (в галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів), які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль. Унормованість — необхідна приналежність літературної мови. Норми літературної мови єдині і загальнообов'язкові. Вони виробляються всією суспільно-мовною практикою народу, відшліфовуються майстрами слова різних стилів, обгрунтовуються в основних закономірностях мовознавчою наукою і узаконюються певними урядовими і науково-освітніми актами. Норма — категорія історична: будучи до певної міри стійкою, стабільною, що забезпечує її функціонування, норма разом з тим зазнає змін, що випливає з природи мови як явища соціального, яке пере-

буває в постійному розвитку разом з творцем і носієм мови — суспільством. Існування норм літературної мови не виключає паралельного існування мовних варіантів. Наявні варіанти в літературній мові не порушують самої норми, а роблять її більш тонким інструментом добору мовних засобів у стилістичному плані. Багатогранні функції мови як засобу масової суспільної й індивідуальної комунікації, як фактора суспільного розвитку зумовлюють єдність і усталеність її норм.

НОСОВІ ГОЛОСНІ, носовы́е гла́сные. Голосні звуки, що утворюються при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого частина виштовхуваного повітря потрапляє в носову порожнину. Це надає звукові носового резонансу і знижує його висоту. У сучасних східнослов'янських мовах носових голосних звуків немає; є вони у мовах польській, французькій, португальській.

НОСОВІ ПРИГОЛОСНІ, носовы́е согла́сные. Приголосні звуки, при утворенні яких голосова щілина звужена, напружені голосові зв'язки під тиском виштовхуваного повітря ритмічно коливаються, внаслідок чого створюється голос. Після виходу з гортані значна частина повітря проходить через носову порожнину, оскільки м'яке піднебіння опущене. Носовими приголосними в українській мові є сонорні зімкнено-прохідні губний [м] і зубні [н] і [н'].

НУЛЬОВИЙ, нулево́й. Який виконує певну мовну функцію без спеціального звукового вираження, а тільки через протиставлення матеріально вираженим елементам того ж ряду чи тієї ж парадигми. **Нульовий афікс** див. **афікс. Нульова зв'язка** — матеріально не виражена зв'язка складеного присудка, що виражає значення теперішнього часу дійсного способу. Наприклад: — *Я теж інтелігент! — ледве стримуючи лють, роздільно і тихо сказав Щорс.* (О. Довженко.) Нульову форму може приймати лише абстрактна зв'язка *бути*, за наявністю якої у формах майбутнього чи минулого часу або умовного чи наказового способу і вводиться поняття нульової зв'язки. Коли форми часу складеного присудка різко протиставляються, зв'язка *бути* може виступати і в формі теперішнього часу *є*: *Ви були комсомольцем? — Я і є комсомолець.* (О. Довженко.) При нульовій зв'язці іменна частина складеного присудка може приєднуватися до підмета за допомогою часток *це, то, ось*, а також порівняльних сполучників *як, мов, немов, наче, неначе*: *Мор, голод і війна — то страшні [illegible]* (Л. Боровиковський.); *Слова юного промовця мов*

пострілu. (І. Цюпа.) Нульова флексія (нульове закінчення) — матеріально не виражене закінчення в одній з форм змінюваних слів, яке виділяється за зіставленням з іншими співвідносними нормами, де закінчення матеріально виражене. У словоформі *звук* на основі зіставлень відмінкових форм однини і множини (*звука, звуку, звуки, звуків* та ін.) виділяється нульова флексія, яка є показником називного і знахідного відмінків однини. У словоформах *верб, рук, стін* нульова флексія є показником граматичної форми родового відмінка множини іменників жіночого роду. Показником чоловічого роду дієслова *грав* є нульова флексія (пор. *грал-а, грал-о, грал-и*).

НУЛЬОВА́ ФО́РМА, нулева́я фо́рма. Спільна назва для граматичних форм, матеріально не виражених, а таких, які виділяються на основі зіставлення з аналогічними матеріально вираженими формами.

НУЛЬ ЗВУ́КА, нуль зву́ка. Відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Наприклад: *обирати — обрати, посилати — послати, умерти — умру.*

НУМЕРАЛІЗА́ЦІЯ, нумерализа́ция. Використання іменників у ролі неозначено-кількісних числівників. Наприклад: *безліч птахів, сила людей, тьма народу.*

О

ОБ'ЄКТ объе́кт (від лат. objectus — предмет).
1. У вченні про члени речення те саме, що додаток.
2. У теорії відмінків і в теорії станів уживається в значенні предмета, який підпадає дії. Граматичним вираженням об'єкта в українській мові є додаток. У пасивних зворотах, при дієсловах пасивного стану, фактичний об'єкт дії виражається називним відмінком іменника, що виступає в реченні в ролі підмета. Пор.: *робітники будують міст* і *міст будується робітниками.*

ОБ'Є́КТНІ ВІДНО́ШЕННЯ, объе́ктные отноше́ния. Відношення, які встановлюються у словосполученні між стрижневим словом (найчастіше дієсловом) і залежним від нього словом (найчастіше іменником у непрямому відмінку без прийменника чи з прийменником) і означають різні відношення між дією і предметом, на який ця дія спрямована (прямо чи непрямо). Наприклад: *Написати статтю, цікавитися мистецтвом, насадження дерев, боротьба з шкідниками.*

ОБСТА́ВИНА, обстоя́тельство. Другорядний член ре-

чення, який пояснює слово із значенням дії чи ознаки, виражає якісно-означальну характеристику дії, стану чи ознаки, умови, при яких відбувається дія, або спосіб, міру, ступінь виявлення дії чи ознаки. У формуванні речення участь обставин, на відміну від додатків, за незначним винятком, не обов'язкова. Вживання обставин випливає не з лексико-граматичної природи пояснюваного слова, а з конкретної потреби охарактеризувати дію чи ознаку щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри і ступеня їх протікання чи виявлення. Морфологізованим вираженням обставин є прислівники. Поряд з ними в функції обставин виступають іменники в непрямих відмінках без прийменників і з прийменниками, дієприслівники, інфінітив, фразеологічні звороти прислівникового значення. За значенням розрізняються такі види обставин: 1) обставини способу дії: *Тачанки пішли врозтіч.* (Ю. Яновський.) *Кінна розвідка Щорса діяла бездоганно.* (С. Скляренко.) *Кіра читала завжди пристрасно і в олівцем в руках* (О. Копиленко.); 2) обставини міри і ступеня: *Його літак вгорів ущент.* (П. Воронько.) *Олександр стояв у натовпі на панелі й до нестями кричав «ура»* (П. Панч.); 3) обставини місця: *Марко швидко подався стежиною у глибінь діброви.* (М. Стельмах.) *Між підводами метушився Маковейчик* (О. Гончар.); 4) обставини часу: *Після дощу сильніше пахнуть квіти.* (В. Сосюра.) *З весни Іван щодня в полі* (Панас Мирний.); 5) обставини причини: *Зопалу я звівся на ноги.* (Ю. Збанацький.) *Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав* (М. Коцюбинський.); 6) обставини мети: *Восени поїхав я в справжнє місто освіту вдобувати.* (Ю. Збанацький.) *Бурлаки звернули в яр на відпочинок* (І. Нечуй-Левицький.); 7) обставини умови: *Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах* (Панас Мирний.); 8) обставини уступки (допустовості): *Було, незважаючи на таку рань, душно, як улітку.* (М. Коцюбинський.)

ОБСТАВИННИЙ, обстоятельственный. Який виконує роль обставини, властивий обставині як другорядному члену речення, пов'язаний з обставиною, належить до обставини. Обставинна дієприслівникова конструкція. Обставинне значення. **Обставинні відношення** — відношення, які встановлюються у словосполученні між стрижневим словом (найчастіше дієсловом) і залежним словом (прислівником, іменником у непрямому відмінку, дієприслівником чи інфінітивом) і виражають обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови чи уступки. Нап-

риклад: *розмовляли тихо, прочитати двічі, піднятися вгору, вийти опівночі, стогнати від болю, виїхати на полювання, віддати при нагоді, це сталося наперекір моїм бажанням.* **Обставинний додаток** — другорядний член речення, що поєднує в собі значення об'єктне й обставинне (найчастіше просторове). Наприклад: *У життя вони вступали з різних, світлих аудиторій* (М. Рильський.) (у щ о?, к у д и?, з ч о г о?, з в і д к и?); *Поїхати до батьків* (д о к о г о?, к у д и?). Якщо переважає предметне значення, то другорядний член ближче до додатка, якщо просторове,— то він ближче до обставини. **Обставинне означення** — другорядний член речення, що поєднує в собі атрибутивне та обставинне значення, означення, співвідносне з обставиною за функцією, а почасти й характером зв'язку. Наприклад: *Прийшли до мене гості з мого ж таки села* (П. Тичина.) (я к і гості?, з в і д к и прийшли гості?). У реченні *Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці* (П. Мирний.) *посеред лук, на низині, у балці* поєднують атрибутивні значення із значенням обставини місця. Так само в реченні *Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь* (І. Нечуй-Левицький.) обставинне означення *навкруги току.*

ОГЛУШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ, **оглуше́ние согла́сных.** Перехід дзвінкого шумного приголосного у співвідносний йому глухий у певних умовах або внаслідок загальної тенденції до скорочення участі голосу в процесі вимови приголосного. В українській мові дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слова вимовляються дзвінко, не оглушуються. Оглушується [з] лише в прийменниках та префіксах: [с хати], [с порога], [бесперечно], [росповісти]. Приглушується також дзвінкий [г] перед глухими: [н'іхт'і], [к'іхт'і], [лехко]. У російській мові дзвінкі шумні приголосні оглушуються в кінці слова: *букет роз* [рос], *средний род* [рот], *он прав* [праф], *колосится рожь* [рош], *ваш сад* [сат], *он слаб* [слап],— і в середині слова перед глухим приголосним: *сладко* [слаткъ], *шубка* [шупкъ], *травка* [трафкъ].

ОДЗВІНЧЕННЯ, **озвонче́ние.** Перехід глухого приголосного у відповідний дзвінкий у певних положеннях або в результаті загальної тенденції до послаблення артикуляції приголосних. Наприклад, одзвінчуються приголосні [т], [с], [ч] перед дзвінкими, переходячи відповідно в [д], [з], [дж]: *молотити — моло*[д']*ба, боротися — боро*[д']*ба, просьба — про*[з']*ба, осьде — о*[з']*де, волочити — воло*[дж]*ба, бджола* з давньоруського слова *бъчела.*

ОДИНИЦЯ, **единица.** 1. Відрізок мовлення, що регулярно відтворюється як певна єдність вираження й звучання. Одиниці мови (фонема, морфема, лексема, фразема) — неподільні, вони не створюються, а відтворюються в мовленні. **Одиниця вираження** — відрізок звучання, що постійно пов'язується з певним мовним значенням. **Одиниця змісту** — зміст (значення), що відповідає певній одиниці вираження. **Одиниця лексична** — одиниця, яка має реальний зміст і оформлена у вигляді слова. **Одиниця морфологічна** — найменша неподільна значуща частина слова, морфема. **Одиниця фонологічна** — найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для побудови словоформ і розрізнення їх звукових видів; фонема.

2. Синтаксично організована і комунікативно самостійна частина більшого за обсягом висловлення або окреме висловлення, що має певну синтаксичну будову і комунікативну самостійність. **Одиниця комунікативна** — відрізок мовлення, що здатний самостійно передавати повідомлення. Основною комунікативною одиницею є речення. **Одиниця мовлення** — склад, слово, словосполучення, речення, що природно й закономірно вичленовуються з мовленнєвого потоку. **Одиниця синтаксична** — речення і словосполучення як предмет синтаксису.

ОДИНИЧНІ ІМЕННИКИ, **единичные имена существительные.** Конкретні іменники, що означають назви одиничних предметів, виділених з маси речовини чи сукупності однорідних предметів. Засобом утворення одиничних іменників є суфікс *-ин(а): горох — горошина, солома — соломина, картопля — картоплина.* Одиничні іменники протиставляються збірним та іменникам із значенням речовинності: *волосся — волосина (волосинка, волосиночка), сніг — сніжина (сніжинка).*

ОДНИНА, **единственное число́.** Граматична форма числа, яка означає один предмет: *будинок, книга, олівець; колгоспник, робітник, учень.* Позначення одиничності на відміну від множинності — основне значення однини. Іменник у формі однини співвідноситься з реальною одиничністю *(один дуб, одна хата, одно вікно)*, а також уживається в узагальнено-збірному значенні *(у лісі росте тільки сосна, книга — найкращий подарунок).* Значна група іменників, лексичне значення яких перешкоджає утворенню множини (предмети не піддаються лічбі), має тільки однину. Це іменники, що називають речовину *(вода, залізо, масло, сіно, шовк)*, збірні іменники *(селян-*

ство, студентство, кіннота, рідня), іменники з абстрактним значенням *(дружба, любов, ніжність, терпіння, успішність, читання)*. Іменники, що мають лише однину, називаються singularia tantum. Іменники з речовинним і абстрактним значенням можуть мати множину, проте в цьому випадку має місце розходження лексичних значень у числових формах: *вода — води* (мінеральні), *масло — масла* (технічні), *можливість — можливості, ніжність — ніжності; пісок—піски, біль — болі.*

ОДНОВИДОВІ ДІЄСЛОВА, **одновидовы́е глаго́лы.** Дієслова, які вживаються в одній видовій формі і не мають парних форм другого виду. Тільки у формі недоконаного виду вживаються безпрефіксні дієслова із значенням процесу, не обмеженого досягненням результату: *прагнути, партизанити, марити, вторити, імпонувати, стежити, сподіватися, чекати;* дієслова руху і переміщення: *бродити, їздити, літати, водити, возити, носити;* дієслова, які означають фізичний і психічний стан людини: *морозити, лихоманити, трусити, гордувати, гребувати, хвилюватися, боятися;* дієслова з префіксом *по-*, що мають значення повторюваності дії: *покрикувати, помахувати, пострілювати* та ін. Одновидовими дієсловами доконаного виду є дієслова, утворені за допомогою префіксів *роз-, на-* і словотворчого постфікса *-ся: розревітися, розбуятися, розговоритися, надуматися, натерпітися, належатися;* дієслова, утворені від безпрефіксних дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів *за-, по-, про-*, рідше *від-: заморгати, заблискати, попрацювати, поплакати, відшуміти* та ін. Одновидовими дієсловами доконаного виду є також дієслова з подвійним префіксом *попо-: попокликати, попоходити.*

ОДНОЗНАЧНИЙ (МОНОСЕМАНТИЧНИЙ), **однозна́чный (моносемантический).** Який має тільки одне значення. Однозначне слово — слово, що співвідносне лише з одним предметом думки.

ОДНОЗНАЧНІСТЬ (МОНОСЕМІЯ), **однозна́чность (моносеми́я).** Наявність у слова тільки одного значення. Однозначними в більшості є терміни, номенклатурні назви. Наприклад: *азот, гелій, дактиль, катет, катод, лазер, сонет, суфікс, вільха, дятел, жорсжина, осока.*

ОДНОКОРЕНЕВІ СЛОВА, **однокорневы́е слова́.** 1. Слова, які мають у своєму складі один корінь. 2. Слова, утворені від одного й того самого кореня. Наприклад: *земля, земляний, земельний, підземний, заземлення, приземлитися, земляк, землячка* та ін.

ОДНОРІДНИЙ, **однорóдный**. Який збігається за семантичною функцією. Однорідні додатки. Однорідні обставини. Однорідні означення. Однорідні підмети. Однорідні присудки. **Однорідні підрядні речення** — підрядні речення, що збігаються за функцією в складі складнопідрядного речення, які об'єднані однаковим відношенням з головною частиною, пояснюють у ній одне й те саме слово, а між собою зв'язані сурядним зв'язком. Наприклад: *Ми дивились довго, як хмаринка тане, як синіє синь, як колише вітер струни павутинь.* (М. Рильський.) *Коли на небі засяяли перші зорі, а на траву впала роса, робітники по двоє, поодинці попрямували до Олександрівської балки.* (П. Панч.)

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ, **однорóдные члéны предложéния**. Члени речення, функціонально рівнозначні (рівноправні) щодо спільного для них члена, з яким вони безпосередньо граматично пов'язані. Однорідні члени речення між собою пов'язані сурядним зв'язком, що виражається сурядними сполучниками та інтонацією переліку чи зіставлення або тільки інтонацією і розчленовуючими паузами (безсполучниковий зв'язок). Однорідними можуть бути всі члени речення, як головні, так і другорядні, а також частини складеного присудка. В одному реченні може бути два або кілька однорідних членів речення. Однорідні члени речення часто виражаються одноіменними частинами мови й однаковими формами, але можуть бути виражені різними формами однієї частини мови і різними частинами мови. Однорідні члени речення можуть бути непоширеними і поширеними. Наприклад: *На нараду зібрались члени Реввійськради групи військ, кілька чоловік в політвідділу, Щорс, Черняк.* (С. Скляренко.) Однорідні члени речення можна вважати виразниками видових понять щодо одного родового поняття, яке в ряді випадків знаходить своє вираження у наявному в реченні узагальнюючому слові. Однорідні члени речення — це синтаксично рівноправні, незалежні один від одного компоненти, однак можлива логічна залежність членів одного ряду, наприклад, у реченнях з однорідними присудками, які вказують на послідовність дій: *Василь швидко підвівся, пішов до озера, кинувся з розгону в воду і поплив наввимашки, лунко виляскуючи долонями* (О. Копиленко.)

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ **односостáвные предложéния**. Речення, граматичну основу яких становить один головний член із залежними від нього словами чи без них,

і для вияву повноти й своєрідного характеру свого змісту вони не потребують другого головного члена. До односкладних речень належать означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні і номінативні речення.

ОЗНАЧАЛЬНИЙ, определи́тельный. Який відноситься до означення, виступає в функції означення. **О з н а ч а л ь н і в і д н о ш е н н я. О з н а ч а л ь н а ф у н к ц і я. Означальне підрядне речення див. підрядне речення означальне. Означальний додаток** — другорядний член речення, який поєднує в собі значення об'єктивне й атрибутивне: *мрія про майбутнє* (мрія п р о щ о?, я к а мрія?), *кордон з Польщею* (я к и й кордон?, кордон з к и м?, ч и м?). Такі означення виявляються в словосполученнях, у яких пояснюваним словом є іменник, співвідносний з дієсловами мови чи думки, а пояснюючим словом виражається предмет мови чи думки: *повідомлення про переговори, спогади про минуле, довідка про стан здоров'я, повість про море, пісні про кохання;* у словосполученнях, у яких виражаються відношення абстрактного стосунку: *випадок з рибалкою, аварія з літаком, історія зі спадщиною.*

ОЗНА́ЧЕННЯ, определе́ние. Другорядний член речення, який відноситься в реченні до іменника або субстантивованого слова і виражає ознаку, якість чи властивість предмета. В ролі морфологізованого означення виступає прикметник: *нова школа, молодий робітник, міцний матеріал, відомий учений.* За характером синтаксичного зв'язку з пояснюваним словом означення поділяються на узгоджені й неузгоджені. Узгоджені означення виражаються прикметниками, займенниками прикметникової форми, порядковими числівниками, дієприкметниками та кількісними числівниками в непрямих відмінках. З пояснюваним словом такі означення узгоджуються у відмінку і числі, а в однині також у роді: *дубовий гай, моє село, п'ятий поверх, врізаний дуб.* Неузгоджене означення може бути виражене іменниками в непрямих відмінках без прийменників і з прийменниками, особовим займенником у присвійному значенні, інфінітивом, прислівником, синтаксично неподільними сполученнями слів, фразеологічними зворотами, невідмінюваними словами іншомовного походження, незмінними скороченнями та символічними назвами. Такі означення, крім означення, вираженого займенником, ставляться після означуваного слова і пов'язуються з ним способом безприйменникового чи прийменникового слабкого керування або прилягання: *салют перемоги, дівчина*

в шинелі, його мати, обіцяв приїхати, місяць уповні, людина з хворим серцем, ремонт на швидку руку, мова мансі, літак ЯК-40.

ОЙКО́НІМ, ойко́ним (від гр. oicos — житло, оселя і onyma — ім'я). Власне ім'я будь-якого поселення; один з видів топоніма. Наприклад: *м. Одеса, м. Прилуки, с. Антонівка.*

ОКАЗІОНАЛІЗМ, окказионали́зм. Слово, утворене за непродуктивною моделлю, вживане лише в умовах певного контексту. Наприклад: *Повним ходом іде маршалізація країн, що потрапили в маршалівку.* (Остап Вишня.)

ОКАЗІОНА́ЛЬНИЙ, окказиона́льный (від лат. occasionalis — випадковий). Такий, що не відповідає загальноприйнятому вживанню, носить індивідуальний характер, зумовлений специфічним контекстом. Оказіональний словотвір.

ОКЛИ́ЧНЕ РЕ́ЧЕННЯ, восклица́тельное предложе́ние. Речення, в якому вираження змісту думки супроводжується вираженням почуттів, емоційного ставлення мовця до дійсності. Оцінне значення, спонукальність виражаються особливою окличною інтонацією, порядком слів, структурою речення та використанням вигуків, звертань, емоційних часток. Окличним може бути будь-яке з речень за метою висловлення, у зв'язку з чим розрізняються: а) речення розповідно-окличні: *Яка ж ти гарна й пишна, земле наша!* (І. Цюпа.); б) речення питально-окличні: *Та хіба ж не займе молодь молодіша від усіх?* (П. Тичина.); в) речення спонукально-окличні: *Цвіти, сяй, шуми! Чаруй життя красою і прокладай нову, іще не знану, путь!* (В. Сосюра.) В окличних реченнях можуть виражатися різні модальні значення та їх відтінки: впевненість, сумнів, недовір'я; емоційні прояви: іронія, несподіваність, здивування, захоплення, а також волевиявлення: наказ, заборона, благання тощо.

ОКСИДЕНТА́ЛЬ, оксидента́ль. Штучна міжнародна допоміжна мова, створена в 1922 р. Едгаром де Ваалем, в основі якої лежить інтернаціональна лексика, спільна для основних західноєвропейських мов.

ОКСИ́МОРОН (ОКСЮ́МОРОН), окси́морон (оксю́морон) (гр. oxymoron, від oxys — гострий, колючий і moros — дурний, безглуздий). Стилістична фігура, в якій поєднуються протилежні за змістом, контрастні поняття, що спільно дають нове уявлення. «Несумісність» складових частин оксиморона становить основу експресивного ефекту. Наприклад: *дзвінка тиша, гарячий сніг, гірка радість. Ні право, не страшно вмерти, А страшно мертвому*

жить. (В. Симоненко.) *І виросте, і вже не королів Та не дофінів вийде рятувати,— Невільників на вільне свято скличе.* (М. Рильський.) *Джерелом вдарить ніжність із грубості, Заворкують живі струмки.* (В. Симоненко).

ОМО́ГРАФИ, омо́графы (від гр. homos — однаковий і grapho—пишу). Різні за значенням слова, що мають однакове написання, але різняться вимовою. Наприклад: *гóри* (іменник) і *горú* (наказова форма дієслова), *обі́д* (споживання їжі серед дня) і *óбід* (зовнішня частина колеса), *гніт* (утиск, гноблення) і *гніт* [ґніт] (стрічка для горіння в гасовій лампі тощо). Омографи ще називають графічними омонімами.

ОМОМОРФЕ́МИ, омоморфе́мы (від гр. homos — однаковий і morphē — форма). Однакові за звуковим складом, але різні за значенням морфеми; омонімічні морфеми. Так, у словах *глибина, довжина, ширина,* з одного боку, і в словах *волосина, картоплина* — з другого, суфікси з різними значеннями збігаються у звучанні; різні значення мають суфікс *-к(а)* у словах *пилка, скрипка* і суфікс-*к*(*а*) у словах *друкарка, піонерка, учителька.* Омонімічними є префікси в дієсловах *засвітити, заспівати* і *закопати, заїхати.* Омонімічними є закінчення форми називного відмінка однини іменників жіночого роду *-а(-я) (вода, земля),* родового відмінка однини іменників чоловічого роду (*стола, коня*) і називного відмінка множини іменників середнього роду (*міста, поля*) тощо.

ОМО́НІМИ, омо́нимы (гр. homōnyma, від homos — однаковий і onyma — ім'я). Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням. Наприклад: *балка* — улоговина і *балка* — дерев'яний або залізний брус; *пара*— газоподібний стан води і *пара* — два предмети як одне ціле або комплект; *топити* — розводити і підтримувати вогонь у печі або нагрівати приміщення і *топити* — занурювати у воду, змушувати потонути; *моторний* — швидкий, проворний і *моторний* — який приводиться в рух мотором. Лексичні омоніми виникають в українській мові в результаті різних причин. По-перше, запозичені слова можуть набувати такого ж звучання, як і українські: *клуб* — летюча маса диму, пари тощо і *клуб* (від англ. club) — культурно-освітня організація; крім того, різні за походженням слова збігаються в українській мові за звуковим складом: *кран* [водопровідний] (від голланд. kraan) і кран [підйомний] (від нім. Kran). По-друге, велика група омонімів утворилася в процесі словотворення: *доривати* (від *рвати*) і *доривати* (від *рити*); *кормовий* (від *корм*) і *кормовий* (від *кор-*

ма — задня частина судна). По-третє, збіг у звуковому складі може відбутися внаслідок історичних змін у фонетичній системі української мови: *слати* (із *сълати*) і *слати* (із *стьлати*), *віз* (іменник) із *возъ* і *віз* (дієслово) із *везлъ*. Нарешті, омоніми можуть виникати і в результаті розпаду багатозначності: *порох* (пил) і *порох* (вибухова речовина), *ключ* (джерело, що б'є з-під землі) і *ключ* (зграя птахів, що летять один за одним). **Абсолютні**, або **повні, омоніми** — омоніми, в яких звуковий склад збігається у всіх граматичних формах. Вони існують лише в межах однієї частини мови. Наприклад: *коса* (заплетене волосся) і *коса* (сільськогосподарське знаряддя), *точити* (робити гострим) і *точити* (цідити). **Неповні**, або **часткові, омоніми** — омоніми, в яких звуковий склад збігається тільки в частині граматичних форм. Так, слово *кадри*, що означає склад працівників, вживається тільки у множині, а слово *кадри*, що означає окремі сцени чи епізоди з кінофільму, знімки на кіноплівці, є формою множини іменника *кадр*. **Омоніми прості**, або **кореневі**,— невивідні слова, які збіглися за своїм звуковим складом. Наприклад: *бал* — вечір з танцями і *бал* — одиниця виміру сили якогось природного явища; цифрова оцінка успішності. **Похідні омоніми** — слова, омонімічність яких виникла в процесі словотворення. Наприклад: *дивина* (те, що викликає здивування) і *дивина* (рослина), *засипати* (від *сипати*) і *засипати* (від *спати*).

ОМОНІМІЯ, омонимия. Звуковий збіг різних мовних одиниць, які семантично не пов'язані одна з одною. О м о н і м і я в і д м і н к о в и х ф о р м. О м о н і м і я з а к і н ч е н ь. О м о н і м і я л е к с и ч н а. Лексичну омонімію необхідно відрізняти від полісемії. При багатозначності семантично єдність слова не порушується, тобто всі значення слова об'єднуються навколо одного, первинного. Омонімія — це збіг за звуковим складом двох або більше різних за значенням слів.

ОМОФОНИ, омофоны (гр. omophōnos — однозвучний, однотонний, від homos — однаковий, phōnē — звук). Різні слова, що збігаються за вимовою в усіх чи окремих граматичних формах, але мають відмінність у написанні. Наприклад: укр. *гриби* [гри^{е}би] (множина іменника *гриб*) і *гребти* [гри^{е}би] (наказова форма дієслова *гребти*), *гама* (послідовно зростаючий або спадаючий за висотою ряд звуків у межах октави) і *гамма* (назва третьої літери грецького алфавіту), *Роман* (чоловіче ім'я) і *роман* (жанр художньої літератури); рос. *луг* — *лук*, *молод* — *молот*, *тушь* — *тушь*.

ОМОФО́РМИ, **омофо́рмы** (від гр. homos — однаковий і лат. forma — форма). Різні слова, що збігаються за звучанням тільки в окремих граматичних формах. Наприклад: *води* (іменник у родовому відмінку) і *води* (наказова форма 2-ї особи дієслова *водити*), *мила* (родовий відмінок іменника *мило*), *мила* (прикметник жіночого роду однини) і *мила* (форма минулого часу жіночого роду дієслова *мити*), *три* (числівник) і *три* (наказова форма 2-ї особи однини дієслова *терти*).

О́НІМ, **о́ним** (від гр. onoma, onyma — ім'я, назва). Слово або словосполучення, що служать для виділення об'єкта, який називається серед інших об'єктів; власне ім'я.

ОНОМА́СТИКА, **онома́стика** (від гр. onomastike — майстерність давати імена). 1. Розділ мовознавства, який вивчає будь-які власні імена, історію їх виникнення, розвитку і функціонування. Ономастика, відповідно до категорій власних імен, має кілька розділів: топоніміка (вивчає власні імена географічних об'єктів), антропоніміка (досліджує власні імена людей), зооніміка (займається власними іменами (кличками) тварин) тощо. Ономастика вивчає закономірності виникнення, розвитку, зміни, функціонування, поширення і структури власних імен у мові і мовленні, в літературній і діалектній сферах.

2. Сукупність (система) всіх власних імен як особливий предмет мовознавчого дослідження.

ОНОМАТОПЕ́Я, **ономатопе́я** (гр. onomatopoieia — словотворчість, звуконаслідування). Звуконаслідування, а також утворення слів шляхом звуконаслідування. Наприклад: *ку-ку, гав-гав, кукуріку* і *кувати, гавкати, кукурікати*.

О́ПИС, **описа́ние**. Застосування певної мовознавчої методики для систематичного викладу особливостей, ознак, складу мовних одиниць, властивих даній мові. О п и с с и н х р о н н и й.

ОПИСО́ВИЙ, **описа́тельный**. 1. Який виражає той же зміст, але в більш розгорнутій, поширеній формі. О п и с о в и й   в и р а з. О п и с о в а   к о н с т р у к ц і я. О п и с о в и й   н а й в и щ и й   с т у п і н ь. **Описова форма** див. **аналітичний**.

2. Який подає, розглядає мовні явища тільки на певному, умовно виділеному рівні, лише на одному історичному етапі в розвитку мови, в синхронному плані. **Описова граматика** див. **граматика**. **Описова лінгвістика** див. **лінгвістика**. **Описова фонетика** див. **фонетика**.

ОПОЗИЦІЯ, оппози́ция (лат. oppositio — протиставлення). Протиставлення двох чи кількох однорідних мовних одиниць для виявлення різниці між ними. Опозиція лабіалізованих і нелабіалізованих голосних. Опозиція дзвінких і глухих приголосних. Опозиція дієслів недоконаного і доконаного виду.

ОПРО́ЩЕННЯ, опроще́ние. Зміна в морфологічній структурі слова, в результаті якої в процесі розвитку мови похідна основа, що мала в своєму складі афікси, перетворюється на непохідну, є коренем. Наприклад, у слові *забути* виділяється корінь *забу-*, хоч історично воно утворилося від дієслова *бути* і префікса *за-*. Основна причина опрощення — деетимологізація, або демотивація, слова, тобто втрата первісної словотворчої мотивації іншими словами. Опрощенню сприяють зміни значення слів, зникнення з мови мотивуючого слова, фонетичні зміни, які руйнують зв'язок однокореневих слів. Наприклад, у словах *мир, дар, став, знак* колишні суфікси *-р, -в, -к* стали частиною кореня; префікси *су-, у-* ввійшли до складу кореня в словах *сусід, успіх;* спростилися звуки в процесі утворення слова *обід* (від дієслова *обводити*) і з'явився новий корінь. Таким чином, у процесі опрощення з'являються нові корені.

ОРО́НІМ, оро́ним (від гр. oros — гора і onyma — ім'я). Власна назва будь-якого елемента рельєфа земної поверхні: *Карпатські гори, Роман-Кош, Араратська долина.*

ОРУ́ДНИЙ ВІДМІНОК, **творительный паде́ж**. Відмінкова форма іменника, що відпoвідає на запитання к и м?, ч и м? і залежить від дієслова, іменника, прикметника (*косити комбайном, керівництво роботою, глибокий змістом, сильний духом*). Вживається без прийменників (*працює токарем, ішов гаєм*) і з прийменниками *з, за, між, над, перед* (*батько з сином, розташувалися за річкою, дорога між озерами, стоїть над дорогою, соромно перед людьми*). Основними значеннями орудного відмінка є об'єктне, означальне, а в обмеженому вживанні — суб'єктне, зокрема: а) значення знаряддя і засобу дії: *орати трактором, витиратися рушником, шукати очима, впливати авторитетом;* б) значення безпосереднього об'єкта, сфери поширення дії: *керувати гуртком, володіти мовами, захоплюватися спортом, обгородити парканом;* в) предикативної ознаки суб'єкта: *він слюсарем на заводі, став помічником, лишався капітаном, виявився земляком;* г) значення означально-обставинні: обмежувального уточнення (*схожий обличчям, молодий роками, слабий здоров'ям*), місця (*їхати луками, пройти коридорами*), часу (*працювати вечорами,*

повернутися весною), способу дії *(співати тенором, літати враями, говорити чудовою літературною мовою)*, порівняння *(летіти стрілою, щебетати соловейком)*; д) значення суб'єкта в пасивних конструкціях: *пропозиції схвалені колективом, завдання підготовлено вчителем, майстерні будуються шефами*; е) значення інформативно доповнюючої форми: *острів багатий рослинністю, він вважається ерудитом, його погляд сповнений любові*.

ОРФОГРА́МА, орфогра́мма (від гр. orthos — прямий, правильний, і gramma — буква). Правильне написання (що відповідає правилам або традиції), яке треба вибрати із ряду можливих. Орфограма буде тільки в тому випадку, коли існують графічні варіанти, з яких можливий з точки зору орфографічних норм тільки один. Наприклад, відповідно до морфологічного принципу правопису пишемо *живе, пливе, великий, вести*, хоч ненаголошені *е* та *и* збігаються у вимові. Орфограмою може бути не тільки буква, а й написання окремо, разом і через дефіс *(у день — удень, по новому — по-новому)*, вживання великої чи малої літери *(с. Вербове, вербове гілля)*, місце переносу тощо.

ОРФОГРАФІЧНИЙ, орфографи́ческий. Прикм. до **орфографія.** Орфографічна норма. Орфографічне правило. Орфографічний словник.

ОРФОГРА́ФІЯ, орфогра́фия (від гр. orthos — прямий, правильний і graphō — пишу). Система загальноприйнятих правил передачі звукової мови (слів і їх форм) на письмі. Орфографія встановлює: а) правила написання слів і їх значущих частин, тобто правила передачі на письмі звуків у складі слів і морфем; б) правила написання слів окремо, разом чи через дефіс; в) правила вживання великої літери; г) правила переносу слів з рядка в рядок. Єдина й обов'язкова для всіх орфографія полегшує спілкування людей за допомогою писемної форми мови, робить його ефективнішим, сприяє піднесенню загальної мовної культури народу. В основу орфографії певної мови можуть бути покладені різні принципи: фонетичний, морфологічний, історичний, або традиційний. **Фонетичний принцип** полягає в тому, що слова пишуться так, як вони вимовляються в літературній мові, тобто кожна фонема передається на письмі однією літерою. Наприклад: *багатий, вода, липа, яблуко.* В українській мові за фонетичним принципом пишеться префікс *с-* перед *к, п, т, х, ф (сказати, спитати, стиснути, сфотографувати, схопити)*; спрощені групи приголосних *-зн-, -жн-, -сн-, -сл-* та інші *(виїзний, тижневий, корисний, щасливий)*, слова з групами приголосних *-шн- (мірошник)*,

-ств- *(суспільство)*, *-зтв-* *(убозтво)*, *-цтв-* *(парубоцтво)*. **Морфологічний** принцип полягає в тому, що значущі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково, незважаючи на те, що вони в різних формах того самого слова або в споріднених словах вимовляються по-різному. Наприклад: *учиш* і *учишся* [учис':а], *річка* і *річці* [р' і ц':і]. **Історичний,** або **традиційний, принцип** полягає в тому, що зберігається написання, закріплене традицією, хоч і не відповідає сучасному стану мови. Наприклад, за традицією в українській мові пишеться *и* та *е* в словах *кишеня, лиман, левада, леміш,* а в російській мові пишуться закінчення прикметників у родовому відмінку однини *-ого, его (нового, летнего)*, буква *и* замість *ы* після ствердилих *ж* і *ш* *(жир, шить)*, буква *ь* (м'який знак) після *ж* і *ш* в іменниках жіночого роду *(рожь, мышь)*. **Диференціюючий (смисловий, семантично-диференціюючий) принцип орфографії** застосовується тоді, коли двоє слів чи дві форми, що мають тотожний звуковий склад, розмежовують засобами орфографії. Це стосується написань з великої і малої літери різних за значенням слів, а також написань окремо, разом і через дефіс. Наприклад: *Гайворон* (місто) і *гайворон* (птах), *Кавун* (прізвище) і *кавун* (рослина), *на силу* (іменник з прийменником) і *насилу* (прислівник), *по нашому* (займенник з прийменником) і *по-нашому* (прислівник). Проте в мовознавчій літературі не завжди окремо виділяють диференціюючий принцип орфографії, а говорять про диференціюючі написання, породжені дією фонетичного, морфологічного і традиційного принципів. Див. **диференціюючі написання.**

ОРФОЕПІ́ЧНИЙ, орфоэпи́ческий. Який належить до орфоепії. Орфоепічна культура. Орфоепічна норма. Орфоепічна система.

ОРФОЕ́ПІЯ, орфоэ́пия (гр. orthoépeia — правильна мова, від orthos — правильний і epos — мова, мовлення). 1. Система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. Нормативна вимова має велике суспільне значення: вона полегшує процес спілкування, сприяє зростанню загальної культури народу. У поняття літературної вимови входять правила вимовляння голосних і приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у мовному потоці, тобто в словах, словосполученнях і реченнях, правила вимови окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, а також норми наголошування та інтонації. Щоправда, деякі мовознавці наголос та інтонацію не включають до складу орфоепії. Система орфоепіч-

них норм складається історично і підпадає історичним змінам. В основу літературної вимови української мови лягла фонетична система середньонаддніпрянських говірок. Норми української літературної вимови складалися в процесі формування літературної мови. Проте українська літературна вимова остаточно усталилася тільки в радянський період. У поширенні й зміцненні орфоепічних норм найважливіша роль належить школі, радіо, кіно, телебаченню, театрові.

2. Розділ мовознавства, який вивчає і встановлює нормативну літературну вимову.

ОСНÓВА, оснóва. Частина слова, яка є носієм його лексичного значення і залишається в слові після відокремлення закінчення і формотворчого суфікса: *вод-а, підводн-ий; мор-е, морськ-ий; чита-в, прочита-л-а.* **Основа непохідна** — основа, до складу якої входить тільки коренева морфема: *дорог-а, дв-а, золот-ий, нес-ти.* Непохідну основу називають ще немотивованою, тобто такою, значення якої не піддається з'ясуванню. **Основа похідна** — основа, що складається з кореня і словотворчого афікса чи афіксів: *будинок, перебудов-а, приморськ-ий, слухач, човняр.* Похідна основа завжди утворюється від основ інших слів. Похідна основа — мотивована, її значення можна з'ясувати за допомогою основи однокореневого слова. Наприклад, значення слова *читач* може бути з'ясоване за допомогою основи слова *читати,* а слово *літак* — за допомогою основи *літати.* **Основа проста** — основа, що має в своєму складі один кореневий морф: *гор-а, гірськ-ий, дерев-о, веснян-ий.* **Основа складна** — основа, до складу якої входить два або більше кореневих морфи: *атом-о-хід, вод-о-провід, ліс-о-степ, пар-о-воз-о-будівельн-ий.* **Основа м'яка** — основа, що закінчується на м'який приголосний: *земл-я, літн-ій, робл-ю.* **Основа тверда** — основа, яка закінчується на твердий приголосний: *робітник, передов-ий, ходж-у.* **Основа твірна** — та, що служить джерелом для утворення нового похідного слова. Так, основа прикметника *біл-ий* є твірною для похідної основи *біли-ти,* яка в свою чергу служить твірною для дієслова *побіли-ти.* **Чиста основа** — основа, яка складається з кореня і суфікса, без префікса.

ОСНÓВИ ДІЄСЛÓВА, оснóвы глагóла. Дві основи, від яких за допомогою формотворчих суфіксів і закінчень утворюються всі дієслівні форми, за винятком описової форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду: основа теперішнього часу і основа інфінітива. Основа теперішнього часу виділяється відокремленням закінчення 3-ї особи

множини теперішнього або простої форми майбутнього часу: *малю)-уть (малюють), напиш-уть, ріж-уть, в'яж-уть, біж-ать*. Від основи теперішнього часу утворюються форми теперішнього часу, форми майбутнього часу дієслів доконаного виду, форми наказового способу, дієприкметники теперішнього часу, дієприслівники недоконаного виду. Основа інфінітива виділяється відкиданням закінчення інфінітива *-ти (-ть): малюва-ти, написа-ти, різа-ти, в'яза-ти, біг-ти*. Від основи інфінітива утворюється інфінітив, форми минулого часу, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, форми умовного способу з часткою *б (би)*, дієприкметники минулого часу, дієприслівники доконаного виду.

ОСНОВНА ЧАСТИНА РЕЧЕННЯ, основная часть предложения. Частина речення без наявних у ньому відокремлених членів речення, вставних слів і речень, вставлених конструкцій, звертань тощо.

ОСНОВНИЙ СЛОВНИКОВИЙ ФОНД, основной словарный фонд. Лексична база мови, найбільш стійка частина словникового складу, що служить основою для творення нових слів. Найважливішими ознаками основного словникового складу мови є його стійкість, довготривалість, загальнонародність, загальновживаність слів, що входять до його складу, їх здатність бути основою для творення нових слів. Основний словниковий фонд включає слова, необхідні для спілкування людей у процесі їх праці та громадського життя. В основний словниковий фонд входять всі кореневі слова як його ядро. За значенням серед слів основного словникового фонду виділяються назви предметів і явищ природи *(вода, земля, гора, дощ, сонце, вітер, ліс, поле)*, назви трудових процесів *(орати, сіяти, різати, варити)*, назви дій і станів *(ходити, стояти, будувати, думати, говорити)*, назви знарядь праці *(ніж, сокира, плуг, борона)*, назви спорідненння *(мати, батько, брат, сестра)*, назви, пов'язані з щоденним побутом *(хата, вікно, двері, їсти, пити, хліб, сіль, каша)*, назви свійських і диких тварин *(бик, кінь, коза, корова, вовк, заєць, лис, ворона, голуб, орел, сокіл)*, назви рослин *(берева, дуб, жито, просо, ячмінь)*, частин тіла *(голова, рука, нога)*, назви ознак і якостей предмета *(білий, високий, довгий, гіркий)*, числівники, займенники, первісні прийменники, сполучники тощо. Стійкість основного словникового фонду полягає в тому, що з нього в процесі історичного розвитку мови випадає лише незначна частина слів. Але основний словниковий фонд постійно поповнюється. Основним шля-

хом його поповнення є словотворення на базі слів цієї мови, запозичення з інших мов, а також розвиток багатозначності наявних у мові слів.

ОСО́БА, лицо́. Граматична категорія дієслова, яка означає віднесення дії до діючої особи або предмета (до суб'єкта дії) з точки зору того, хто говорить. З цієї точки зору розрізняються три особи: 1-ша особа в формі однини пов'язує дію з самим мовцем, у формі множини — з групою осіб, до якої мовець зараховує й себе; 2-га особа пов'язує дію, виражену дієсловом, із співбесідником чи співбесідниками, до яких мовець звертається, протиставляючи їх собі; 3-тя особа пов'язує дію з будь-якою особою чи предметом, які не беруть участі в розмові. В українській мові ці значення виражаються особовими закінченнями дієслова в формах теперішнього і майбутнього часу (*ід-у, ід-еш, ід-е* і т. д.), а також особовими займенниками. Форми 1-ї і 2-ї особи вказують на ту особу, на яку вказують і відповідні особові займенники *я, ми* чи *ти, ви.* Суб'єктом дії, вираженої дієсловом у формі 3-ї особи, може бути будь-яка особа чи предмет. Пор.: *леж-у — я, лежиш — ти,* а *лежить — товариш, сніг, книжка, пальто, костюм* і т. д. Дієслова у формі минулого часу й умовного способу особових форм не мають, і діюча особа чи предмет у таких випадках називається іменником чи позначається особовим займенником (*брат співав, я співав, ти співав, він співав*). Особові форми дієслова, крім первинних значень, властивих їм у діалогічній мові, можуть мати ряд інших значень, що дає можливості синонімічної заміни одних форм іншими. Так, форма 2-ї особи однини може вживатися в узагальнено-особовому значенні, наприклад *Шилом моря не нагрієш* (Народна творчість.), а також у значенні 1-ї особи для позначення повторюваної дії або такої, яку суб'єкт виконує з примусу: *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий, та тоді й лягай, а як другі півні прокричать — вставай, світи і знову за гребінь.* (Панас Мирний.) Форма 3-ї особи множини може вживатися в значенні 1-ї особи однини з метою заміни конкретної особи суб'єкта узагальненою особою: *Та ти стій! Стій, тобі кажуть. Хоч молоко он допив би.* (І. Рябокляч.) Неозначено-особове й узагальнено-особове значення є особливими значеннями форми 3-ї особи множини: *Як сіно косять, то дощів не просять.* (Народна творчість.)

ОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ, ли́чное предложе́ние. 1. Речення, в якому присудок виражений особовою формою дієслова.

2. Речення, яке має у своєму складі граматично вира-

жений підмет: *Спів пташині — потіха одна.* (Леся Українка.)

ОСОБОВИЙ, **ли́чный**. Який належить до категорії особи, служить для вираження категорії особи. **Особове дієслово** див. **дієслово**. **Особовий займенник** див. **займенник**. **Особові закінчення** — флексії форм теперішнього часу, простої форми майбутнього часу доконаного виду і синтетичної форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду, які служать для вираження категоріальних значень особи дієслова. **Особові форми дієслова** — форми дієслова, відмінювані за особами, числами і способами, які виступають у реченні в ролі присудка, особових речень.

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ, **официа́льно-делово́й стиль**. Один з функціональних стилів літературної мови, який задовольняє потреби суспільства в документальному оформленні ділових стосунків між організаціями й установами, а також між членами суспільства в офіційній сфері їх спілкування. Офіційно-діловий стиль реалізується в документах різних жанрів, що узагальнюють типові ситуації ділових стосунків. Особливість ділових документів у тому, що вони характеризуються високим рівнем стандартизації мовних засобів, чим відрізняються від інших функціональних стилів. Найхарактерніші особливості офіційно-ділового стилю такі: 1) точність формулювань, гранична чіткість у висловленні думок; 2) ясність, логічність, аргументованість викладу; 3) стислість у передачі думок; 4) широке вживання усталених словесних формул, тенденція до стилістичної однорідності тексту; 5) використання, як правило, тільки нейтральної лексики, вживання віддієслівних іменників, професійної термінології, ділової лексики; уникнення особових займенників; 6) використання складних синтаксичних конструкцій, зокрема складнопідрядних речень (у більшості з підрядними причини, мети, наслідку, умови); дотримання прямого порядку слів.

П

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ, **палатализа́ция** (від лат. palatum — піднебіння). Додаткова артикуляція — піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок якої приголосний звук набуває особливого забарвлення, яке називається пом'якшенням. Таким чином, палаталізація — це пом'якшення приголосних у певних фонетичних умовах. В історії української мови відомі три палаталізації [г], [к], [х] у сусідстві з голосними передньо-

го ряду. Вони виникли і розвинулися ще в праслов'янській мові й відомі були в мові давньоруській. **Перша палаталізація,** найбільш давня, полягала в тому, що приголосні [г], [к], [х], які колись були тільки твердими, у положенні перед голосними переднього ряду [і], [е], [ь], [ѣ], [ѧ] пом'якшувалися, відповідно змінюючись у [ж], [ч], [ш] (*другъ — дружина, рѫка — рѫчька, страхъ — страшьно*). Перша палаталізація дала однакові результати в усіх слов'янських мовах; в українській мові наслідки її збереглися у вигляді чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] (*друг — дружній, луг — луже, вік — вічний, юнак — юначе, дух — душний, пастух — пастуше*). **Друга палаталізація,** яка відбулася після втрати дифтонгів у праслов'янській мові, спостерігається перед голосними переднього ряду [і], [ѣ], що виникли з дифтонгів *oi, ai*. У цьому випадку приголосні [г], [к], [х] змінилися в [з], [ц], [с] (*другъ — друзи, берегъ — березѣ, дъска — дъсцѣ, муха — мусѣ*). Наслідки другої палаталізації дещо відмінні в різних слов'янських мовах. В українській мові друга палаталізація збереглася у вигляді чергування [г], [к], [х] із [з], [ц], [с] перед закінченням *і*, що походить з *ѣ* (*дорога — дорозі, річка — річці, мачуха — мачусі*). Таке чергування відоме білоруській мові (перед [е], що походить з [ѣ]), а в російській мові збереглися тільки поодинокі випадки другої палаталізації (*друг — друзья*). Третя палаталізація [г], [к], [х] відбувалася після голосних переднього ряду [і], [ь], [ѣ] і давала ті ж наслідки, що й друга (**кънѧгъ — князь, ликъ — лице, *вехъ — весь*). Отже, палаталізація зумовила специфіку в історії розвитку приголосних [г], [к], [х].

ПАЛАТАЛІЗО́ВАНІ ЗВУ́КИ, палатализо́ванные зву́ки. Приголосні, при творенні яких основна артикуляція супроводиться додатковим піднесенням середньої частини язика до твердого піднебіння. В українській мові такими звуками є [з'], [с'], [ц'] та ін. Ці звуки називають також м'якими і пом'якшеними.

ПАЛАТА́ЛЬНИЙ ЗВУК, палата́льный звук. Приголосний, що утворюється піднесенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. В українській мові палатальним (м'яким) є звук [j], для якого середньоязикова артикуляція є основною.

ПАЛЕОАЗІА́ТСЬКІ МО́ВИ, палеоазиа́тские языки́. Умовна назва невеликих мовних сімей (груп) та генетично ізольованих мов нечисленних народів Північного і Північно-Східного Сибіру та полярної частини Північної Аме-

рики. Сучасні палеоазіатські мови включають дві мовні сім'ї (групи): чукотсько-камчатську (чукотська, коряцька, алюторська, керецька і ітельменська мови) та ескімосько-алеутську (ескімоська й алеутська мови),а також три мови, що стоять ізольовано (кетська, юкагірська й нівхська). Неоднорідні за походженням, палеоазіатські мови мають відмінності і в типології. Усі ці мови аглютинативні, але в одних аглютинація — суфіксальна, в других — суфіксально-префіксальна, а в третіх — ще й інфіксальна. Деякі палеоазіатські мови — інкорпоруючі, окремі з них мають ергативну конструкцію речень.

ПАЛЕОГРА́ФІЯ, палеогра́фия (від гр. palaios — старовинний, давній і graphō — пишу). Допоміжна історико-філологічна дисципліна, що вивчає історію письма, закономірності розвитку його графічних форм та характерні особливості на основі стародавніх писемних пам'яток. Основним завданням палеографії є безпомилкове прочитання стародавніх текстів, встановлення дати, авторства й походження рукописів, підтвердження правдивості текстів, виявлення підробок тощо. Палеографія вивчає також оздоблення рукописів і написів (зокрема, орнаменти і мініатюри), досліджує матеріали, на яких записано текст (пергамент, тканина, береста, папір і водяні знаки на ньому), знаряддя писання, оправу, формат та ін. Окрема галузь палеографії вивчає графіку системи тайнопису (криптографії). Загальної палеографії не існує, бо немає загальних законів розвитку письма, а тому виділяють грецьку палеографію, латинську, арабську, слов'янокириличну, українську, російську та ін.

ПАЛІНДРО́М, палиндро́м (від гр. palindromos — той, що вертається). Слово, словосполучення чи фраза, які мають однакові звучання і значення при читанні їх зліва направо і справа наліво. Наприклад: *корок, зараз; Он пел о киле великолепно, о лесе — весело.* (М. І. Ладигін.)

ПАРАДИ́ГМА, паради́гма (від гр. paradeigma — приклад, взірець). Система форм словозміни окремого слова (або групи слів), що відображає видозміну слова за властивими йому граматичними категоріями (наприклад, для іменника — за числом і відмінком, для дієслова — за особою, часом, способом та ін.); зразок, схема словозміни. **Парадигма** — це вся сукупність форм слів, що утворюють лексему. Парадигма — закритий ряд форм, який характеризується лексичною тотожністю основи, що дає змогу зображувати її у вигляді таблиці закінчень. Парадигми більшості змінних слів досить складні. Вони часом об'єд-

нують кілька груп форм, що в свою чергу складають часткові парадигми (підпарадигми). Наприклад, часткові парадигми складають словоформи іменників однини і множини, прикметників жіночого і чоловічого роду однини та ін. **Парадигма повна** — це сукупність усіх форм слова, усіх його часткових парадигм. Повна парадигма протиставляється і частковій і неповній. **Парадигма неповна** — це парадигма, в якій немає або однієї з окремих парадигм, характерних для певного класу слів, або однієї чи кількох форм слів, що традиційно не вживаються, не утворюються. Наприклад, збірні іменники не мають парадигми відмінкових форм множини, а безособові дієслова не мають форм 1-ї і 2-ї особи. В парадигмі виділяється початкова (висхідна) форма, яка подає лексему в словниках і описах. У парадигмі іменників такою формою є називний відмінок однини, в парадигмі прикметників — називний відмінок однини чоловічого роду, в парадигмі дієслова — інфінітив.

У синтаксисі розглядаються парадигми синтаксичних конструкцій, регулярні модифікації однієї синтаксичної моделі і трансформації однієї моделі в іншу. Наприклад, парадигма простого речення об'єднує модально-часові варіанти: *дитина спить, дитина спала, дитина буде спати (спатиме), дитина спала б, дитина нехай спить.*

ПАРАДИГМА́ТИКА, парадигма́тика. 1. Вчення про будову і структуру парадигм, їх класифікацію.

2. Галузь граматики, яка вивчає наявні в мові парадигматичні об'єднання і принципи їх організації: у морфології — розділ про сукупність парадигм, які характеризують змінні частини мови або їх розряди; у синтаксисі — розділ про систему форм речень і словосполучень.

3. Система парадигм.

ПАРАДИГМАТИ́ЧНИЙ, парадигмати́ческий. Прикм. до **парадигма** і **парадигматика.** П а р а д и г м а т и ч н а с т р у к т у р а м о в и. Парадигматичні класи слів — частини мови. П а р а д и г м а т и ч н і в і д н о ш е н н я.

ПАРАЛЕЛІ́ЗМ, параллели́зм (від гр. parallēlismos — зіставлення, порівняння). Тотожне чи подібне розташування мовних елементів, однакове розташування подібних членів речення в двох чи більше сусідніх реченнях, у межах віршованої строфи чи невеликого за обсягом уривку прози, які створюють поетичну фігуру. Наприклад: *Понад ставом увечері Хитається очерет. Дожидає мати сина До досвіта вечерять. Понад ставом увечері Шепочеться осока, Дожидає в темнім гаї Дівчинонька козака.*(Т. Шевченко.) Крім прямого паралелізму, буває ще паралелізм запереч-

ний, що побудований на заперечному зіставленні. Наприклад: *То не сива зозуля кувала, Не дрібна птиця щебетала, не у борі сосна шуміла,— то бідна вдова у своєму домі — в своїми дітьми гомоніла.* (Народна дума.)

ПАРАЛЕ́ЛЬНА СУПІДРЯ́ДНІСТЬ, паралле́льное соподчине́ние див. **супідрядність.**

ПАРАЛЕ́ЛЬНЕ ЧЕРГУВА́ННЯ, паралле́льное чередова́ние див. **чергування.**

ПАРАЛЕ́ЛЬНІ СИНТАКСИ́ЧНІ КОНСТРУ́КЦІЇ, паралле́льные синтакси́ческие констру́кции. Синтаксичні конструкції, які близькі за значеннями, але виражені різними синтаксичними одиницями. Поширеними паралельними синтаксичними конструкціями є підрядні речення і члени простого речення, найчастіше — відокремлені звороти. Це, зокрема, підрядні означальні речення і дієприкметникові звороти та підрядні обставинні речення і дієприслівникові звороти або прості речення з однорідними присудками. Наприклад: *У Миколи був цілий склад зброї, що зібрав її на полі бою, украв у німців і мадярів* (Ю. Яновський.) і *У Миколи був цілий склад зброї, зібраної на полі бою, украденої у німців і мадярів. Широке пшеничне поле, витолочене танками, грузовиками та самоходами, мабуть, ніколи не забудеться* (П. Оровецький.) *і Широке пшеничне поле, яке витолочили танки, грузовики та самоходи, ніколи не забудеться. Колона, перевалівши кряж, почала спускатися вниз.* (О. Гончар.)— *Колона почала спускатися вниз після того, як перевалила кряж* і *Колона перевалила кряж і почала спускатися вниз.* Паралельні синтаксичні конструкції відрізняються одна від одної смисловими відтінками, стилістичним забарвленням і сферою використання. Підрядні речення мають більше змістове навантаження, бо вони утворюють предикативну одиницю в складному реченні, а відокремлені звороти виступають у функції членів простого речення. Відокремлені звороти частіше вживаються в книжних стилях, а підрядні речення становлять собою нейтральні, міжстильові конструкції.

ПАРАЛІНГВІ́СТИКА, паралингви́стика (від гр. para — біля, коло, рядом і *лінгвістика*). Розділ мовознавства, який вивчає різні допоміжні звукові засоби, що супроводжують мовлення: гучність, діапазон модуляції голосу, специфічне експресивно-емоційне забарвлення тощо, а також жести, міміку, ситуацію мовлення та інші фактори, що супроводять мовне спілкування і беруть участь у передачі інформації. Ці засоби супроводять мовлення, але не належать до мови, утворюючи знакові системи допоміж-

ного значення. Сюди відносять і паралінгвістичну графіку (варіанти шрифтового оформлення тексту, фарб друку тощо).

ПАРАТАКСИС, **паратаксис** (гр. parataxis — розміщення поруч). Сурядність речень; вираження синтаксичних відношень незалежності одного елемента від іншого.

ПАРНІ ДІЄСЛОВА, **парные глаголы.** Дієслова, які утворюють корелятивну видову пару: *давати — дати, кінчати — кінчити, єднати — з'єднати, питати — спитати, говорити — сказати.*

ПАРНІ ПРИГОЛОСНІ, **парные согласные.** Приголосні звуки, співвідносні за дзвінкістю — глухістю [б — п], [д — т], [д' — т'], [з — с], [з' — с'], [ж — ш], [дз — ц], [дз' — ц'], [дж — ч], [ґ — к], [г — х]; за твердістю — м'якістю [д] — [д'], [т] — [т'], [з] — [з'], [с] — [с'], [дз] — [дз'], [ц] — [ц'], [н] — [н'], [л] — [л'], [р] — [р'].

ПАРНІ СПОЛУЧНИКИ, **парные союзы** див. **сполучник.**

ПАРОНІМИ, **паронимы** (від гр. para — біля, коло, рядом і onyma — ім'я). Однокореневі слова, які подібні за структурою і вимовою, належать до однієї частини мови чи мають спільні граматичні ознаки, але різняться за своїм значенням: *геройський — героїчний, інтелігентний — інтелігентський, здравиця — здравниця, суперечка — суперечність, криваво — кровно.* Проте термін «пароніми» в мовознавчій літературі використовується і в широкому значенні. Тоді до паронімів відносять слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням: *линути — ринути, шукати — ошукати, бучний — гучний, привабливий — принадливий, воля — доля, промінь — пломінь, густо — пусто, ревно — кревно.* Як стилістичний засіб мови пароніми підсилюють виразність думки, використовуються для створення гри слів, каламбурів, забезпечують музичність тексту. Напр.: *Шкода, Марино, перебулих літ!Приснилися, проснилися і зникли.* (М. Рильський).

ПАРОНОМАЗІЯ, **парономазия** (від гр. para — біля, коло, рядом і onomazo — називаю). Стилістична фігура мови, побудована на комічному або образному зближенні співзвучних слів. Наприклад: *— Бачиш, Йоно, Померанію? — Де? — Йона довірливо зазирає в карту. — Ось вона, кругом. — Де фашизм, там йому й помиранія!* (О. Гончар.) *Будеш солодким — розклюють, будеш гірким — розплюють.* (Народна творчість.)

ПАРТИТИВНИЙ, **партитивный** [від лат. pars (partis) — частина]. Який має кількісно-розділове значення.

Партитивне значення має родовий відмінок у словосполученнях типу *випити води, купити хліба, нарвати трави.*

ПАРЦЕЛЯЦІЯ, парцелляция (від фр. parceller — поділяти на дрібні частини). Таке членування речення, при якому зміст висловлення розкривається не в одній, а в двох чи кількох інтонаційно-смислових мовних одиницях, розташованих одна за одною після розділової паузи. Наприклад: *Я вам руку перев'яжу. Сорочкою* (М. Стельмах.); *Добро народне охороняємо. Від усяких несподіванок* (А. Головко.); *Ми вислухаємо всіх. Терпляче і уважно.* (П. Загребельний.)

ПАСИВНИЙ, пассивный (іт. passivo, від лат. passivus — недіяльний). 1. Який відноситься до пасивного стану, характеризується ознаками і властивостями пасивного стану, входить у парадигму пасивного стану. **Пасивний дієприкметник** див. **дієприкметник. Пасивний стан** див. **стан.**

2. Який має у своєму складі форму пасивного стану; в якому підмет означає не діяча, а об'єкт дії, вираженої присудком. П а с и в н а ф о р м а. **Пасивний зворот** — синтаксична конструкція, в якій діюча особа чи предмет (суб'єкт дії) виражається непрямим додатком у формі орудного відмінка при дієслові пасивного стану чи пасивному дієприкметнику, а підметом виражається фактичний об'єкт дії: *Фабрика будується робітниками; Робота виконана учнями.*

3. Зрозумілий, знайомий, але такий, що не використовується в процесі мовного спілкування. П а с и в н и й с л о в н и к о в и й ф о н д. **Пасивний словник** — запас слів у певного носія мови, значення яких він розуміє, але сам їх не вживає у звичайному мовному спілкуванні. Багато слів пасивного словника тільки тоді виникають в свідомості, коли їх доводиться читати або чути від інших. До пасивного словника відносяться здебільшого слова спеціального вжитку, діалектизми, архаїзми, багато запозичень тощо.

ПАТРОНІМ, патроним [від гр. pater (patros) — батько і onyma — ім'я). Власне ім'я, утворене від імені або прізвища батька.

ПАТРОНІМІЯ, патронимия. Утворення власного імені від імені чи прізвища батька.

ПАУЗА, пауза (лат. pausa, від гр. pausis — припинення). Зупинка в мовленні. Пауза є одним з елементів інтонації, що бере участь у звуковій організації речення та його складових частин, головним чином у його членуванні, у виділенні відокремлених членів тощо. Паузи зумов-

люються різними причинами і виконують різні функції. Паузи використовуються як засіб змістового й емоційного виділення слів чи синтагм. **Пауза несинтаксична** — зупинка в мовленні, яка зумовлена фізіологічними або психологічними причинами і не виражає синтаксичних відношень між складовими частинами речення. **Пауза синтаксична** — пауза, яка виражає певні синтаксичні відношення між частинами речення, що розділяються зупинками голосу. **Пауза єднальна** — пауза між однорідними членами речення при безсполучниковому їх зв'язку (або при зв'язку їх повторюваним сполучником) і між частинами безсполучникових складних речень з однотипними частинами: *Тут на Москву, на Бухарест, на Прагу шумливі пролітають літаки вдень і вночі.* (М. Рильський.) *Сонце сховалось за зелені хмари, з полудня вітер повіяв, зробилась одлига.* (П. Мирний.) Єднальна пауза виконує таку ж функцію, як сурядні єднальні сполучники. **Пауза попереджувальна** — яка служить попередженням про роз'яснення висловлення наступною частиною речення (на письмі вона позначається двокрапкою). Таку паузу маємо після узагальнюючих слів перед однорідними членами речення і в безсполучникових складних реченнях, друга частина яких пояснює, конкретизуючи доповнює першу частину: *А наше — все круг нас: і води, й дерева, і переплески хвиль, і хмари з синьої прозорчастої криги.* (М. Рильський.) *Пархоменко радів, що йому випало таке щастя: він побачить товариша Леніна.* (П. Панч.) **Пауза розділова** — це пауза кінця речення і пауза, що відділяє одну від одної синтаксичні одиниці: *Вітер налетів несподівано. З неймовірною швидкістю запінились хвилі. Раптовий шторм нагадував грім з ясного неба.* (М. Трублаїні.) *Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, кидала на берег тонке мереживо піни.* (М. Коцюбинський.) **Пауза присудка** — яка виражає предикативний зв'язок, зокрема перед іменним складеним присудком.

ПЕЙОРАТИВНИЙ, пейоративный (від лат. pejor — поганий, нікчемний, лайливий). 1. Який містить у собі негативну емоційно-експресивну оцінку. Пейоративні слова. Наприклад: *базікало, багнюка, волоцюга, вовчище.*

2. Який надає слову негативного забарвлення. Пейоративні суфікси. Наприклад: *-ищ- (вітрище), -иськ- (вовчисько), -ань (здоровань)* та ін.

ПЕРВИННИЙ, первичный. Непохідний, первісний. **Первинний вигук** див. **вигук.** П е р в и н н и й п р и й м е н н и к. **Первинний афікс** — афікс, який приєднується безпосередньо до кореня.

ПЕРЕ́ДНІЙ, пере́дний. Який артикулюється в передній частині ротової порожнини. **Передні голосні** — голосні звуки переднього ряду, при вимові яких найбільш наближується до піднебіння передня частина спинки язика, що близька до його кінчика. **Передній ряд** — місце підняття передньої частини спинки язика до піднебіння в процесі вимови відповідних голосних звуків.

ПЕРЕДНЬОЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ, переднеязы́чные согла́сные. Приголосні звуки, активним органом при творенні яких виступає передня спинка язика разом з кінчиком язика. Коли з пасивним мовним органом зближується тільки кінчик язика, утворюються передньоязикові апікальні звуки [л], [л'], а коли зближується передня спинка без кінчика,— дорсальні приголосні ([д], [т], [з], [с], [н]).

ПЕРЕ́КЛАД, перево́д. Передача змісту усного висловлювання чи писемного тексту засобами іншої мови. **Переклад дослівний** — переклад іншомовного тексту іншою мовою шляхом механічної підстановки на місце іншомовних слів їх еквівалентів з мови, на яку здійснюється переклад, при збереженні чужомовної конструкції. **Переклад вільний** — передача загального змісту іншомовного тексту без збереження деталей і емоційно-експресивних відтінків. **Переклад художній** — вид літературної творчості, в процесі якої твір, написаний однією мовою, відтворюється іншою з настановою на збереження тонкощів змісту, образної системи, виразових засобів оригіналу.

ПЕРЕКЛАДНИ́Й СЛОВНИ́К, переводно́й слова́рь див. **словник.**

ПЕРЕНО́С СЛО́ВА, перено́с сло́ва. Членування слова на письмі за певними правилами з тим, щоб, коли слово не вміщається в рядку, одну частину залишити, а іншу написати на початку другого рядка. При поділі слова для переносу необхідно дотримуватися таких закономірностей: а) зберігати поділ слів на склади (*ворота, воро-та,* а не *вор-ота);* б) не рекомендується розривати, порушуючи складоподіл, значущі частини слова і руйнувати морфологічну будову (*при-дбати, не-скінчений, ново-твір,* а не *прид-бати, нес-кінчений, новот-вір*). Виходячи з цих закономірностей в українському правописі розроблена система правил переносу частин слів.

ПЕРЕНО́СНЕ ЗНА́ЧЕННЯ, перено́сное значе́ние див. **значення.**

ПЕРЕРО́ЗКЛАД, переразложе́ние. Один з видів історичних змін морфологічної будови слова, який полягає в

переміщенні меж між морфемами в складі слова. У сучасній українській мові в формах *рукам, руками, руках* виділяються закінчення *-ам, -ами, -ах* при основі *рук-*, але в давньоруській мові *-а-* належало до основи і закінченнями були морфеми *-мъ, -ми, -хъ*. У слові *внутрішній* в українській мові виділяється префікс *в-* і корінь *-нутр-* (пор. *нутро, нутрощі*), а в давньоруській мові існували корінь *-утр-* (пор.: *утроба, утробний*) і прийменник — префікс *вън-*, кінцевий приголосний якого приєднався до кореневої морфеми. Перерозклад стався в словах *дар, жир*, які історично утворилися з допомогою суфікса *-р* від дієслів *дати, жити*. Слово *республіка* в українській мові сприймається як однокореневе, хоч у латинській мові воно утворилося від двох слів (res — справа і publicus — суспільний, всенародний). Наслідком морфологічного перерозкладу слів можуть бути нові корені, нові закінчення, нові суфікси, нові префікси.

ПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА, перехóдные глагóлы. Перехідні дієслова називають дію, яка спрямована на об'єкт, виражений знахідним відмінком іменника без прийменника або іншими частинами мови, вжитими в значенні іменника: *помити підлогу, васклити вікно, посадити дерево.* До перехідних дієслів належать також дієслова мислення і мовлення, переживання, почуттєвих сприймань, відношення тощо: *говорити правду, розповісти сон, почути пісню, відчувати радість, терпіти біль, любити людину, ненавидіти ворога.* Об'єкт дії при перехідному дієслові може бути виражений формою родового відмінка іменника без прийменника, коли дієслово має при собі заперечення *не*, або дія, виражена дієсловом, переходить не на весь предмет, а на його частину: *не бачив моря, не одержав телеграми; випив води, купив яблук.* Проте перехідні дієслова можуть керувати родовим відмінком і поза умовами заперечення, зокрема це стосується дієслів, при яких можуть вживатися і знахідний і родовий відмінок іменника (*пишу лист, пишу листа*), а також дієслів, у яких поєднується значення досягнення результату із значенням кількості (*нарвати квітів, накупити книг*). І навпаки, знахідний відмінок може залишатися і тоді, коли дія заперечується: *І неситий не виоре на дні моря поле.* (Т. Шевченко.) Бувають випадки, коли багатозначні дієслова в одних значеннях перехідні, а в інших — неперехідні. Наприклад, дієслово *читати* в значенні «сприймати написане» — перехідне (*читати журнал*), а в значенні «вміти сприймати написане, займа-

тися читанням» — неперехідне (*Хлопчик уже читав. Він сидить і читає*).

ПЕРЕХІДНІСТЬ, перехо́дность. Лексико-синтаксична властивість дієслова, яка показує, що дія дієслова спрямована на об'єкт, виражений додатком у знахідному відмінку без прийменника (*будувати школу, одягати дитину*), а при наявності заперечення і при поширенні дії на частину об'єкта — родовим відмінком (*не читати газети, купити хліба*). Категорія перехідності — неперехідності пов'язана з семантикою слова. Вона властива особовим формам дієслова, дієприкметникам і дієприслівникам, інфінітиву.

ПЕРИФРА́З, перифра́за, перифра́з, перифра́за. (гр. periphrasis — описовий вираз). Описовий зворот мови, або стилістична фігура, троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу, шляхом підкреслення якоїсь особливості, якості, істотних у певному контексті чи ситуації. Наприклад: *колиска революції — Ленінград; Великий Кобзар — Т. Г. Шевченко; споборники святої волі — революціонери* (Т. Шевченко.); *цар звірів — лев, королева полів — кукурудза, коричнева чума — фашизм*. Перифраз — це переносне, описово образне найменування, що завжди несе в собі певну оцінку, допомагає яскравості, виразності зображення. Використовуються перифрази в художній літературі, публіцистиці і розмовному мовленні.

ПЕРІОД, пери́од (гр. periodos — кружний шлях, обертання). Значно поширене просте або багаточленне складне речення, що характеризується єдністю теми, вичерпною повнотою змісту і гармонійністю синтаксичної структури. За своєю будовою період не становить окремого структурного типу речення, це лише різновид простого або складного (складносурядного, складнопідрядного чи безсполучникового) речення. За будовою та інтонаційним оформленням період поділяється на дві частини: попередню і заключну. Перша частина вимовляється з поступово наростаючим підвищенням голосу і тому називається підвищенням (протазис), потім, після паузи, голос помітно знижується, і друга частина, заключна, називається зниженням (аподозис). Ці дві частини називаються членами періоду. Кінець першої частини, де голос досягає найбільшого підвищення, становить вершину періоду. Члени періоду найчастіше будуються за принципом паралелізму: в них звичайно повторюється порядок слів, видо-часові форми дієслів-присудків. Смислові відношення між частинами періоду, як і між компонентами складного речення, можуть бути різними.

У зв'язку з цим періоди можуть бути темпоральні (часові), причиново-наслідкові, умовні, означальні, допустові, протиставні, порівняльні тощо. Періоди вживаються найчастіше у мові художніх та публіцистичних творів.

ПЕРСОНІФІКА́ЦІЯ, персонификáция (від лат. persona — особа і facio — роблю). Стилістичний прийом, троп, для якого характерне перенесення ознак і властивостей людини (чи живої істоти) на неживі предмети, явища та абстрактні поняття. Наприклад: *Навшпиньках підійшов вечір, засвітив зорі, послав на травах тумани і, на уста поклавши палець, ліг.* (П. Тичина.)

ПЕРФЕ́КТ, перфéкт (лат. perfectus — завершений). Дієслівна форма в індоєвропейських мовах, зокрема в давньоруській, що означала закінчену дію в минулому, результат якої наявний і в момент мовлення: *ѥсмь пришьлъ.* Перфект утворювався поєднанням невідмінюваного активного дієприкметника минулого часу на *-л-* з допоміжним дієсловом *быти* в теперішньому часі. У сучасних східнослов'янських мовах від перфекта залишилась тільки друга частина — дієприкметник на *-л-*, яка стала простою формою минулого часу. У сучасних західноєвропейських мовах існує перфект у значенні форми минулого результативного часу.

ПЕРФЕКТИВА́ЦІЯ, перфективáция. Утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів і суфіксів: *класти — покласти, робити — зробити, писати — написати, моргати — моргнути, кричати — крикнути.*

ПЕ́РША ОСО́БА, пéрвое лицó див. **особа.**

ПЕ́РША ВІДМІ́НА, пéрвое склонéние див. **відміна.**

ПЕ́РША ПАЛАТАЛІЗА́ЦІЯ, пéрвая палатализáция див. **палаталізація.**

ПИСЕ́МНІСТЬ, пúсьменность. 1. Система графічних знаків, які вживаються для передачі мови на письмі.

2. Сукупність писемних пам'яток якої-небудь епохи. Давньоруська писемність.

ПИСЬМО́, письмó. Система умовних графічних знаків, за допомогою яких фіксується усна мова для закріплення інформації в часі й передачі її на відстані. Письмо є вторинним, додатковим щодо усної мови і виникло як засіб її фіксації. Система письма характеризується постійним складом знаків, причому кожний знак передає або ціле слово, або послідовність звуків, або окремий звук. За характером передачі знаками елементів мовлення здійснюється класифікація типів письма (ідеографічне, словесно-

складове, власне силабічне й алфавітне, або звукове). **Письмо алфавітне (звукове, буквено-звукове)** — тип письма, в якому графічний знак (літера) позначає окремий звук мови або фонему. Звукове письмо виникло на основі складового, силабічного. Зараз використовуються такі алфавітні системи: латинська, слов'янська (кирилична), арабська — найпоширеніші, а також вірменська, грецька, грузинська, єврейська. **Письмо ідеографічне** (від гр. idea — образ, поняття і graphō — пишу), або **ієрогліфічне** (від гр. hierós — священний, glyphó — різьблене зображення),— тип письма, в якому графічний знак (ідеограма, ієрогліф) у вигляді малюнка предмета чи умовного зображення передає значення слова в будь-якій граматичній формі. Ідеографічний характер має система сучасного китайського письма. **Письмо консонантне** — система письма, в якій користуються графічними знаками тільки для позначення приголосних фонем. **Письмо піктографічне** (від лат. pictus — розмальований і гр. graphō — пишу), або малюнкове,— тип письма, в якому за допомогою малюнків, зорових образів, фігур, схем (піктограм) передаються повідомлення певного змісту безвідносно до того, як цей зміст виражається у мові. На основі піктографічного письма склалося ідеографічне. Як допоміжний засіб спілкування піктографічне письмо застосовується й тепер, наприклад система дорожніх знаків, реклама тощо. **Письмо складове, або силабічне** (гр. syllabikos, від syllabē — звукосполучення, склад),— тип письма, в якому графічні знаки (силабограми, силабіки) служать для передачі сполучення фонем, що утворюють склад. Складове письмо виникло з ідеографічного. Воно поширене в Японії (системи катакана й хірагана), Кореї, Індії.

ПИТА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ, вопросительное предложе́ние. Речення, в якому міститься питання, виражене за допомогою питальних слів (займенників, прислівників), питальних часток або питальної інтонації. Мета питальних речень: а) одержати нову інформацію щодо предмета думки, з'ясувати вірогідність чи невірогідність окремого моменту думки; б) встановити реальність чи нереальність основного змісту речення чи уточнити окремі компоненти змісту. У зв'язку з цим розрізняються речення прямої з'ясовуючої питальності: *Хто ви? Як ви звтесь? Як живете, по якій ступаєте путі?* (М. Рильський.); речення прямої уточнюючої питальності: *Хіба ви і в грозу літаєте?* (О. Гончар.) Ці два види питальних речень становлять власне питальні речення. Речення непрямої питальності в формі запитання

можуть виражати ствердження, наприклад: *Чиї руки не простягнуться до тебе?* (Ю. Яновський.), або категоричне заперечення: *Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?* (О. Гончар.) Речення непрямої питальності становлять собою риторичні питання. У формі питального речення може виражатися спонукання до дії: *Чому з тобою нам не поєднати дружбу?* (Л. Глібов.) Такі речення називаються питально-спонукальними. За наявністю чи відсутністю у реченні питальних займенників чи прислівників розрізняються питальні речення займенникові (це речення з'ясовуючої питальності) і незайменникові (це речення уточнюючої питальності). У мовленні питальні речення виконують різні функції: служать власне питанням, підкреслюють необхідну думку, висловлюють припущення, передають емоційний відгук на ситуацію та ін.

ПИТАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ, вопросительные местоимéния див. **займенник.**

ПИТАЛЬНІ ЧАСТКИ, вопросительные частúцы див. **частки.**

ПІВУСТАВ, полуустáв. Один з типів почерків слов'яно-руських рукописів, який склався на початку XIV ст. на основі уставного письма. Від уставу відрізняється меншою чіткістю в написанні літер, ширшим застосуванням скорочень. Півустав дрібніший і часто має похилість управо. Півустав був покладений в основу друкарського шрифту перших друкованих книг у Білорусії, Росії і на Україні.

ПІДМЕТ, подлежáщее. Головний член двоскладного речення, що виражає предмет думки, ознака якого розкривається присудком. Підмет перебуває з присудком у двобічному (предикативному) зв'язку і пов'язується способом координації. Морфологізованою формою вираження підмета є називний відмінок іменника: *Перший грім з «Аврори» весну народну возвістив.* (М. Рильський.) Підмет виражається також: 1) займенниками: *Я найщасливіший у світі: я комунізму будівник.* (М. Нагнибіда.) *Хто серця чистого добро злобою чорною поборе?* (М. Рильський.) *Так ніхто не кохав* (В. Сосюра.); 2) кількісними, збірними і порядковими числівниками: *І на піску лежать передо мною в своїй крові безсмертні двадцять шість.* (В. Сосюра.) *Трапом зійшло до шлюпки ще двоє...* (Ю. Яновський.) *Сьома всміхнулась крізь сльози і мовила щиро...* (Л. Українка.); 3) субстантивованими словами з різних частин мови: *Визволені не можуть забути своїх визволителів.* (О. Гончар.) *Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози на плакучій березі, і змивало*

мою втому (М. Коцюбинський.); 4) інфінітивом: *Першою думкою в Остапа було тікати.* (М. Коцюбинський.) Підмет, виражений одним словом, називається простим. Підмет, виражений словосполученням, утвореним з двох або кількох повнозначних слів, називається складеним. Такими можуть бути: 1) нерозкладені термінологічні словосполучення іменного типу *(Біла Церква, Чорне море, аналітична геометрія): Жовтнева соціалістична революція несла селу прапор колективізації* (О. Довженко.); 2) сполучення кількісного числівника, неозначено-кількісного слова або іменника, що має значення сукупності, з іменником: *Чорними клубками, вгинаючись, на нього котились чотири постаті.* (М. Стельмах.) *Потім виїхали на арену одразу четверо вершників, стоячи в сідлах.* (З. Тулуб.) *Справді, кілька машин під'їхало до хати.* (О. Довженко.) *Велика зграя журавлів кружляла невисоко і плавно над землею.* (М. Рильський.) Для вираження приблизної кількості предметів при предметно-кількісних сполученнях уживаються прийменники *біля, близько, до, понад,* і тоді складений підмет виражається словосполученням, у складі якого немає жодного слова в називному відмінку: *На перший погляд йому, може, літ до двадцяти добиралося* (П. Мирний.); 3) сполучення іменника (або субстантивованого слова у називному відмінку) з іменником (або субстантивованим словом) в орудному відмінку з прийменником *з: Серпень з вереснем стискають один одному правиці* (М. Рильський.); 4) сполучення неозначеного займенника з прикметником: ...*У цій мовчанці народжувалось щось тривожне й велике.* (М. Стельмах.)

ПІДНЯТТЯ́, подъём. Ступінь піднесення спинки язика до піднебіння при творенні голосних звуків, що зумовлює якість звуків і тому є однією з основ їх класифікації. За ступенем піднесення, тобто залежно від руху язика по вертикалі щодо піднебіння, розрізняються голосні високого, середнього і низького підняття. Голосними високого підняття в українській мові є звуки [і], [и], [у], середнього — [е], [о], низького — [а].

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ, прида́точное предложе́ние. Синтаксично залежна предикативна частина складнопідрядного речення, яка повністю або тільки частково зберігає структурні ознаки простого речення і граматично підпорядковується головному реченню. В теоретичних працях термін «підрядне речення» часто замінюється терміном «підрядна частина», а термін «головне речення» — терміном «головна частина складнопідрядного речення», щоб одним

і тим самим терміном «речення» не називати складнопідрядне речення в цілому і його окремі складові частини. Підрядне речення може відноситись до окремого члена головного речення: *Я той, хто хліб, а не полову сіє* (М. Стельмах.); до головного речення в цілому: *Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо* (М. Рильський.); до звертання, вставного чи вставленого слова або словосполучення: *Благословенні ви, брати, що в сяйві дружби і свободи йдете до спільної мети, на ясні зорі й тихі води.* (М. Рильський.) Підрядне речення може відноситись до двох головних речень в цілому: *Земля затрусилася, ворог закляк, як впав на колону вогненний літак.* (М. Бажан.) *Я вірю в ті гори, я вірю в ту силу, бо серцем я їх відчуваю.* (Леся Українка.) Смислові й граматичні зв'язки між головною і підрядною частинами виражаються за допомогою підрядних сполучників, сполучних слів, порядку розташування частин складнопідрядного речення (головного і підрядного речень), співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів-присудків.

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ДОДАТКО́ВЕ, прида́точное предложе́ние дополни́тельное. Підрядне речення, що виступає в функції об'єктного визначника при дієслові, прикметнику, віддієслівному іменнику, прислівнику або ж конкретизує додаток головного речення, виражений займенником. Отже, підрядне додаткове речення в структурі складного речення займає місце прямого або непрямого додатка. Підрядні додаткові речення пов'язуються з головним реченням сполучниками *що, щоб, ніби (нібито), як, чи, мов, немов,* сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки, наскільки, де, куди, звідки, коли, як, чому, навіщо.* Наприклад: *І тільки б знати, що не марно в світі цім топтав дорогу, сиву од століть.* (Б. Олійник.) *Михалко все уявляв, як вони з батьком орють колгоспне поле.* (Є. Гуцало.) *Світять всім, хто хоче вільно жити, безсмертні зорі древнього Кремля.* (В. Сосюра.) *Вона йшла попереду і не бачила, скільки народу йде за нею.* (П. Вершигора.) У головному реченні сполучникам і сполучним словам можуть відповідати вказівні слова-займенники *той, всякий, кожний, все, всі* (у непрямих відмінках). Наприклад: *Що нам скаже партія, те й зробимо на землі своїй святій радянській.* (П. Тичина.) *Я хочу щастя всім, хто крізь ночі любов до Вітчизни проніс.* (В. Сосюра.) Підрядними додатковими реченнями виражається також непряме питання. Речення з таким значенням можуть з'єднуватися з головним реченням часткою *чи: Пораючись по хаті, Олена частенько*

позирала, чи не прокинулися діти. (Г. Тютюнник.) Підрядне додаткове речення може стояти перед головним, після головного і в середині головного речення. Див. **підрядне з'ясувальне речення.**

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ДОПУСТО́ВЕ, прида́точное предложе́ние уступи́тельное. Підрядне речення, що вказує на умови, незважаючи на які або всупереч яким відбувається дія, виражена в головному реченні. Підрядні допустові речення відносяться до головного речення в цілому. З головним реченням вони пов'язуються сполучниками *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, правда, незважаючи на те що;* сполучними словами, ускладненими часткою *не: як не, скільки не, куди не, звідки не, хто не, що не, який не, де не, коли не.* Підрядне допустове може стояти перед головним реченням, після головного і в середині головного речення: *Нехай вітри чи люті грози,— не похитнеться добра кладка.* (П. Воронько.) *Сонця ще не було видно, хоч далекі шпилі вже рожевіли.* (М. Коцюбинський.) *Дмитро, дарма що став ширшим у плечах і наче побільшав на зріст, легко зіскочив на цю пругку землю.* (М. Стельмах.) Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головним, на початку головного здебільшого вживаються протиставні сполучники *а, та, але, зате, проте, однак, все ж: Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім.* (П. Панч.) *Хай слово мовлено інакше, та суть в нім наша зостається.* (П. Тичина.) Якщо допустовий сполучник ускладнюється часткою *би (б),* то підрядне речення набуває умовно-допустового значення: *Ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати.* (О. Гончар.)

ПІДРЯ́ДНЕ З'ЯСУВА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ, прида́точное изъясни́тельное предложе́ние. Підрядне речення, що поширює, пояснює одне із слів (словосполучень) головної частини, до якої воно відноситься. Головна частина, таким чином, граматично й лексично незакінчена (пояснюване слово інформативно недостатнє) і потребує свого поширення, пояснення, що й реалізується підрядним з'ясувальним реченням: *У ті кілька днів я зрозумів, що не тільки хоробрістю і відвагою воюють люди, а й завзяттям.* (П. Вершигора.). Підрядне з'ясувальне речення пояснює слова (дієслова, прикметники, предикативи, іменники), які означають процес мовлення, сприйняття, думку, різні почуття і внутрішній стан, а також слова із значенням буття, початку і кінця дії, наприклад: *говорити, розповідати, повідомляти, писати, бачити, чути, здаватися, дізнатися, думати, розуміти, радіти, сумувати, боятися,*

бажати, питати, почати, кінчити, відомо, вигідно, небезпечно, треба, можна; згоден, задоволений, переконаний, упевнений; чутка, повідомлення, відчуття, прагнення. Часом пояснюються і деякі фразеологічні звороти: *давати слово, робити вигляд, мати на увазі, жах бере* тощо. Усі ці слова й звороти лише називають у головній частині ті чи інші процеси, стан тощо, а зміст їх розкривається підрядним з'ясувальним реченням. У підрядних з'ясувальних частинах може бути виражене об'єктне і суб'єктне значення (див. додаткові і підметові підрядні речення за традиційною класифікацією). З головним реченням підрядна з'ясувальна частина з'єднується сполучниками *що, щоб, як, ніби, наче, неначе, чи,* а також сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки.* У головній частині їм можуть відповідати співвідносні слова *той, та, те: Мільйони радянських людей ні на секунду не забували, що їх життя належить тільки рідному краєві та майбутньому людства.* (Ю. Смолич.) *Людині треба, щоб її робота залишилася після неї самої жити.* (Ю. Яновський.) *Безсмертний той, хто все своє життя за долю людства голос підійма.* (М. Бажан.) *Що нам скаже партія, те й зробимо на землі своїй радянській.* (П. Тичина.) З'ясувальна підрядна частина здебільшого йде за головною чи знаходиться всередині її, причому стоїть після слова, яке вона поширює, пояснює. Проте зустрічаються випадки із зворотним розташуванням частин. Інверсія підрядної частини підкреслює її значення, на неї падає логічний наголос: *Хто носить волю на щиті, тому народи друзі.* (Т. Масенко.)

ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ МЕТИ, придáточное предложéние цéли. Підрядне речення, що вказує на цілеспрямованість, на призначення відображеної в головному реченні дії або стану: *Повідчиняла усі кватирки і двері, щоб з хати вивітривсь дух проклятої чужини.* (М. Стельмах.) *Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці.* (М. Коцюбинський.) З головним реченням підрядне речення мети з'єднується сполучниками *щоб, аби, аби тільки,* яким у головному можуть відповідати співвідносні слова *для того, за тим, в тим, на те: Цеберко поставили зверху, щоб воно закипіло як слід.* (М. Стельмах.) *У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина.* (М. Стельмах.) *Бригада закінчувала трудовий день з тим, щоб завтра новий день продовжити з новим завзяттям.* (Ю. Яновський.).

ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ МІРИ АБО СТУПЕНЯ, при-

да́точное предложе́ние ме́ры или сте́пени. Підрядне речення, що вказує на міру чи ступінь виявлення дії головного речення або на ступінь вияву ознаки, вираженої прикметником, прислівником або іменником у головному реченні. Підрядні речення міри або ступеня з'єднуються з головним реченням сполучниками *що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе,* сполучними словами *скільки, наскільки,* яким у головному реченні можуть відповідати співвідносні слова *так, до того, такою мірою, такий, тільки, стільки, настільки,* парним сполучником *чим — тим.* Наприклад: *Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.* (М. Коцюбинський.) *І скільки видно було, на цілі кілометри рухались і рухались колони військ, здіймаючи куряву.* (О. Гончар.) *Червоні, жовтогарячі й жовті веселчині смуги були такі ясні, неначе горіли тихим полум'ям.* (І. Нечуй-Левицький.) За характером смислових і граматичних зв'язків між головним і підрядним реченням виділяються такі групи підрядних речень міри або ступеня: 1) зіставлювальні: *Чим ближче підходив до школи, тим повільніше ставали мої кроки* (Ю. Збанацький.); 2) з відтінком наслідку: *Озимина така густа, що й перепелу не пролізти.* (О. Десняк.) *Коні були переобтяжені до того, що забрати з собою двох вбитих оленів ми все одно не могли* (В. Арсеньєв.); 3) з відтінком мети: *Режисерка від усіх вимагала змінювати голос і гриміруватися так, щоб глядачі не пізнали.* (Ю. Збанацький.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ МІ́СЦЯ, прида́точное предложе́ние ме́ста. Підрядне речення, яке характеризує дію чи стан головної частини складнопідрядного речення з погляду місця або напряму, в якому вони відбуваються. З головним реченням підрядні місця з'єднуються сполучними словами *де, куди, звідки,* яким здебільшого відповідають співвідносні *там, туди, звідти,* що виступають у ролі обставини місця головного речення: *Де кров текла козацька, трава зеленів.* (Т. Шевченко.) *Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь видно морську затоку.* (О. Гончар.) *Піти туди, куди серце кличе й обов'язок.* (М. Коцюбинський.) Підрядні речення місця виконують роль розгорнутої обставини місця, розкривають значення співвідносних сполучним словам вказівних прислівників — обставин місця в головному реченні або уточнюють обставину місця головного речення, виражену прислівником чи іменником: *Де вони проходили, ніщо не брязнуло, не тріснуло, не хруснуло.* (О. Гончар.) *Пілоти дивились донизу, туди, де димом курилась дорога орди.* (М. Бажан.)

Скрізь, куди не подивимося, колосяться дорідні хліба. (Панас Мирний.) Підрядне речення місця може стояти перед головним, після нього і в середині головного речення.

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ НАСЛІДКО́ВЕ, прида́точное предложе́ние сле́дственное. Підрядне речення, яке вказує на наслідок того, про що говориться в головній частині складнопідрядного речення. Підрядне наслідкове відноситься до головного речення в цілому і приєднується до нього нерозкладним сполучником *так що,* який не має у головному співвідносного слова. Підрядне наслідкове може стояти тільки після головного речення чи тієї його частини, яку пояснює: *Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш, не знайдеш між зеленим листям.* (М. Трублаїні.) *Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видно багато неба і зовсім не видно землі.* (Леся Українка.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ОЗНАЧА́ЛЬНЕ, прида́точное предложе́ние определи́тельное. Підрядне речення, що виступає в функції означення до якогось члена головного речення, вираженого іменником чи іншим субстантивованим словом, або конкретизує зміст означення, вираженого займенником. Підрядні означальні з'єднуються з головним реченням сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий; де, куди, звідки, коли, як;* сполучниками *що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби.* Сполучники і сполучні слова підрядних означальних речень можуть мати в головному відповідники — вказівні слова *той, такий: Люблю народ, якого силу ніхто не зломить у віках.* (П. Воронько.) *В небі ластівка мріє далека, що на крилах весну принесла.* (В. Сосюра.) *Ми знали велике озеро, де щороку гуси восени спинялися й жили тижнів зо два, а то й більше.* (Остап Вишня.) *Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина.* (Д. Павличко.) *Я шукаю такий засіб, щоб від найскладніших операцій у найскладніших умовах менше вмирало людей.* (О. Корнійчук.) *Стоять у приярках артилеристи та мінометники з таким виглядом, мовби пройшли вже в боями півсвіта і стали оце на останньому рубежі.* (О. Гончар.) Підрядне означальне речення може стояти після головного речення або в середині його, але здебільшого після того іменника, до якого воно відноситься.

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ПІДМЕТО́ВЕ, прида́точное предложе́ние подлежа́щное. Підрядне речення, яке конкретизує підмет головного речення, виражений займенником у називному відмінку (*той, та, те, ті, кожний, всякий,*

усе, усі), або виступає в ролі розгорнутого підмета при присудкові головного речення. Підрядні підметові речення з'єднуються з головними сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки* у різних відмінкових формах, сполучниками *що, як, ніби, мов, наче, неначе, де, куди, звідки, коли, як, щоб* та ін. Підрядне підметове може стояти перед головним реченням, після нього і в середині головного: *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив.* (Леся Українка.) *Що спаяне в битвах, ніколи не рветься.* (П. Усенко.) *Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища.* (М. Коцюбинський.) Див. **підрядне з'ясувальне речення.**

ПІДРЯ́ДНЕ РЕЧЕННЯ ПОРІВНЯ́ЛЬНЕ, прида́точное предложе́ние сравни́тельное. Підрядне речення, яке пояснює шляхом порівняння те, про що говориться в головному реченні. Підрядні порівняльні речення можна розглядати як різновид підрядних речень способу дії. З головним реченням підрядні порівняльні зв'язуються сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе, ніби*: *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина.* (Т. Шевченко.) *Впала роса, мов розгублені ключі під місяцем заблищали в траві.* (С. Васильченко.) Підрядні порівняльні речення треба відрізняти від порівняльних зворотів, які становлять частини простого речення і вводяться в речення тими ж сполучниками, що й підрядні порівняльні, наприклад: *Дорога йшла через байраки, переліски й левадки, вкриті білим роменом, як снігом.* (П. Панч.) *Надівши кашкета, я, ніби ненароком, заглядав у дзеркало.* (Ю. Збанацький.) *Тихо, наче од вітру, скрипнула хвіртка.* (М. Стельмах.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ПРИСУДКО́ВЕ, прида́точное предложе́ние сказу́емное. Підрядне речення, що конкретизує, розкриває зміст іменного присудка головного речення, вираженого вказівними займенниками *такий, той*. З головним реченням підрядне присудкове пов'язується сполучниками *що, як, мов, немов, наче, неначе, ніби, щоб* і сполучними словами *який, чий, котрий, що*. Підрядні присудкові речення можуть конкретизувати також значення прикметника, вжитого в головному реченні в ролі предикативного означення. Підрядні присудкові можуть стояти перед головним і після головного речення, зрідка розташовуються в середині головного: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ.* (О. Десняк.) *Які діла, така і нагорода.* (Леся Українка.) *Першим, кого він побачив, був Захар Побережний, знатний хлібороб, брига-*

дир четвертої бригади. (М. Стельмах.) Часто підрядні присудкові речення, пояснюючи присудок головного, набувають порівняльного відтінку або відтінків міри й ступеня чи наслідку: *Гора була така, що з неї спускалися цілий день.* (О. Гончар.) Див. **підрядні означальні речення.**

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ПРИЧИ́НИ, прида́точное предложе́ние причи́ны. Підрядне речення, яке вказує на причину, що викликає дію, виражену в головному реченні, або дає обгрунтування того, про що сказано в головному реченні. З головним реченням підрядні речення причини з'єднуються сполучниками *бо, щоб, затим що, скільки,* парним сполучником *а що то* та сполучними виразами типу *завдяки тому, що, в зв'язку в тим, що, в силу того, що, на тій підставі, що, в тієї причини, що, в того приводу, що* і под. Складені сполучники *тому що, тим що, через те що, затим що* можуть розчленовуватись або стояти в підрядному реченні. При розчленуванні цих сполучників на дві частини слова *тому, тим, затим, через те* входять до складу головного речення і виконують роль співвідносних слів, а підрядне з'єднується з головним сполучником *що.* Підрядні речення з сполучником *бо* завжди стоять після головного речення, інші підрядні причини можуть стояти перед головним, після головного і в середині головного речення: *Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти.* (Леся Українка.) *Мабуть, тому що село коло річки близько, таке все свіже, зелене та яре.* (Марко Вовчок.) *Був я тоді неймовірно радий тому, що знову зустрівся з другом недавнього дитинства.* (Ю. Збанацький.) *І радіє добра старість, що такі в нас юнаки.* (М. Рильський.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ СПО́СОБУ ДІЇ, прида́точное предложе́ние о́браза де́йствия. Підрядне речення, яке вказує на характер або спосіб проходження дії або стану головного речення. З головним реченням підрядні способу дії поєднуються сполучниками *як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, ніж* і сполучним словом *як.* Сполучному слову і сполучникам (за винятком сполучника *ніж*) у головному реченні може відповідати співвідносне слово *так,* що виступає в ролі обставини способу дії. Відносно головного речення підрядне способу дії може займати будь-яке місце. За значенням підрядні речення способу дії поділяються на речення: а) власне способу дії: *Хай суд іде так, як велять йому народи.* (Ю. Яновський.) *Сонце пекло, що й у ночі степ пашів.* (Ю. Яновський.); б) способу дії порівняльні: *Вишні цвіли так рясно, неначе*

вкрив їх пухнастий сніг. (Ю. Яновський.) *Як вграя над морем летить лебедина, так слава безсмертна над світом летить.* (В. Сосюра.) *І, може, заграє та кобза вільніше, ніж тихії струни мої* (Леся Українка.); в) способу дії з відтінком наслідку або мети: *І рости і діяти нам треба, щоб аж гриміло в краю в край.* (П. Тичина.) *Вода б'ється в береги, аж осока шумить і пташки вграями вриваються з очеретів.* (Леся Українка.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ СУПРОВІДНЕ (ПРИЄДНУВАЛЬНЕ), прида́точное предложе́ние сопроводи́тельное. Речення, яке містить у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого в головному реченні. Такі речення приєднуються до головної частини складного речення сполучними словами *що* (в різних відмінках з прийменниками і без прийменників), *де, куди, звідки, коли, чому, навіщо, причому, як: Сердито насуплені брови Миколи Івановича ворухнулися, від чого обличчя вмить посвітлішало.* (В. Канівець.) *Ні, він рішуче має до нас симпатію, що видно з його обличчя.* (М. Коцюбинський.) *У долині зафоркали коні, від чого Марко зупинився.* (М. Стельмах.) Деякі часто вживані приєднувальні конструкції перетворилися на стійкі звороти: *що й треба було довести, як і треба було сподіватися* тощо. Складні речення з супровідними реченнями за характером зв'язку їх складових частин наближаються до складносурядних, і приєднувальний зв'язок доцільно розглядати як особливий тип синтаксичних зв'язків між словами і словосполученнями в межах простого речення чи між частинами складного речення.

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ УМО́ВНЕ, прида́точное предложе́ние усло́вное. Підрядне речення, що вказує на умову (реальну чи нереальну), за якої відбувається чи могло б відбуватися те, про що говориться в головному реченні. З головним реченням підрядні умовні з'єднуються сполучниками *якщо, якже, коли, як, раз, коли б, якби, аби,* а також формою наказового способу дієслова в підрядному реченні, вжитій у значенні умовного способу. Щодо головного підрядні умовні речення можуть займати будь-яке місце. Якщо підрядне речення стоїть перед головним, то в головному може бути сполучник-відповідник *то: Коли Хаецький затримувався десь на вогневій або в небезпечному рейсі, то без нього вечеряти не сідали.* (О. Гончар.) *Людина не може жити на світі, якщо в неї немає попереду нічого радісного.* (А. Макаренко.) *Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим.* (М. Стельмах.) *Народ сам скув собі долю, аби не заважали.* (М. Коцюбинський.)

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ ЧАСУ, прида́точное предложе́ние вре́мени. Підрядне речення, яке вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головному реченні, чи на часові межі, період їх тривання. Підрядне речення часу пов'язується з головним реченням сполучниками *коли, як, якже, поки, доки, відколи, тільки, тільки що, як тільки, ледве, лиш, лише, скоро, щойно,* складеними сполучниками *в той час як, в міру того як, після того як, перед тим як, до того як, з того часу коли, в тих пір як,* видо-часовими формами дієслів-присудків головного і підрядного речень. Підрядне речення часу конкретизує, розкриває зміст співвідносного слова головного речення, яке виступає в ролі обставини часу, уточнює обставину часу головного речення, виражену здебільшого прислівником незайменникового походження, або виконує функцію відсутньої в головному реченні обставини часу. Підрядне речення часу може стояти перед головним, в середині й після головного речення: *Вечірньою добою, коли сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертався з роботи на винограднику.* (М. Коцюбинський.) *Доки колона полку була в розвідників на виду, вони скакали вперед упевнено й безтурботно.* (О. Гончар.) *Увечері, тільки люди повернулися з поля, ударив дзвін.* (С. Скляренко.) *Гармоніст грав, аж доки не покликали його до штабу.* (П. Панч.) *Ледве ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком укрив ліс і поле.* (Ю. Збанацький.)

ПІДРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К, подчини́тельная связь. Граматичний зв'язок між нерівноправними, синтаксично залежними один від одного елементами мови — словами, словосполученнями чи предикативними частинами в межах складнопідрядного речення. При підрядному зв'язку один з компонентів завжди підпорядковуючий, граматично незалежний, пояснюваний, другий — залежний, пояснюючий. У простому реченні підрядним зв'язком пов'язані слова у словосполученнях, наприклад: *висока трава, стежка над річкою, зустрічати гостей, давно забутий, шлях додому, студентка медичного інституту.* У складнопідрядному реченні підрядним зв'язком поєднані підрядна частина з головною.

ПІДРЯ́ДНІСТЬ, подчине́ние. Граматичний зв'язок між словами в словосполученні і реченні, а також між предикативними частинами складного речення, який виражається в синтаксичній нерівноправності співвідносних елементів. Це проявляється в тому, що один компонент (слово в словосполученні, предикативні одиниці в складному реченні) граматично незалежний, а другий (підпорядковане

слово, підпорядкована частина речення) має граматично залежний характер. Засоби вираження такої залежності у простому й складному реченні в своїй більшості різні. Підрядність у простому реченні проявляється насамперед у сфері словосполучення. Вона виявляється у граматичному пристосуванні підпорядкованого слова до підпорядковуючого, що реалізується у вигляді трьох видів зв'язку: узгодженні, керуванні, приляганні. При узгодженні залежне слово уподібнюється головному в роді, числі, відмінку (*зелена трава, дружній візит, тиха розмова*); при керуванні залежне слово набуває форми того відмінка, якого вимагає підпорядковуюче слово, відповідно до своїх граматичних чи лексико-граматичних особливостей (*будувати фабрику, пасти коней*); при приляганні зв'язок реалізується інтонацією і порядком слів, оскільки залежне слово не змінюється (*говорити голосно, працювати натхненно*).

При всіх видах підрядного зв'язку між словами виникають певні смислові відношення, зокрема: 1) об'єктні, тобто відношення між дією чи станом, що називає підпорядковуюче слово, і предметом, на який спрямована дія чи з яким пов'язаний стан (*косити сіно, стежити за приладами, готовий до боротьби*); 2) означальні — відношення, при яких предмет, явище, дія, стан та інше визначаються з боку якості, властивості, приналежності, а також одержують різні обставинні характеристики (*новий будинок, життя в місті, порада товарища, гарно співає, працювати по-новому*). Означальні відношення в свою чергу поділяються на власне означальні (залежне слово відповідає на запитання я к и й?, ч и й?, к о т р и й?) і обставинно-означальні (підпорядковане слово відповідає на запитання я к?, я к и м с п о с о б о м?, к о л и?, д е?, к у д и?, ч о м у? та на інші запитання обставинних значень). Різновидом означальних є суб'єктні відношення, які виникають у словосполученнях імені, що називає дію, стан чи властивість, з родовим відмінком іменника із значенням творця дії чи носія стану, властивості (*приїзд делегації, розпорядження директора, хвилювання піонерів, радість батьків*); 3) комплетивні (доповнюючі), при яких залежне слово є змістово необхідним для створення словосполучення з підпорядковуючим, інформативно недостатнім словом (*чашка чаю, стати керівником, вважатися фахівцем, відзначатися терплячістю, десять зошитів*).

Підрядність речення — це таке поєднання предикативних одиниць, при якому одна з них (підрядна частина)

за змістом і граматичним відношенням, залежить від іншої (головної частини), а ця залежність виражається за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів, що входять до складу структури підрядного речення: *Професор здогадався, що ці люди підібрали його на степовій дорозі.* (Я. Баш.) *Хто вип'є раз дніпровської води, тому ніколи Київ не забути.* (І. Кочерга.) Підрядність послідовна — такий зв'язок предикативних частин в межах складнопідрядного речення, при якому перша підрядна частина відноситься до головної частини речення, друга підрядна — до першої підрядної, що виступає щодо неї головною, третя підрядна — до другої підрядної і т. д. Наприклад: *Я говорю, що мистецтво має доростати до таких категорій мислення, котрі змикаються з вершинами людської мислі, з думками авангарду, який веде нас до комунізму.* (О. Довженко.)

ПІСЛЯЙМЕННИК, **послелóг.** Службове слово, що ставиться після іменника і вказує на його відношення до інших слів у реченні, тобто виконує такі функції, як прийменник. Наприклад, у казахській мові *туске дейін (до обіду), тустен кейін (після обіду), согистан кейін (після війни).* Післяйменники поширені головним чином в аглютинативних мовах. У слов'янських мовах післяйменників немає.

ПЛАВНІ ПРИГОЛОСНІ, **плáвные соглáсные.** Сонорні приголосні, при творенні яких струмінь видихуваного повітря виходить через ротову порожнину. Плавними приголосними в українській і російській мовах є звуки [р], [р'], [л] і [л'].

ПЛЕОНАЗМ, **плеонáзм** (гр. pleonasmos — надмірність, перебільшення). Багатослів'я, стилістичний зворот мови, який містить у собі слова з однаковими чи близькими значеннями і служить засобом надання висловленню більшої виразності і переконливості. Плеоназм як багатослів'я — дефект мовлення, якщо вживання близьких за змістом слів зайве: *вільна вакансія* (саме слово *вакансія* означає «вільна посада в штаті установи»), *повернутися назад, кожна хвилина часу.* Проте плеоназм як виразовий засіб зустрічається в народній творчості, художній літературі: *Поле Килиїмське хвалить-вихваля...*; *Землю турецькую, віру бусурменськую кляли-проклинали...* (Народна творчість.)

PLURALIA TANTUM (множинні іменники). Розряд іменників, які мають тільки форми множини. Див. **множина.**

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ, **плюсквамперфéкт** (лат. plus-

quamperfectum — більше, ніж закінчений). Дієслівна форма минулого часу, яка означає дію, що передувала іншій минулій дії. Плюсквамперфект був властивий старослов'янській і давньоруській мовам. Утворювалася ця форма (перший тип) сполученням активного дієприкметника на *-лъ* і допоміжного дієслова *быти* в формі імперфекта або (рідше) аориста: *бѣхъ (бѣхъ) неслъ*. Другий тип плюсквамперфекта відомий був тільки в давньоруській мові. Він утворювався з перфекта допоміжного дієслова *быти* і дієприкметника на *-лъ: ѥсмь былъ неслъ*. На основі другого типу плюсквамперфекта утворилася аналітична форма давноминулого часу в українській мові: *нагадав був, хотіла була, зайшли були*.

ПОБІЧНИЙ НАГОЛОС, **второстепéнное (побóчное) ударéние**. Більш слабкий наголос, що зустрічається в словах поруч з основним. Побічний наголос зустрічається у багатоскладових словах і композитах: *мòлодогвардієць, кнѝгосхóвище, вѝкористóвується*. Проте в українській мові побічний наголос можливий у всякому слові, що має три і більше складів: *гòловá, бòротьбá, зòлотò, перѐдовйк, вѝзволйтелі, пѐреписано*. Він не може тільки падати на склад, який стоїть поруч з наголошеним.

ПОБУТÓВА ЛЕ́КСИКА, **бытовàя лѐксика**. Лексика, до складу якої входять назви предметів і явищ повсякденного вжитку, довколишньої обстановки, звичаїв тощо. Це назви одягу і взуття (*костюм, пальто, сукня, туфлі, черевики*), назви помешкання, його обладнання, різних господарських предметів (*кімната, світлиця, колиска, ліжко, піч, плита, гардини, простирадло, подушка*), назви їжі, напоїв (*борщ, галушки, гуляш, куліш, січеники, узвар*), посуду та інших кухонних предметів (*макітра, миска, ополоник, чашка, виделка*), назви народних звичаїв, ігор (*вечорниці, гагілки, весілля, іменини, гилка, горюдуб, схованки, хрещик*) та ін. У своїй більшості специфічно-побутова лексика належить до загальновживаної. Проте в її складі значне місце займають розмовні слова і лексичні діалектизми, зокрема етнографізми, що відбиває специфіку побуту різних регіонів України (*плай, кичера, флояра, трембіта, пабівка, тайстра, гачі, кресаня, черес, баняк, сапетка*). Побутова лексика в певній своїй частині підпала значним змінам у зв'язку із змінами в повсякденному житті радянських людей. Вона збагатилася новими словами (*магнітофон, радіоприймач, телевізор, транзистор, гарнітур, сервант, сервіз, лавсан, нейлон, люстра*), а частина побутових назв, у зв'язку з виходом з ужитку реалій, перейшла

до розряду застарілих слів (*свита, чумарка, очіпок, каганець, лампадка, піл, ослін*).

ПО́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ, по́лное предложе́ние. Речення, в якому наявні всі члени, необхідні для його структури і для розуміння його змісту безвідносно до контексту і ситуації мовлення. Повнота структури речення не означає, що воно закрите для інших членів. Воно може поширюватися за рахунок інших членів речення, збагачуючи свій зміст.

ПО́ВНЕ УЗГО́ДЖЕННЯ, по́лное согласова́ние див. **узго́дження.**

ПО́ВНІ ОМО́НІМИ, по́лные омо́нимы див. **омо́німи.**

ПО́ВНІ ПРИКМЕ́ТНИКИ, по́лные прилага́тельные див. **прикме́тники.**

ПОВНОГОЛО́ССЯ, полногла́сие. Характерне для східнослов'янських мов сполучення звуків *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* між приголосними в кореневій морфемі: *борозна, золото, берег, пелена.* Повноголосся розвинулося в давньоруській мові із праслов'янських дифтонгічних сполучень *-ор-, -ол-, -ер-, -ел-,* що стояли між приголосними, і зв'язане з дією закону відкритого складу. Після плавних [р], [л] розвинулися відповідно звуки [о], [е], тобто такі, які були перед плавними і забезпечили відкритість складів: *сторона, голова, дерево, ожеледиця.* Це повноголосся називають першим. **Друге повноголосся** розвинулося в східнослов'янських мовах (воно найбільш поширене в російській мові) на місці звукосполучень редукованих з плавними *-ър-, -ъл-, -ьр-, -ьл-,* що стояли між приголосними: *полон* (з давньоруського *пълнъ*), рос. *бестолочь* (з *тълкъ*), *веревка* (з *вьрвъка*), *сумеречный* (з *сумьркъ*).

ПОВНОЗНА́ЧНІ (САМОСТІ́ЙНІ) СЛОВА, знамена́тельные (полнозна́чные, самостоя́тельные) слова́. Основний структурно-семантичний клас слів, які мають самостійне лексичне значення й служать назвами предметів, ознак, дій тощо. До повнозначних належать також слова, що вказують на предмети, їхні ознаки або кількість, не називаючи їх. Повнозначні слова здатні утворювати словосполучення і в реченні виступати в ролі його членів. Повнозначні слова утворюють головний лексичний і граматичний фонд мови. До повнозначних слів належать іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники.

ПОВТО́Р, повто́р. 1. Повне чи часткове повторення словотворчого афікса, кореня, основи або цілого слова як спосіб утворення слів, описових форм чи фразеологічних

одиниць: *віч-на-віч, ледве-ледве, пліч-о-пліч, раз у раз, ридма ридати.*

2. Стилістична фігура, яка полягає у повторенні окремих слів чи словосполучень в одному висловлюванні для виділення, підкреслення тих чи інших деталей в описах, для підсилення експресивно-зображальних властивостей мови. Повтор допомагає повніше відобразити хвилюючі моменти в житті людини, емоційний стан її: *Ой рано, рано, дуже рано, Оксано, ти від нас пішла.* (П. Тичина.) *Ох, як весело на світі, як весело стало.* (Т. Шевченко.) *Не плач, не плач за юністю своєю!* (М. Рильський.) Особливу виразність має кільцевий повтор, який починає і закінчує, замикає певну синтаксичну одиницю: *Ні, не співать нам, доле, ні!* (Л. Глібов.) Існує багато різних видів повторів фольклорного типу — пісенні повтори парні, ритмічні, ампліфіковані, казкові повтори. **Повтор синонімічний** — нагромадження в мовленні синонімів чи синонімічних виразів: *Багрець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів.* (М. Бажан.)

ПОЕТИ́ЧНА МО́ВА, поэти́ческая речь. Мова, що властива поетичним творам, складає їх специфіку. У широкому розумінні слова до поетичних відносять і прозові художні твори. Звичайно, поетична мова не має якихось специфічних структурно-мовних якостей, адже кожне мовне явище може бути використане в поетичній творчості. Проте поетичній мові притаманна особлива естетична функція поряд з функцією комунікативною. Їй властива образність (хоч образність властива також і деяким іншим стилям). Поетична мова характеризується переносним уживанням слів, використанням різноманітних стилістичних фігур. Слово в поетичній мові набуває додаткового змістового й емоційного навантаження. Поетичній мові властива й особлива звукова організація. Звукові повтори, зближення слів, близьких за звучанням, тощо виконують певну естетичну функцію. Усі фонетичні, граматичні, лексичні та інші явища в поетичній мові набувають виразності, естетичної значимості.

ПОЗИЦІ́ЙНЕ ЧЕРГУВА́ННЯ ЗВУ́КІВ, позицио́нное чередова́ние зву́ков див. **чергування.**

ПОЗИ́ЦІЯ, пози́ция (лат. positio, від pono — розміщую, ставлю). 1. Звукове оточення фонеми, що створює відповідні умови для її вимови, положення фонеми щодо інших фонем і місця наголосу в слові.

Позиція сильна, або позиція максимальної диференціації, — це позиція, в якій розрізняється (протиставляється)

найбільша кількість фонем і відповідно найбільшою мірою диференціюються звукові види словоформ. У сильній позиції фонема виступає в основному своєму звучанні. Для голосних фонем сильною є позиція під наголосом; для приголосних фонем позицією максимальної диференціації є їх положення перед голосними. У сильній позиції фонема виступає в своєму головному вияві. **Позиція слабка**, або **позиція мінімальної диференціації**,— це така позиція, в якій розрізняється (протиставляється) менша кількість фонем, ніж у сильній позиції, і відповідно меншою мірою розрізняються звукові види словоформ. У слабкій позиції фонеми виступають у своїх варіантах, окремі з них змінюють свою якість і збігаються з іншими фонемами. У російській мові всі ненаголошені позиції є слабкими для голосних фонем. Слабкою є позиція дзвінких приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними. У позиції мінімальної диференціації може відбуватися такий збіг фонем (що розрізняються в сильній позиції), який приводить до збігу словоформ і навіть порушення смислорозрізнювання. Наприклад: рос. *плода* — *плота* (фонеми [д — т] протиставляються), але *плод* — *плот* (протиставлення *д* — *т* відсутнє), *леса* — *лиса* (збігається у вимові ненаголошене *е* з *и*), укр. *мене* — *мине* (збігаються у вимові ненаголошені *е*, *и*).

2. Місце мовної одиниці у висловленні, з чим пов'язана її граматична функція. Так, у реченні *Буксир тягне пароплав* перший за місцем розташування іменник займає позицію підмета, а другий — позицію прямого додатка. У реченні *Дівчина з портфелем вийшла з класу* іменник з прийменником *з портфелем* займає позицію неузгодженого означення, а в реченні *Дівчина вийшла з класу з портфелем* той самий іменник займає позицію додатка. Позиція члена речення може не бути пов'язаною з розташуванням слів у реченні.

ПО́ЗНАЧКА, помі́та. Спеціальна словесна вказівка в словнику, що містить у собі граматичну, лексичну чи стилістичну характеристику певного слова. Наприклад: *безос.*— безособове дієслово, вираз; *діал.*— діалектне слово; *заст.*— застаріле слово; *книжн.*— книжне слово, вираз; *мин. ч.*— минулий час; *одн.*— однина; *уроч.*— урочисте слово.

ПО́ЛЕ, по́ле. Сукупність змістових одиниць (понять, слів), що охоплюють певну галузь людського досвіду, людських знань. **Поле семантичне** — сукупність слів і виразів мови, що становить тематичний ряд, який охоплює

певне коло значень; лексична мікросистема. Наприклад, семантичне поле слів, які означають часові поняття, просторові тощо.

ПОЛІГЛО́Т, **полигло́т** (від гр. polyglōttos — багатомовний). Особа, яка володіє багатьма мовами.

ПОЛІПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ, **полипредикати́вность** (гр. poly — багато і предикативність). Наявність у складному реченні декількох предикативних одиниць.

ПОЛІСЕМІ́Я, **полисеми́я** (гр. polysēmos — багатозначний, від poly — багато і sēma — знак) див. **багатозна́чність**.

ПОЛІСИ́НДЕТОН, **полиси́ндетон** (гр. polysyndeton, від polys — численний і syndeton — зв'язок). Стилістична фігура мови, яка полягає в повторенні однакових сполучників, чим підкреслюється роль кожного з пов'язаних компонентів і єдність їх, підсилюється виразність висловлення: *І родина, і школа, і піонери, і комсомольці, і мисливські товариства, і вся громадськість повинні взятись за охорону нашої чарівної природи: і птахів, і звірів, і садів, і лісів.* (Остап Вишня.) *Так, мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, і накрапали молоді дощі, і хмари насували в Таращі, і яструби за обрій углибали, і дзвінко озивалися цимбали, і в пралісах озера голубі вглядалися в небесну дивну ясність.* (В. Мисик.)

ПОЛІСИНТЕТИ́ЧНІ МО́ВИ, **полисинтети́ческие языки́** (від гр. poly — багато і synthetikos — поєднуючий) див. **інкорпору́ючі мови**.

ПОРІВНЯ́ЛЬНИЙ, **сравни́тельный**. Який ґрунтується на порівнянні або вживається для вираження порівняння. **Порівняльне речення** див. **підрядне речення порівняльне. Порівняльний сполучник** див. **сполучник. Порівняльний зворот** — частина простого речення, що містить у собі порівняння і зв'язується з реченням за допомогою підрядного сполучника: *Як парость виноградної лози, плекайте мову.* (М. Рильський.) *І нічка тихая, мов чарівниця тая, прибралася у зорі золоті.* (Л. Глібов.) *А вдома чекає відпочинок і сон, короткий, як літня ніч, але й солодкий, як холодний лист до рани.* (М. Коцюбинський.) Порівняльний зворот може мати в своєму складі одне повнозначне слово: *А хатина ж у розквітлому городі, як у віночку, ховається.* (Марко Вовчок.) Від підрядного порівняльного речення порівняльний зворот відрізняється тим, що не становить собою предикативної одиниці.

ПОРІВНЯ́ЛЬНО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД, **сравни́тельно-истори́ческий ме́тод**. Система наукових прийомів від-

новлення (реконструкції) незафіксованих мовних фактів минулого шляхом порівняння відповідних фактів пізніших етапів історичного розвитку двох чи кількох споріднених мов або їх діалектів. Під відновленням, чи реконструкцією, тут розуміється визначення того, якими були в попередні епохи ті чи інші мовні факти (звуки, слова, граматичні форми слів тощо), що згодом розвинулись у відповідні явища, відомі з писемних пам'яток чи з живого вживання у порівнюваних мовах. Порівняльно-історичний метод виходить з таких передумов: 1) відсутність органічного зв'язку між характером звукового комплексу, який називає предмет, і властивістю предметів; 2) матеріально споріднені слова і граматичні форми, що зустрічаються в різних мовах, походять з одного джерела; 3) споріднені мови можуть походити з одного джерела; 4) різні мови і різні компоненти однієї мови розвиваються нерівномірно за темпом і характером; 5) у кожній мові наявні закономірні звукові зміни, що їх необхідно враховувати при порівняльному вивченні мови. Застосування порівняльно-історичного методу сприяє вивченню закономірностей розвитку мови, її історії, виявленню і розрізненню власних, споконвічних слів і давніх запозичень, визначенню джерел таких запозичень. Застосування порівняльно-історичного методу сприяє з'ясуванню і визначенню генетичних зв'язків мовних одиниць, головним чином в галузі фонетики і морфології, дає матеріал для висвітлення питання походження споріднених мов, їх взаємозв'язків у процесі історичного розвитку. Порівняльно-історичний метод застосовується лише при дослідженні споріднених мов, досліджує тільки результати диференційних процесів історичного розвитку мови і не досліджує наслідків процесів інтеграції, не залучає до аналізу того відмінного, що є в споріднених мовах, а бере тільки спільне; не дає точної хронології відтворюваних мовних явищ; не охоплює досліджуваної мови в усій її повноті.

ПОРЯ́ДОК СЛІВ, поря́док слов. Властиве певній мові взаємне розташування слів у реченні. Порядок слів у реченні має синтаксичне, граматико-семантичне і стилістичне значення. Синтаксичне значення порядку слів виявляється в тому, що місце слова в реченні може визначити його синтаксичну функцію. Іноді порядок слів є єдиним засобом вираження синтаксичних відношень між словами в реченні. Так, у реченні *Сонячний день* прикметник *сонячний* виступає в ролі узгодженого означення до іменника — головного члена номінативного речення, а в реченні *День сонячний*

той же прикметник виконує роль іменної частини складеного присудка при підметові двоскладного речення *день*. У реченні типу *Успіх несе радість* синтаксична роль іменників визначається їх місцем у реченні: на першому місці — підмет, після присудка — додаток. Граматико-семантичне значення порядку слів виявляється, наприклад, у словосполученнях кількісних числівників з іменниками: препозитивний числівник у таких словосполученнях вказує на точну кількість, а в постпозиції той же числівник означає приблизну кількість: *Назустріч нам вибігла дівчинка десяти років* і *Назустріч нам вибігла дівчинка років десяти.* (О. Довженко.)

Стилістична функція порядку слів виявляється в тому, що член речення, поставлений на незвичне для нього місце, набуває додаткового смислового й експресивного навантаження. Порядок слів є однією з умов відокремлення членів речення. Наприклад: *Опалені сонцем, вкриті снігом краєвиди стали перед очима* (К. Гордієнко.) і *Перед очима стали краєвиди, опалені сонцем, вкриті снігом.* У мовах з розвиненою флективною будовою, зокрема в російській і українській, порядок слів у реченні відносно вільний, тобто члени речення постійно не закріплюються на певному місці, розміщення їх може варіюватися, проте в різних типах речення порядок слів має свої особливості, у зв'язку з чим розрізняються прямий порядок і зворотний. У розповідних реченнях при прямому порядку слів підмет разом з означеннями, які до нього відносяться, стоїть на першому місці, а присудок — на другому: *Батько її працює бригадиром і мати — ланкова.* (О. Копиленко.) *І кожний з нас не знав, що слави нам не буде.* (І. Франко.) Підмет, виражений питальним займенником у питальному реченні, завжди стоїть на початку речення: *Хто ж од нас у світі дужчий?* (П. Тичина.) Підмет, виражений інфінітивом, також передує присудкові: *Виправляти природу, керувати нею — є завдання людини.* (Ю. Смолич.) Після присудка ставиться підмет, що означає відрізок часу, явища природи, а дієслово-присудок виражає буття, становлення чи протікання дії: *Чіпці минуло сімнадцять літ.* (Панас Мирний.) *От настала весна. Зацвіли вишні, сливи, яблуні.* (Остап Вишня.) *Була відлига.* (М. Коцюбинський.); в авторських ремарках драматичних творів: *Входять Ромодан і його помічник Гриненко.* (О. Корнійчук.) Після присудка ставиться підмет в авторських словах, що стоять після прямої мови або всередині її: — *Ану, Василько, йди до дошки,— сказав учитель.* (П. Панч.) *Тепер,— крикнув Щорс,— далі, на захід!*

(С. Скляренко.) При прямому порядку слів узгоджене означення ставиться перед означуваним іменником, неузгоджене означення — після нього: *Перші сніжинки креслили дзвінке морозне повітря.* (О. Копиленко.) *Тоненькі ялинки розбрелися по схилах гір.* (О. Гончар.) Додаток ставиться після того слова, яке ним керує: *Денис приніс води і переказав матері про розмову з дядьком Кирилом.* (О. Копиленко.) У безособових реченнях додаток, що означає особу, на яку спрямована дія чи стан, виражені головним членом речення, ставиться перед присудком: *Довго матері не спалось — матерям не спиться.* (П. Воронько.) Місце обставин у реченні залежить від їх значення, способу вираження та від того, до яких слів вони відносяться. Обставини способу дії, виражені прислівниками на *-о, -е,* при прямому порядку слів звичайно виступають перед присудком: *Швидко наближався літній світанок.* (Г. Тютюнник.) Обставини способу дії, виражені іншими прислівниками, іменником з прийменником або фразеологічним сполученням, а також обставини міри і ступеня при прямому порядку ставляться після слова, до якого вони прилягають чи яке ними керує: *І верховіттям тихії тополі кивають стиха, шепотять поволі.* (Леся Українка.) Обставини місця, часу, причини і мети можуть стояти щодо пояснюваного слова як у препозиції, так і в постпозиції. Відхилення від прямого порядку слів у реченні характерне для розмовної мови і для мови художньої літератури, де воно використовується з певною стилістичною настановою. Зворотній порядок слів, який виконує певні стилістичні функції, називається інверсією. Інверсія підсилює смислове навантаження слова в реченні. У простому реченні найбільше смислове навантаження має слово, яке стоїть на початку речення, якщо це місце не є для нього звичайним: *Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова.* (І. Франко.)

ПОСЕСИ́ВНИЙ, **посессивный** (лат. possessivus — присвійний, від possessio — володіння, власність) див. **присвійний.**

ПОСТПОЗИТИ́ВНИЙ, **постпозитивный.** Який стоїть після слова чи іншого мовного елемента, в постпозиції. П о с т п о з и т и в н е   о з н а ч е н н я.

ПОСТПОЗИ́ЦІЯ, **постпозиция** (від лат. post — за, після і positio — положення). Постановка одного з двох мовних елементів, які взаємозв'язані між собою, після іншого. Наприклад, у реченні *Лейтенант озирнувся порядку ради* (І. Ле.) прийменник *ради* стоїть у постпозиції.

ПОСТФІКС, постфи́кс (від лат. post — після і fixus — прикріплений). 1. Будь-який афікс, що стоїть у слові чи в словоформі після кореня.

2. Афікс, який стоїть після флексії. До таких афіксів в українській мові належать дієслівні *-ся, -сь (одягатися, одягнутися, одягнусь), -те (заходьте, сідайте), -но, -бо (почекай-но, скажи-бо)*, займенникові *-будь, -небудь, -сь (будь-що-будь, хто-небудь, що-небудь, хтось, щось)*. Постфікс приєднується в цілому до слова, залишає систему флексій незмінною, словотворче значення його модифікаційне — цими ознаками він зближується з префіксом.

ПОХО́ДЖЕННЯ МО́ВИ, происхожде́ние языка́. Проблема походження мови нерозривно пов'язана з походженням людини, людського колективу, в якому мова —«найважливіший засіб людського спілкування» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 246). Марксистське пояснення походження мови дав Ф. Енгельс, переконливо обгрунтувавши ідею про нерозривний внутрішній зв'язок у розвитку трудової діяльності первісного людського колективу, у розвитку свідомості, психіки людини з розвитком форм і способів спілкування. Розвивається спілкування, а потім виникає і мова як необхідний наслідок розвитку виробничих та інших відношень у трудовому колективі. І виникла мова тільки як наслідок появи певних соціальних функцій спілкування. «... В процесі формування люди прийшли до того, що в них виникла *потреба щось сказати* одне одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинута гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась шляхом модуляції для все більш розвинутої модуляції, а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456). З фізіологічного погляду, отже, походження мови — це виникнення функціональної системи, яка обслуговує процес спілкування, що також склалася під впливом розвитку праці, і щодалі більшого ускладнення суспільних відношень. Таким чином, «спочатку праця, а потім і разом з нею членоподільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 456). Розвиток психіки первісної людини не зводиться тільки до розвитку мислення і розвитку форм усвідомлення людиною оточуючої дійсності. Мова бере участь у різних сторонах психічного життя, опосередковуючи не тільки мислення, а й сприйняття, пам'ять, уяву, увагу, емоційні й вольові процеси і т. д.

Тільки з допомогою мови розвиваються властиві людині форми пізнання світу й способи взаємодії з дійсністю. Марксистське пояснення походження мови спростувало існуючі до цього теорії. Див. **теорія вигуків, теорія звуконаслідування. Теорія соціального договору. Теорія трудових викриків.**

ПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ, распространенное предложéние. Просте речення, до складу якого, крім головних членів (чи єдиного головного) речення в односкладному реченні, входять другорядні члени, що пояснюють підмет, присудок чи речення в цілому. Поширені речення в мовленні використовуються частіше, ніж непоширені, їх інформативні властивості багатші й різноманітніші. Наприклад: *Славою й честю вкрили богунці свої бойові прапори.* (С. Скляренко.) *Учителя і дерево пізнають по плодах.* (Народна творчість.) *Тепла, зоряна ніч.* (М. Стельмах.) Речення поширюється за рахунок введення однорідних членів, відокремлених членів, а також синтаксично незалежних словоформ — звертань, вставних слів і словосполучень.

ПОШИРЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ, распространённые члéны предложéния. Члени речення, які мають при собі залежні слова, тобто виражені словосполученнями. Поширеними є відповідно означення, прикладка, додаток, обставина в таких реченнях: *Цю струнку, синьооку, з світлою зачіскою дівчину він не раз бачив у рахівничій конторі.* (Я. Баш.) *Він шумів і серце молодее чарував собою тихим болем, всеслов'янський голубий Дунай.* (М. Рильський.) *Кайдашиха витягла з скрині два сувої полотна.* (І. Нечуй-Левицький.) *Я пройшов по мокрому перону, дихаючи повними грудьми.* (М. Рильський.)

ПОЯСНЕННЯ, пояснéние. Вид синтаксичних відношень між членами речення або предикативними одиницями, які відносяться до одного й того ж об'єкту дійсності, а між собою перебувають у зв'язках пояснюваного й пояснюючого. Формальним вираженням пояснення є сполучники *тобто, а саме, як-от, але,* інтонація і словопорядок: пояснюючий член стоїть після пояснюваного: *Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох рот.* (О. Гончар.) *Лось, або лісова корова, водиться здебільшого по лісових просторах Батьківщини нашої.* (Остап Вишня.) Розрізняють три види пояснювальних відношень: власне пояснення, включення й уточнення: *Я бажаю поетові дальшого росту, тобто поглиблення й поширення тематики і нових досягнень у*

мові й формі. (М. Рильський.) *Квіти, особливо пальми й аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати.* (І. Вільде.) *Коло гаю, в чистім полі, на самій могилі, дві тополі високії одна одну хилить.* (Т. Шевченко.) Пояснювальні відношення повністю не збігаються ні з підрядністю, ні з сурядністю. Словоформи при поясненні не залежать одна від одної, відносяться до спільного члена, пов'язані сполучником. Проте вони й не рівноправні, бо один член — пояснюваний, а другий — пояснюючий, що знаходить своє вираження в порядку слів і у відокремленні останнього.

ПРАБА́ТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН [МО́ВНА], прарóдина славя́н [языкóвая]. Територія, на якій сформувалася праслов'янська мова з усіма її найважливішими ознаками. Праслов'янській мові передувала протослов'янська мова, тобто діалект індоевропейської прамови, на основі якого пізніше, в іншу історичну епоху, сформувалася праслов'янська мова. Протослов'янський діалект був поширений у східній зоні індоєвропейського мовного ареалу і не пізніше II тисячоліття до н. е. зайняв територію, на якій сформувалася праслов'янська мова. Більшість учених вважають, що слов'яни сформувалися як народність на території між Одером і Дніпром. Північна межа проходила по р. Прип'ять, а південна доходила до передгір'я Карпат. На межі двох епох розпочався рух носіїв слов'янської мови в північно-західному і північно-східному напрямах, унаслідок якого слов'яни вийшли на південний берег Балтійського моря і заселили верхів'я Дніпра. А в першому сторіччі н. е. почався рух слов'ян на південь, і до середини І тисячоліття слов'яни вийшли на Балкани. На кінець праслов'янського періоду (V—VII ст.) слов'яни займали територію від Балтійського моря й узбережжя Льодовитого океану до Середземного моря і від Ельби на заході до Волги на сході.

ПРА́ВИЛО, пра́вило. Положення, що формулює якусь закономірність, стале співвідношення мовних явищ або рекомендує як нормативний певний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемній і усній формах мовлення. Правила граматичні. Правила орфографічні. Правила вживання розділових знаків. Правила вживання великої літери.

ПРАВО́ПИС, правописа́ние див. **орфографія.**

ПРАКТИ́ЧНА СТИЛІ́СТИКА, практи́ческая стили́стика див. **стилістика.**

ПРАКРИ́ТИ, **пракри́ты** (від санскритського **пракрта** — звичайний, народний). Середньоіндійські мови, що склалися на основі давньоіндійських діалектів. Були широковживані як розмовні і літературні мови більш як півтора тисячоліття — до XV ст. н. е. З пракритів розвинулася більшість сучасних літературних мов Індії.

ПРАМО́ВА (МО́ВА-ОСНО́ВА), **праязы́к (язы́к-осно́ва)**. Мова — предок споріднених мов (мов однієї сім'ї або однієї групи), реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу. Індоєвропейська прамова. Спільнослов'янська прамова.

ПРАСЛОВ'Я́НСЬКА МО́ВА, **праславя́нский язы́к**. Спільнослов'янська мова, на основі якої виникли й розвинулись усі слов'янські мови. Сама ж праслов'янська мова вийшла з індоєвропейської спільності десь у III тисячолітті до н. е. Довгий час праслов'янська мова розвивалася як один діалект. Проте в останнє тисячоліття своєї історії вона розпалася на кілька діалектів, з яких у другій половині I тисячоліття розвинулися окремі слов'янські мови.

ПРЕДИКА́Т, **предика́т** (від лат. praedicatum — сказане). 1. У вченні про члени речення — те саме, що присудок.

2. Ознака, яка приписується суб'єкту в певному часовому й модальному плані, тобто те, що говориться про предмет думки.

ПРЕДИКАТИ́ВИ (ПРЕДИКАТИ́ВНІ ПРИСЛІВНИКИ), **предикати́вы (предикати́вные наре́чия)**. Слова, що означають нединамічний стан і виступають у функції присудка односкладного (безособового) речення. До предикативів належать прислівники (*варто, відрадно, можна, потрібно, соромно, треба*), іменники, що вживаються в значенні предикативних прислівників і втратили зв'язок з парадигмою відмінювання (*жаль, пора, слід, сором*), предикативні пасивні дієприкметники на *-но, -то* (*збудовано, зроблено, видобуто, налито*). Ряд учених предикативи виділяють в окрему частину мови.

ПРЕДИКАТИ́ВНИЙ, **предикати́вный**. Прикм. до **предикат** і **предикація**. Предикативна основа (предикативне ядро) речення — це два взаємно зумовлені головні члени речення, підмет і присудок, а в односкладних реченнях — єдиний член речення. **Предикативна частина складного речення** — частина складного речення, що має власну граматичну основу, предикативне ядро, співвідносна за формою з простим реченням, яка разом з іншою такою ж

частиною (або такими частинами) утворює єдине синтаксичне ціле — складне речення. **Предикативне означення** — означення, якому властива подвійна граматична співвіднесеність — з підметом або прямим додатком, з одного боку, і з простим дієслівним присудком — з другого. У реченні *Байда ходив розгублений* (П. Панч.) узгоджений з підметом *Байда* прикметник *розгублений* вказує на ознаку особи, виконуючи атрибутивну функцію, і в той же час тяжіє до дієслова *ходив*, виконуючи разом з ним роль присудка. Див. **атрибутивно-предикативний. Предикативне сполучення** — сполучення підмета й присудка, яке становить структурну основу, граматичний центр двоскладного речення. Предикативне сполучення, на відміну від словосполучень, утворюється лише в реченні, воно не співвідносне з словом, бо не виконує номінативної функції. **Предикативний зв'язок** — зв'язок між підметом і присудком, форма вираження предикативних відношень. **Предикативний (призв'язковий) член** — самостійне слово чи сполучення слів, що виражає само або разом з допоміжним дієсловом-зв'язкою лексичне значення складеного присудка. В іменному складеному присудку предикативним, або призв'язковим, членом є іменна його частина. У дієслівному складеному присудку предикативним членом є інфінітив, а також фразеологічні звороти. Наприклад: *Почало рясно осипатися на бульварах Києва жовтогаряче листя.* (С. Скляренко.) *Море може бути повним і невичерпним лише тоді, коли до нього весь час будуть стреміти ріки.* (П. Тичина.) *Крім секретарства, я завідував відділом мистецтва, був комісаром театру Шевченка.* (О. Довженко.) **Предикативні відношення** — відношення, що встановлюються між підметом і присудком, які становлять граматичну основу двоскладного речення — предикативне сполучення. Предикативні відношення виражають зв'язок ознаки її з носієм, зокрема ствердження цього зв'язку або заперечення його. Такими відношеннями в реченні виражаються відношення між суб'єктом і предикатом судження. **Предикативні категорії дієслова** — дієслівні категорії, що служать засобами вираження предикативності: категорія способу і категорія часу. **Предикативні форми дієслова** — власне дієслівні відмінювані форми із значенням особи, часу, способу, числа, а в минулому часі та умовному способі — роду, які в реченні виступають у ролі присудка.

ПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ, предикати́вность. Синтаксична категорія, що комплексом мовних засобів співвідносить зміст речення з дійсністю, формує речення як комунікатив-

ну одиницю. Співвіднесення висловлення з дійсністю передбачає наявність категорії часу і способу, які є граматичним засобом вираження предикативності. Носієм предикативності в двоскладному реченні є присудок, в односкладному — головний член. Предикативність є обов'язковою і невід'ємною ознакою будь-якого речення.

ПРЕДИКÁЦІЯ, **предикáция** (від лат. praedicatio — оголошення, твердження). Віднесення змісту висловлення, предмета думки до дійсності, що виражається в реченні. В предикації логічний суб'єкт розкривається логічним предикатом (щось стверджується чи заперечується про якийсь предмет або явище дійсності).

ПРЕПОЗИТИ́ВНИЙ, **препозити́вный**. Який стоїть перед словом чи іншим мовним елементом, у препозиції. Препозитивне неузгоджене означення. Препозитивний афікс *де-* у займеннику *дехто.*

ПРЕПОЗИ́ЦІЯ, **препози́ция** (лат. praepositio — постановка спереду). Постановка одного з двох мовних елементів, які зв'язані між собою, перед іншим. Препозиція присудка. Препозиція підрядного речення.

ПРЕ́ФІКС, **пре́фикс** (приставка) (від лат. praefixus — прикріплений спереду). Афіксальна морфема, яка стоїть перед коренем (безпосередньо чи перед іншим префіксом) і служить для творення нових слів або граматичних форм слова. **Префікси словотворчі** — які використовуються для творення нових слів у префіксальному, префіксально-суфіксальному, префіксально-постфіксальному, префіксально-суфіксально-постфіксальному способах словотворення (*памолодь, обачний, знаходитися, розпогодитися*). **Префікси формотворчі** — які служать для утворення форм слів (*зробити, написати, найбільший*). Особливість префікса в тому, що він приєднується до цілого слова, а не до основи. Тому-то вивідне слово належить до тієї ж частини мови, до того ж типу відмінювання, що й твірне.

ПРЕФІКСÁЦІЯ, **префиксáция**. Творення нових слів або граматичних форм слова за допомогою префіксів. Префіксація — досить продуктивний спосіб творення дієслів. В іменниках і прикметниках цей спосіб розвинений менше.

ПРЕФІКСÓЇД, **префиксóид**. Коренева морфема, що вживається для творення нових слів, виступаючи в ролі словотворчого префікса. Функцію словотворчого префікса виконують морфеми *пів-, напів-: півколо, півострів, напівпровідник, напівтемрява, напіввідкрити.*

ПРИГОЛОСНІ, **согла́сные.** Звуки мови, основою яких є шуми (з більшою чи меншою домішкою музикального тону), які виникають внаслідок проходження видихуваного струменя повітря через перепону, що утворюється в певному місці мовного апарату. Приголосні звуки класифікуються: 1) за наявністю голосу і шуму на сонорні, в яких голос переважає над шумом, і шумні, що, в свою чергу, поділяються на дзвінкі, які вимовляються з участю голосу, і глухі, в яких є тільки шум, а голосу немає. Сонорними (від лат. sonorus — дзвінкий) в українській мові є звуки [м], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [в], [j]. До дзвінких належать приголосні звуки [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дз], [дз'], [дж], [г], [ґ]; до глухих — [п], [ф], [т], [т'], [с], [с'], [ш], [ц], [ц'], [ч], [к], [х]; 2) за способом творення приголосні поділяються на зімкнені, або проривні: [б], [п], [м], [д], [д'], [т], [т'], [н], [н'], [к], [ґ]; фрикативні (від fricare — терти), або щілинні: а) серединні [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [г], [ш], [х] і б) бокові, або латеральні (від лат. latus — бік), [л], [л']; африкати (від лат. affrico — притираю) [ц], [ц'], [дз], [дз'], [ч], [дж]; дрижачі, або вібранти, [р], [р']; 3) за місцем творення приголосні поділяються на губні, або лабіальні: [б], [п], [м], [в], [ф]; передньоязикові: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [ж], [ш], [ч], [дз], [дз'], [дж]; середньоязиковий, або палатальний (від лат. palatum — піднебіння), [j], задньоязикові [ґ], [к], [х]; глотковий, або фарингальний, [г]; 4) за наявністю чи відсутністю додаткової артикуляції приголосні в українській мові поділяються на тверді [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [ж], [ш], [ч], [дж], [р], [л], [н], [ґ], [к], [х], [г], м'які [д'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'], [л'], [н'], [j] і напівпом'якшені [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], , [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [ґ'], [k'], [х'], [г'], які є алофонами до відповідних твердих приголосних. Для звука [j] палаталізація є не додатковою, а основною артикуляцією, тому цей м'який звук не має співвідносного твердого. У російській мові є також непарні тверді [ц], [ж], [ш].

ПРИЄДНАННЯ, **присоедине́ние.** Додавання до основного висловлення засобами приєднувального зв'язку додаткових повідомлень, пояснень, що виникають у свідомості мовця не разом з основною думкою, а лише після того, як вона висловлена. Способом приєднання пов'язуються другорядні члени і предикативні одиниці. Наприклад: *Відтоді вони зробилися приятелями. Не надто близь-*

кими, а все-таки. (І.Франко.) *Упала на піл Марія й ридала, як ще ніколи. До самого вечора.* (А. Головко.) *Дзигарі в столовій пробили другу. Голосно. Різко.* (М. Коцюбинський.) *Він усміхнувся. І Яшко теж.* (А. Головко.)

ПРИЄДНУВАЛЬНИЙ, присоединительный. Прикм. до **приєднання.** Особливий вид синтаксичного зв'язку, характерний здебільшого для розмовного мовлення, який полягає в тому, що граматично пов'язані з реченням окремі його частини (члени речення або частини складного речення) подаються в інтонаційно-смисловому і позиційному відділенні від основного висловлення як додаткові повідомлення, зауваження чи пояснення. Приєднувальний зв'язок здійснюється сполучниками *та й, ще й, також, причому, притому,* сполученням *при цьому,* сурядними сполучниками *і, та, а,* вжитими у значенні приєднувальних, частками *теж, також,* засобами інтонації, зокрема пониженням тону і значною паузою перед приєднувальною частиною: *Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, та й люди вірили йому.* (С. Скляренко.) *І телеграфістку охопив жах. І ще когось.* (О. Довженко.) *І я кидаюсь на голос, але там — нема нікого! — крім як сонця золотого... та ще гнеться, гнеться колос від зерна свого важкого.* (П. Тичина.) *Гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним у неї вдивлятися.* (Марко Вовчок.) *А він — чудовий такий: на неї дивиться, тоді одірвався, одхилив голову, очей не зводить... Вона теж.* (А. Головко.) *П'ятий день шелестять дощі. Густі, теплі, обложні.* (О. Бабенко.) **Приєднувальні конструкції** див. **конструкція.**

ПРИЗВ'ЯЗКОВИЙ ЧЛЕН, присвя́зочный член див. **предикативний.**

ПРИЙМЕ́ННИК, предло́г. Службова частина мови, що є граматичним засобом поєднання іменників (чи займенників, числівників, субстантивованих прикметників) у непрямих відмінках з іншими словами в словосполученні чи реченні. Прийменники не вживаються окремо від інших слів, а лише уточнюють відмінкові форми самостійних слів, вносять у них додаткові смислові відтінки. Кожний прийменник вживається з певним відмінком: з одним — *до* (з родовим), *крізь* (із знахідним), двома — *над, під* (із знахідним та орудним), *на* (знахідним та місцевим), з трьома — *у (в)* (з родовим, знахідним та місцевим), *з, за, між* (з родовим, знахідним та орудним). З другого боку, кожна відмінкова форма може сполучатися лише з певними прийменниками. Так, прийменники *без, біля, від, для, до*

вживаються тільки з формою родового відмінка іменника, а форма орудного відмінка може вживатися з прийменниками *з, за, над, під, понад, попід* і не поєднується з прийменниками *в, від, без, при* та ін. Лексичні значення прийменників різноманітні і так чи інакше співвіднесені з лексичним значенням повнозначних слів, з якими ці прийменники пов'язані. Усі первинні прийменники багатозначні: кожний з них здатний виражати кілька різних відношень. Прийменники разом з відмінковими формами іменників виражають просторові відношення (*жити в селі, працювати на заводі, вийти в лісу*), часові (*працювати з ранку до вечора, відпочити після роботи*), об'єктні (*дбати про дітей, сподіватися на зустріч*), причинові (*почервонів від морозу, здригнувся з несподіванки*), відношення мети (*подарував на згадку, приготував для розваги*), супровідні відношення (*гуляв із сестрою*) та ін. За морфологічною структурою і походженням розрізняються прийменники первинні (непохідні, прості) і вторинні (похідні). **Первинні прийменники** — це прості прийменники, що не пов'язані живими словотворчими зв'язками з повнозначними словами: *без, в (у), від (од), для, до, з (зі, із), за, між, на, над, о (об), перед, під, по, при, пор, через.* До первинних належать і ті, що утворилися шляхом поєднання простих прийменників: *з-за, з-над, поперед, поза, попід, понад, поміж* та ін. **Вторинні прийменники** — це слова, що зберегли живі словотворчі відношення і лексико-семантичні зв'язки з повнозначними словами, зокрема з іменниками (*внаслідок, край, протягом, шляхом*), прислівниками (*близько, відносно, довкола, осторонь, уздовж*) і дієсловами (*включаючи, всупереч, завдяки*). До них належать і складені типи прийменникових сполучень, які утворилися від повнозначних слів і прийменників: *згідно з, залежно від, на шляху до, поряд з, у зв'язку з.* За своєю будовою прийменники поділяються на прості (*з, на, коло*), складні (*з-під, поміж, понад*) і складені (*в напрямі до, незалежно від, слідом за*).

ПРИКАЗКА, поговорка. Це стійкий образний вислів лаконічної будови, що влучно характеризує якесь життєве явище, але (на відміну від прислів'я) не формулює певної закономірності чи правила. Приказки за своєю структурою можуть співвідноситися і з реченням і з словосполученням. Приказки-речення, як правило, констатують явища, події, факти або вказують на приналежність предметові постійної ознаки: *Був кінь, та з'їздився; Буде й на нашій вулиці свято; Не мала баба клопоту, так купила порося; Купило-*

притупило. Приказки-словосполучення мають номінативну функцію, визначають предмети, явища, дії. Вони є частиною речення, елементом судження: *п'яте колесо до воза, міряти на свій аршин, очі на мокрому місці, ворона в павичевому пір'ї.* В основі приказки може лежати метафора (*убити двох зайців, сім п'ятниць на тиждень*), порівняння (*як корова язиком злизала, як кіт наплакав*) тощо.

ПРИКЛАДКА, приложéние. Означення, виражене іменником, що узгоджується з означуваним словом у відмінку і, як правило, в числі. Вказуючи на ознаку предмета, прикладка разом з тим дає йому другу назву. Прикладка означає родову ознаку предмета (*дерево евкаліпт, тирса-трава*), характеризує особу за професією, родом занять, посадою (*інженер-будівельник, дідусь-пасічник, колгоспники-механізатори*), за соціальною чи національною приналежністю, місцем проживання, за віком, родинними стосунками (*робітниця-вірменка, піонери-москвичі, дівчатка-підлітки*), дає особі чи предметові якісну характеристику, виступає в ролі епітета (*красуня дівчина, коник-стрибунець, владарка-ніч, весна-чарівниця, народ-богатир, учні-відмінники*). У сполученнях власного імені (назви особи) і загальної назви прикладкою звичайно буває загальний іменник: *Вийшла в бій і комсомолка Земська Люба.* (П. Тичина.) *Голова колгоспу Марко Безсмертний радісно привітав учителя Задорожного.* (М. Стельмах.) Проте при необхідності уточнити особу, конкретизувати її в ролі прикладки може виступати власне ім'я: *Обік Тугара йшла його донька Мирослава.* (І. Франко.) *Цього ж пізнього вечора Надин брат, Тарас Волошко, сидів над своїм щоденником* (Д. Ткач.) Власні назви неживих предметів (назви міст, сіл, рік, озер, гір, станцій, портів, газет, журналів, готелів, магазинів, установ, побутових предметів тощо) є прикладками до загальних назв: *місто Одеса, озеро Свитязь, аеропорт Жуляни, піонерський табір «Зірниця», газета «Молодь України», магазин «Ранкові зорі», електробритва «Харків».* Прикладка може відноситися до будь-якого члена речення, вираженого іменником, особовим займенником, субстантивованими прикметниками, дієприкметниками, числівниками.

Непоширена прикладка — прикладка, яка виражена одним іменником: *Гойдав на хвилях, несе по Вкраїні важкі пароплави Дніпро-богатир.* (С. Олійник.) Неузгоджена прикладка — прикладка, яка не узгоджується з визначуваним словом при словозміні: *Шахта «Гігант» розташована на лівому високому березі річки Саксагань.* (Д. Ткач.)

Поширена прикладка — прикладка, виражена словосполученням: *Ту пісню підслухали люди — веселі співці Наддніпров'я.* (П. Воронько.) Прикладка відокремлена див. **відокремлений.**

ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА, прикладна́я лингви́стика. Напрям у мовознавстві, який розроблює методи розв'язання практичних завдань, які пов'язані з застосуванням мови. Основні завдання прикладного мовознавства : створення й удосконалення писемностей, створення систем транскрипції, уніфікація і впорядкування науково-технічної термінології, вивчення процесів і створення правил утворення нових назв для нових предметів, понять, добір мовного матеріалу для вивчення його в школі з метою удосконалення методики його засвоєння тощо. Прикладна лінгвістика також розроблює теоретичні проблеми, які можуть бути використані для розв'язання практичних завдань, пов'язаних з використанням мови. Один із важливих напрямів сучасної прикладної лінгвістики зв'язаний з машинним перекладом, автоматичними методами переробки текстової інформації, методами автоматичного анотування та ін.

ПРИКМЕТНИК, и́мя прилага́тельное. Частина мови, що означає ознаку предмета, виражає це значення в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, а в реченні виступає в ролі означення або іменної частини складеного присудка. Прикметник має морфологічну категорію ступеня порівняння. За значенням і граматичними ознаками прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні. **Прикметники якісні** — це прикметники, що означають властивість предмета безпосередньо, безвідносно до інших предметів, яка може проявлятися з різним ступенем інтенсивності (*висока гора, молодий сад, солодке яблуко, холодна вода, біла сорочка, дорога книжка, широка дорога, зелена трава, гарячий чай*). Якісні прикметники можуть змінюватися за ступенями порівняння (*високий — вищий — найвищий, чорний — чорніший, найчорніший*) й утворювати форми суб'єктивної оцінки (*високий — високенький, височенний, зависокий; білий — біленький, білесенький, білісінький, білуватий, білявий*); від якісних прикметників можуть утворюватися якісні прислівники з суфіксами *-о, -е* (*високий — високо, солодкий — солодко, дорогий — дорого, гарячий — гаряче*) й абстрактні іменники з суфіксами *-ість, -от(а), -ин(а), -еч(а), -неч(а), -ав(а)* (*молодість, висота, холоднеча, дорожнеча, довжина, синява*); деякі якісні прикметники в українській мові можуть мати

співвідносні повну і коротку форми: *зелений — зелен, ясний — ясен, дрібний — дрібен, повний — повен.* Якісні прикметники в багатьох випадках утворюють антонімічні пари: *високий — низький, молодий — старий, холодний — гарячий, дорогий — дешевий;* з якісними прикметниками можуть сполучатися прислівники міри і ступеня якості: *надзвичайно високий, дуже молодий, трохи солодкий, не дуже дорогий.* Якісні прикметники мають специфічні для них суфікси, а саме: *-ив-, -лив-, -ист-, -аст- (-яст-), -ат-, -ащ- (-ящ-), -уч-, -юч-, -ав- (-яв-), -к-, -л- (правдивий, крикливий, каменистий, довгастий, сріблястий, горбатий, пропащий, годящий, блискучий, чорнявий, стрункий, стиглий).* **Прикметники відносні** називають ознаку через відношення до іншого предмета, ознаки чи дії *(залізний, літній, учорашній, купальний).* Характер відношень, що виражається відносним прикметником, різний: це може бути ознака за матеріалом *(дерев'яний, металевий),* призначенням *(дитяча кімната, шкільні приладдя),* властивістю *(вечірня прохолода, весняна гроза)* тощо. **Прикметники присвійні** означають приналежність предмета особі (або взагалі істоті), від назви якої вони утворені за допомогою суфіксів *-ів- (-їв-), -ин- (-їн)* та їх варіантів *-ов-, -ев- (-єв-): братів голос, Сергіїв батько, мамина книжка, Софіїне пальто, лікарева сумка, соловейкове гніздо.* **Прикметники відносно-якісні** — це прикметники, що можуть уживатися то в значенні відносних, то в значенні якісних: *сонячна енергія* і *сонячний день, місячне світло* і *місячна ніч.* **Прикметники присвійно-відносні** — це прикметники, які утворюються від назв людей (за допомогою суфіксів *-ськ-, -цьк-*) або тварин (з суфіксами *-ач- (-яч-), -ин-, -їн-, -ов-,-ев-*), мають флексію *-ий (-їй)* і означають не приналежність предмета істоті, а його властивість за зв'язком з особою чи твариною: *батьківське піклування, чумацький віз, заяча шапка, коров'яче молоко, солов'їний голос, вовча зграя.* Прикметники мають повну (членну) і коротку (нечленну) форму. **Прикметники короткі** — якісні прикметники, що в українській мові можливі тільки в називному (знахідному) відмінку чоловічого роду і мають нульову флексію: *варт, винен, годен, зелен, ладен, певен.* У сучасній українській мові в короткій формі вживається дуже обмежена кількість прикметників. Їх зустрічаємо здебільшого в фольклорі й поетичній творчості. Короткі форми якісних прикметників у російській мові не відмінюються і мають форми роду і числа. В однині чоловічого роду нульова флексія, жіночого — флексія *-а (-я),* середнього — *-о(-е),* у множині — *-и (-ы):*

бел, бела, бело, белы; могуч, могуча, могуче, могучи. Короткі форми функціонують у ролі іменної частини складеного присудка, а в означальній функції зустрічаються лише в фразеологізмах *(от мала до велика)* та у відокремлених зворотах. Короткі прикметники в російській мові відрізняються і за значенням. Короткі прикметники означають ознаку як якісний тимчасовий стан предмета, а повні — вказують на ознаку постійну, не обмежену в часі. Короткі форми деяких прикметників можуть набувати значення надмірного ступеня ознаки *(туфли велики́, пиджак широ́к, рукава ко́ротки́)*. **Прикметники повні** — прикметники, система відмінкових закінчень яких утворилася внаслідок злиття з короткими формами вказівних займенників *и, ja, ϵ*. Повні прикметники, узгоджуючись з іменниками, відмінюються за родами (в однині), числами і відмінками. Повні прикметники в українській мові існують у двох морфологічних варіантах: стягненому і нестягненому. Прикметники повні нестягнені можливі (паралельно до стягнених) лише в називному та знахідному відмінках однини жіночого і середнього родів *(великая, ранняя, щирая, великеє, раннєє, щиреє)* та у формі множини *(великії, раннії, щирії)*. Ці форми вживаються переважно в народній творчості та поезії. Прикметники повні стягнені є загальновживаною формою сучасної української мови.

Оскільки за характером відмінювання, за відмінковими закінченнями й синтаксичною роллю порядкові числівники, окремі розряди займенників подібні до прикметників, то деякі мовознавці в складі прикметників розглядають порядкові числівники і займенникові прикметники.

ПРИКМЕТНИКО́ВИЙ, адъекти́вный. Прикм. до прикметник. П р и к м е т н и к о в а ф о р м а. **Прикметникові словосполучення** — словосполучення, в яких стрижневе слово виражено прикметником.

ПРИКРИ́ТИЙ СКЛАД, прикры́тый слог див. склад.

ПРИЛЯГА́ННЯ, примыка́ние. Вид підрядного зв'язку між словами, при якому залежність підпорядкованого слова не знаходить вираження у формах словозміни чи в службових словах, а виражається порядком слів і засобами інтонації. В українській і російській мовах прилягають слова, які не мають форм словозміни: прислівники, дієприслівники, інфінітиви та фразеологічні звороти прислівникового типу. Стрижневим словом при такому зв'язку можуть бути дієслова *(голосно говорити, просити заспівати, писати не поспішаючи, працювати не покладаючи рук)*,

іменники (*робота вручну, квиток туди й назад, бажання вчитися*), прикметники (*готовий допомогти, давно відремонтований*), прислівники (*дуже дорого, надзвичайно швидко*).

ПРИ́МОВКА, прибау́тка. Жартівливий, переважно римований вислів, що використовується в усному і писемному мовленні, в різних життєвих ситуаціях. Це усталені формули вітання, запрошення (*скільки літ, скільки зим; здоровенькі були; чим багаті, тим і раді; сідайте, в ногах правди нема*); формули побажань (*здорові будьмо, та себе не гудьмо; будь багатий як земля; великий рости та щасливий будь*); каламбурні вислови (*на городі бузина, а в Києві дядько; Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Настя; тринди-ринди коржі з маком*).

ПРИСЛІ́ВНИК, наре́чие. Частина мови, що об'єднує слова, які означають ознаку дії або стану, ознаку якості, іншої ознаки чи предмета. Прислівники — невідмінювані слова (якісні прислівники утворюють форми ступенів порівняння), у реченні виступають головним чином в ролі обставин, рідше— в ролі неузгоджених означень. У реченні прислівник може відноситись до дієслова (*довго чекати*), до прикметника (*дуже цікавий*), до прислівника (*сліпуче яскраво*), до іменника (*зовсім дитина, місяць уповні*). За значенням прислівники поділяють на обставинні й означальні. **Прислівники обставинні** вказують на різні обставини, за яких відбувається дія: місце (*близько, уперед, далеко, знизу, праворуч, спереду*), час (*удень, завтра, сьогодні, завидна, змолоду, зроду, досі, доти, тепер*), причину (*поневолі, згарячу, спросоння*) і мету дії (*навмисне, наперекір, вжарт*). Обставинні прислівники відносяться до особових форм дієслова, до дієприкметників і дієприслівників. **Прислівники означальні** характеризують якість дії, ознаки предмета. У складі означальних прислівників виділяються такі семантичні групи: якісні прислівники, що вказують на якісну ознаку іншої ознаки — процесуальної або статичної і мають форми ступенів порівняння (*весело, впевнено, повільно, сміливо, швидко*); кількісні, які означають міру або ступінь вияву ознаки, характер її інтенсивності (*дуже, надто, надзвичайно, ледве-ледве*); прислівники способу дії, що вказують на спільне чи роздільне виконання дії (*разом, гуртом, вроздріб, поодинці*), і порівняльно-уподібнювальні прислівники (*по-нашому, по-своєму, по-осінньому*). Означальні прислівники можуть сполучатися з іменниками (*прогулянка верхи, кава по-турецьки*), а кількісні прислівники, що означають міру або

ступінь ознаки, частіше відносяться до прикметників, дієприкметників та інших прислівників, рідше — до дієслів особової форми. **Прислівники предикативні** — прислівники, які означають стан і в реченні функціонують у ролі присудка безособового речення (*безлюдно, варто, видно, жалко, корисно, необхідно, потрібно, скромно, сумно*). Значна кількість їх співвідноситься з якісними прислівниками й означає почуття, емоційний або фізичний стан (*весело, радісно, смішно, тривожно; вітряно, тепло, боляче, погано*). **Прислівники модальні** — прислівники, які служать для виявлення ставлення мовця до змісту висловлення (*по-перше, по-друге; відомо, можливо, безперечно, певно, природно*). Залежно від того, чи прислівник називає ознаку чи тільки вказує на неї, всі прислівники поділяються на повнозначні і займенникові. **Прислівники займенникові** — прислівники, які мають абстрактне узагальнююче значення, вони непохідні і спільні за складом коренів із займенниками. Займенникові прислівники утворюють такі групи: 1) особові із значенням «як властиво особі (особам), як робить, діє особа (чи особи)»: *по-моєму, по-твоєму, по-вашому;* 2) зворотний із значенням «як властиво особі — суб'єкту дії»: *по-своєму;* 3) вказівні: *там, тут, туди, тоді, так;* 4) означальні: *по-всякому, усюди, скрізь, завжди, по-іншому;* 5) питальні: *де, куди, звідки, коли, як, чому;* 6) неозначені: *десь, кудись, куди-небудь, як-небудь, де-небудь; коли-небудь;* 7) заперечні: *ніде, нікуди, ніколи, ніяк.*

ПРИСЛІВНИКОВИЙ, **наречный.** Прикм. до **прислівник.** П р и с л і в н и к о в а ф о р м а. **Прислівникові словосполучення** — словосполучення, в яких стрижневе слово виражене прислівником. **Прислівниковий прийменник** — слово, яке виступає і в функції прислівника, і в функції прийменника: *Навколо було тихо, тільки тріщали гілля від сильного морозу.* (М. Шеремет.) *Забіліли сніги навколо Києва, загуляла хуртовина.* (О. Довженко.)

ПРИСЛІВ'Я, **пословица.** Це виражений структурою речення влучний образний вислів, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду: *Згода будує, а незгода руйнує; Для приятеля нового не пускайся старого; Не спитавши броду, не лізь у воду.* Однією з характерних ознак прислів'я є його синтаксична завершеність, адже воно завжди співвідноситься з реченням, виступає в мовленні як окреме судження. Прислів'я нерідко має ритмічну будову, а його частини можуть римуватися. Прислів'я — семантично неоднорід-

ні: в одних — зберігається конкретна предметність, пряма номінативність (*Друзі пізнаються в біді; За праве діло стій сміло*), в інших — основним є узагальнено-метафоричне, переносне значення (*Не все те золото, що блищить; Під лежачий камінь вода не тече*).

ПРИСУДОК, **сказу́емое**. Головний член двоскладного речення, що означає дію, стан, якість, властивість (активну чи пасивну ознаку) предмета думки, вираженого підметом. Присудок з підметом синтаксично пов'язуються предикативним зв'язком і разом становлять граматичну основу, предикативне ядро двоскладного речення. Підмет і присудок формально уподібнюються один одному. Це уподібнення головних членів речення називається координацією.

Залежно від способів вираження розрізняються присудки дієслівні та іменні. Присудок дієслівний може бути простим і складеним. **Простий дієслівний присудок** виступає у формах теперішнього, минулого і майбутнього часів, а також у формах наказового та умовного способів дієслова. **Складений дієслівнийприсудок** — це присудок, виражений інфінітивом повнозначного дієслова й особовими формами модальних і фазових дієслів або прикметником з модальним значенням: *Через півгодини майдан став наповнятися людьми.* (Г. Тютюнник.) *Україні, її люду хочу я служити.* (П. Тичина.) *І може, тільки ця бурхлива маршова ніч здатна була викликати Брянського на одвертість.* (О. Гончар.) *Тепер ви опинилися в тилу, і ми маємо всі можливості тримати зв'язок, як і раніш.* (Ю. Яновський.) Присудок іменний може бути тільки складеним. Складений іменний присудок виражається іменною частиною у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. У функції іменної частини виступають іменники, прикметники, дієприкметники, числівники, займенники в різних формах (а також і незмінні частини мови). Крім власне дієслівних зв'язок цю функцію виконують і дієслова *стати, виявлятися, залишатися, вважатися, здаватися, доводитися* та ін. Наприклад: *Без роботи день роком став.* (Народна творчість.) *Вже день здається сивим і безсилим, і домліває в заростях ріка...* (В. Симоненко.) *Ми вижили й вийшли в люди завдяки Радянській владі.* (Ю. Мельничук.) *Тоня стала для нього понад усе.* (О. Гончар.) *Колись мене назвав він братом, і слово це — як зірка у путі.* (М. Рильський.) *Поезія повинна бути чистою.* (Ю. Збанацький.) **Присудок складний прислівниковий** — присудок, який виражається прислівником у сполученні з дієслівною зв'язкою (чи без неї): *Жити стало*

краще. (Народна творчість.) *Ти збоку, ти зайвий.* (О. Гончар.)

ПРИСУБСТАНТИВНИЙ, присубстантивный. Який відноситься до імені, підпорядкований іменникові, залежний від іменника, співвіднесений з ним. Присубстантивний інфінітив. Присубстантивний родовий відмінок. **Присубстантивне керування див. керування.**

ПРИЧИНОВИЙ, причинный. Який має значення причини, вказує на причину. Причинові зв'язки. **Причиновий сполучник див. сполучник.**

ПРОГРЕСИВНИЙ, прогрессивный. Спрямований вперед від початку слова чи висловлення. **Прогресивна асиміляція див. асиміляція. Прогресивна дисиміляція див. дисиміляція.**

ПРОДУКТИВНІСТЬ, продуктивность. Іменник від прикм. **продуктивний. Продуктивність словотворчого типу** — здатність його служити зразком для утворення слів.

ПРОДУКТИВНИЙ, продуктивный. 1. Здатний брати участь у творенні нових слів і форм. **Продуктивний афікс див. афікс.**

2. Який є зразком (моделлю) словотворення чи формотворення. Продуктивний тип. Продуктивні класи.

ПРОКЛІЗА, проклиза. Акцентуаційна залежність попереднього ненаголошеного слова від наступного наголошеного, яке служить для нього акцентуаційною опорою. Наприклад: *не знайтиме, на степу, по діброві.*

ПРОКЛІТИКА, проклитика (гр. proklitikón, від proklíno — нахиляю вперед). Ненаголошене слово, що стоїть перед наголошеним і приєднується до нього, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. Проклітиками виступають службові слова, а також часом і короткі повнозначні слова — займенники, числівники тощо. Наприклад: *на добраніч, переді мною, не доводилось, мій приятель, три метри.*

ПРОНОМІНАЛІЗАЦІЯ, прономинализация (від лат. pronomen — займенник). Перехід слів з інших частин мови в займенники внаслідок втрати чи послаблення їхнього лексичного значення і набуття узагальненого вказівного значення. У такому значенні можуть вживатися іменники *справа, річ, діло, факт, ваш (наш) брат,* прикметники *цілий, певний, перший, останній,* числівник *один.* Наприклад: *Діло було зимою.* (Г. Тютюнник.) *Ти цю пісеньку облиш. Ми її знаємо, наслухались від вашого брата.* (О. Корнійчук.) *Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчулася певна мелодія.* (В. Собко.) *В одній долині,*

під горою, високий явір зеленів. (Л. Глібов.) Прономіналізація не викликає зміни граматичних значень слова.

ПРОРИВНИЙ, взрывной. Зімкнений приголосний звук, при вимові якого струмінь повітря проривається крізь зімкнення мовних органів. Див. **вибуховий.**

ПРОСОДЕМА, просодéма. 1. Мінімально значуща одиниця акустичних компонентів, які складають інтонацію фрази: мелодики, інтенсивності, довготи тощо.

2. Найкоротша просодична одиниця мови — склад.

ПРОСОДИЧНИЙ, просодический (гр. prosōdikos — який стосується наголосу). Той, що стосується явищ високи, довготи й сили інтонації або співвідношення ритміко-інтонаційних особливостей у віршуванні. **Просодичні елементи** — ритміко-інтонаційні елементи мовлення (мелодика, відносна сила вимови слів і їх частин, співвідношення відрізків мовлення по довготі, загальний темп мовлення, паузи, загальне темброве забарвлення та ін.), які організують мовлення шляхом протиставлення одних частин мовного потоку іншим.

ПРОСОДІЯ, просóдия (гр. prosōdia — приспів, наголос). 1. Вчення про просодичні елементи мовлення і їх функціонування.

2. Вчення про співвідношення складів у вірші; сукупність правил віршування.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ, простóе предложéние. Речення, яке має у своєму складі одну предикативну одиницю, одну граматичну основу. Всі лексичні компоненти такого речення об'єднуються навколо єдиного синтаксичного центру. Просте речення є центральною одиницею синтаксису. Це елементарна одиниця, призначена для передачі відносно закінченої інформації, яка виражає відношення до дійсності. Просте речення є також основною одиницею, яка бере участь у формуванні складного речення і будь-якого тексту. Нарешті, просте речення — це та побудова, в якій знаходять своє конструктивне застосування словосполучення і форма слова.

ПРОСТИЙ, простóй. 1. Який не розкладається на складові частини. **Простий прийменник** див. **прийменник. Простий числівник** див. **числівник.**

2. У якому граматичні відношення в реченні виражаються формами самих слів. **Простий аорист** див. **аорист.** П р о с т и й   м а й б у т н і й   ч а с.

3. Непоширений, неускладнений. **Простий дієслівний присудок** див. **присудок. Просте словосполучення** див. **словосполучення. Простий сполучник** див. **сполучник.**

ПРОСТОРІЧНА ЛЕКСИКА, **просторечная лексика.** Сукупність слів, що вживаються здебільшого в усному побутовому мовленні, а також у літературній мові з метою надання зневажливої, іронічної, грубуватої, фамільярної оцінки характеризованим предметам, явищам. Наприклад: *барахло, брьохати, варнякати, наприндитись, одоробло, розшолопати, хамло* та ін. Такі слова називають ще розмовно-просторічними.

ПРОСТОРІЧНИЙ, **просторечный.** Прикм. до **просторіччя.** Просторічне слово. Просторічний зворот.

ПРОСТОРІЧЧЯ, **просторечие.** Слово, граматична форма або зворот, що не входять у норму літературної мови, проте вживаються в усному побутовому мовленні, а також використовуються у художніх творах як стилістичний засіб надання зневажливої, іронічної, грубуватої характеристики зображеному. Просторіччям називається також невимушене мовлення, в якому використовуються такі слова, форми і звороти. Просторіччя не закріплене за окремою місцевістю чи суспільним угрупованням, а входить до загальнонародної мови.

ПРОТЕЗА, **протеза** (фр. prothèses, від гр. prothesis — додання, приєднання). Приєднання на початку слова додаткового приголосного чи голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови. Наприклад: укр. *вогонь, вітчизна, вузол, вулик, горіх, гострий, імла, іржа;* рос. *восемь, вотчина;* біл. *вобласць, вольха, вочы, вузел, вуліца, вучань, гарэх, гастрыць, ільво, імха.*

ПРОТЕТИЧНИЙ, **протетический.** Який (про звук мови) приєднується до початку слова. П р о т е т и ч н и й г о л о с н и й. П р о т е т и ч н и й п р и г о л о с н и й.

ПРОТИСТАВЛЕННЯ, **противопоставление.** Відмінність двох (чи більше) однорідних мовних одиниць, які виконують диференціюючу функцію. **Протиставлення морфологічне** — диференціююча відмінність морфологічного складу членів парадигми словозміни (*мор-е, мор-я, мор-ю; мор-ем* та ін.). П р о т и с т а в л е н н я п р и г о л о с н и х.

ПРОТИСТАВНИЙ, **противительный.** Який виражає протиставність, відноситься до протиставлення, має значення протиставлення, служить для синтаксичного поєднання протиставних членів речень чи предикативних одиниць. П р о т и с т а в н і в і д н о ш е н н я. П р о т и с т а в н и й з в' я з о к. **Протиставний сполучник** див. **сполучник.**

ПРОФЕСІЙНА ЛЕКСИКА, **профессиональная лексика.** Специфічна лексика, яка вживається в мові людей,

об'єднаних спільною професією. Це здебільшого розмовна чи просторічна лексика, що існує поруч з нормативними назвами якихось спеціальних понять чи за допомогою якої деталізуються ці поняття, відбиваючи існуючі різновиди. Так, поряд з назвами *сітка, невід* у мові рибалок вживається ряд назв для знарядь лову цього типу, які дещо відмінні за розміром, формою, будовою тощо: *бродяк, волок, волочок, волокуша, галиця, дель, десятка, капка, кукла, ланташ, матула; мережа, накидка, поріж* та ін. Професійна лексика дуже диференційована. Нерідко одному найменуванню предмета в загальнонародній мові відповідає цілий набір професійних назв.

ПРОФЕСІОНАЛІЗМИ, профессионали́змы. Слова або вислови, що властиві мовленню людей певної професійної групи. Багато з таких слів чи висловів уживаються тільки у відповідному професійному колі людей і не відповідають нормам літературної мови. Часом професіоналізми мають локальний характер. Наприклад, у мові моряків уживаються слова *кок* (кухар), *камбуз* (кухня), *компа́с, склянка* (півгодинний проміжок часу, що визначається ударом у судновий дзвін, а також удар дзвона), *полундра;* у мові сплавників лісу по гірських річках Карпат: *бокораш, дараба, бокор, розбиванка, збиванка* та ін. Професіоналізми використовуються в художній літературі у зв'язку з відтворенням життя і побуту певного професійного середовища.

ПРЯМА́ МО́ВА, пряма́я речь. Точно відтворене чуже висловлення із збереженням його лексичних, граматичних та стилістичних особливостей. Пряма мова завжди супроводжується реченням, у якому вказується на те, ким, коли і за яких обставин була вимовлена пряма мова, якими діями вона супроводжувалась. Таке речення називається словами автора. Щодо слів автора пряма мова виступає як самостійне речення, але, будучи зв'язаною з ними за змістом і інтонаційно, пряма мова і слова автора становлять одне двохелементне ціле. Пряма мова може передавати висловлення іншої особи: *— Пора нам, Дмитре Тимофійовичу, в дорогу! — сказав Марков, оточений людьми* (М. Стельмах.); висловлення самого автора, сказане ним раніше: *І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі, мені тебе жаль»* (Леся Українка.); невисловлені думки автора: *«Ніщо так не красить людину, як натхнення», — подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом.* (О. Гончар.)

ПРЯМЕ́ ЗНАЧЕ́ННЯ, прямо́е значе́ние див. **значення.**

ПРЯМЕ́ ПИТА́ННЯ, прямо́й вопрос. Питання, висловлене у формі питального речення: *Чиє це та з якого краю*

дитя завітало до нас? (М. Стельмах.) *Які ж коло вас села?* (Марко Вовчок.)

ПРЯМЕ УЗГОДЖЕННЯ, прямóе согласовáние див. **узгодження.**

ПРЯМИЙ ВІДМІНОК, прямóй падéж див. **відмінок.**

ПРЯМИЙ ДОДАТОК, прямóе дополнéние див. **додаток.**

ПРЯМИЙ ПОРЯДОК СЛІВ, прямóй порядок слов див. **порядок слів.**

ПСИХОЛІНГВІСТИКА, психолингвúстика. Розділ мовознавства, що вивчає процеси мовотворчості, а також сприйняття і формування мовлення і їх співвіднесеності з системою мови. Вона вивчає зв'язки між змістовою стороною мови і суспільним мисленням, суспільним життям мовного колективу як необхідну умову проникнення в природу лінгвістичних одиниць. Проблемами психолінгвістики є, зокрема, сприйнятливість мови, розвиток мови у дітей, навчання іноземної мови, проблема мовленнєвого впливу тощо.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДМЕТ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУБ'ЄКТ), психологúческое подлежáщее (психологúческий субъéкт). Уявлення, що першим виникає в свідомості, незалежно від його граматичного вираження. У реченні *Склянка впала* психологічний підмет — *впала*, бо під впливом звуку, природа якого ще невідома, в нас у свідомості виникає уявлення про саме падіння; це уявлення і стає психологічним підметом; а коли джерело звуку усвідомлюється, виникає інше уявлення — *склянка*, яке стає психологічним присудком. Склянка, що стояла на краю стола, не привертала до себе уваги, поки на впала. Так само психологічним підметом буде поняття, виражене дієсловом *приїхав* у реченні *Батько приїхав*, якщо з обстановки мовлення усвідомлюється спочатку факт приїзду когось, а потім з'ясовується, хто саме прибув. Поняття «батько» в такому разі буде психологічним присудком.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРИСУДОК (ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРЕДИКАТ), психологúческое сказýемое (писхологúческий предикáт). Уявлення, що виникає в свідомості мовця другим щодо того, яким виражається безпосередньо сприйняте явище дійсності, наявне в свідомості. Психологічний присудок визначається безвідносно до засобів його вираження в реченні. У реченні *Склянка впала* психологічний присудок *склянка*, бо поняття, виражене цим словом, співвідносне з тим, що виникло раніше у свідомості і знайшло своє вираження в дієслові *впала*. Психологічним при-

судком у реченні *Батько приїхав* буде поняття «батько», якщо раніше буде усвідомлено факт приїзду, а потім з'ясується, хто саме приїхав. Див. **психологічний підмет.**

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ, публицистический стиль (від лат. publicus — суспільний, народний). Один з функціональних стилів літературної мови, який обслуговує широку сферу суспільних стосунків. Найповніше він використовується в газетах, суспільно-політичних журналах, на радіо, телебаченні, в документальному кіно. Публіцистичному стилю властиві дві основні, нерозривно поєднані функції інформативності і впливу. Публіцистичний стиль служить для передачі багатогранної інформації про внутрішнє життя країни і подій за кордоном. Твори публіцистичного стилю дають оцінку повідомленням, впливають на політичну свідомість читача (чи слухача), служать засобом суспільного виховання, засобом формування громадської думки, поглядів, прагнень людей, засобом агітації і пропаганди. Публіцистичний стиль характеризується популярністю, образністю, полемічною загостреністю, яскравістю передачі думки. Лексика публіцистичного стилю характеризується широким використанням суспільно-політичної термінології (*делегат, демонстрація, держава, комуніст, комсомолець, ленінець, марксизм, мітинг, партія, партійність, ради, революція, рівність, уряд*), а також вживанням слів і зворотів, що відбивають специфіку суспільного життя (*новатор, передовик, трудівник, ударник, авангардна роль, паростки нового, працювати по-комуністичному, бригада комуністичної праці, дружба народів, мирне співіснування, на передньому краї, боротьба за врожай, трудова вахта, рекордний рубіж*). Публіцистичний стиль характеризується використанням різноманітних морфологічних засобів, зокрема словоформ з суфіксами *-ість, -ство (-цтво), -інн-я (-енн-я, -анн-я), -іст* та ін. (*особливість, співробітництво, підвищення, впровадження, відданість*), з префіксами *анти-*,*контр-*, *нео-*, *про-* та ін. (*антифашизм, контрпропаганда, неоколоніалізм, проамериканський*), вживанням складних слів (*партійно-комсомольський, соціально-економічний, масово-політичний*), дієслівних форм наказового способу в різного типу закликах, дієприкметників пасивного стану минулого часу тощо. Для синтаксису публіцистичного стилю характерне вживання іменних словосполучень (*високі трудові показники, складна політична обстановка*), речень з однорідними членами, різних відокремлень, риторичних запитань і звертань, складних речень простої будови, приєднувальних конструкцій, а також

використання різних структур речень, властивих розмовній мові.

ПУНКТОГРА́МА, **пунктогра́мма** (від лат. punctum — крапка і гр. gramma — письмовий знак, запис). Пунктуаційне оформлення речення в цілому або окремих його елементів; закономірно вжитий розділовий знак, вид якого і місце визначається пунктуаційними правилами. Наприклад: тире між підметом і присудком, кома при відокремленні членів речення, двокрапка в безсполучниковому реченні. Перелік пунктограм відповідає кількості існуючих окремих пунктуаційних правил. Проте пунктограми є різних типів відповідно до ступеня узагальненості. Наприклад, одна пунктограма оформляє кінець речення, об'єднуючи різні розділові знаки (крапка, знак оклику, знак питання, крапки), бо існує загальне правило, за яким одне речення відділяється від другого. Але ця пунктограма має різновиди, адже кожний розділовий знак у кінці речення виконує ще й свою особливу функцію і має специфічне правило вживання. У поняття пунктограми входить і відсутність розділового знака в тому чи іншому місці, якщо ця відсутність формулюється у вигляді правила, наприклад, кома не ставиться між частинами складносурядного речення, що мають спільний для обох частин член.

ПУНКТУА́ЦІЯ, **пунктуа́ция** (нім. Punktuation, від лат. punctum — крапка). Система розділових знаків, що використовуються в писемній мові; система правил уживання розділових знаків, розставляння розділових знаків у тексті. За допомогою пунктуації здійснюється структурне і смислове членування писемної мови на значущі частини, що дає змогу читачеві усвідомити зміст тексту в повній відповідності до задуму автора. Розділові знаки визначають змістові і граматичні відношення між частинами складного речення і словами. Пунктуація вказує також на змістові відтінки висловлення, на емоційність, схвильованість мовлення, що знаходить своє відображення в ритмомелодиці, інтонації. Отже, українська пунктуація базується на граматичній та змістовій основі і враховує інтонацію. Здебільшого принципи пунктуації діють нероздільно. Поряд з обов'язковими правилами українська пунктуація допускає варіанти, пов'язані не тільки зі смисловими відтінками, а й з стилістичними особливостями писемного тексту.

ПУРИ́ЗМ, **пури́зм** (від лат. purus — чистий). Прагнення до очищення літературної мови від іншомовних запозичень, неологізмів, а також від проникнення в літературну мову лексичних чи граматичних елементів, які стоять за ме-

жами норми (розмовних, просторічних, діалектних та ін.). Пуризм найактивніше проявляється в період формування літературних норм національних мов, а також у часи важливих суспільних подій (революції, визвольні війни, піднесення демократичного руху тощо), коли і в мові відбуваються активні процеси, зокрема інтенсивне збагачення словникового складу, поява численних запозичень і різних новотворів. Позитивною рисою пуризму є піклування про самобутній розвиток національної мови і культури, звернення до багатств рідної загальнонародної мови, використання її лексичних і словотворчих надбань. Негативним у пуризмі є відмежування від закономірних інтернаціональних зв'язків між народами і мовами, намагання звільнитися від того, що вже засвоєно мовою, суб'єктивне прагнення нав'язати мові штучно створені слова взамін чужомовних, які вже ввійшли в мову. Пуристичні тенденції проявлялись в окремих українських мовознавців у перші два десятиріччя радянського періоду.

ПУСТИЙ ПРЕФІКС, пустáя пристáвка. Дієслівний префікс, який виконує суто формотворчу роль показника виду і не вносить ніяких змін у лексичне значення дієслова. В українській мові такими префіксами можуть бути *в-* (врятувати), *з-* *(с)* *(згоріти, сказати), за- (законспектувати), на- (написати), по- (побачити), при- (прилетіти), про- (прочитати).*

Р

РАДИКСОЇДИ, радиксóиды (від лат. radix — корінь). Корінь, який відомий лише в поєднанні з афіксами. Див. **корінь.**

РЕАЛІЇ, реáлии (від лат. realis — речовий, дійсний). Речі, предмети, що існують матеріально і служать основою для номінативного значення слова.

РЕГРЕСИВНИЙ, регрессúвный. Спрямований від наступного елемента слова, фрази тощо до попереднього; який впливає на попередній звук. **Регресивна акомодація** див. **акомодація. Регресивна асиміляція** див. **асиміляція. Регресивна дисиміляція** див. **дисиміляція.**

РЕДЕРИВАЦІЯ (ЗВОРОТНЕ СЛОВОТВÓРЕННЯ), редеривáция (обрáтное словообразовáние). Утворення слова не шляхом ускладнення морфологічної будови вивідного слова, не додаванням словотворчих морфем, а спрощенням

морфологічної будови слова. Так, *дояр* утворено від *доярка*, від слова *зонтик* (з голланд. sonnedeck) утворилося *зонт*.

РЕДУКО́ВАНИЙ, **редуци́рованный** (від нім. reduzieren — зменшувати, скорочувати). 1. Який підпав редукції, виник внаслідок редукції, менш протяжний, не чітко артикульований. **Редукована форма** — скорочена форма слова, яка виникає при швидкому темпі мовлення.

2. Голосний звук, коротший порівняно із звуком нормальної довготи, послабленої сили чи тембру звучання. В т р а т а с л а б к и х р е д у к о в а н и х. П р о я с н е н н я с и л ь н и х р е д у к о в а н и х.

РЕДУКО́ВАНІ ГОЛОСНІ, **редуци́рованные гла́сные**. 1. Надкороткі голосні фонеми неповного творення [ь], [ъ], що були відомі в давньоруській мові, яка в свою чергу успадкувала їх з праслов'янської. У давньоруській мові [ь] — нелабіалізований голосний переднього ряду, а [ъ] — лабіалізований заднього ряду, обидва звуки — середнього або високосереднього підняття. У давньоруській мові [ь] і [ъ] були в сильній позиції (перед складом із слабким зредукованим, під наголосом і перед плавним приголосним) і в слабкій (у кінці слова, перед складом з голосним повного творення чи сильними редукованими). У певний період історичного розвитку давньоруської мови (XI—XII ст.) сильні редуковані змінились у голосні повного творення, а слабкі занепали (*жьньць — жнець, пьнь — пень, мъхъ — мох, вълкъ — вовк*). Якщо [ь], [ъ] стояли після [р], [л] у слабкій позиції, то після занепаду зредукованих утворювались важкі для вимови звукосполучення приголосних, і тоді [р], [л] розвивали складотворчість. Проте складотворчість плавних у східних слов'ян не втрималась, і на місці [р], [л] розвивається в українській мові сполучення *ри, ли* (*кривавий, тривога, глитати*). У білоруській мові такі ж наслідки (*крывавы, трывога, глытаць*), а в російській відповідно *ро, ло, ре, ле* (*кровавый, тревога, глотать*). Редуковані [ь], [ъ] перед *j* дали різні наслідки в східнослов'янських мовах: в українській *и, і* (*бий, лий, рию, шия, синій*), у білоруській *і, ы* (*бі, лі, рыю, шыя, сіні*), у російській *е, о* (*бей , лей, рой, шея*).

2. Голосні, які в мовному потоці підпадають редукції. Це явище властиве сучасній російській мові та її говорам. У другому-третьому переднаголошеному складі, а також у складі, що стоїть після наголошеного, голосні редукуються: *съпагú (сапоги), пьтачóк (пятачок), зáпът (запад), вымьл (вымел)*. Це, звичайно, зовсім нове звукове явище,

яке не зв'язане з редукованими голосними в давньоруській мові.

РЕДУ́КЦІЯ, **реду́кция** (від лат. reducere — зменшувати, послаблювати). Послаблення артикуляції звука, що призводить до зменшення сили, довготи чи зміни тембру звучання. Процесу редукції піддаються головним чином ненаголошені голосні звуки. **Редукція кількісна** — зменшення довготи і сили звучання без зміни тембру звука. Наголошений голосний завжди має відносно більшу довготу порівняно з ненаголошеним. У російській мові найбільше скорочується довгота голосних у другому-третьому переднаголошеному складі і в першому складі, що йде за наголошеним. **Редукція якісна** — втрата чіткої артикуляції, тих чи інших ознак тембру. Так, у російській мові лабіалізований голосний *о* перед наголошеним складом втрачає лабіалізацію (зълатòј — *золотой*).

РЕДУПЛІКА́ЦІЯ, **редуплика́ция** (від лат. reduplico — подвоюю). Повне чи часткове повторення словотворчого афікса, кореня, основи слова або цілого слова як спосіб утворення слів, описових форм чи фразеологічних одиниць. Наприклад: *ген-ген, видимо-невидимо, ледве-ледве, повік-віки, мало-помалу, раз у раз, пліч-о-пліч, кінець кінцем, сила-силенна, далеко-далеко, попоходити, прапрадід, лежма лежати*. Лексична редуплікація вживається для вираження великої кількості предметів, явищ, для підсилення ознаки, інтенсивності дії, її тривалості: *Далеко-далеко смуга синьої води блищить*. (Марко Вовчок.) *Червоно-червоно так стало*. (Панас Мирний.) *Сіла та плачу-плачу*. (Панас Мирний.)

РЕКУ́РСІЯ, **реку́рсия** (лат. recursio — рух назад, повернення). Третя (остання) фаза артикуляції звука, коли органи мовного апарату після витримки повертаються в нейтральне положення; відступ.

РЕЛЕВА́НТНИЙ, **релева́нтный** (від фр. relever — відзначати, виділяти). Здатний розрізняти мовні одиниці.

РЕЛІ́КТОВА ФО́РМА, **рели́ктовая фо́рма** (від лат. relictum — залишок). Непродуктивна форма, яка є ізольованим залишком колишнього стану мови. Наприклад, в українській мові зустрічається колишня дієприслівникова форма типу *лежа, ходя: Якби хліб та одежа, їв би козак лежа*. (Народна творчість.)

РЕЛЯТИ́ВНИЙ, **реляти́вный** (лат. relativus — відносний). Який визначається, встановлюється в порівнянні, зіставленні з чим-небудь іншим; відносний. Наприклад, прийнято розрізняти два плани висловлення: план комуні-

кації (розмова) і план однобічної інформації (розповідь, не розрахована на безпосереднє двобічне мовне спілкування). У плані комунікації момент мовлення є прямим, індикативним, у плані однобічної інформації — відносним, релятивним.

РЕ́МА, ре́ма (від гр. rhéma — слово, висловлення; сказане). У теорії актуального членування речення — ядро висловлення, те нове, що повідомляється в реченні, один з його змістових центрів (другий — вихідна частина — тема). Рема здебільшого розташована в кінці фрази і становить головну комунікативну частину речення. У реченнях *Домни плавлять метал. Придніпров'я колише човни* (А. Малишко.) реми відповідно *плавлять метал* і *колише човни,* а теми — *домни, Придніпров'я.*

РЕМА́РКА, рема́рка (від фр. remarque — позначка, примітка). 1. Авторські пояснення в тексті драматичного твору, що містять стислу характеристику обставин дії, зовнішності та поведінки дійових осіб.

2. Спеціальна позначка в словнику, що містить у собі граматичну, стилістичну та іншу характеристику слова.

РЕ́ПЛІКА, ре́плика (фр. réplique, від лат. replico — повертаю назад, відбиваю). Кожне окреме висловлення осіб, які беруть участь у діалозі.

РЕФЕРЕ́НТ, рефере́нт [від лат. referens (referentis) — той, що доповідає]. Предмет думки, що відбиває річ чи явище реальної дійсності й утворює той поняттійний зміст, з яким співвідноситься певна мовна одиниця — слово, словосполучення чи речення.

РЕЦЕПТИ́ВНИЙ, рецепти́вный (від лат. receptum — прийняте). Зрозумілий, знайомий, проте невживаний у повсякденному мовленні; пасивний. Рецептивний словниковий запас. Рецептивний фонд.

РЕ́ЧЕННЯ, предложе́ние. Основна одиниця мовного спілкування, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку й відношення її змісту до дійсності. Речення співвідносне з логічним судженням, але не тотожне з ним: кожне судження виражається в формі речення, однак не всяке речення виражає судження. Речення, що виражають питання або спонукання, співвідносні не з двочленним судженням, а з іншими формами мислення. Речення як одиниця мовного спілкування служить також для вираження емоцій і волевиявлень людини. Граматичну основу речення становлять предикативність, що включає

в себе категорії часу і модальності, та інтонація повідомлення. За функцією, за метою висловлення речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні. Речення кожного з цих трьох типів можуть бути окличними, якщо зміст речення супроводжується вираженням емоцій мовця, що виявляється в особливій окличній інтонації. **Речення окличне** див. **окличне речення. Речення питальне** див. **питальне речення. Речення розповідне** див. **розповідне речення. Речення спонукальне** див. **спонукальні речення.**

За характером відношення змісту речення до дійсності речення поділяються на стверджувальні й заперечні. За структурою речення можуть бути простими і складними. Прості речення за структурою поділяються на двоскладні й односкладні, а складні речення залежно від характеру смислових і граматичних зв'язків між їх складовими частинами і способів їх вираження — на складносурядні, складнопідрядні і складні безсполучникові речення. Прості речення і співвідносні з ними частини складного речення можуть бути поширеними і непоширеними (залежно від наявності чи відсутності другорядних членів речення), повними чи неповними (залежно від наявності всіх членів цієї структури речення чи відсутності однієї чи кількох ланок його будови). **Речення заперечне** див. **заперечний. Речення стверджувальне** див. **стверджувальне речення. Речення просте** див. **просте речення. Речення двоскладне** див. **двоскладне речення. Речення односкладне** див. **односкладне речення. Речення складне** див. **складне речення. Речення складне безсполучникове** див. **безсполучниковий. Речення складнопідрядне** див. **складнопідрядне речення. Речення складносурядне** див. **складносурядне речення. Речення непоширене** див. **непоширене речення. Речення поширене** див. **поширене речення. Речення неповне** див. **неповне речення.**

РЕ́ЧЕННЯ ТОТО́ЖНОСТІ, предложе́ние то́ждества. Двоскладне речення, головні члени якого (або склад підмета і склад присудка) мають тотожний зміст і в формально-граматичному відношенні не відрізняються один від одного. Головні члени речення тотожності виражаються іменниками в називному відмінку або їх еквівалентами — займенниками чи інфінітивами. Головні члени речень тотожності з залежними від них словами формально допускають зворотність: *Москва — столиця СРСР (Столиця СРСР — Москва); Працювати ще краще — наш обов'язок (Наш обов'язок — працювати ще краще).* У реченнях такого типу на першому місці звичайно стоїть підмет, на другому —

присудок. Одним із способів розрізнення підмета й присудка в реченнях тотожності, в яких головні члени (або один з них) виражені іменником у називному відмінку, є заміна називного відмінка орудним: член речення, який допускає таку заміну, в реченні тотожності є присудком: *Москва є столицею СРСР*, і не можна сказати *Столиця СРСР є Москвою.* В ролі підмета, як правило, виступає особовий займенник у називному відмінку: *Він робітник.*

РИТМ, ритм (від гр. rhythmos — розмірність, узгодженість). Рівномірне чергування наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів у реченні, у віршовій строфі та інші форми звукової організації мови. Ритм мови лежить в основі віршування, проте і проза може бути ритмізованою. Ритм є одним з елементів інтонації.

РИТМОМЕЛОДИКА, ритмомелодика. Членування мовлення відповідно до певних інтонаційних та ритмічних моделей. Ритмомелодика складного речення.

РИТОРИКА, риторика (гр. rhētorikē — ораторське мистецтво). Наука красномовства, ораторське мистецтво.

РИТОРИЧНИЙ, риторический. 1. Прикм. до **риторика.** Той, що стосується риторики.

2. Піднесений, який має в своєму складі слова і звороти, розраховані на привернення уваги, підсилення враження від висловлення. Риторичний стиль. **Риторичне звертання** — стилістична фігура, яка полягає в тому, що висловлення адресується до неживого предмета, абстрактного поняття, відсутньої особи, чим посилюється його виразність: *Благословенна будь, моя незаймана дівиця Десно... Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі.* (О. Довженко.) **Риторичне питання (запитання)** — речення, яке має структуру питального, але передає повідомлення, позитивну інформацію, а отже, не орієнтує на одержання відповіді. Риторичні питання завжди передають повідомлення експресивні, емоційно забарвлені. Це стилістична фігура мови, засіб увиразнення думки, привернення уваги до висловлення. Наприклад: *Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі? Хіба тремтить моя рука, чи пісня й думка кволі?* (Леся Українка.) *Хіба можна не любити весну? Хіба можна не любити ясних ранків?* (О. Десняк.) Риторичне питання завжди синонімічне розповідному реченню. *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський.) — *Ніхто не може випити Дніпра. Ніхто не властен виплескати море.*

Риторичні питання досить поширені в художній літературі як один із стилістичних засобів емоційно забарвленої мови, вони також є засобом виразності ораторського мовлення.

РІВЕНЬ МОВИ, **уровень языка́**. Підсистеми мови, які встановлюються у процесі дослідження мови в різних аспектах і розглядаються в їх ієрархічному зв'язку. Основні мовні рівні такі: фонологічний, морфологічний, синтаксичний, лексичний. У кожному з них досліджуються певні одиниці і відношення між ними. На фонологічному рівні досліджуються звуки мови, фонеми, склади. Одиниці фонемного рівня — фонеми — служать матеріалом для утворення одиниць вищого рівня — морфем. Морфеми, форми слів є предметом вивчення морфологічного рівня. На синтаксичному рівні досліджуються словосполучення і речення. Лексеми, лексичні варіанти слів вивчаються на рівні лексико-семантичному. Виділяють також морфонологічний, словотворчий і фразеологічний мовні рівні.

РІД, **ро́д**. 1. Граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника. В українській мові, як і в інших сучасних слов'янських мовах, усі іменники, що вживаються в однині, належать до чоловічого, жіночого або середнього роду. Категорія роду іменників синтаксично незалежна. Рід іменників визначається: а) за формами називного і деяких непрямих відмінків в однині; б) за типами суфіксального словотворення; в) за синтаксичним зв'язком з іншими словами в реченні; г) за семантикою. Рід іменників має різний характер в іменників — назв неживих предметів і іменників, що означають живі істоти: у перших категорія роду є чисто формальною, рід таких іменників семантично не мотивований; у других категорія роду не тільки формальна, а й семантична, оскільки рід в більшості випадків вказує на чоловічу або жіночу стать особи чи живої істоти. Іменники середнього роду в російській мові означають назви неживих предметів, за винятком слів *дитя, лицо* (у значенні особи), *существо, насекомое, чудовище*. В українській мові іменниками середнього роду є слова, які в називному відмінку однини мають закінчення *-а* *(-я)*, в непрямих відмінках однини і множини, а також у називному множини приймають суфікс *-ат* *(-ят)* і означають назви молодих істот *(хлоп'я, дівча, теля, курча, цуценя)*. Такі іменники в українській мові (разом з невеликою групою іменників середнього роду на *-а* *(-я)* і суфіксом *-ен)* становлять окремий тип відмінювання — IV відміну. Серед іменників із значенням особи виділя-

ється група іменників спільного роду, рід яких визначається тим, особу якої статі означає іменник. Це іменники типу *сирота, каліка, лівша, нероба, білоручка* тощо. Спільний рід мають також пестливо-особові імена *Валя, Женя, Саша, Шура* та ін. Рід невідмінюваних власних географічних назв визначається родовою приналежністю відповідного іменника загальної назви: *зелений Капрі* (острів), *красива Колорадо* (річка), *сонячне Батумі* (місто), а рід невідмінюваних абревіатур здебільшого відповідає роду стрижневого слова повної назви: *Кременчуцька ГЕС* (гідроелектростанція), *облвно призначив* (обласний відділ народної освіти), *РТС одержала* (ремонтно-технічна станція), *РАТАУ повідомило* (радіо-телеграфне агентство України).

У прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, деяких розрядів займенників категорія роду несамостійна і виступає як форма її узгодження з означуваним іменником.

РІЗНОВІДМІНЮВАНІ ДІЄСЛОВА, разноспряга́емые глаго́лы. Дієслова російської мови, які при відмінюванні одні форми утворюють за першою дієвідміною, а інші — за другою. До різновідмінюваних належать дієслова *хотеть, бежать, чтить* і похідні від них: *хочу, хочешь, хочет* (I дієвідміна), але *хотим, хотите, хотят* (II дієвідміна); *бегу, бежишь, бежит, бежим, бежите* (II дієвідміна), але *бегут* (I дієвідміна); *чту, чтишь, чтим, чтите* (II дієвідміна), але *чтут* (I дієвідміна) (допускається і форма *чтят*).

РІЗНОВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ, разносклоня́емые имена́ существи́тельные. Іменники російської мови, які поєднують в одній парадигмі різні типи відмінювання. До різновідмінюваних належать іменники середнього роду *бремя, время, вымя, имя, знамя, пламя, племя, семя, стремя, темя* та іменник чоловічого роду *путь*. Ці іменники в родовому, давальному і місцевому відмінках однини мають закінчення іменників 3-ї відміни, а в орудному відмінку — закінчення іменників 2-ї відміни.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК, роди́тельный паде́ж. Відмінкова форма іменника, займенника, субстантивованого прикметника або числівника, що залежить від дієслова, іменника, прикметника чи прислівника (у формі вищого ступеня порівняння). Основні значення родового відмінка пов'язані з вираженням таких типів відношень: об'єктних (*нарубати дров, розвантаження пароплава, прагнути зустрічі, дотримування правил*), суб'єктних (*прибуття студентів, диспут знавців, зміст перетворень, випадання*

снігу), означальних (*майстер спорту, три години ночі, пора цвітіння, призер особистої першості*), обставинних (*зустріч третього січня, сидіти біля багаття*) і доповнюючих (*двадцять кілометрів, гідний нагороди, швидше за всіх, повен зал молоді*). Ці значення диференціюються, конкретизуються, виступають у поєднанні з іншими. Отже, родовий відмінок має в українській мові такі основні значення: 1) при перехідних дієсловах із заперечною часткою формою родового відмінка виражається прямий додаток із значенням об'єкта дії (*не помітив коня, не привітав друга*); значення об'єкта дії форма родового відмінка має також при іменниках із значенням дії (*читання журналів, виховування дітей, бажання спокою, досягнення успіхів*); 2) значення кількісно невизначеного об'єкта чи визначеного частково (*купив солі, набрав води, приніс дров, насипав піску*); 3) при збірних іменниках, при назвах виміру, при окремих дієсловах і прикметниках має комплетивне значення (*загін добровольців, зграя птахів, центнер борошна, літр молока, кілограм цукру, заслуговує подяки, дотримується думки, гідний подиву*); 4) при іменниках може означати належність, присвійність (*вірші Шевченка, молодість сина, хата лісника, книга брата*) або давати іншу атрибутивну характеристику (*світло лампи, звук сирени, вогонь Прометея*), а при віддієслівних іменниках — суб'єкт вираженої іменником дії (*плач Ярославни, подвиг солдата*); 5) у сполученні з числівником, займенником, прикметником має значення часу, дати (*з'явився другого дня, того року, погожого ранку, заняття почалися першого вересня*); 6) у поєднанні з прикметниками форма родового відмінка входить до складу порівняльного звороту (*вищий від брата, старший від сестри, кращий з кращих*), а також означає предмет порівняння при вищому ступені прислівника (*ясніше від сонця, швидше від вітру*); 7) різні обставинні значення (*насмішити до сліз, терпіти заради друга, іти до школи*).

Родовий відмінок поєднується з простими і похідними прийменниками. З простими прийменниками *без, від, для, до, з, за, між, у* родовий відмінок виражає різного типу означальні, об'єктні та інші значення. Наприклад, форма родового відмінка з прийменником *від* вживається з просторовим значенням (*відійшов від школи, на північ від моря, недалеко від Дніпра*), з причиновим (*плакати від щастя, побіліти від страху*); із значенням функціональної ознаки (*ключ від дверей, двері від кабінету*) тощо. Родовий відмінок поєднується з великою кількістю похідних прийменників:

біля, близько, завдяки, кінець, коло, круг, навколо, навкруг, в напрямі до, залежно від, за рахунок, на відміну від, на протязі, на шляху до, при допомозі та ін.

РО́ЗБІР, разбо́р. Аналіз мовних явищ, виявлення і характеристика в певній послідовності їхніх ознак, властивостей. Мовний розбір — це один із прийомів вивчення української і російської мов. Його застосування допомагає краще усвідомити виучувані мовні явища, виробити навички застосовувати теоретичні знання на практиці, здійснювати закріплення, систематизацію й узагальнення матеріалу, а також проводити контроль і самоконтроль. Розбір за обсягом проведення може бути повний і частковий, за способом виконання — усний і письмовий, за змістом — фонетичний, лексичний, морфемний, словотворчий, етимологічний, морфологічний, синтаксичний, орфографічний, пунктуаційний. Будь-який розбір необхідно проводити, зберігаючи чітку послідовність у визначенні й характеристиці ознак аналізованого явища. Міра докладності кожного з видів розбору визначається метою, завданням та умовами його проведення (в школі, у вузі, на тому чи іншому етапі навчання). **Розбір фонетичний** передбачає поділ слова на склади і характеристику кожного складу, визначення звукового складу слова і характеристику кожного звука (у зв'язку з фонемами), встановлення співвідношення між звуками і буквами, з'ясування фонетичних процесів, які мають місце в слові (асиміляція, дисиміляція, спрощення в групах приголосних, чергування та ін.). **Розбір лексичний (лексикологічний)** проводиться в такому порядку: визначається лексичне значення слова і його особливості (однозначне чи багатозначне, вжите в прямому чи переносному значенні, чи має синоніми, омоніми, антоніми), характеризується слово за його походженням, приналежністю до активної чи пасивної лексики, за його стилістичними властивостями і сферою вживання. При **морфемному розборі** визначається закінчення і основа, яка членується на корінь, суфікс, префікс, характеризується роль і значення кожної морфеми у складі слова. При **словотворчому розборі** виділяється й характеризується твірна основа, з'ясовується спосіб словотворення, визначається порядок приєднання морфем у процесі творення слова. При **етимологічному розборі** з'ясовується той морфемний склад, який був у минулому, розкриваються історичні зміни в будові слова, в його словотворчих зв'язках. При **морфологічному розборі (за частинами мови)** називається початкова форма (для змінних слів), визнача-

ються постійні й непостійні ознаки, синтаксична функція й сполучуваність. Якщо повнозначне слово невідмінюване, то вказується, від якого слова воно утворюється. В іменнику визначаються: початкова форма (називний відмінок), постійні ознаки — власний чи загальний, назва істот чи неістот, конкретний чи абстрактний, збірний, матеріально-речовинний, рід, тип відмінювання; непостійні ознаки — відмінок, число. У прикметниках визначаються: початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду), розряд за значенням (якісні, відносні, присвійні), у якісних — ступені порівняння, повна (стягнена чи нестягнена) чи коротка форма, тверда чи м'яка група, відмінок, число, рід (для однини) і т. д. Синтаксичний розбір має ряд різновидів. При **синтаксичному розборі словосполучень** визначаються стрижневе і залежне слово, будова словосполучення, просте чи складне, лексико-граматичні типи, вид і спосіб зв'язку між словами. У простому реченні визначається різновид речення за відношенням його змісту до дійсності — стверджувальне чи заперечне, вид речення за метою висловлення та інтонаційною оформленістю (розповідні, питальні, спонукальні, окличні), за структурою — двоскладне чи односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне), поширене чи непоширене, повне чи неповне, відзначається також ускладненість речення однорідними членами, відокремленими членами, звертанням, вставними чи вставленими словами, словосполученнями чи реченнями. При **розборі за членами речення** визначаються: головні члени речення (підмет, присудок), другорядні (означення, додаток, обставина), їх різновиди, морфологічне вираження, залежність і зв'язки. При **синтаксичному розборі складного речення** визначаються тип (складносурядне, складнопідрядне, безсполучникове), складові частини конструкції (прості речення), їх кількість; у складносурядному з'ясовуються засоби зв'язку і смислові відношення між частинами; у складнопідрядному виділяються головна і підрядна частини, визначаються тип підрядного речення, характер і спосіб зв'язку з головним, місце щодо головного; у безсполучниковому визначаються складові частини, аналізуються смислові і граматичні зв'язки між частинами та засоби їх вираження. При **орфографічному розборі** визначаються орфограми і співвідносяться з правилами, за якими вони пишуться. При **пунктуаційному розборі** з'ясовуються правила вживання розділових знаків з урахуванням принципів пунктуації.

РОЗДІЛОВИЙ СПОЛУЧНИК, **разделительный союз** див. **сполучник.**

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ, **знаки препинания** див. **знак.**

РОЗМОВНА ЛЕКСИКА, **разговорная лексика.** Прошарок слів, які здебільшого поширені в розмовно-побутовому стилі усного літературного мовлення: *балакати, баритися, вештатися, відлюдько, гулянка, гульвіса, гультяй, зальоти, замазура, знадити, крутий, літувати, лопотіти, мастак, навсидячки, перекинчик, репет, репетувати, розбишака, розбуркувати, теревенити, човгати, шастати.* Ці слова у своїй більшості мають стилістичне забарвлення і протиставляються загальновживаній нейтральній лексиці, що не пов'язана з певними функціональними стилями мови. Розмовна лексика входить у лексичну систему літературної мови і не порушує літературної норми, специфіка її лише в тому, що вона, як правило, вживається в сфері побутового спілкування. Ця лексика неоднорідна за морфологічною структурою. У її складі багато утворень з специфічними словотворчими засобами: *діляга, жаднюга, балакун, лихач, партач, одежина, худобина, читалка, роздягалка, головиха, ковалиха, біготня, стукотня, гупотнява, задовго, затяжко, паливода, пустомолот.* Розмовна лексика використовується в художній літературі як один з важливих засобів реалістичного зображення побутових ситуацій, створення образів як засіб мовної характеристики персонажів. Маючи додаткове стилістичне навантаження, розмовна лексика може надавати мовленню іронічного, жартівливого,фамільярного та інших відтінків. Розмовна лексика протиставляється книжній.

РОЗМОВНЕ МОВЛЕННЯ, **разговорная речь.** Різновид літературної мови, який використовується в умовах невимушено усного спілкування. Це мовлення не підготовлене, спонтанне, що народжується в процесі говоріння; воно породжене потребами безпосереднього спілкування двох чи більше осіб і засобом такого спілкування. Розмовне мовлення залежить великою мірою від ситуації, бо саме ситуація зумовлює еліптичність його будови. Вибір мовних засобів також залежить від характеру стосунків між мовцями (особисті, офіційні та ін.), що зумовлює більшу чи меншу невимушеність, експресивність тощо. У розмовному мовленні величезну роль відіграє не тільки вибір мовних засобів, а й інтонація, жести, міміка. Інтонація — це важливий засіб і виразності і граматичної організації висловлення. Зміни інтонації, тембру, видозміни емоційних забарвлень і модальних оцінок роблять розмовне мовлення природним,

виразним, яскравим. У розмовному мовленні можлива редукція звуків чи звукосполучень, що є характерною його особливістю в галузі фонетики. Оскільки розмовне мовлення може бути тематично досить різноманітним, то в ньому широко використовується загальновживана лексика. Разом з тим повсякденне спілкування вимагає і конкретності, й оцінного сприйняття, що зумовлює використання розмовної лексики, якій притаманні ці ознаки. Таким чином, розмовні слова визначають специфіку в галузі лексики розмовного мовлення. У розмовному мовленні досить поширена фразеологія, зокрема народнорозмовна. З боку морфології усне мовлення характеризується широким функціонуванням іменників, порівняно великою активністю займенників, часток, але дещо звуженим уживанням дієприкметників, дієприслівників. Досить специфічним є синтаксис розмовного мовлення. Безпосередній контакт мовців, урахування позамовної реакції (міміка, жести тощо), діалогічність, прив'язаність до ситуації зумовлює різного порядку неповноту, недомовленість. Проте використання неповних речень, слів-речень різного типу не утруднює взаєморозуміння і разом з тим забезпечує максимальну економність у передачі думок. Підвищена емоційність розмовного мовлення відбивається також у порядкові слів, інтонації.

РОЗМÓВНО-ПОБУТÓВИЙ СТИЛЬ, разгово́рно-бытово́й стиль. Різновид усного літературного мовлення, який виконує функцію повсякденного спілкування людей на виробництві й у побуті, в особистому і громадському житті. Типовими ознаками цього стилю є діалогічна форма розмови, використання найрізноманітніших груп загальновживаної розмовної лексики, простих синтаксичних конструкцій. Специфічні умови функціонування розмовно-побутового стилю зумовлюють широке використання позамовних факторів (міміка, жести), емоційно-експресивної лексики і фразеології, часток, вигуків, вставних слів, звертань. Елементи розмовно-побутового стилю використовуються також у писемній літературній мові, зокрема в художніх творах.

РОЗПОВІДНЕ РЕ́ЧЕННЯ, повествова́тельное предложе́ние. Речення, що містить у собі повідомлення про якийсь факт дійсності, явище, подію, відповідь на поставлене запитання. Розповідні речення характеризуються відносною закінченістю думки, їм властива особлива інтонація: рівний тон з підвищенням на логічно наголошеному слові і спокійним зниженням тону на кінці речення:

Хлопчик полюбив ці зачаровані простори. Йому боляче було залишити ці степові краєвиди. (О. Донченко.) Розповідні речення — найпоширеніший тип речень, вони досить різноманітні за своєю структурою.

РОЗПОДІБНЕННЯ, **расподоблéние** див. **дисиміляція.**

РОЗШИРЕННЯ ЗНАЧЕННЯ, расширéние значéния. Збільшення семантичного обсягу слова в процесі його історичного розвитку або вживання слова в мовленні. Найчастіше відбувається розширення значення в результаті перенесення найменування за функцією, за подібністю ознак, за суміжністю тощо. Наприклад, *стріла* — тонкий стрижень, що використовується для стрільби з лука, і *стріла* — рухома частина підіймально-навантажувальних машин; *крило* — літальний орган у птахів, комах і *крило* — підводна частина корпусу швидкоплавного судна-ракети.

РОМÁНСЬКІ МÓВИ, ромáнские языкѝ. Група споріднених мов, що входить в індоєвропейську сім'ю. До романських мов належать французька, іспанська, італійська, португальська, румунська, молдавська, провансальська, сардінська, каталанська, ретороманська і мертві латинська, оскська, умбрська мови.

РОТÓВИЙ, ртóвый. Який (про звук мови) утворюється з піднятим м'яким піднебінням і притиснутим до задньої стінки язичком, так що повітря іде через рот і виключає носовий резонатор. Р о т о в а а р т и к у л я ц і я. Р о т о в і г о л о с н і. Р о т о в і п р и г о л о с н і.

РЯД [1], **ряд.** Послідовність мовних одиниць, розташованих безпосередньо одна за одною. Р я д о д н о р і д н и х ч л е н і в р е ч е н н я.

РЯД [2], **ряд.** Положення язика при творенні голосних звуків за рухом в горизонтальному напрямі. **Ряд задній** — місце піднесення, коли основна маса язика зосереджена у його задній частині і піднімається до заднього піднебіння, а великий резонатор утворюється в передній частині. До голосних заднього ряду належать [а], [о], [у]. **Ряд передній** — місце піднесення, коли основна маса язика зосереджується в його середній і передній частинах і більше чи менше піднімається до твердого піднебіння, а в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором. При такому положенні язика творяться голосні [і], [и], [е] в українській мові. **Ряд середній** — місце піднесення, коли середня частина язика (тобто та частина, що не бере участі у вимові передніх і задніх звуків) підні-

мається до твердого піднебіння. До середнього ряду належить голосний російської мови [ы]. В українській мові голосних середнього ряду немає.

С

САМОДІЙСЬКІ МОВИ, самодийские языки́. Мови народностей, що проживають у зоні тундри крайнього Північного Сходу Європи і Північного Заходу Азії (у північній частині Архангельської, Тюменської і Томської областей та Красноярського краю). До самодійських мов належать ненецька, енецька, нганасанська і селькупська мови. Це аглютинативні мови. Вони належать до уральської сім'ї мов.

САМОСТІЙНИЙ, самостоя́тельный. Незалежний, не зв'язаний безпосередніми відношеннями синтаксичного підпорядкування, незумовлений, основний. С а м о с т і й н е р е ч е н н я. **Самостійні слова див. повнозначні слова.**

СЕГМЕ́НТ, сегме́нт (лат. segmentum — відрізок, смуга, від seco — ріжу, розсікаю). Відрізок, який виділяється (вичленовується) з мовленнєвого потоку (тексту) і відтворюється без утрати тотожності в інших лінійних послідовностях.

СЕГМЕНТАЦІЯ, сегмента́ция. Лінійне членування мовленнєвого потоку (тексту) на сегменти, що співвідносяться з певними одиницями мови — реченнями, словами, морфемами.

СЕ́МА, се́ма (від гр. sēma — знак). Мінімальна одиниця мовного плану змісту (елементарне лексичне чи граматичне значення), яка співвідноситься з морфемою (мінімальною значущою одиницею плану вираження) і становить компонент її змісту. Наприклад, у словоформі *син-ові* морфема *-ові* містить три семеми: однину, чоловічий рід і давальний відмінок. Інколи в поняття семеми вкладають дещо інші значення.

СЕМАНТИЗАЦІЯ, семантиза́ция. Виявлення змісту, значення мовної одиниці.

СЕМА́НТИКА, сема́нтика (фр. sémantique, від гр. sēmantikos — означальний, sēma — знак). 1. Розділ науки про мову, який вивчає значення слів і виразів та зміну цих значень; семасіологія.

2. Значення мовних одиниць — окремих слів, словосполучень, фразеологічних одиниць, а також граматичних форм.

СЕМАНТИ́ЧНИЙ, **семанти́ческий.** Прикм. до **семантика.** С е м а н т и ч н и й а н а л і з. С е м а н т и ч н і з м і н и. С е м а н т и ч н а к л а с и ф і к а ц і я. С е м а н т и ч н и й р о з р я д с л і в. **Семантичний варіант** див. **варіант. Семантична група** див. **група. Семантичне поле** див. **поле.**

СЕМАСІОЛО́ГІЯ, **семасиоло́гия** (від гр. sēmasia — значення, смисл і logos — поняття, вчення). Розділ мовознавства, що вивчає значення слів і виразів, які використовуються для номінації (називання) окремих предметів і явищ дійсності, та зміну цих значень; див. **семантика 1.**

СЕМЕ́МА, **семе́ма** (від гр. sēmaino — визначаю). Мовна одиниця плану змісту, яка співвідноситься з морфемою (мінімальною одиницею плану вираження) і становить сукупність компонентів її значення (сем).

СЕМАСІОЛОГІ́ЧНИЙ, **семасиологи́ческий.** Прикм. до **семасіологія.** С е м а с і о л о г і ч н і д о с л і д ж е н н я.

СЕМІОЛОГІ́ЧНИЙ, **семиологи́ческий.** Який служить для розрізнення, придатний для вираження відмінностей між окремими мовними одиницями і, таким чином, становить основу мовного вираження. **Семіологічна функція** — основна функція фонеми як одиниці плану вираження, яка полягає в тому, що фонеми розрізнюють значення слів і морфем (*бити, мити, пити, рити, шити*).

СЕМІОЛО́ГІЯ, **семиоло́гия.** Наука про загальні властивості знакових систем; семіотика.

СЕМІО́ТИКА, **семио́тика** (гр. sēmeiōtikón — пов'язаний із знаком, від sēmeion — знак). Наука про загальні властивості знаків і знакових систем, які використовуються для передачі інформації. Основним поняттям у лінгвістичній семіотиці є мовний знак, що становить діалектичну єдність форми й змісту в певних текстах і ситуації спілкування знаків. При дослідженні знаків і знакових систем у семіотиці розрізняють синтагматику (встановлює сукупність правил побудови знакового тексту), семантику (вивчає зв'язок знаків з означуваними об'єктами) і прагматику (досліджує зв'язок між знаками, означуваними об'єктами й тими, хто користується знаковими системами).

СЕМІТСЬКІ МО́ВИ, **семи́тские языки́.** Сім'я споріднених мов, які поширені в Південно-Західній Азії та Північній Африці. Семітські мови поділяються на 5 підгруп: 1) мертва аккадська мова з діалектами ассірійським і вавилонським; 2) ханаанські мови (арамейська, фінікійсько-

пунічна, давньоєврейська, іврит); 3) арабська мова з численними діалектами: сірійським, іракським, єгипетським та ін., мальтійська; 4) давня південноаравійська мова і сучасні мови Південної Аравії та о. Сокотра: мехрі, шахрі, сокотрі та ін.; 5) мови Ефіопії: ефіопська (геез), амхарська, мова тигре, тигринья, гураге й ін. Серед семітських мов багато мертвих, які відомі лише з писемних пам'яток.

СЕРЕДНЬОЯЗИКÓВИЙ, **среднеязы́чный**. Який (про звук мови) артикулюється середньою частиною спинки язика. В українській мові до середньоязикових приголосних належить сонорний [j]. Набувають середньоязикової вимови також м'які приголосні [д′], [т′] та ін.

СИБІЛЯ́НТИ, **сибиля́нты** [від лат. sibilans (sibilantis) — той, що свистить]. Передньоязикові щілинні приголосні звуки [з], [з′], [с], [с′], які ще називаються свистячими.

СИГНІФІКА́Т, **сигнифика́т** (від лат. significo — подаю знак, сигналізую, від signum — знак, сигнал і facio — роблю). Галузь науки, що вивчає зміст мовної одиниці, яка вміщує в собі характеризуючу інформацію про визначуваний предмет. Сигніфікат звичайно протиставляють денотату, тобто власне класу об'єктів позамовної дійсності, що співвідноситься з словом. Сигніфікативна і денотативна функції мови нерозривно пов'язані, що зумовлено функцією мови позначати предмети і явища зовнішнього світу й одночасно виражати їх осмислення носіями мови. Це поняття використовується при семантичному описі одиниць мови, в логіці, семіотиці, лінгвістиці.

СИГНІФІКАТИ́ВНИЙ, **сигнификати́вный** (лат. significare — давати знати, виявляти). Який має здатність розрізняти значимі елементи мови —морфеми, слова, речення. **Сигніфікативна функція** фонем — функція розрізнювати значення слів і морфем: *сам, сім, сом, сум.*

СИ́ЛА ЗВУ́КА, **си́ла зву́ка**. Акустична ознака звука, що залежить від амплітуди коливання пружного тіла: чим більша амплітуда, тим сильніший звук.

СИЛАБІ́ЧНЕ ПИСЬМÓ, **силлаби́ческое письмó** див. **письмо**.

СИ́ЛЬНЕ КЕРУВА́ННЯ, **си́льное управлéние** див. **керування**.

СИ́ЛЬНИЙ, **си́льный**. Більш чіткий, не редукований, не послаблений. **Сильна позиція** див. **позиція**.

СИНГАРМОНІ́ЗМ, **сингармони́зм** (від гр. syn — разом і harmonia — зв'язок, співзвучність). Характерний здебільшого для тюркських мов фонетичний процес уподіб-

нення (асиміляції) наступних голосних звуків афіксів попереднім голосним звукам кореня — основ того самого слова. Сингармонізм спостерігається і в тюркізмах, які засвоєні українською мовою: *барабан, капкан, мечеть, сагайдак, сургуч, чубук.*

СИНГУЛЯТИ́В, **сингулятив** (від лат. singularis — однина). Іменник, що вживається тільки в однині і сприймається як вивідний від речовинних чи збірних іменників. Див. **одиничні іменники.**

СИНЕ́КДОХА, **синекдоха** (гр. synekdochē — співвіднесення, від syn — разом і ekdochē — переймання). Вид тропа, в основі якого лежать кількісні відношення між предметами: назва частини предмета вживається замість цілого, видове поняття замість родового, однина в значенні множини або навпаки: *Тепер жнива, то скрізь рук треба.* (Б. Грінченко.) *Учись, Лідо, шанувати копійку,— повчав батько дочку.* (О. Довженко.) *Ми сталлю з гармати, вогнем з карабіна розтрощимо впень ворогів.* (М. Бажан.) *Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів, Франків.* (В. Стефаник.)

СИНКО́ПА, **синкопа** (гр. synkopē — скорочення). Випадання звука або групи звуків у середині слова. Наприклад: *спирт* з лат. *spiritus, тільки* з давньоруського *толико,* розмовне *кає, тра, зара* з *каже, треба, зараз.*

СИНКОПО́ВАНИЙ (СИНКО́ПОВИЙ), **синкопированный.** Який втратив звук або групу звуків унаслідок синкопи. С и н к о п о в а н е с л о в о. С и н к о п о в а н а ф о р м а.

СИНО́НІМИ, **синонимы** (від гр. synōnymia—одноймення). Слова, що означають назву одного й того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (чи тим і тим водночас), або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами. Наприклад, *горизонт, обрій, небозвід, крайнеба, круговид; виразний, чіткий, розбірливий; пильнувати, доглядати, глядіти.* Слова-синоніми, як правило, належать до однієї частини мови і допускають взаємну заміну. Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, або гнізда. У синонімічному ряді виділяється стрижневе слово, або домінанта. Це слово найбільш чітко визначає основний зміст, властивий членам синонімічного ряду, воно є носієм головних прикмет, спільних усім синонімам ряду, і здебільшого належить до нейтральної лексики, а в синонімічному словнику його використовують як реєстрове слово. Синоніми

за характером відмінностей, які існують між ними, поділяються на ідеографічні, стилістичні і семантико-стилістичні. **Синоніми ідеографічні (понятійні, семантичні)** — це стилістично нейтральні слова, які відрізняються додатковими значеннєвими відтінками, обсягом семантики: *бажання, хотіння, охота, жадання, жадоба, жага; безмежний, безкраїй, безкрайній, безбережний, безмірний, незмірний, неосяжний, неозорий; швидко, хутко, прудко, шпарко.* **Синоніми стилістичні** — це тотожні за значенням слова, але різні за експресивно-емоційним забарвленням, сферою вживання, приналежністю до функціональних стилів мови. В одних рядах стилістичних синонімів стрижневе слово нейтральне, а решта — емоційно забарвлені, в інших — усі слова мають емоційно-експресивне забарвлення: *єднати, возз'єднувати,ріднити, братати; летіти, линути; лагідний, ласкавий, ніжний, голубливий; хвалько, хвастун, задавака.* **Синоніми семантико-стилістичні** — це синонімічні слова, що відрізняються і додатковими значеннєвими відтінками і стилістичною забарвленістю: *поганий, гидкий, бридкий, осоружний, паскудний, мерзенний; гарний, хороший, славний, прекрасний; збентежити, приголомшити; лихо, біда, нещастя, горе; охоче, радо, залюбки.* **Синоніми абсолютні** — слова, тотожні за значенням і стилістичним забарвленням: *кавалерія, кіннота; чорногуз, лелека, бусол; майдан, площа; красоля, настурція.* **Синоніми вільні (постійні, загальномовні)** — слова, що перебувають у синонімічних зв'язках незалежно від контексту, бо їх значення усталене, пов'язане з лексичною системою мови в цілому: *сміливий, відважний, хоробрий, мужній; сум, смуток, журба, печаль.* **Синоніми контекстуальні** — це слова, які зближуються своїми значеннями і вступають в синонімічні зв'язки лише в умовах певного контексту. Поза контекстом слова *повний* і *мертвий, глибокий* і *німий* не усвідомлюються як слова-синоніми, але вони синонімізуються, коли вживаються як означення до іменника *тиша.* В умовах контексту прикметник *сивий* вживається як синонім до слів *старий, давній, древній, стародавній: Ще пам'ята донині сивий Львів рядки друкованих уперше літер.* (Д. Павличко.). **Синоніми однокореневі** — синонімічні слова, що мають спільний корінь, а різняться семантичними відтінками, особливостями стилістичного забарвлення чи можливостями поєднання з іншими словами: *гаснути, погасати, загасати, тухнути, потухати, затухати; братній, братський, братерський; темрява, темінь, темнота, тьма, пітьма.*

СИНОНІМІКА, синонимика. 1. Розділ лексикології, що вивчає синоніми. Т е о р е т и ч н і о с н о в и с и н о н і м і к и.

2. Сукупність синонімів певної мови. Багата синоніміка української мови.

СИНОНІМІЧНИЙ, синонимический. Прикм. до **синонім** і **синонімія.** С и н о н і м і ч н і з а с о б и. **Синонімічні конструкції** — синтаксичні конструкції, близькі за значенням і тотожні за функцією, але різні за своєю будовою, відтінками значення, стилістичними особливостями і сферою вживання. Наприклад: *батькова хата — хата батька, книжкова шафа — шафа для книжок, колискова пісня — пісня над колискою, синє небо — синь неба, темна ніч — темінь ночі, дитячий сміх — сміх дітей, Шевченкові думи — думи Шевченка.* Узгоджені означення, виражені прикметниками, виражають загальне значення якісної характеристики, а синонімічні їм означення, виражені керованими іменниками, вказують на конкретну ознаку предмета — приналежність, призначення тощо, часом відзначаються експресивністю. **Синонімічний ряд** — це група слів, об'єднаних спільним основним значенням. Синонімічні ряди об'єднують слова з гранично близькою семантикою, які належать до однієї частини мови. Відхилення пояснюється можливостями вживання однієї частини мови в значенні іншої: *багато, чимало, безліч, сила, сила-силенна, маса, тьма, тьма-тьмуща, хмара; бідний, убогий, небагатий, злиденний.* Якщо слово багатозначне, то кожне його окреме значення входить у різні синонімічні ряди: *тихий, неголосний, приглушений (спів, гомін); тихий, повільний, неквапливий (течія, їзда); тихий, безтурботний, спокійний (життя, радість)* та ін. До синонімічного ряду можуть входити поруч з окремими словами і фразеологічні звороти (еквівалентні слову, спільні за основним значенням): *зникати, щезати, пропадати, як у воду впав, як крізь землю провалився, як корова язиком злизала; щиро, щиросердечно, від щирого серця.* Синонімічні слова групуються в синонімічний ряд навколо стрижневого слова, або домінанти. Див. **домінанта.**

СИНОНІМІЯ, синонимия. Збіг за основним значенням морфем, слів, фразеологічних зворотів і синтаксичних конструкцій при наявності в них різних змістових відтінків і стилістичного забарвлення. Синонімія властива афіксам: а) префіксами *(з'єднуватися — поєднуватися, спокій — супокій, поборник — споборник);* б) суфіксами *(вигадування — вигадка, прополювання — прополка, глиби-*

на — глибінь — глиб, читалка — читальня, горбок — горбик; гомінливий — гомінкий, мрійливий — мрійний, лісний — лісовий, відновляти — відновлювати); в) закінченнями (*братові — брату, в лісу — в лісі; молода — молодая, синє — синєє, на широкому — на широкім; п'яти — п'ятьох, шести — шістьом, навчім — навчімо*). **Синонімія лексична** див. **синоніми.** Синонімія службових слів: а) прийменників (*коло, біля, край — край дороги, коло (біля) дороги*, а також *при дорозі* і *над дорогою; у, на — у село, на село; круг, округ, довкола, навколо, навкруг, навкруги, кругом — навкруг фортеці, кругом лісу* та ін.); б) сполучників *і (й), та, та й (батьки і діти, день та ніч, зробив та й пішов); а, але, однак, зате, проте; мов, немов, наче, неначе, ніби.* Синонімія синтаксична виявляється в наявності синонімічних конструкцій у межах словосполучень, простих речень, речень, ускладнених відокремленими дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, і відповідно складнопідрядних речень з підрядними означальними й обставинними тощо. Див. **синонімічний (синонімічні конструкції). Синонімія фразеологічна** — це синонімія в межах фразеологічних одиниць, які виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складові мають однотипне категоріальне значення й однакову сполучуваність. Наприклад: *ні риба ні м'ясо, ні рак ні риба, ні пава ні гава, ні пес ні баран, ні два ні півтора, ні те ні се, ні богові свічка ні чортові кочерга, ні швець, ні жнець [ні в дуду грець], ні грач ні помагач; як грім серед ясного неба, як сніг на голову, як з неба впав, як з-під землі виріс.*

СИНСЕМАНТИЧНИЙ, синсемантический (від гр. syn—разом і semantikos -означальний). Службовий, такий, що не має самостійного значення. **Синсемантичні слова** — слова, які виконують службові функції в синтаксичній конструкції. **Синсемантичне речення** — речення, яке не має комунікативної закінченості, граматично пов'язане з іншими реченнями: *До шелюгів дорога була добра, піщана. І шелюгами. А потім пішли чорнозем та солонці.* (А. Головко.)

СИНТАГМА, синтáгма (гр. syntagma — устрій, лад, з'єднання). 1. Відрізок усного мовлення чи написаного тексту, що виділяється в межах речення як певна позиційно цілісна (не розділювана іншими елементами) смислова і ритмомелодична єдність. Синтагма може охоплювати одне або декілька слів у реченні: *Серед широких та розлогих степів (на вільнім просторі,) вирощував Івась свою молоду силу.* (Панас Мирний.) *Якось надвечір Маланка вийшла з*

хати (і наткнулась на Гафійку) що стояла притулена до одвірка. (М. Коцюбинський.) Синтагма може збігатись чи не збігатись із словосполученням, але між ними існують суттєві відмінності: синтагма виділяється в реченні, є результатом його змістового та інтонаційного членування й існує лише в реченні, а словосполучення не лише виділяється в реченні, а поряд із словом є готовим «будівельним матеріалом» для речення. Синтагматичне членування здійснюється інтонаційними засобами, і серед них найголовнішими є наголос і мелодика, за допомогою яких синтагми організовуються, а тим самим і відмежовуються одна від одної. Членування одного й того ж речення на синтагми може бути різним залежно від контексту, ситуації мовлення, експресивного забарвлення висловлення, різного змісту речення. Цій рухомості синтагматичного членування, що є об'єктом розгляду стилістичного синтаксису, протистоїть стійка будова словосполучень.

2. Сполучення двох або кількох мовних одиниць (слів, словотворчих елементів, фонем) у слові чи в контексті, члени якого співвідносяться здебільшого як означуваний і означаючий. Такими одиницями можуть бути: а) словотворчі афікси у похідному слові: *ліс-ок* (*ліс* — означуване, *-ок* — означаюче, а загальне значення синтагми — «невеликий ліс»). Таку синтагму називають внутрішньою, оскільки обидва її члени містяться в одному слові; б) складові частини складного слова, одна з яких пояснює другу: *льодо-різ* (загальне значення цієї «внутрішньої синтагми» — «той, що ріже лід»); в) компоненти підрядного словосполучення: *нічний туман, насадження лісу, придатний до вжитку, сумлінно працювати.* Такі синтагми називаються зовнішніми; г) цілі словосполучення, наприклад відокремлені члени речення: *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно.* (Г. Тютюнник.) *Зацікавлені появою незнайомої дівчини, діти побігли до воріт, проводжаючи її бистрими чорними очима.* (Я. Галан.); д) предикативні частини складного речення: *Мати каже, що ті рожі посадила колись, давним-давно, ще бабуся в свої дівочі літа.* (І. Цюпа.) У цьому значенні термін *синтагма* в радянському мовознавстві вживається рідко, хоч від слова *синтагма* саме в такому значенні утворено вживаний термін *синтагматика.*

СИНТАГМАТИКА, синтагма́тика. Дослідження мови, яке полягає в послідовному членуванні тексту на все менші відрізки, які співіснують, поєднуючись між собою, але відрізняються один від одного; включення їх у ряди по

горизонталі: слово в межах висловлення, морфема в межах слова, звуки в межах звукосполучень.

СИНТАГМАТИ́ЧНИЙ, синтагмати́ческий. Прикм. до **синтагма** і **синтагматика. Синтагматичні відношення** — зв'язок і залежність між мовними елементами (одиницями будь-якої складності), які одночасово співіснують у лінійному ряду (у тексті і мовленні): між сусідніми звуками, морфемами тощо. **Синтагматична граматика** — граматика, яка вивчає побудову словосполучень і речень як елементів мовлення. **Синтагматичний наголос** — наголос, яким виділяється основне, найважливіше в смисловому відношенні слово в складі синтагми. Таким наголосом супроводжується найчастіше останнє слово синтагми. Синтагматичний наголос є одним з найважливіших засобів, за допомогою якого синтагма організується, а тим самим і відмежовується від інших синтагм у реченні. У поширеному реченні синтагматичні наголоси виражають відношення між словами в межах синтагми і відношення між синтагмами в межах речення. Найсильнішим наголосом виділяється, відповідно до контексту і ситуації, найважливіша в смисловому відношенні синтагма речення; наголос, що падає на одне з слів виділеної синтагми, називається логічним наголосом. **Синтагматичне членування** — членування мовлення на синтагми.

СИ́НТАКСИС, си́нтаксис (від гр. syntaxis — побудова, устрій, зв'язок). 1. Розділ граматики, який вивчає способи поєднання слів у словосполучення й речення, а також поєднання простих речень у складні; вивчає типи, будову словосполучень і речень, їх значення, функції та умови вживання. Вихідною одиницею синтаксису є слово, словоформа, з яких будуються словосполучення і речення. Словосполучення утворюються поєднанням двох чи більше слів засобами підрядного зв'язку і як одиниця комунікативного типу функціонує лише в реченні. Тільки за допомогою речення безпосередньо здійснюється спілкування людей. Мова служить засобом формування, вираження й повідомлення думки. І ці її властивості виражаються в реченні, яке і є основною одиницею синтаксису.

Синтаксис і морфологія разом становлять граматику — вчення про граматичну будову мови. У граматиці як науці синтаксис займає провідне становище.

2. Будова речення й словосполучення і способи поєднання слів у реченні й словосполученні, властиві тій чи іншій мові, певному авторові, окремому твору.

СИНТАКСИ́ЧНИЙ, синтакси́ческий. Прикм. до **син-**

таксис. Синтаксичні відношення — відношення, що встановлюються між окремими повнозначними словами чи їх фразеологічними еквівалентами в складі словосполучення, і відношення між членами речення. У словосполученні такими є відношення атрибутивні, об'єктні й обставинні, а в реченні, крім названих,— відношення предикативні, напівпредикативні, апозитивні. **Синтаксичний зв'язок** — зв'язок слів і частин складного речення, який служить для вираження взаємозалежності елементів словосполучення, членів речення і частин складного речення. П і д р я д н и й з в' я з о к. Б е з с п о л у ч н и к о в и й з в' я з о к. С п о л у ч н и к о в и й з в' я з о к. **Синтаксичні категорії** — граматичні категорії, які виражають залежність одних форм у реченні від інших і тим самим визначають синтаксичну функцію слова. В іменників синтаксичною категорією є відмінок, число і рід, у дієслів — особа і число. **Синтаксична конструкція** — поєднання слів, яке становить собою словосполучення, речення чи будь-яке відносно закінчене висловлення. Синтаксичні конструкції можуть бути предикативні і непредикативні, мінімальні за своєю структурою і поширені, ускладнені тощо. **Синтаксичний розбір** див. **розбір**.

СИНТЕТИЧНИЙ, синтетический (від гр. synthetikos — поєднуючий). У якому граматичні відношення в реченні виражаються формами самих слів. **Синтетична форма** — форма словозміни, в якій граматичне значення виражається за допомогою афіксів у межах словоформи; проста форма, утворена поєднанням основи (або слова) з формотворчими афіксами. Синтетична форма дієслів майбутнього часу: *напишу, писатиму*. Синтетична форма ступенів порівняння прикметників: *більший, найбільший*. Синтетичні форми властиві флективним мовам. Проте і в флективних мовах синтетичні форми співіснують поруч з аналітичними, яким вони протиставляються. Наприклад, в українській мові: *робитиму* і *буду робити, найвеличніший* і *найбільш величний*.

СИНТЕТИЧНІ МОВИ, синтетические языки. Типологічний клас мов, у яких переважають синтетичні форми вираження граматичних значень, тобто в яких зв'язки між словами в реченні здійснюються за допомогою зміни форм самих слів (шляхом афіксації, внутрішньої флексії, наголосу, суплетивізму тощо). Проте і в синтетичних мовах для вираження граматичних відношень між словами в реченні використовуються також аналітичні форми. Оскільки мови фактично не бувають типологічно однорідними, то

до синтетичних мов відносять ті, в яких досить широко використовуються синтетичні форми. До синтетичних належать українська, російська, латинська, литовська, німецька та інші мови.

СИНХРОНІЧНИЙ, **синхронический** (від гр. synchronos — одночасний). Який подає, розглядає мовні явища тільки на певному, умовно виділеному рівні, лише на одному історичному етапі в розвитку мови; описовий. Синхронічне вивчення мови. Синхронічна фонологія.

СИНХРОНІЯ, **синхрония** (від гр. synchronos — одночасний). Дослідження стану мови як цілісної системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених фонетичних, лексичних, граматичних та інших елементів у певний період розвитку. Синхронічне вивчення мови — предмет описової лінгвістики. Можливе синхронічне вивчення мовної системи певного історичного зрізу (не тільки сучасного стану тієї чи іншої мови). Синхронічна система мови також не є абсолютно стійкою, нерухомою. У ній є те, що зароджується, і те, що зникає. Це відбивається в наявності варіантів (фонетичних, граматичних, словотворчих), неологізмів, застарілої лексики тощо.

СИСТЕ́МА, **систе́ма** (від гр. systēma — утворення, складення). 1. Цілісна впорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених мовних фактів і явищ, які історично розвиваються за внутрішніми законами мови. Система мови — це єдине ціле, де кожний елемент виявляє себе лише у взаємозв'язках з іншими елементами і явищами. Системність мови зумовлена самою природою мови як суспільного явища, як основного, найважливішого засобу спілкування між людьми. Системний характер мови виявляється також і в різних структурних її частинах — у фонетиці, у морфології й синтаксисі, в лексичному складі мови, в словотворенні тощо. Таким чином, маючи ієрархічну будову, система мови — це ряд взаємопов'язаних підсистем: фонологічної, морфологічної, синтаксичної, лексичної, словотворчої та ін. Їх ще називають частковими системами. А мова в цілому становить систему систем.

2. Сукупність форм, що в своїй єдності виражають певне значення узагальненого порядку й утворюють відповідну граматичну категорію. Система відмінків. Система видів.

СИСТЕ́МНИЙ, **систе́мный**. Прикм. до система. Системні відношення. Системний характер мови.

СИТУАТИ́ВНИЙ, **ситуати́вный**. Зумовлений певною

ситуацією. **Ситуативний вислів** — вислів, конкретний зміст якого повністю розкривається тільки у певній ситуації мовлення. **Ситуативні речення** див. **неповні речення.**

СИТУАЦІЯ, **ситуа́ция** (фр. situation, від лат. situs — становище). Умови, в яких здійснюється акт мовлення і які впливають на висловлення.

СІМ'Я МОВ, **семья́ языко́в**. Сукупність споріднених мов, об'єднаних спільністю походження. Індоєвропейська сім'я мов. Тюркська сім'я мов. У свою чергу сім'ї мов поділяються на мовні групи. Так, в індоєвропейську сім'ю входить: слов'янська група мов, балтійська, германська, романська, індійська, іранська та інші мовні групи. Міра близькості мов, які входять в одну сім'ю, неоднакова і залежить від різних умов і, зокрема, від періоду їх розпаду. Більша подібність у тих мов, розпад прамови яких відбувся відносно недавно.

SINGULARIA TANTUM. Розряд іменників, що вживаються тільки в однині. Див. **однина.**

СКЛАД, **слог.** Фонетична одиниця мовлення, відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря. У плані акустичному це відрізок звучання, в якому один звук виділяється найбільшою звучністю порівняно з сусідніми — попереднім і наступним. Склад утворюється як з одного, так і з кількох звуків. У кожному складі один звук становить вершину звучності, він утворює склад і називається складовим, або складотворчим. У ролі складотворчих виступають, як правило, голосні звуки, але складовими можуть бути і приголосні сонорні. Наприклад, у чеській мові складотворчими є *р* і *l* (prst — *палець*, vlk — *вовк*). За структурою розрізняються склади відкриті й закриті, неприкриті і прикриті. **Склад відкритий** — склад, який закінчується на голосний (складовий) звук (*го-ра, ри-ба*). **Склад закритий** — склад, який закінчується на приголосний (*гар-ний, рік*). **Склад неприкритий** — склад, який починається голосною (*об-сяг, пр-мія*). **Склад прикритий** — склад, який починається приголосним (*мо-ре, по-ле*).

СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК, **составно́е сказу́емое** див. **присудок.**

СКЛАДЕНІ ПРИЙМЕННИКИ, **составны́е предло́ги** див. **прийменники.**

СКЛАДЕНІ СПОЛУЧНИКИ, **составны́е сою́зы** див. **сполучники.**

СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ, **составные числи́тельные** див. **числівники.**

СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ, сло́жное предложе́ние. Цілісна синтаксична конструкція, що складається з двох чи більше частин, кожна з яких має свою граматичну основу і за своєю будовою подібна до простого речення. Складне речення становить собою єдине смислове, конструктивне й інтонаційне ціле. Смислові й синтаксичні відношення між частинами складного речення виражаються за допомогою сполучників, сполучних слів, співвідносних слів, інтонації, порядку їх розташування, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів-присудків, а також за допомогою лексичних засобів. Іноді частини складного речення об'єднуються спільним другорядним членом: *А навколо цвітуть небокраї і синіють безмежні поля.* (В. Сосюра.)

За способами об'єднання частин складного речення в одне граматичне ціле розрізняються сполучникові і безсполучникові складні речення. Сполучникові речення залежно від характеру смислових і граматичних відношень між їх складовими частинами поділяються на складні синтаксичні конструкції з сурядністю і підрядністю. Є складні речення, які поєднують у собі ознаки складносурядних і складнопідрядних речень, тому вони становлять складні речення проміжного типу. Такими є речення, в яких компоненти оформлені як у складнопідрядних, а смислові зв'язки між ними такі, як у складносурядних реченнях: *Якщо сестра сподівалася там заробити за літо на корову, то він заробить принаймні хоч на теля.* (О. Гончар.) Проміжне становище між складносурядними і складнопідрядними займають речення, частини яких з'єднуються сурядним зв'язком, а смислові відношення між ними такі, як у складнопідрядних реченнях: *Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють.* (О. Гончар.) (смислові зв'язки умовно-наслідкові). Проміжними між складносурядними і складнопідрядними є складні речення, частини яких об'єднані способом взаємного підпорядкування: *Не встиг пан і отямитись, як тигр схопив його і потяг у чагарник.* (П. Панч.) Є також синтаксичні конструкції, які займають проміжне становище між простим і складним реченням. До таких належать речення з інфінітивним зворотом при сполучнику *щоб.* Пор.: *Піти треба у гайок, щоб квіточок нарвати* і *Піти треба у гайок квіточок нарвати.* (Дніпрова Чайка). До конструкцій проміжного типу між простими і складними реченнями належать також речення з порівняльними зворотами: *Шабля твоя блищала в боях, як блискавка.* (М. Стельмах.)

СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ ЗМІ́ШАНОГО ТИ́ПУ, сло́жное

предложéние смéшанного тúпа див. складні синтаксичні конструкції.

СКЛАДНÉ СИНТАКСИ́ЧНЕ ЦІ́ЛЕ, **слóжное синтаксúческое цéлое** див. **надфразна єдність.**

СКЛАДНÉ СЛÓВО (КОМПОЗИ́Т), **слóжное слóво (композúта).** Слово, створене з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова. Такі слова утворюються за допомогою єднальних голосних [*о*], [*е*] чи без них: *водопад, буревій, птахоферма, землевпорядкування, білогривий, сталеплавильний, трикутник, п'ятирічка, собівартість.* Одною з основ складного слова можуть бути афіксоїди: *півколо, напівпустеля, напівхворий, серповидний, зигзагоподібний, снотворний.* Складними є слова, утворені шляхом подвоєння слів: *синій-синій, ген-ген, ледве-ледве, повік-віки, коли-не-коли.* До складних слів належать також слова, утворені шляхом зрощення: *місцепроживання, перекотиполе, високоповажний.* Відношення між компонентами складного слова можуть бути співвідносними з сурядними відношеннями синтаксично рівноправних одиниць (*звітно-виборний, науково-технічний, червоно-блакитний, російсько-український*) і з підрядними відношеннями синтаксично нерівноправних одиниць (*вагоноремонтний, деревообробний, правобережний, працездатний, лісонасадження*). Складні слова найбільше поширені серед іменників і прикметників.

СКЛАДНИ́Й, **слóжный.** 1. Який складається (про граматичну форму) з двох (чи більше) слів, включає допоміжне слово; аналітичний. С к л а д н а д і є с л і в н а ф о р м а. С к л а д н а ф о р м а с т у п е н і в п о р і в н я н н я.

2. Який складається з двох чи більше морфем. С к л а д н е с л о в о. **Складний прийменник** див. **прийменник. Складний числівник** див. **числівник.**

3. Який має комплексну синтаксичну будову, складений із кількох взаємопов'язаних синтаксичних елементів. **Складний присудок** див. **присудок. Складне словосполучення** див. **словосполучення.**

СКЛАДНІ́ СИНТАКСИ́ЧНІ КОНСТРУ́КЦІЇ, **слóжные синтаксúческие констру́кции.** Складні речення, в яких частини об'єднуються різнотипним синтаксичним зв'язком. Враховуючи особливості поєднання предикативних одиниць, різні комбінації типів зв'язку між частинами, виділяють чотири різновиди складних синтаксичних конструкцій. 1. Складні синтаксичні конструкції з сурядністю й

підрядністю: *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятись світанок.* (М. Стельмах.) *Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день, і тільки надвечір хвилі стали широкими, плоскими, без косматих пінявих грив на гострих хребтах.* (З. Тулуб.) *І весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людині свіжі і ніжні степові запахи, і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ у густо-малиновий темнуватий колір.* (Г. Тютюнник.)

2. Складні синтаксичні конструкції з сурядністю і безсполучниковим зв'язком: *Весніє вже; цвіте по підгір'ю мигдаль, але весна холодна, з вітрами, з дощами; і шторми б'ють майже день крізь день.* (О. Гончар.) *Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно виднів кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якісь мережані, гіллясті — фантастична, казкова рослинність.* (О. Гончар.) *Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листя краплі, блиснув місяць — і усміхнулась до нього земля.* (Панас Мирний.)

3. Складні синтаксичні конструкції з підрядністю і безсполучниковим зв'язком: *Я радий, що ще раз пересвідчився: кіно є дійсно найінтернаціональніше з усіх мистецтв.* (О. Довженко.) *В кожній плавці — наш творчий неспокій, в кожнім колосі — серця тепло, щоб омріяне в буряні роки у величне майбутнє ввійшло.* (Т. Коломієць.)

4. Складні синтаксичні конструкції з сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком: *Забіліли сади лебединими зграями, снить зелена земля урожаями, а блакить аж напнулась вітрилами над манливими небосхилами, над просторами, над дорогами, що у даль лягли за порогами, що омріяні щедро веснами та ще й мріями пречудесними.* (М. Нагнибіда.) *Льотчик знову коло матері, і вона має змогу повести його по двору, показати копичку сіна, що батько накосив і приберіг спеціально ради нього, бо обоє вони знають, як любить син спати на сіні, потім цілою родиною оглядають топольки, що зеленіють такою густою соковитою зеленню, якої нема й близько в цьому голому, рано вигораючому степу.* (О. Гончар.)

СКЛАДНОАФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ, сложноаффиксáльный спóсоб словообразовáния див. складносуфіксальний спосіб словотворення.

СКЛАДНОПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ, сложноподчинённое предложéние. Складне речення, предикативні частини

якого з'єднані між собою підрядними сполучниками або сполучними словами: *Де сонце торкнулось вершечків дерев, спалахнуло листя злото-зеленим вогнем.* (М. Коцюбинський.) Підрядний зв'язок між частинами складнопідрядного речення виражається в синтаксичній залежності однієї частини (підрядної) від іншої (головної). **Головне речення** — основна в граматичному відношенні частина складного речення, яка підпорядковує підрядну (чи підрядні) і разом з нею утворює складнопідрядне речення. **Підрядне речення** — синтаксично залежна від головної предикативна частина складнопідрядного речення. Зв'язок між головною і підрядною частинами складнопідрядного речення взаємний: головна частина в багатьох випадках потребує підрядної, відповідним чином пристосовується до неї: *Я звів очі й побачив, як з поля в ліс іде дівчина.* (Є. Гуцало.) У головній частині при перехідному дієслові немає додатка, значення якого виражається змістом підрядної частини. Підрядна частина може відноситись до одного з членів головної частини чи до всієї головної частини в цілому. Складнопідрядне речення, в якому підрядна частина відноситься до окремого члена головної, називається одночленним: *Він круто повернув баркас, так круто, що мало не перекинула його потужна хвиля.* (А. Шиян.) Складнопідрядне речення, в якому підрядна частина відноситься до головної частини в цілому, називається двочленним: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому.* (М. Коцюбинський.). Підрядна частина може відноситись до звертання, вставного чи вставленого слова або словосполучення: *Зелена земле, що мене зростила й розуму навчила! За цвіт, за плід, за все земне тобі спасибі, мати мила.* (М. Рильський.) *Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги.* (І. Нечуй-Левицький.)

СКЛАДНОСКОРОЧЕНІ СЛОВА, **сложносокращённые слова**. Слова, що утворені на основі складних найменувань і термінів шляхом скорочення всіх або частини слів, які входять до їх складу. Складноскорочені слова утворені: а) шляхом поєднання початкових частин слів того словосполучення, на основі якого утворена скорочена назва (складовий тип): *колгосп (колективне господарство), робкор (робітничий кореспондент);* б) поєднанням початкового складу одного слова або цілого слова і початкових звуків інших слів того словосполучення, від якого утворена скорочена назва (змішаний тип): *райвно (районний відділ народної освіти), Дніпрогес (Дніпровська гідроелектростанція);* в) поєднанням початкових частин слів з кінцеви-

ми частинами інших слів: *есмінець (ескадрений міноносець)*; г) шляхом поєднання початкового складу одного слова (чи початкових складів кількох слів) з цілим словом (перехідний тип між складними і складноскороченими словами): *агітпункт, медсестра, стінгазета, реввійськрада, промфінплан*. Див. також **абревіатура**.

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, сложносочинённое предложéние. Складне речення, частини якого поєднуються між собою сурядними сполучниками і граматично не залежать одне від одного. Зв'язок між частинами складносурядного речення здійснюється також співвідношенням займенникових форм та форм виду й часу дієслів-присудків, порядком розташування частин складного речення, лексичними засобами; складові частини складносурядного речення можуть мати спільний другорядний член речення, спільну підрядну частину: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні*. (Ю. Смолич.) В одне синтаксичне ціле складносурядне речення об'єднується єдиною інтонацією: *У луках трава копитами прим'ята, і крик журавлиний у темряві чуть*. (Л. Первомайський.) Складносурядні речення поділяються за засобами синтаксичного зв'язку і за характером відношень між частинами на такі групи: 1) єднальні, в яких виражається одночасність двох або кількох дій, явищ, подій, послідовність, причиново-наслідкові зв'язки, перелічування явищ, подій: *З чорного неба капали зорі, й плилвла по ньому білим шумом небесна ріка*. (М. Коцюбинський.) *Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти*. (І. Нечуй-Левицький.) *Надходить час — і вчений чи поет свій остаточний обира портрет*. (Р. Третяков.) *Води такі красиві сяють, і птаство гелгоче, і вільно похитується під сонцем очерет, вилинялий після зими, повесняному бурий, русявий* (О. Гончар.); 2) протиставні, в яких виражається протиставлення, зіставлення з додатковими значеннями невідповідності, обмеження тощо: *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя*. (М. Стельмах.) *Від джерел аж до моря зомліває ріка, а над нею заметіль сонця шумить*. (Д. Павличко.) *На дубі довго ще не розкриваються бруньки, зате довго восени дуб і не ронить свого листя* (О. Копиленко.); 3) розділові, в яких виражаються чергування подій, явищ, їх послідовна зміна, несумісність, взаємовиключення тощо: *То пронесеться над болотами чайка, то промайне бистрий бекас і грудкою впаде в ситу зелень*. (А. Шиян.) *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля* (М. Коцюбинський.) *Чи для вас немає зелені в лісах, чи для*

вас не сяє сонце в небесах? (І. Франко.) *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Леся Українка.); 4) приєднувальні, в яких зміст приєднуваної частини доповнює ту думку, що висловлена в першій частині складносурядного речення або становить висновок чи оцінку сказаного: *Вона пастирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко та розмова.* (Леся Українка.) *Кімната у неї малюсінька, затишна, і я мимоволі позаздрив.* (Ю. Збанацький.)

СКЛАДНОСУФІКСА́ЛЬНИЙ СПО́СІБ СЛОВОТВО́РЕННЯ, сложносуффикса́льный спо́соб словообразова́ния. Творення складних слів складенням основ з одночасним приєднанням до другої основи суфікса (в тому числі й нульового). Наприклад: *вогнегасник, гуртожиток, далекоглядність, лівобережний, правофланговий, сталевар, хлібороб, чорнобровий, швидкозшивач.*

СКЛАДОВЕ́ ПИСЬМО́, слогово́е письмо́ див. письмо.

СКОРО́ПИС, ско́ропись. Тип рукописного письма, що характеризується вільністю зображення букв, їх з'єднанням, значною кількістю скорочень, відсутністю обов'язкових правил чіткого напису кожної літери. Скоропис прийшов на зміну уставу й півуставу і характеризує епоху, коли письмо стало широко вживатися як знаряддя спілкування в державному управлінні, у правових стосунках і в приватному житті.

СЛАБКЕ́ КЕРУВА́ННЯ, сла́бое управле́ние див. керування.

СЛАБКИ́Й, сла́бый. Менш чіткий, менш визначений, редукований, послаблений. **Слабка позиція див. позиція.**

СЛЕНГ, сленг (англ. slang — жаргон). Жаргонні слова або вирази, характерні для людей певних професій (моряків, художників) або соціальних прошарків.

СЛОВА́-ПАРАЗИ́ТИ, слова́-парази́ты. Слова чи словосполучення, які вводяться у висловлення, але не несуть у собі ніякого смислового навантаження. Таке явище спостерігається або в зв'язку з недостатньо високою культурою мовлення, або в зв'язку з тим, що мовець вагається у виборі потрібного слова, не наважується чи не може цілком виразно, чітко висловити думку. Наприклад: *Ну, от, теє, того, бачите, значить.* Іноді слова-паразити служать засобом створення мовної характеристики персонажа художнього твору.

СЛОВА́-РЕ́ЧЕННЯ, слова́-предложе́ния. Слова чи стійкі словосполучення, які не виділяють у своєму складі членів речення, не підлягають синтаксичному членуванню

й виступають самостійно, без допомоги інших слів, як комунікативні одиниці мови. Слова-речення означають просте ствердження чи заперечення, виражають згоду чи незгоду, дають емоційну оцінку попередньому висловленню або містять спонукання до дії. Слова-речення характерні для діалогічного мовлення, насиченого експресією, почуттям. Вони властиві тільки розмовному стилю. Слова-речення поділяються на кілька груп залежно від їхньої функції в мовленні. **Стверджувальні слова-речення:** —*Скажіть: ви комуніст, партієць? — Так.* (І. Ле.) — *Ви були комсомольцем? — Атож.* (О. Довженко.) *А поживитись буде чим? — А як же!* (М. Стельмах.) — *Заспівай про нашого Йвана. — 'Про Йвана? Ну, добре...* (О. Довженко.) —*Значить, відомості деякі батькові привезли? — Не без того,— відповів стримано.* (М. Стельмах.) **Заперечні слова-речення:** — *Дівчата, вам не боязко іти додому? — Ані чуть.* (М. Стельмах.) — *Ти проти силосу? — з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко. — Навпаки,— заперечив Мамайчук.* (О. Гончар.) — *Це не наше діло. — Ні, це наше діло. — Невірно,— сказав Щорс.* (О. Довженко.) **Питальні слова-речення:** *Майя: Я закохана у ваше село. Орел: Невже?* (О. Корнійчук.) — *На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. Добре?* (Остап Вишня.) *І давно вони так? — поцікавився Щорс.— Що? Не зрозумів Боженко.* (О. Довженко.) — *В мене екзамен був. — Ну і як? — поцікавився батько.* (О. Гончар.) **Спонукальні слова-речення:** *Годі! — гукає отаман. — Підпалити комиші!* (М. Коцюбинський.) — *Точка! — крикнув десятник. —Шабаш, хлопці.* (Я. Баш.) — *Геть! Геть! Не давайте йому слова!* (О. Довженко.) — *Вйо! — спокійно гукнув на коня.* (М. Стельмах.) **Емоційно-оцінні слова-речення:** — *Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся?* (М. Коцюбинський.) — *Яка краса! — тихо вигукнула мати.* (О. Гончар.) — *Прокляття! Воєвода острозький, напевно ж, про те й не відає.* (І. Ле.) **Слова-речення, що виконують функцію мовного етикету:** — *Добридень, Замфіре.* (М. Коцюбинський.) — *Євгене Павловичу! Привіт! Привіт!* (О. Іваненко.) — *А! Моє шанування!* (А. Головко.) — *Спасибі, друже. Прощ-а-ай! — доноситься з тайги голос Степана Глушака.* (О. Довженко.). — *Щасти тобі!* (А. Головко.) Спонукальні слова-речення, емоційно-оцінні і слова-речення, що виконують функцію мовного етикету, об'єднуються у вигукові речення.

СЛОВЕ́СНИЙ, слове́сный. Прикм. до **слово.** Словесне оточення. Словесне вираження. **Словесний наголос** — виділення одного із складів у слові

за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові.

СЛОВЕ́СНИЙ РЯД, слове́сный ряд. Група слів (синтаксична єдність) у складі речення, які об'єднані сурядним зв'язком за допомогою сурядних сполучників чи тільки засобами інтонації. Словесний ряд замкнутий (закритий) утворюється двома самостійними словами, з'єднаними протиставними сполучниками чи подвійними єднальними сполучниками *як... так і, не тільки... а й, не тільки... але й*. Наприклад: *не літом, а восени; тихо, але виразно; як дорослі, так і діти; не тільки в містах, а й у селах; якщо не сьогодні, то взавтра. Було тісно, зате тепло.* (М. Шеремет.) Замкнутий ряд утворюють безсполучникові поєднання однорідних членів речення з неповторюваним єднальним сполучником перед останнім з них. *І вам згадається садок, високий ганок, летючі зорі, тиха літня ніч, розмови наші, співи й наостанок — уривчаста, палка завзята річ.* (Леся Українка.) Словесний ряд незамкнутий (відкритий) утворюється словами, з'єднаними без сполучників або за допомогою повторюваних єднальних чи розділових сполучників: *Добра мати невтомно збирала кожен аркушик, фото, листок, утворила музей.* (Т. Масенко.) *Усміхається сонцю Кремль і Донбас, і рибалка Дунаю, і полтавські зелені поля.* (І. Нехода.) *У кожного з нас є дома або дружина, або діти, або мати, або наречена.* (О. Гончар.)

СЛО́ВНИК, сло́вник. Список слів, які підлягають лексикографічній обробці; сукупність заголовних слів у словнику.

СЛОВНИ́К, слова́рь. 1. Зібрання слів (а інколи морфем, словосполучень), розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому, тематичному та ін.), в якому з'ясовується значення мовних одиниць, наводиться різна інформація про них або переклад на іншу мову чи подаються відомості про предмети, що визначаються словами.

Словники відіграють велику роль у духовній культурі народу, в них відображені знання, якими володіє суспільство в певну епоху. Словники виконують велику соціальну функцію як інформативну (дають змогу прилучитись до знань), так і нормативну (допомагають оволодіти мовними нормами). Залежно від призначення, лексичного матеріалу й способів його опрацювання розрізняють словники енциклопедичні і лінгвістичні, або філологічні. **Словник енциклопедичний** — словник, у якому описуються предмети, явища, події, розповідається про видатних діячів у

галузі науки, культури тощо. Є енциклопедичні словники загальні, або універсальні, і галузеві, або спеціальні. Наприклад, Українська Радянська Енциклопедія (вид. 2, т. 1—12, 1977—1984), Український Радянський Енциклопедичний словник (т. 1—3, 1966—1968), Радянська Енциклопедія історії України (т. 1—4, 1969—1972), Большая Советская Энциклопедия (т. 1—30, 1970—1978), Краткая литературная энциклопедия (т. 1—9, 1962—1978), Лермонтовская энциклопедия (1981). **Словник лінгвістичний**, або **філологічний**, — це словник, у якому з'ясовуються значення слова чи відповідно до типу словника подається граматична, орфографічна, орфоепічна та інші характеристики слова, розкривається етимологія, здійснюється переклад на іншу мову тощо. Найголовнішою особливістю лінгвістичних словників є те, що основний об'єкт описування є слово. Лінгвістичні словники є одномовними, двомовними і багатомовними. Залежно від завдання й призначення словника, від особливостей його будови виділяють кілька типів і багато різновидів словників. **Словник диференціальний** — словник близько споріднених мов, який включає тільки слова, що не є спільними для цих мов. **Словник діалектний** — це різновид тлумачного словника, в якому з'ясовується значення і вживання слів того чи іншого діалекту або групи діалектів. Розрізняють словники регіональні і загальні. Регіональні словники фіксують лексику одного діалекту чи говірки (навіть одного села). Наприклад: «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А. А. Москаленка (1958), «Словник поліських говорів» П. С. Лисенка (1974), «Краткий ярославский областной словарь» Г. Г. Мельниченка (1961). Синтетичною лексикографічною працею, що охоплює діалектну лексику російської мови в цілому, є «Словарь русских народных говоров» (з 1965 р. вийшло 19 випусків). **Словник етимологічний** — це лексикографічна праця, в якій з'ясовується походження слова: розкривається первісне значення, реконструюється найдавніша форма слова, відзначається, чи слово споконвічно належить певній мові чи запозичене, як воно утворилося, яка ознака покладена в основу назви тощо. Етимологічні словники можуть бути повними й короткими, словниками однієї мови і групи споріднених мов. Повні словники: «Етимологічний словник української мови» (у 7-ми т., 1-й т. вийшов у 1983 р.), «Этимологический словарь славянских языков» (з 1974 р. вийшло 9 випусків); короткі: «Этимологический словарь русского языка» Г. П. Циганенко (1970), «Краткий этимо-

логический словарь русского языка» В. В. Іванова, Т. В. Шанськоі, М. М. Шанського (1975). **Словник зворотний,** або **інверсований,** — словник, у якому слова розташовані за алфавітом кінця слова. Це корисний посібник для вивчення словотвору і фонетики кінця слова. Наприклад, «Інверсійний словник української мови» за ред. С. П. Бевзенка (вип. 1—3, 1971—1976), «Обратный словарь русского языка» (1974). **Словник іншомовних слів** — словник, у якому розкривається значення іншомовного слова, що ввійшло до лексичного складу рідної мови, і вказується, з якої мови воно засвоєне і подається етимологічна довідка. Словники іншомовних слів фіксують здебільшого слова стилістично обмеженого вжитку, зокрема ті, іншомовне походження яких явно відчутне. Наприклад: «Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука (1974), «Словарь иностранных слов» за ред. О. Г. Спіркіна (7 вид., 1979). Особливим типом словника іншомовних слів є «Словарь иноязычных выражений и слов, употребляющихся в русском языке без перевода», укладений О. М. Бабкіним і В. В. Шендецовим (кн. 1—2, 1966). **Словник історичний** — це один з різновидів тлумачного словника, в якому подаються слова певної історичної епохи за даними писемних пам'яток, з'ясовується їх значення, наводяться ілюстрації. Такими лексикографічними працями є «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—1978), «Словарь русского языка XI—XVII ст.» (до 1984 р. вийшло 10 випусків), «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» (т. 1—3, 1893—1912). Окремим різновидом історичного словника може бути словник, у якому з'ясовується історія лексики протягом певного періоду розвитку мови. Такий словник має показати лексику в історичному розвитку: збагачення словника, вихід з ужитку застарілих слів, розвиток багатозначності, поява стилістичних відтінків у слові тощо. Укладання таких словників — майбутнє нашої лексикографії. **Словник мови письменника** — словник, у якому подається все багатство лексики, використаної тим чи іншим письменником у своїй творчій спадщині. Це словник тлумачного типу, бо в ньому розкриті всі значення слів, з якими вони функціонують у мові письменника. У них наводиться частота використання словоформ і типові ілюстрації з творів письменника. Наприклад: «Словник мови Т. Г. Шевченка» (т. 1—2, 1964), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (т. 1—3, 1978—1979), «Словарь языка А. С. Пушкина» (т. 1—4, 1956—1961). **Словник ономастичний** — слов-

ник, у якому подаються й з'ясовуються власні імена. Наприклад: «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен» за ред. Л. Г. Скрипник (1976), «Словарь русских личных имен» Н. О. Петровського (1966), «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька (1968), «Словник гідронімів України» М. Т. Янка (1979), «Топонімічний словник-довідник Української РСР» (1973). **Словник орфографічний** — словник, який подає перелік слів (а також словоформ) у їх нормативному написанні, Орфографічні словники є шкільні й загальні: «Орфографічний словник» (для середньої школи) уклав С. І. Головащук (1982), «Орфографічний словник української мови» за ред. С. І. Головащука, В. М. Русанівського (1975), «Словник-довідник з правопису» С. І. Головащука (1979), «Орфографический словарь русского языка» за ред. С. І. Ожегова, А. Б. Шапіро (1956). **Словник орфоепічний** — словник, який служить довідником правильної нормативної вимови і нормативного наголосу. У словниках такого типу слова або їх частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції. Наприклад: «Українська вимова і наголос. Словник-довідник» за ред. М. А. Жовтобрюха (1973), «Русское литературное произношение и ударение» за ред. Р. І. Аванесова, С. І. Ожегова (1959). **Словник перекладний** — словник, у якому реєстрове слово в різних його значеннях перекладається відповідниками іншої мови. У таких словниках при реєстрових словах нерідко подаються граматичні, стилістичні й інші позначки, що допомагають правильно вибрати його еквівалент у другій мові, зрозуміти його значення й граматичні особливості. У перекладних словниках при окремих словах подаються й перекладаються фразеологічні одиниці. Наводяться також ілюстрації у вигляді словосполучень, а часом і речень. У своїй більшості перекладні словники двомовні, проте є й багатомовні. Наприклад: «Українсько-російський словник» (т. 1—3, 1968, близько 120 тис. слів), «Польсько-український словник» (т. 1—3, 1958), «Українсько-російський словник» за ред. Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник (1977), «Російсько-український словник», укл. Д. І. Ганич, І. С. Олійник (1978), «Українсько-французький словник», укл. О. О. Андрієвська, Л. А. Яворівська (1963), «Англо-український словник» за ред. Ю. О. Жлуктенка (1974), «Румунсько-український словник» (1963), «Українсько-угорський словник» (1963). **Словник синонімів** — словник, у якому подані ряди синонімів, що групуються навколо стрижневих слів, розташованих в алфавітному порядку.

В одних синонімічних словниках наводиться лише перелік синонімів, що входять у той чи інший синонімічний ряд, і тільки епізодично подаються короткі пояснення і позначки, що розкривають особливості додаткового значення слова, його стилістичного вживання, емоційного забарвлення, можливості поєднання з іншими словами, сферу вживання. Так побудовані «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача (1960), «Словарь синонимов русского языка» З. Є. Александрової (1968). В інших синонімічних словниках витлумачується значення кожного синоніма, відзначається семантико-стилістична та інша специфіка їх, наводяться ілюстрації, наприклад «Словарь синонимов русского языка» за ред. А. П. Євгеньєвої (т. 1—2, 1970—1971).
Словник словотворчий — словник, у якому подається членування слів на морфеми, а також виявляється словотворча структура слова. Словотворчі словники мають різновиди: а) словники-коренеслови, словники поділу слів на морфеми; б) власне словотворчі словники і в) тлумачні словники афіксальних морфем. Наприклад: «Морфемний аналіз. Словник-довідник» І. П. Яценка (т. 1—2, 1980—1981), «Школьный словообразовательный словарь» З. А. Потіхи (1964), «Школьный словообразовательный словарь русского языка» О. М. Тихонова (1978), «Словарь служебных морфем русского языка» Г. П. Циганенко (1982).
Словник термінологічний — словник, у якому подана система термінів певної галузі науки, виробництва, мистецтва. Термінологічні словники бувають вузько спеціальними або такими, що включають термінологію різних, здебільшого суміжних галузей знань. Вони можуть бути одномовними тлумачними, коли засобами рідної мови пояснюються терміни, і двомовними (а також багатомовними) перекладними. В українській мові більшість термінологічних словників є перекладними. Наприклад: «Російсько-український технічний словник» (1961), «Російсько-український математичний словник» (1960), «Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки» (1962), «Російсько-український спортивний словник» (1973), «Українсько-латинсько-російський медичний словник» Є. К. Лазаренка, О. М. Винаря (1960), «Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський» (1975), «Біологічний словник» (1974), «Словник літературознавчих термінів» В. М. Лесина, О. С. Пулинця (1971), «Словарь лингвистических терминов» О. С. Ахманової (1966). **Словник тлумачний** — словник, у якому засобами рідної мови розкривається (витлумачується) значення слова, характеризуються його граматичні

й стилістичні властивості, подаються типові словосполучення (речення) і фразеологічні звороти, де вживається слово у відповідному значенні. Тлумачні словники можуть бути нормативними і ненормативними. Нормативні словники більшою чи меншою мірою відображають словниковий склад сучасної української мови і відомості про нього дають у повній відповідності до існуючих мовних норм. Будучи довідниками з культури українського мовлення, ці словники допомагають оволодівати нормами літературної мови на всіх рівнях. Тлумачними є «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—1980, близько 135 тис. слів), «Словарь современного русского литературного языка» (т. 1—17, 1956—1965, понад 120 тис. слів), «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля (т. 1—4, 1863—1864, близько 200 тис. слів). **Словник фразеологічний** — словник, у якому зібрані й з'ясовані фразеологічні одиниці. Фразеологічні словники є одномовні й двомовні. Одномовними є тлумачні фразеологічні словники, в яких розкривається зміст фразеологізмів, наводяться їх варіанти й синоніми, а також іноді подається стилістична і граматична характеристика, розкривається етимологія тощо. Одномовними є такі праці: «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (1966), «Крилаті вислови в українській мові» А. П. Коваль, В. В. Коптілова (1975), «Фразеологический словарь русского языка» за ред. О. І. Молоткова (1967). У двомовних словниках здійснюється переклад фразеологічних одиниць з однієї мови на іншу чи, власне, добираються ідентичні еквіваленти з іншої мови. Наприклад: «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник», укл. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко (1978), «Англо-український фразеологічний словник», укл. К. Т. Баранцев (1969), «Англо-русский фразеологический словарь» А. В. Куніна (1967). **Словник частотний** — словник, у якому подані статистичні дані про частоту вживання слів у тексті певного обсягу. Інколи в частотних словникахураховується частота значень слів. Такі словники мають і практичне значення (допомагають глибше оволодівати рідною мовою) і теоретичне (використовуються для вивчення мови і стилю творів різних жанрів тощо). Наприклад: «Частотний словник сучасної української художньої прози» (т. 1—2, 1981), «Частотный словарь русского языка» за ред. Л. Н. Засоріної (1977). Особливим різновидом частотного словника є словопокажчики до текстів творів окремих авторів чи до окремих творів. Наприклад: «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського» В. С. Ващенка, Ф. П. Мед-

ведєва, П. О. Петрової (1955), «Художнє слово Василя Стефаника» І. І. Ковалика, І. Й. Ощипко (1972).

Є й інші типи словників: а) **словник антонімів** («Словарь антонимов русского языка» М. Р. Львова, 1978); б) **словник граматичний** («Грамматический словарь русского языка» А. А. Залізняка, 1977); в) **словник омонімів** («Словарь омонимов русского языка» О. С. Ахманової, 1974); г) **словник паронімів** («Словарь паронимов русского языка» Н. П. Колесникової, 1972); д) **словник рим** («Словник українських рим» А. А. Бурячка, І. І. Гурина, 1979); е) **словник семантичний** («Русский семантический словарь» за ред. С. Г. Бархударова, 1983) та ін.

2. Сукупність слів певної мови (діалекту) або слів, що використовуються в творчості чи творі письменника, у чиємусь мовленні тощо; лексика. Активний словник. Пасивний словник. Словник оповідань Марка Вовчка.

СЛОВНИКОВИЙ СКЛАД МОВИ, слова́рный соста́в языка́. Уся сукупність слів тієї чи іншої мови; лексика. Словниковий склад мови становить певним чином організовану систему, в якій слова взаємопов'язуються в тому чи іншому відношенні. У словниковому складі за частотою і загальновживаністю виділяється активна лексика і пасивна, межі між якими рухливі. З погляду походження основою словникового складу української мови є спільнослов'янська, спільносхіднослов'янська і власне українська лексика. До його складу ввійшла на різних етапах історичного розвитку значна кількість запозичень з різних мов, що відбиває культурно-історичні зв'язки народів. У словниковому складі виділяється основний словниковий фонд. Див. **основний словниковий фонд.**

СЛО́ВО, сло́во. Мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлень. Слово становить єдність звучання морфемної будови і значення. У кожному слові наявні значення двох порядків — значення лексичне і значення граматичне. Поєднуючи в собі лексичне і граматичне значення, слово належить до певної частини мови, у слові закріплюються результати пізнавальної діяльності людини. Без слова неможливе не тільки вираження і передача понять і уявлень, а й саме їх формування. Значення кожного слова має узагальнений характер. У значенні слова відображується діалектичне співвідношення загального

й одиничного, стійкого й змінного. У слові переплітаються і взаємодіють лексичні, граматичні і фонетичні сторони мови. Слово утворює в мові певну систему, яка грунтується на його граматичних ознаках, словотворчих зв'язках і семантичних відношеннях. Слова розрізняються за семантичними ознаками, морфологічною будовою та іншими критеріями. **Слово багатозначне** див. **багатозначний. Слово однозначне** див. **однозначний. Слово просте. Слово складне** див. **складне слово. Слово повнозначне** див. **повнозначне слово. Слово службове** див. **службові слова. Слово емоційне** див. **емоційний. Слово крилате** див. **крилаті слова.**

СЛОВОЗМІНА, словоизменéние. Творення граматичних форм одного й того ж слова, які виражають його відношення до інших слів у словосполученні чи реченні. При словозміні лексичне значення слова залишається незмінним, а твориться тільки вся сукупність його форм, парадигма.

СЛОВОСКЛАДÁННЯ, словосложéние. Один із способів морфологічного словотворення, при якому нове слово утворюється шляхом об'єднання в одне ціле двох чи кількох основ. При складанні одна чи кілька основ яких-небудь частин мови поєднуються із самостійним словом, яке виступає як носій граматичних значень вивідного слова і називається опорним: *залізобетон, новобудова, науково-технічний, м'ясо-молочний, самозакоханий, взаємодіяти, плодоносити.* Словоскладання може супроводжуватися суфіксацією (в тому числі і нульовою), наприклад: *мореплавець, водокачка, сталевар, книголюб, широколистий, деревообробний.* Слово, утворене способом словоскладання, називається складним словом. Компоненти складного слова можуть поєднуватись у слові сполучними голосними *о, е, є* (*лісостеп, чорнобровий, життєдайний*) і без сполучного голосного (в іменниках) (*стінгазета, Ленінград*).

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, словосочетáние. Смислове і граматичне об'єднання двох або кількох повнозначних слів (головного слова і залежної словоформи), пов'язаних між собою підрядним зв'язком. Словосполучення є номінативною одиницею, одиницею називання; порівняно із словом воно становить більш повну, розгорнену назву предмета, ознаки, дії чи стану. Наприклад: *вода* і *дощова вода, здібний* і *здібний до музики, боятися* і *боятися темряви, лежати* і *лежати горілиць.* У словосполученні виділяються головне слово і залежні від нього одне або кілька слів. Залежно від ступеня спаяності компонентів розрізняються словосполучення вільні, тобто такі, які легко розчлено-

вуються на складові частини, як, наприклад, *висока трава, давно знайомий, говорити з сестрою, високо в горах*, і словосполучення синтаксично неподільні (нечленовані), які в реченні виступають у ролі одного члена речення, наприклад: *три книжки, кілька кроків, сотні людей, більшість учнів, ряд заводів*. Такі словосполучення синтаксичному членуванню не підлягають і виступають компонентами вільних словосполучень. За структурою розрізняються словосполучення прості, що складаються з двох повнозначних слів (чи синтаксично неподільних сполучень), одне з яких е головним, стрижневим, а друге — залежним: *заводський клуб, альбом для малювання, наполегливий у праці, дівчина шістнадцяти років, хлопець лагідної вдачі, брати участь у змаганнях*, і складні, в яких до головного слова відноситься не одне залежне слово, а два чи декілька, наприклад: *письмовий стіл червоного дерева, скласти графік чергування в народній дружині*.

Залежно від способів вираження головного слова розрізняють словосполучення: 1) іменникові (субстантивні) — з іменником у ролі головного слова і залежним від нього іменником, прикметником, займенником, прислівником або інфінітивом (*командир вагону, вхід у печеру, зелена трава, наша школа, повернення додому, бажання вчитися*); 2) прикметникові (ад'єктивні) — з прикметником у ролі головного слова і залежним іменником (*вірний заповітам, повний сили, вищий від брата, лагідний з дітьми*); 3) дієслівні — з дієсловом у ролі головного слова і залежним іменником, інфінітивом, прислівником, дієприслівником (*скласти план, захоплюватися астрономією, виїхати в поле, просити приїхати, заборонити голосно розмовляти, працювати дружно, відповісти не задумуючись*); 4) прислівникові (адвербіальні) — з прислівником у ролі головного слова і залежним від нього прислівником або іменником (*надзвичайно важливо, незадовго до закінчення школи*).

СЛОВОТВІР, словообразова́ние. 1. Розділ науки про мову, що вивчає творення нових слів на основі наявних у словниковому складі, які мотивують похідні утворення; це вчення про будову похідних слів, про засоби і способи їх творення. Словотвір встановлює й описує структуру та значення похідних слів, їх складові компоненти, основні засоби й способи деривації, словотворчі моделі, вивчає групування похідних слів у словотворчі ряди і гнізда, словотворчі значення й категорії; з'ясовує принципи побудови й організації словотворчої системи в цілому. **Словотвір діахронічний (історичний)** — словотвір, який вивчає шля-

ки виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови, їх первісну словотворчу структуру та історичні зміни в ній. **Словотвір синхронічний** — словотвір, що вивчає систему словотворчих засобів на певному етапі розвитку мови, в тому числі і на сучасному.

2. Процес (або результат) творення нових слів на основі однокореневих слів або словосполучень за певними моделями і закономірностями, які існують у мові. Відповідно до того, які засоби використовуються для вираження дериваційного значення похідного слова, розрізняється афіксальний спосіб словотворення і безафіксний. **Словотворення афіксальне** — це такий спосіб утворення слів, при якому основним засобом вираження дериваційного значення похідного слова є афікс (сам чи в сполученні з іншими засобами), у тому числі й нульовий. **Словотворення безафіксне** — спосіб творення слів без участі афіксів, шляхом використання інших засобів (усічення похідної основи, абревіація тощо). Залежно від характеру й способу використання афіксів розрізняються такі види афіксального словотвору: суфіксальний спосіб — утворення слів за допомогою суфіксів, у тому числі й нульових (*герой — геройство, тратити — трата, праця — працьовитий, учитель — учителювати, веселий — весело)*; префіксальний — коли словотворче значення похідних слів виражається префіксом (*неволя, підгрупа, безвідповідальний, внести, винести, післязавтра)*; префіксально-суфіксальний — коли до твірної основи одночасно приєднуються префікс і суфікс, які разом беруть участь в єдиному акті словотворення (*узагальнити, подовжити, видолинок, співрозмовник, обачний, передженивний, по-батьківськи)*; постфіксальний — коли до цілого слова приєднується постфікс *-ся (чергувати — чергуватися, знати — знатися, гартувати — гартуватися)*; суфіксально-постфіксальний — коли до твірної основи одночасно приєднується суфікс і постфікс *-ся (листуватися, колоситися, надіятися)*; префіксально-постфіксальний — коли до цілого слова приєднується префікс і постфікс *-ся (напрацюватися, розкричатися)*; префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення — це творення слів шляхом приєднання до твірної основи префікса, суфікса і постфікса *-ся (насмілитися, вмилостивитися, приземлитися, розщедритися)*.

Безафіксне словотворення об'єднує кілька різновидів: усічення — спосіб утворення нових слів шляхом відкидання частин твірної основи, що може також супроводжуватися фонетичними змінами (*бігати — біг, ходити — хід,*

плакати — плач, блакитний — блакить); складання — це сполучення в одному слові основ, окремих слів, а також основ і слів, що входять до складу сурядних чи підрядних словосполучень *(диван-ліжко, лісостеп, всюдихід, водограй, сизокрилий, чорно-білий);* абревіація — об'єднання в одному слові скороченого сполучення слів *(вуз, УРСР, ЕОМ, райвно, спецкор, підінститут).* До безафіксного словотвору відносять також лексико-синтаксичний спосіб (або зрощення) — утворення нових слів із словосполучень унаслідок зрощення їх компонентів *(вищеназваний, вічнозелений, перекотиполе, горицвіт, запанібрата, натщесерце);* лексико-семантичний — використання існуючих у мові слів для називання нових предметів, понять тощо (*піонер* — першовідкривач і *піонер* — член дитячої комуністичної організації; *парк* — територія, призначена для відпочинку, *парк* — місце стоянки й ремонту певних транспортних засобів і *парк* — сукупність транспортних засобів); морфолого-синтаксичний спосіб — виникнення нового слова внаслідок переходу слова чи певної його форми з однієї частини мови в іншу (субстантивація: *знайомий, черговий, операційна, учительська, сучасне, майбутнє, пальне, добові;* адвербіалізація: *бігом, кругом, удень, напам'ять, по-новому*).

СЛОВОТВО́РЧИЙ, словообразовательный. Який належить до словотвору, пов'язаний з словотвором, використовується при словотворенні; який пов'язаний відношеннями словотвору, об'єднується чи виділяється на основі словотвору. **Словотворчий афікс** див. **афікс. Словотворча база** — сукупність структурно-морфологічних особливостей, які лежать в основі словотворчої системи мови. **Словотворче гніздо** — сукупність однокореневих слів, які впорядковані у повній відповідності до словотворчої мотивації. Початкове слово гнізда — немотивоване, а всі інші — мотивовані. У гнізді об'єднуються слова за принципом підпорядкування одних одиниць іншим. Наприклад:

	нагороджу-ва-ти →	*нагороджувати-ся*	
		нагороджува-нн-я	
	нагород-а →	*нагород-н-ий*	
		ви-нагород-а	
	нагородж-енн-я	*винагородж-ува-ти* →	*винагороджу-вати-ся*
нагородити →	*ви́-нагоро-дити* →	*винагородж-енн-я*	*винагороджу-ва-ння*

Словотворче значення — узагальнене значення ряду мотивованих слів з одним і тим самим формантом, яке відрізняє їх від слів мотивуючих; це спільне значення для певного лексико-семантичного розряду слів, що виражене за допомогою певної словотвірної форми. Так, у словотворче значення слова *тракторист* входять такі елементи: мотивація іменником *трактор*, назва особи за професією чи родом діяльності, значення іменника як частини мови. Словотворче значення слова *тракторист* виявляється в словотворчому типі *бульдозерист, журналіст, танкіст, футболіст* і т. д. **Словотворча категорія** — це сукупність похідних утворень із спільним загальним словотвірним значенням, яке виражене комплексом словотворчих засобів. **Словотворчий ланцюжок** — ряд однокореневих слів, які перебувають у відношеннях послідовної мотивації. Початкове слово ланцюжка — немотивоване, а всі інші мотивовані, причому кожне наступне слово в ланцюжку має вищу ступінь мотивованості: *старий — старіти — застаріти — застарілий — застарілість*. **Словотворча мотивація** — відношення між двома однокореневими словами, значення одного з яких або визначається через значення іншого (*стіл — столик*, тобто «маленький стіл»; *працювати — працівник*, тобто «той, хто працює»), або тотожне значенню іншого в усіх компонентах, крім граматичного значення частини мови (*бігти — біг, голубий — голубінь, веселий — весело*). **Словотворча регулярність** — повторюваність формальних і семантичних відношень у співвідносних за словотворенням словах. Наприклад, іменники *діяч, збирач, оглядач, ткач* перебувають в однакових відношеннях з відповідними дієсловами *діяти, збирати, оглядати, ткати*. **Словотворча система** — це сукупність словотворчих типів мови в їх взаємодії, а також сукупність словотворчих гнізд. **Словотворчий тип** — формально-семантична схема творення похідних слів, яка характеризується приналежністю мотивуючих слів до однієї частини мови, формально й семантично тотожним словотворчим формантом. Наприклад, словотворчий тип становлять відприкметникові дієслова, що означають становлення чи виявлення ознаки, які утворюються за допомогою суфікса *-і-*: *біліти, зеленіти, синіти, чорніти*. У межах одного й того ж словотворчого типу можуть бути словотворчі різновиди, зумовлені різними морфонологічними особливостями: наявністю чи відсутністю чергувань на межі морфів (*чеський, казахський*), інтерфіксів (*ворошиловград-ський, полог-ів-ський, ялт-ин-ський*) тощо. Такі різновиди називаються морфо-

нологічними моделями. Словотворчий формант — це найменший у формальному й семантичному відношенні словотворчий засіб, яким мотивоване слово відрізняється від мотивуючого. Наприклад, у мотивованих дієсловах *занести, заїхати*, словотворчим формантом є префікс *за-*, яким вони й відрізняються від мотивуючих слів *нести, їхати*.

СЛО́ВО-ТИП, сло́во-тип. Слово як одиниця мови, елемент словникового складу мови; лексема.

СЛОВОФО́РМА, словофо́рма. Окреме слово в певній граматичній формі. У словосполученнях *поїхати до сестри, зустріти сестру, розказати сестрі, розмовляти з сестрою* словоформи *до сестри, сестру, сестрі, з сестрою.*

СЛОВ'Я́НСЬКІ МО́ВИ, славя́нские языки́. Споріднена група мов, яка входить до індоєвропейської сім'ї. Сучасні слов'янські мови поділяються на три підгрупи: східнослов'янську, західнослов'янську і південнослов'янську. До східнослов'янських мов належать українська, російська і білоруська мови; до західнослов'янських: польська, чеська, словацька, кашубська і серболужицькі (верхня й нижня) мови; до південнослов'янських: болгарська, сербсько-хорватська (хорватсько-сербська), македонська і словінська мови. Відомі й дві мертві мови: старослов'янська (південнослов'янська) і полабська (західнослов'янська). Слов'янські мови дуже близькі одна до одної. Ця близькість проявляється в лексиці, структурі слова, в фонетичній системі й граматичній будові. Вона є результатом спільності походження всіх слов'янських мов. Слов'яни виділилися після розпаду індоєвропейської мовної єдності. Вони довгий час становили етнічну цілісність з однією племінною мовою —праслов'янською, з якої й вийшли всі слов'янські мови. Праслов'янська мова проіснувала кілька тисячоліть і лише в кінці І тисячоліття до н. е. в ній виникають діалектні різновиди. Слов'яни вступали також у контакти з індоєвропейськими й неіндоєвропейськими мовами, що різною мірою відбивалося в лексиці праслов'янської мови. У надрах праслов'янської мови складаються деякі діалектні риси, на основі яких пізніше виникали різні слов'янські мови. Найкомпактнішою була група праслов'янських діалектів, з яких у подальшому їх розвитку сформувалися східнослов'янські мови. До XIV ст. всі східнослов'янські мови розрізнялися між собою на рівні діалектів, що входили в єдину давньоруську мову. Лише в XIV ст. остаточно сформувалися мови української, російської і білоруської народностей.

СЛУЖБО́ВІ СЛОВА́, служе́бные слова́. Слова, що виражають різні відношення між самостійними словами в словосполученні і в реченні, між словосполученнями або частинами складного речення, виражають різні відношення висловлення до дійсності чи надають самостійним словам різних відтінків значень. Службові слова не виконують номінативної функції, не мають морфологічних категорій, не виступають у реченні в ролі його членів. Вони незмінювані й здебільшого не мають власного словесного наголосу (виступають як проклітики чи енклітики). Спільність службових слів тільки функціональна. На основі спільності виконуваної функції службові слова поділяються на такі частини мови: прийменники, сполучники, частки.

СОЛЕЦИ́ЗМ, солеци́зм (гр. soloikismos, від назви міста Соли — давньогрецької колонії в Малій Азії, жителі якої втратили чистоту грецької мови). Помилка у виборі граматичної форми для якоїсь синтаксичної конструкції. Наприклад: *скільки годин?* замість *котра година?* Солецизм може виникати під впливом діалектного мовлення, при порушенні узгодження між членами речення. У художній літературі солецизм — неправильний зворот мови як елемент стилю.

СОНА́НТ, сона́нт [від лат. sonans (sonantis) — той, що звучить]. 1. Приголосний звук, здатний виступати в деяких мовах у ролі складотворчого. Такими можуть бути звуки [л], [р], [м], [н], у чеській мові *krk (шия), prst (палець), smrt (смерть), vlk (вовк),* у сербсько-хорватській *брз (швидкий),* а також у російській мові, коли при швидкій вимові сусідній голосний звук підпадає редукції: *Ивановна — Ива(нъ)вна — Ива(н)на.*

2. Сонорний приголосний.

СОНО́РНІ ЗВУ́КИ, соно́рные зву́ки (від лат. sonorus — дзвінкий). Приголосні звуки, під час утворення яких голос переважає над шумом. До сонорних в українській мові належать: [л], [л′], [р], [р′], [м], [н], [н′], [в], [j]. Сонорні поділяються на плавні ([л], [л′], [р], [р′], [в], [j]) й носові ([н], [н′], [м]). При творенні плавних сонорних звуків видихуваний струмінь повітря виходить через ротову порожнину, а при творенні носових — через носову порожнину, внаслідок чого звук набуває специфічного відтінку. Отже, сонорним властиві ознаки як голосних, так і приголосних звуків. З акустичного погляду сонорні наближаються до голосних: у них голос переважає над шумом, а з анатомофізіологічного погляду вони мають усі ознаки дзвінких приголосних.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА (СОЦІОЛОГІЧНА ЛІНГВІСТИКА), социолингви́стика (социологи́ческая лингви́стика). Галузь мовознавства, що вивчає загальні закономірності функціонування мови в суспільстві, особливості розвитку мови в різних суспільних умовах, вплив соціальних факторів на мову. Основні проблеми, які досліджує соціолінгвістика, такі: мова і нація, вивчення національної мови як історичної категорії, що пов'язана з формуванням нації; соціальна диференціація мови на всіх рівнях її структури і зокрема характер взаємозв'язку між мовними та соціальними структурами; типологія мовних ситуацій, тобто розподіл соціальних функцій між різними мовами і діалектами, що використовуються певним колективом; закономірності взаємодії мов у різних соціальних умовах; соціальні аспекти двомовності й багатомовності; мовна політика як одна з форм свідомого впливу суспільства на мову тощо. Марксистська соціолінгвістика спирається на історичний матеріалізм, на теорію марксистської соціології, на вчення про мову як суспільне явище і найважливіший засіб спілкування.

СПІВВІДНО́СНІ (КОРЕЛЯТИ́ВНІ) СЛОВА, соотноси́тельные (коррелятйвные) слова́. Вказівні займенникові слова (вказівні займенники або займенникові прислівники), що виступають як такий член головного речення, зміст якого розкривається підрядним: *Твір це більше виграв від того, що ви зачепили в ньому проблему хліба.* (Є. Гуцало.) *Так, армія тоді непереможна, коли любов зове її на бій.* (Б. Олійник.) *Вишні цвіли так рясно, неначе вкрив їх пухнастий сніг.* (Ю. Яновський.) Займенникові корелятивні слова в головному реченні утворюють співвідносні пари із сполучними словами підрядного речення — корелятивні єдності: *там — де (куди, звідки), туди — куди (де, звідки), тоді — коли, так — як, той — хто (який, чий)* тощо. Займенникові слова можуть бути у співвідношенні також і з сполучниками підрядного речення *що, щоб, як* та ін. Наприклад: *Сонце пекло так, що й уночі степ пашів.* (Ю. Яновський.) У ролі співвідносних слів можуть виступати прийменникові форми іменників, лексичне значення яких збігається із значенням відповідного підрядного речення: *в той час, коли; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб* та ін. Разом з підрядними сполучниками такі співвідносні слова утворюють певні граматикалізовані вирази і перетворюються на складені форми сполучних синтаксичних засобів.

СПІРА́НТИ, спира́нты [від лат. spirans (spirantis) — той, що видихає]. Фрикативні, або щілинні, приголосні.

СПОЛУЧНИК, союз. Службова частина мови, з допомогою якої здійснюється зв'язок між синтаксичними одиницями (членами речення і частинами складного речення) і виражаються смислові відношення між ними. Сполучники не пов'язані з граматичними формами слів, словосполучень чи частин складного речення, що поєднуються за їх допомогою. За синтаксичними функціями сполучники поділяються на сурядні й підрядні. **Сполучники сурядні** — сполучники, які з'єднують між собою однорідні члени речення або частини складносурядного речення, вказують на відносну змістову незалежність синтаксичних одиниць. Сурядні сполучники поділяються на єднальні *(і (й), та, також, і... і, ні... ні, як ... так, не тільки...а й)*,протиставні *(а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак)*, розділовості *(або, чи, або... або, чи... чи, то.. то, не то... не то, чи то... чи то)*. **Сполучники єднальні** — сурядні сполучники, які поєднують рівноправні синтаксичні одиниці (члени речення або частини складних речень). **Сполучники протиставні** — сурядні сполучники, які оформлюють відношення протиставності між членами речення і частинами складних речень. **Сполучники розділові** — сурядні сполучники, які вживаються для вираження відношень розділовості, відокремленості (несумісність, взаємовиключення, чергування дій, явищ, ознак) між членами речень і частинами складних речень. **Сполучники підрядності** — сполучники, які пов'язують головну й підрядну частини складнопідрядних речень і виражають залежність синтаксичних одиниць. За значенням підрядні сполучники поділяються на такі групи: причинові *(бо, тому що, через те що, затим що, тим що, оскільки)*; часові *(як, коли, поки, доки, після того як, в міру того як, тільки, як тільки, тільки що, тільки-но, щойно, ледве, скоро* та ін.); сполучники мети *(щоб, для того щоб, аби)*; умовні *(якщо, коли, коли б, як, якби, як тільки, аби, раз)*; допустові *(хоч, хоча, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що)*; порівняльні *(як, що, мов, мовби, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито)*; сполучники наслідку *(так що, так що аж, так що й)*. Особливий різновид підрядних сполучників становлять пояснювальні *(тобто, а саме, як-от, або, зокрема, цебто)*, що пов'язують два залежні компоненти, другий з яких конкретизує, розкриває, пояснює зміст першого.

За морфологічною структурою сполучники поділяються на прості, або непохідні, які успадковані українською мовою із спільнослов'янського фонду *(а, бо, і (й), ні, та, чи)*, і складні та складені, або похідні, що утвори-

лися з інших частин мови. Сполучники складні утворилися здебільшого шляхом поєднання займенників і прислівників з частками і прийменниками (*зате, проте, щоб, якби, якщо, нібито*). Сполучники складені утворилися поєднанням відмінкової форми займенника *той* або іншої повнозначної частини мови із сполучниками *що, щоб* і прислівником *як* (*тому що, через те що, незважаючи на те що, в міру того як*).

За способом уживання розрізняються сполучники одиничні, повторювані і парні. **Сполучники одиничні** — це сполучники, що не повторюються при поєднуваних членах речення чи частинах складного речення (*і, а, але, та*). **Сполучники повторювані** — сполучники, які повторюються при кожному поєднуваному компонентові (*і.. і, ні... ні, то... то, або... або, чи... чи*). **Сполучники парні** — сполучники, що вживаються парами, складові компоненти яких належать до різних членів речення чи до різних частин складних синтаксичних конструкцій (*не тільки... але й, як... так і, як не... так, хоч... але, якщо... то*).

СПОЛУЧНИКОВИЙ ЗВ'ЯЗОК, **союзная связь**. Зв'язок однорідних членів речення або частин складного речення за допомогою сполучників (сурядних чи підрядних) або сполучникових слів.

СПОЛУЧНІ СЛОВА, **союзные слова́**. Повнозначні слова, які виступають у функції підрядних сполучників і в той же час виконують роль члена речення. У ролі сполучних слів уживаються відносні займенники (*хто, що, який, котрий, скільки*) та займенникові прислівники (*як, коли, де, куди, звідки, чому*). Наприклад: *Безсмертний той, хто все життя своє за долю людства голос підіймає.* (М. Бажан.) *Ростуть міста, яких не бачив світ.* (М. Рильський.) *А там, де сонце торкнулось верхівків дерев, спалахнуло листя золотозеленим вогнем.* (М. Коцюбинський.) В українській мові службові слова *що, коли, як* омонімічні відповідним підрядним сполучникам. Так, у реченнях *Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка.), *В думках перебирає тривожні години, коли він з партизанського лісу навідувався до Бондарів* (М. Стельмах.), *Не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанині* (О. Гончар.) слова *що, коли, як* виконують одночасно подвійну роль: виступають і членами речення і пов'язують предикативні одиниці. А в реченнях *Ой, не крийся, природо, не крийся, що ти в тузі за літом, у тузі* (П. Тичина.), *Мирон завжди, коли всипав у засік своє зерно, зупинявся перед ним, перебирав його рукою* (М. Стельмах.), *Елект-*

ричне світло в Галаці рівно горіло в далині, як низка чудових перлів (М. Коцюбинський.) *що, коли, як* — сполучники.

СПОЛУЧУВАНІСТЬ, сочетáемость. Здатність мовних елементів поєднуватися один з одним. Сполучуваність слів. Лексична сполучуваність. Синтаксична сполучуваність.

СПОНТАННИЙ, спонтáнный (лат. spontaneus — довільний). Незалежний, незумовлений, вільний; той, що виникає не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок внутрішніх причин, власного самовиявлення. Спонтанні звукові зміни (не зумовлені позицією звука).

СПОНУКАЛЬНИЙ СПОСІБ, побудительное наклонéние див. **спосіб.**

СПОНУКАЛЬНІ РЕЧЕННЯ, побудительные предложéния. Речення, що виражають наказ, прохання, заклик, пораду та інші волевиявлення. Граматичними засобами оформлення спонукання є форма дієслова-присудка (насамперед, у наказовому способі), особлива імперативна інтонація, а також деякі частки, що вносять у речення спонукальний відтінок або підсилюють значення спонукання.

За способом вираження присудка у спонукальних реченнях виділяються: а) речення з присудком у формі дієслова наказового способу: *Чуєш, не вмирай, пташко, живи і виводь свою пісню.* (М. Стельмах.) *Хай кожний в країні виростить по одному плодовому дереву* (О. Довженко.); б) речення з присудком у формі інфінітива: *Підняти на кораблях бойові прапори!* (О. Корнійчук.); в) речення з присудком, вираженим дієсловом у формі дійсного чи умовного способу в поєднанні з імперативною інтонацією: — *Ви б лягли, мамо, спочили.* (Панас Мирний.) Імперативна (спонукальна) інтонація є необхідною ознакою всякого спонукального речення. Така інтонація може бути єдиним засобом вираження спонукання: *Гарматні обслуги метались лавами в шаленому ритмі. Снаряд! Замок! Приціл! Огонь!* (Ю. Збанацький.) *Ні слова про спокій! Ні слова про втому!* (В. Блакитний.) Засобом оформлення спонукальних речень є також особливі частки: *Коли забули, бодай заснули, про мою доленьку, щоб і не чули.* (Т. Шевченко.) *Давайте, хлопці, заспіваємо...* (С. Васильченко.)

СПОРІДНЕНІСТЬ МОВ, родствó языкóв. Зв'язок між окремими мовами чи групами мов, які об'єднуються спільністю походження від єдиної в минулому мови-основи, або прамови, щодо певної групи споріднених мов. Споріднені мови виникáють внаслідок перетворення в процесі історич-

ного розвитку діалектів первісно єдиної мови на різні мови. Спорідненість мов виявляється у наявності спільних або закономірно видозмінених у кожній мові фонетичних рис, спільних кореневих слів, словотворчих афіксів, граматичних форм, морфологічних характеристик, синтаксичних конструкцій. Ця спільність встановлюється за допомогою порівняльно-історичного методу. Спільні за походженням споріднені мови об'єднуються в сім'ї, у складі яких можуть виділятися групи і підгрупи тісніше пов'язаних між собою мов. Так, у сім'ї індоєвропейських мов виділяється група слов'янських мов, однією з підгруп якої є східнослов'янська, до якої входять близькоспоріднені російська, українська і білоруська мови.

СПОСІБ, наклонéние. Граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності. В українській мові розрізняються три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий. **Спосіб дійсний** виражає реальність дії чи стану і передає її в формах теперішнього, минулого і майбутнього часів. Дієслова дійсного способу не мають спеціалізованих засобів морфологічного вираження. Їхні формальні показники повністю збігаються із засобами вираження теперішнього, минулого і майбутнього часу. **Спосіб наказовий** виражає спонукання до виконання дії у формі наказу, прохання, вимоги, заклику тощо. Різні відтінки волевиявлення передаються імперативною (спонукальною) інтонацією. За способом творення форми наказового способу поділяються на синтетичні й аналітичні. Синтетичні форми творяться від основ теперішнього часу і в однині мають тільки форму другої особи (*неси, знай, поклич, дістань*), а в множині — форму першої (*несімо, знаймо, покличмо, дістаньмо*) і другої (*несіть, знайте, покличте, дістаньте*). Аналітичні форми наказового способу утворюються поєднанням особової форми теперішнього або майбутнього часів з часткою *нехай (хай): нехай поговорю, прочитаю; нехай іде, читає; нехай співають, розмовляють, хай живуть*. **Спосіб умовний** означає дію бажану або можливу за певних умов. Це значення виражається аналітичною формою, яка складається з дієслівної форми минулого часу і частки *би (б): писав би, писала б; писало б, писали б*. Умовний спосіб не має категорії особи, але має форми числа, а в однині — форми роду. Різновидами умовного способу в українській мові є спонукальний і бажальний. Спосіб спонукальний за формою не відрізняється від умовного, але має значення наказового з пом'якшеним виявом цієї семантики: — *Ви б коли-небудь зайшли до нас,*

ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя. (С. Васильченко.) *Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часинку...* (О. Гончар.) *Нехай би Ясногорська, схилившись над ним, перев'язувала йому гарячу рану...* (О. Гончар.) **Спосіб бажальний** виражає ввічливо висловлене побажання й утворюється сполученням першої або третьої особи дієслова однини чи множини з часткою *би (б)*: — *Хотів би я вільною бачити тебе...* (Леся Українка.) *Так, я просив би тебе, Ганнусю, прибрати, поки товариші повернуться.* (В. Козаченко).

СПОСІБ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ, спо́соб глаго́льного де́йствия. Це такі семантико-словотворчі угруповання дієслів, в основі яких лежать формально виражені модифікації значень дієслів з погляду часових, кількісних і спеціально результативних характеристик. Такі модифікації значень завжди формально виражені за допомогою суфіксів, префіксів або префіксально-суфіксальних формантів (*заспівати, заговорити, розплакатися, кивнути, скакнути, наглядати, перемовлятися*). Спосіб дієслівної дії тісно пов'язаний з категорією виду і часто включається до її складу. Проте вид дієслова і спосіб дієслівної дії категорії різні: перша — морфологічна, друга — семантико-словотворча. Способи дієслівної дії поділяються на три групи. Першу групу складають дієслова, що уточнюють проходження дії в часі і означають: початок, виникнення дії (*заграти, побігти, засумувати, забігати, розплакатися, розспіватися*); обмеження дії в часі (*політати, поплавати, погостювати, посидіти*); тривало-обмежувальний спосіб дії (*пролежати, проплавати, перезимувати, переночувати*); фінітивний спосіб (*відшуміти, відлітати, відмучитися, відвоювати*). Друга група охоплює дієслова із значенням: а) одноактової, короткої дії, що здійснюється один раз, моментально (*стрибнути, штрикнути, крикнути, скубнути*); б) необмежено-тривалої дії, неодноразово повторюваної (*поговорювати, поглядати, попивати, прихворювати, роздумувати, підспівувати, примовляти, перемовлятися*). Третя група включає до свого складу дієслова, які виражають додатковий відтінок результативності і можуть означати: закінченість дії, що тривала певний час (*проговорити, пролежати, просигналити*); доведення дії до повного завершення, до кінцевої фази (*доїсти, дожати, догуляти, дообладнати*); інтенсивно-результативний спосіб дії — повноту і вичерпність наслідку (*вибілити, виспатися, достукатися, докопатися, замучити, заганяти, надивитися, прижитися*); розподільний спосіб дії —

результативна дія по черзі поширюється на ряд об'єктів (*порубати, познімати, переламати, перехворіти*).

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ, спо́собы выраже́ния граммати́ческих значе́ний. Способи утворення граматичних форм. В українській мові граматичні значення виражаються синтетичним, аналітичним і змішаним способом. **Спосіб синтетичний** — це такий спосіб, коли лексичне і граматичне значення слова передається однією й тією ж словоформою. Переважна більшість форм різних частин мови є синтетичними. До синтетичних способів вираження граматичних значень належать: а) афіксація — утворення граматичних форм слова за допомогою флексій (*школа, школи, школі, школу; новий, нового, новому; два, двох, двом; сію, сієш, сів*), формотворчих префіксів (*писати — написати, робити — зробити, кращий — найкращий*) і суфіксів (*звільнити — звільнювати, стукати — стукнути*); б) чергування звуків у корені слів, що нерідко виступає разом з афіксацією (*летіти — літати, носити — несла — ніс, брати — беру — розбирати*); в) наголос (*вино́сити — ви́носити, насипа́ти — наси́пати, серця́ — се́рця*); г) суплетивізм — вираження граматичних значень шляхом використання різнокореневих слів (*брати — взяти, говорити — сказати, великий — більший, добре — краще, я — мене, ми — нас*); д) редуплікація — повторення слова в тій самій формі (*синій-синій, далекий-далекий, просив-просив*). **Спосіб аналітичний** — спосіб, коли поєднується повнозначне слово (носій лексичного значення) з службовим, яким виражається граматичне значення. Аналітичним способом в українській мові утворюються форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду (*буду працювати, будеш працювати*), ступені порівняння якісних прикметників і прислівників, що можуть виступати як структурні варіанти синтетичних форм (*надійніший — більш надійний, найважливіший — найбільш важливий*). Зустрічаються й аналітично-синтетичні форми, в яких граматичні значення частково виражаються формою основного слова — носія лексичного значення, а частково — службовою частиною мови. Наприклад, у формах умовного способу (*писав би, писала б, писали б*) повнозначне слово виражає значення числа і роду, а частка *би(б)* вказує на граматичне значення умовного способу. **Спосіб змішаний** об'єднує ознаки синтетичного й аналітичного типів, тобто для вираження граматичного значення одноразово використовуються і службові слова, і афікси. Наприклад, форма місцевого відмінка іменника утворюється

не тільки за допомогою флексії, а й з участю відповідного прийменника: *ліс — у лісі, берег — на березі.*

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ, спо́собы выраже́ния синтакси́ческих отноше́ний. Засоби й прийоми, за допомогою яких виражаються відношення між словами в словосполученні і в реченні. Такими засобами є: 1) форма слова: *літня ніч, перше місце, косити траву, аналіз крові, відданість народові, захоплення спортом, гідний наслідування;* 2) службові слова: а) прийменники (разом з формою слова): *альбом для марок, переправа через річку, суп з грибами, пісні про кохання;* б) сполучники (виражають відношення між словами в реченні): *батько й мати; не вчора, а сьогодні; не тільки в містах, а і в селах;* 3) порядок слів у реченні: *глибока річка* (атрибутивні відношення) — *річка глибока* (предикативні відношення); *п'ять хвилин* (вираження точної кількості часу) — *хвилин п'ять* (вираження приблизної кількості); *стомлені діти повернулися* (прикметник *стомлені* вказує на ознаку і виконує роль означення) — *діти повернулися стомлені* (прикметник вказує на стан і виступає в ролі частини складеного присудка); 4) інтонація (внутріфразові паузи, тон тощо). Наприклад, у реченні *А я рушаю в путь — нову стрічать весну* (М. Рильський.) прикметник *нову* (який відокремлюється паузою від попередньої частини речення) об'єднується в словосполучення з іменником *весна*, але при наявності паузи після цього прикметника *(А я рушаю в путь нову — стрічать весну)* він входить до складу словосполучення *в путь нову.*

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ, спо́собы словообразова́ния див. **словотвір.**

СПРОЩЕННЯ, упроще́ние. Зменшення кількості приголосних звуків у групі приголосних унаслідок випадіння деяких із них. Спрощення в групах приголосних в історії української мови пов'язане із занепадом зредукованих *ъ, ь*, яке відбулося ще в давньоруській мові (XI—XII ст.). Внаслідок занепаду *ъ, ь* утворилися нові сполучення приголосних, які виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися. Наприклад: *кождьный — кождный — кожний, поздьно — поздно — пізно; сьрдьце — сердце — серце, сълньце — солнце — сонце, чьстьный — честный — чесний.* Для української мови характерне спрощення в таких групах приголосних: *ждн — жн, здн — зн, зкн — зн, лнц — нц, слн — сн, стл — сл, стн — сн, стц — сц, рдц — рц, рнч — рч* та ін. У біль-

шості випадків спрощення в групах приголосних фіксує український правопис.

СТАН, залóг. Граматична категорія дієслова, що виражає різні відношення між суб'єктом і об'єктом дії. Усі дієслова мають граматичне значення стану, проте значення активного і пасивного стану мають тільки неперехідні дієслова (*будувати — будується, виконувати — виконується*). В українській мові розрізняються три стани: активний, зворотно-середній і пасивний. Значення стану виражається морфологічними і синтаксичними засобами. Морфологічним показником граматичного значення стану є наявність — відсутність афікса *-ся*. Синтаксичним показником значення стану є наявність чи відсутність керованого дієсловом іменника, специфіка у вираженні зв'язку між суб'єктом, дією і об'єктом, що, зокрема, проявляється в будові активних і пасивних конструкцій. **Активний стан** дієслова означає, що джерелом, творцем дії у реченні виступає підмет. До дієслів активного стану належать перехідні дієслова, що вимагають прямого додатка і мають співвідносні форми пасивного стану (*колектив виконує план*); дієслова неперехідні безоб'єктні (*літак летить*); перехідні дієслова, які не мають співвідносних пасивних форм, тощо. **Пасивний стан** означає, що дія спрямована на об'єкт, який у реченні має форму називного відмінка і виступає підметом, у той час як реальне джерело дії виражене орудним відмінком і виконує роль додатка (*стадіон споруджується студентами*). У формі пасивного стану можуть виступати тільки перехідні дієслова, які утворюються за допомогою афікса *-ся* від активних дієслів. Категорія стану властива дієприкметникам. За допомогою відповідних суфіксів утворюються дієприкметники активного стану — від неперехідних і перехідних дієслів (*бажаючий, зеленіючий, воркуючий, люблячий, зів'ялий, пожовтілий*), і пасивного — тільки від перехідних (*адресований, осідланий, поранений, розколотий*). **Зворотно-середній стан** дієслів означає, що дія суб'єкта не переходить прямо на інший предмет, а зосереджена в сфері самого суб'єкта. Утворюються форми зворотно-середнього стану від перехідних дієслів за допомогою афікса *-ся*. Залежно від лексичного значення і характеру синтаксичних зв'язків дієслова зворотно-середнього стану поділяються на кілька лексико-граматичних розрядів: а) власне зворотні дієслова, що означають дію, суб'єктом і об'єктом якої є та сама особа: *одягатися, умиватися, взуватися*; б) взаємнозворотні дієслова, що означають дію двох чи кількох осіб, кожна з яких є одночасно

суб'єктом дії і об'єктом такої ж дії з боку іншої особи: *змагатися, зустрічатися, листуватися;* в) загальнозворотні дієслова, що означають дію, зосереджену в самій діючій особі, і виражають внутрішній стан, переживання або зміни в стані суб'єкта: *журитися, сердитися, зупинитися;* г) непрямо зворотні дієслова, що означають дію, яку суб'єкт здійснює для себе, в своїх інтересах, отже, особа суб'єкта є непрямим об'єктом його дії: *запасатися (паливом), лаштуватися (в дорогу);* д) активно-безоб'єктні дієслова, що означають дію, яка може переходити на інший предмет (особу), але мислиться поза об'єктом як характерна активна ознака суб'єкта: *собака кусається, кропива жалиться;* е) пасивно-якісні дієслова, що означають дію, замкнуту в сфері суб'єкта, яка вказує на здатність його підпадати дії з боку іншого предмета: *нитки рвуться, дріт гнеться, двері відкриваються всередину.*

СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМИ, **старославянизмы.** Слова, запозичені із старослов'янської мови. Чимало старослов'янізмів утратили свої давні ознаки, наприклад, *буква, палата, совість, сумління, уста, член,* їх походження встановлюється тільки порівняльно-історичним методом. Проте багато старослов'янізмів зберігають свої південнослов'янські риси в фонетиці й словотворі. Фонетичні ознаки старослов'янізмів: а) неповноголосні звукосполучення *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-* між приголосними *(враг, глава, глас, злато, храм, древо);* б) звукосполучення *жд* відповідно до українського *ж (вождь, нужда, страждати);* в) початкові *е, ю* відповідно до східнослов'янських *о, у (єдиний, юнак, юродивий)* та ін. Словотворчі (морфологічні) ознаки старослов'янізмів: а) іменникові суфікси *-знь (боязнь, приязнь), -тель (мислитель, учитель), -ств-о (братство, багатство), ин-я (гординя, святиня), -тв-а (битва, молитва), -тай- (глашатай);* б) дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ящ, -м-ий* у прикметниках *(грядущий, роботящий, трудящий; знайомий, відомий);* в) префікси *воз- (возвеличити, воздвигнути), со- (соратник), пре- (премудрий), пред- (предтеча);* г) структурні компоненти складних слів *благо- (благословити, благородний), град- (Новоград), добро- (добродушний), зло- (злочин)* та ін. Порівняно з російською мовою українська літературна мова засвоїла значно менше старослов'янізмів. Частина старослов'янізмів стала словами загальновживаними, стилістично нейтральними, як наприклад, *багатство, єдиний, область, учитель.* Деякі старослов'янізми вживаються паралельно з словами незапозиченими, але відрізняються значенням, наприклад,

голова (частина тіла) і *глава* (розділ твору і керівник, особа, яка очолює уряд, урядову делегацію). Більша частина старослов'янізмів використовується із стилістичною метою: для надання мові піднесеного, урочистого чи зниженого — гумористичного, іронічного або сатиричного забарвлення. Наприклад: *Німим отверзуться уста; прорветься слово, як вода, і дебрь — пустиня неполита, зцілющою водою вмита прокинеться...* (Т. Шевченко.)

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МО́ВА, старославя́нский язы́к. Найдавніша літературно-писемна мова слов'ян. Належить до південнослов'янських мов. В основі старослов'янської мови лежить південно-македонський (солунський) діалект давньоболгарської мови. Виникла в IX ст. внаслідок місіонерської діяльності Кирила і Мефодія, які разом з учнями переклали старослов'янською з грецької мови християнські церковні книги. Старослов'янська мова спершу розвивалася у Моравії і Панонії. Потім поширилася в Болгарії, на території західних слов'ян, а в 988 р. разом із запровадженням християнства старослов'янська мова поширилася і в Київській Русі. Старослов'янська мова в процесі свого розвитку зазнавала впливу місцевих говірок, а також ввібрала лексичні й фразеологічні багатства високорозвиненої на той час грецької і почасти латинської мов. Протягом ряду сторіч старослов'янська мова обслуговувала культові потреби східних слов'ян. Вона сприяла формуванню давньоруської літературної мови, а також мов української, російської і білоруської народностей, впливала на їх розвиток. Пам'ятки старослов'янської мови (найдавніші належать до X—XI ст.) написані двома алфавітами: глаголицею і кирилицею. Старослов'янська мова у багатьох випадках фіксує фонетичну систему і граматичну будову, близьку до праслов'янської. Найхарактерніші риси старослов'янської мови такі: а) у фонетичній системі: наявність специфічних звуків (фонем), що передавалися літерами ъ, ь, ѣ, ѫ, ѧ (*сънъ, дьнь, лѣсъ, дѫбъ, пѧть*); початкові сполучення *ра, ла* (*работа, ладья*); неповноголосні сполучення *ра, ла, рѣ, лѣ* між приголосними (*брада, слава, брѣгъ, млѣко*); сполучення *жд, шт* (*межда, свѣшта*) та ін.; б) у граматичній будові: наявність шести типів відмінювання іменників, які виділялися за характером основ (1) *плодъ, конь, село, поле;* (2) *жена, земля;* (3) *сынъ, медъ;* (4) *гость, кость;* (5) *камы, имѧ, слово, телѧ, мати;* (6) *свекры;* збереження двоїни; складна система дієслівних форм (наприклад, минулий час мав чотири форми: аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект); розгалу-

жена система відмінюваних дієприкметників, розвинена система синтаксису з широким уживанням складних речень з сурядністю і підрядністю; в) у галузі лексики фразеології: дуже багатий для свого часу словниковий склад, зокрема великий прошарок абстрактних слів і зворотів, а також термінів з галузі науки, культури, освіти.

СТВЕРДЖУВАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ, утвердительное предложение. Речення, в якому зв'язок між предметом думки і тим, що про нього говориться, усвідомлюється як такий, що реально існує в дійсності. Граматичним показником стверджувального речення є те, що присудок двоскладного або головний член односкладного речення не має при собі заперечення.

СТИЛІЗАЦІЯ, стилизация. Свідоме й нарочито підкреслене наслідування зовнішніх, формальних рис та особливостей творчої манери (стилю), характерних для певної епохи чи соціального середовища, якогось письменника чи жанру народної творчості. Наприклад, стилізація під українські народні думи, казки. Стилізацією під українську думу є «Дума про трьох вітрів» П. Тичини, а стилізацією під українську народну казку-легенду є роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...».

СТИЛІСТИКА, стилистика. Галузь мовознавства, яка вивчає способи використання мовних одиниць і категорій у різних мовних стилях, а також функціональну стильову систему літературної мови в її сучасному стані і діахронії. Стилістика поділяється на стилістику функціональну, або стилістику мови, стилістику мовних одиниць і стилістику художнього мовлення (мова художньої літератури). **Стилістика функціональна** вивчає диференціацію літературної мови на окремі стилі, характеризує особливості кожного стилю, закономірності його внутріструктурної організації, використання і принципи організації мовних елементів у межах певного функціонального стилю, взаємодію стилів. У завдання функціональної стилістики входить розкриття специфіки відбору й використання лексичних, морфологічних, синтаксичних та інших засобів у кожному стилі. **Стилістика мовних одиниць** вивчає стилістичні ресурси всіх мовних рівнів: лексики, фразеології, морфології, синтаксису тощо. У межах стилістичних мовних одиниць розглядаються синонімічні засоби мови, розкриваються особливості значення, експресивного забарвлення кожного з них, простежується специфіка їх уживання, взаємодія з іншими одиницями (категоріями) у типових мовленневих

ситуаціях і в функціональних різновидах літературної мови. Предметом стилістики мовних одиниць є також дослідження системних відношень експресивно забарвлених мовних елементів між собою, а також з нейтральними засобами, виявлення закономірностей використання їх у тексті. **Стилістика художнього мовлення (мови художньої літератури)** розглядає використання мовних елементів у тексті художніх творів, де вони набувають ідейно-естетичної значимості. У її завдання входить вивчення проблеми добору мовних елементів і їх трансформації в контексті художнього твору в цілому, виявлення естетичної функції мовного матеріалу в конкретній художній системі, у його зв'язках з іншими елементами цієї системи, розгляд використання мовних засобів у мові автора, у мові персонажів, у діалозі тощо, розкриття індивідуальних особливостей мови письменника й окремих художніх творів. **Практична стилістика** — розділ стилістики, що має нормативний характер і розглядає способи і форми використання мовних засобів залежно від мети і змісту висловлення, адресата, середовища й обставин спілкування. Метя практичної стилістики — навчити виявляти й оцінювати виражальні й експресивні можливості мовних засобів, уміло й доцільно їх використовувати.

СТИЛІСТИ́ЧНИЙ, стилисти́ческий. 1. Прикм. до **стиль. Стилістичний неологізм** див. **неологізм. Стилістичні синоніми** див. **синоніми. Стилістичний синтаксис** — вчення про використання синтаксичних конструкцій з метою підсилення виразності висловлення. Стилістичні ресурси синтаксису дуже багаті й різноманітні: багата синонімія синтаксичних конструкцій, стилістичні можливості різних типів речень, стилістичні функції звертань, порядку слів у реченні тощо. **Стилістична фігура** — мовний зворот, особлива синтаксична побудова, що вживається для підсилення виразності висловлення. Стилістичними фігурами є анафора, градація, еліпсис, епіфора, плеоназм, повтор, полісиндетон, тавтологія та ін. Це особливі синтаксичні побудови, які мають оригінальну форму образного вираження думок і почуттів людини. Термін «стилістична фігура» використовується також і в широкому розумінні: будь-який мовний засіб, у том числі й троп, що надає мовленню образності і виразності.

2. Прикм. до **стилістика.** С т и л і с т и ч н и й а н а л і з.

СТИЛЬ, стиль [від лат. stilus (stylus) — загострена паличка для письма]. **Функціональний різновид літератур-**

ної мови, який визначається сферою її функціонування і характеризується особливостями у виборі, поєднанні й організації системи мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.) у зв'язку з метою і змістом спілкування. Це мистецтво доцільного добору й ефективного використання системи мовних засобів з певною метою, в конкретних умовах і обставинах. Добір системи мовних засобів у їх взаємодії зумовлений соціальним завданням мовного спілкування в одній з головних сфер людської діяльності (політика, наука і техніка, художня література, право і діловодство тощо). Для характеристики функціонально-стильової системи важлива також форма мовлення — усна чи писемна. Розрізняються такі основні стилі писемної мови: публіцистичний, науковий, офіційно-діловий і художньо-белетристичний. Інколи виділяють ще виробничо-технічний і епістолярний. В усній формі мовлення виділяються розмовно-побутовий стиль і ораторський. У зв'язку з жанровою диференціацією функціонально-стильових єдностей стилі мови розчленовуються на різновиди (підстилі). Наприклад, у межах публіцистичного стилю виділяються такі різновиди: стиль передової статті, репортажу, нарису тощо. Поряд з функціональними стилями, ураховуючи характер експресивності мовних елементів, виділяються також стилі експресивні, або колоритно-експресивні різновиди, а саме: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, гумористичний, сатиричний.

СТРУКТУ́РА, структу́ра (лат. structura — побудова, розміщення, від struo — будую, зводжу). 1. Співвідношення, взаємне розташування частин мовної одиниці; будова. С т р у к т у р а с л о в а. С т р у к т у р а р е ч е н н я.

2. Лексико-граматична єдність мовних одиниць, що має специфічну схему побудови. С и н т а к с и ч н а с т р у к т у р а р е ч е н н я.

СТРУКТУРАЛІЗМ, структуралі́зм. Напрям у мовознавстві, який метою лінгвістичного дослідження ставить з'ясування головним чином внутрішніх відношень і залежностей елементів мови, її структури. Основними напрямами структуралізму є Празька лінгвістична школа, американський структуралізм, Копенгагенська школа і Лондонська лінгвістична школа Спільним для різних напрямів структуралізму в мовознавстві є погляд на мову як цілісну систему, як складну структуру, в якій роль кожного її елемента визначається його місцем щодо всіх інших елементів, кожний елемент структури залежить від цілого. Сама ж

структура мови вільна від усякого відношення до позамовної реальності і насамперед до носія мови. Основна увага приділяється синхронному вивченню мови. Дослідження мови здійснюється, виходячи з її форми як системи чистих відношень, часто незалежних від своєї фактичної реалізації. Тому спільним для різних напрямів структуралізму є також прагнення до точних і об'єктивних методів дослідження, спроба прирівняти мовознавство до вищого рівня математичних наук, зробити його точною наукою. Поряд із спільними рисами різним напрямам структуралізму властиві різні філософські концепції, різні системи дослідницьких методів.

Представники Празької лінгвістичної школи, або школи функціональної лінгвістики (В. Матезіус, Б. Гавранек, Б. Трнка, Й. Вахек, Вл. Скалічка, М. С. Трубецькой, Р. О. Якобсон та ін.), розглядають мову як функціональну систему і мовні явища оцінюють з точки зору тієї функції, яку вони виконують, враховуючи (на противагу, наприклад, багатьом американським структуралістам) також і смислову їх сторону. Віддаючи перевагу синхронному дослідженню мови, вони не відмовляються й від діахронічного її вивчення, враховують еволюцію мовних явищ, чим теж відрізняються від представників інших напрямів структуралізму. Представники Празької лінгвістичної школи враховують роль екстралінгвістичних факторів у процесі функціонування мови, розглядають мову в зв'язку з історією народу і його культурою. Вони внесли помітний вклад у розвиток загальної фонетики і фонології, в дослідження граматики (теорія актуального членування речення, вчення про граматичні опозиції), в теорію мовної норми функціональної стилістики тощо.

Американський структуралізм об'єднує ряд течій, зокрема дескриптивну лінгвістику (Л. Блумфілд, Г. Глісон), школу трансформаційного аналізу (Н. Хомський, Р. Лііз) та ін. Спільною рисою цих течій є прагматизм, утилітарна спрямованість лінгвістичних досліджень, їх зв'язок з різноманітними прикладними завданнями. Велика увага приділяється опрацюванню методики лінгвістичних досліджень, визначенню меж застосування окремих методів і прийомів.

Копенгагенська школа (В. Брендаль, Л. Єльмслев) висунула особливий напрям структуралізму — глоссематику, тобто вчення про знаковість мовних форм. Копенгагенські структуралісти розглядають мову як систему «чис-

тих відношень» і вивчають лише залежності між елементами мови, безвідносно до матеріального їх вираження.

Представники Лондонської школи структуралізму особливу увагу приділяють аналізові лінгвістичного і ситуативного контексту, а також соціальним аспектам мови, визначаючи функціонально значимим лише те, що має формальне вираження.

СТРУКТУРАЛЬНИЙ, структуралистический. Який грунтується на принципах структуралізму. Структуральний метод.

СТРУКТУРНА СХЕМА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ, структурная схема простого предложения. Абстрактний синтаксичний зразок, за яким може бути побудоване мінімальне відносно закінчене речення.

СТРУКТУРНИЙ, структурный. 1. Прикм. до **структура.** Структурні одиниці мови. Структурний тип.

2. Який грунтується на принципі структуралізму. **Структурна лінгвістика** див. **лінгвістика. Структурний метод** див. **метод.**

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, структурно-семантический. Який відноситься до закономірного співвідношення між будовою і значенням певної мовної одиниці. Структурно-семантичний аналіз слова.

СТРУКТУРИ ГНУЧКІ, структуры гибкие. Складні речення, що допускають варіанти розміщення їх складових частин. Наприклад: 1) *Чи вітер крізь курай свище, чи тоскно хтось наспівує поблизу* (О. Гончар.) — *Чи тоскно хтось наспівує поблизу, чи вітер крізь курай свище.* 2) *Біля шкільного ганку пирхали коні, а у вікнах школи світилися вогні* (П. Панч.) — *У вікнах школи світилися вогні, а біля шкільного ганку пирхали коні.* 3) *Злились вітри Росії і Вкраїни, щоб про весну у вічності шуміть* (В. Сосюра.) — *Щоб про весну у вічності шуміть, злились вітри Росії і Вкраїни — Злились, щоб про весну у вічності шуміть, вітри Росії і Вкраїни.* 4) *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знав силі* (Леся Українка.) — *Той, хто не жив посеред бурі, ціни не знав силі — Той ціни не знав силі, хто не жив посеред бурі.*

СТРУКТУРИ НЕГНУЧКІ, структуры негибкие. Складні речення, в яких неможлива перестановка їх складових частин і неможлива вставка однієї частини в іншу: *Вітрець дихнув, і жовта комишина, надломлена на самій середині, так жалібно, так сумно заспівала.* (Дніпрова Чайка). *Боженко глянув на Савку так грізно, що той зразу ж зблід.*

(О. Довженко.) *Безсмертний Ленін, бо безсмертні ми.* (В. Сосюра.) *Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди і червоним, так що його важко було відрізнити від ягід.* (В. Гжицький.)

СТУПЕНЕВЕ ТВОРЕННЯ ВИДІВ, ступенчатое образование видов. Послідовне творення форми доконаного виду від дієслова недоконаного виду (перший ступінь) і вторинної форми недоконаного виду від префіксального дієслова доконаного виду (другий ступінь). Від вторинної форми недоконаного виду способом префіксації може бути утворене нове дієслово доконаного виду (третій ступінь видотворення). Наприклад: *читати — прочитати — прочитувати — попрочитувати; вантажити — навантажити — навантажувати — понавантажувати.*

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ, степени сравнения. Граматична категорія якісних прикметників і прислівників, що виражає кількісну характеристику якості предмета чи дії. Розрізняються три ступені порівняння: звичайний, або нульовий, вищий, або перший, і найвищий, або другий. **Ступінь порівняння звичайний** — це початкова форма якісного прикметника чи прислівника, що вказує на якість предмета чи процесу без зіставлення, безвідносно до його прояву в інших предметах: *холодна вода, молодий ліс, швидко бігти, гарно малювати.* **Ступінь вищий** виражає ознаку предмета (процесу), яка властива йому більшою мірою, ніж ця ж ознака, названа формою звичайного ступеня. Вищий ступінь порівняння має просту (синтетичну) і складену, або аналітичну, форми. Проста форма вищого ступеня утворюється шляхом додавання суфікса *-ш-* або *-іш-* до кореня чи основи прикметника (прислівника) звичайного ступеня: *молодший ліс, холодніша вода, швидше прибіг, спокійніше розповів.* Суфікс *-ш-* має фонетичний варіант *-ч-*: *дорогий — дорожчий, низький — нижчий, тяжко — тяжче.* Деякі прикметники і прислівники утворюють вищий ступінь суплетивним способом: *великий — більший, гарний — кращий, погано — гірше.* Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється приєднанням до звичайного ступеня слів *більш* чи *менш*: *спокійний — спокійніший* або *більш* (чи *менш*) *спокійний, глибокий — глибший* або *більш* (чи *менш*) *глибокий, доступно — доступніше* або *більш* (чи *менш*) *доступно.* Проста форма вищого ступеня прикметників і прислівників вживається в усіх стилях мови, складена форма характерна для книжних стилів — наукового, офіційно-ділового тощо. **Ступінь порівняння найвищий** вказує на ознаку, яка порівняно з

тих відношень» і вивчають лише залежності між елементами мови, безвідносно до матеріального їх вираження.

Представники Лондонської школи структуралізму особливу увагу приділяють аналізові лінгвістичного і ситуативного контексту, а також соціальним аспектам мови, визначаючи функціонально значимим лише те, що має формальне вираження.

СТРУКТУРА́ЛЬНИЙ, структуралисти́ческий. Який грунтується на принципах структуралізму. С т р у к т у р а л ь н и й м е т о д.

СТРУКТУ́РНА СХЕ́МА ПРО́СТОГО РЕ́ЧЕННЯ, структу́рная схе́ма просто́го предложе́ния. Абстрактний синтаксичний зразок, за яким може бути побудоване мінімальне відносно закінчене речення.

СТРУКТУ́РНИЙ, структу́рный. 1. Прикм. до **структура.** С т р у к т у р н і о д и н и ц і м о в и. С т р у к т у р н и й т и п.

2. Який грунтується на принципі структуралізму. **Структурна лінгвістика** див. **лінгвістика. Структурний метод** див. **метод.**

СТРУКТУ́РНО-СЕМАНТИ́ЧНИЙ, структу́рно-семанти́ческий. Який відноситься до закономірного співвідношення між будовою і значенням певної мовної одиниці. С т р у к т у р н о - с е м а н т и ч н и й а н а л і з с л о в а.

СТРУКТУ́РИ ГНУЧКІ, структу́ры ги́бкие. Складні речення, що допускають варіанти розміщення їх складових частин. Наприкла́д: 1) *Чи вітер крізь курай свище, чи тоскно хтось наспівує поблизу* (О. Гончар.) — *Чи тоскно хтось наспівує поблизу, чи вітер крізь курай свище.* 2) *Біля шкільного ганку пирхали коні, а у вікнах школи світилися вогні* (П. Панч.) — *У вікнах школи світилися вогні, а біля шкільного ганку пирхали коні.* 3) *Злились вітри Росії і Вкраїни, щоб про весну у вічності шуміть* (В. Сосюра.) — *Щоб про весну у вічності шуміть, злились вітри Росії і Вкраїни — Злились, щоб про весну у вічності шуміть, вітри Росії і Вкраїни.* 4) *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знав силі* (Леся Українка.) — *Той, хто не жив посеред бурі, ціни не знав силі — Той ціни не знає силі, хто не жив посеред бурі.*

СТРУКТУ́РИ НЕГНУЧКІ, структу́ры неги́бкие. Складні речення, в яких неможлива перестановка їх складових частин і неможлива вставка однієї частини в іншу: *Вітрець дихнув, і жовта комишина, надломлена на самій середині, так жалібно, так сумно заспівала.* (Дніпрова Чайка). *Боженко глянув на Савку так грізно, що той зразу ж зблід.*

(О. Довженко.) *Безсмертний Ленін, бо безсмертні ми.* (В. Сосюра.) *Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди і червоним, так що його важко було відрізнити від ягід.* (В. Гжицький.)

СТУПЕНЕ́ВЕ ТВО́РЕННЯ ВИ́ДІВ, ступе́нчатое образова́ние ви́дов. Послідовне творення форми доконаного виду від дієслова недоконаного виду (перший ступінь) і вторинної форми недоконаного виду від префіксального дієслова доконаного виду (другий ступінь). Від вторинної форми недоконаного виду способом префіксації може бути утворене нове дієслово доконаного виду (третій ступінь видотворення). Наприклад: *читати — прочитати — прочитувати — попрочитувати; вантажити — навантажити — навантажувати — понавантажувати.*

СТУ́ПЕНІ ПОРІВНЯ́ННЯ, сте́пени сравне́ния. Граматична категорія якісних прикметників і прислівників, що виражає кількісну характеристику якості предмета чи дії. Розрізняються три ступені порівняння: звичайний, або нульовий, вищий, або перший, і найвищий, або другий. **Ступінь порівняння звичайний** — це початкова форма якісного прикметника чи прислівника, що вказує на якість предмета чи процесу без зіставлення, безвідносно до його прояву в інших предметах: *холодна вода, молодий ліс, швидко бігти, гарно малювати.* **Ступінь вищий** виражає ознаку предмета (процесу), яка властива йому більшою мірою, ніж ця ж ознака, названа формою звичайного ступеня. Вищий ступінь порівняння має просту (синтетичну) і складену, або аналітичну, форми. Проста форма вищого ступеня утворюється шляхом додавання суфікса *-ш-* або *-іш-* до кореня чи основи прикметника (прислівника) звичайного ступеня: *молодший ліс, холодніша вода, швидше прибіг, спокійніше розповів.* Суфікс *-ш-* має фонетичний варіант *-ч-*: *дорогий — дорожчий, низький — нижчий, тяжко — тяжче.* Деякі прикметники і прислівники утворюють вищий ступінь суплетивним способом: *великий — більший, гарний — кращий, погано — гірше.* Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється приєднанням до звичайного ступеня слів *більш* чи *менш*: *спокійний — спокійніший* або *більш* (чи *менш*) *спокійний, глибокий — глибший* або *більш* (чи *менш*) *глибокий, доступно — доступніше* або *більш* (чи *менш*) *доступно.* Проста форма вищого ступеня прикметників і прислівників вживається в усіх стилях мови, складена форма характерна для книжних стилів — наукового, офіційно-ділового тощо. **Ступінь порівняння найвищий** вказує на ознаку, яка порівняно в

такою ж ознакою в інших предметах (процесах) виявляється найбільшою або найменшою мірою. Найвищий ступінь порівняння може означати також найбільший ступінь якості без порівняння з іншими предметами (процесами): *найближчим часом, найширші кола населення.* Таке значення називається елятивним. В українській мові найвищий ступінь порівняння має просту, складну і складену форми. Проста форма утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса *най-: найспокійніший, наймолодший, найглибший;* складна — додаванням частки *як-* або *що-* до простої форми найвищого ступеня: *якнайспокійніший, щонайглибший.* Складена, або аналітична, форма найвищого ступеня порівняння утворюється сполученням слова *найбільш* або *найменш* з початковою формою прикметника чи прислівника: *найбільш* (чи *найменш*) *глибокий, найбільш* (чи *найменш*) *чітко.* Інколи найвищий ступінь виражається описовими зворотами: *дорожчий над усе, веселіший за всіх.*

СТЯ́ГНЕНА ФО́РМА ПРИКМЕ́ТНИКА, стяжённая фо́рма и́мени прилага́тельного. Повна форма прикметників української мови типу *весела, веселу, веселе, веселі, зелена, зелену, зелене, зелені,* що протиставляється нестягненій формі *веселая, веселую, веселеє, веселії, зеленая, зеленую, зеленеє, зеленії.* Стягнена форма є загальновживаною в усіх стилях літературної мови. Нестягнені повні прикметники вживаються обмежено — переважно в народній творчості, а також у поетичній мові.

СТЯ́ГНЕННЯ ГОЛО́СНИ́Х, стяже́ние гла́сных. Злиття двох суміжних голосних звуків в один. Наприклад, *дикобраз* виникло з *дикообраз.* Стягнення голосних відбувається внаслідок випадання звука між голосними: *новая (новаја) — нова, великеє (великеје) — велике, високії (високіјі) — високі.* Це явище властиве також для багатьох північних російських діалектів: *делает (делајет) — делаэт — делаат — делат.*

СУБ'ЄКТ, субъе́кт (від лат. subjectus — який лежить унизу, який міститься в основі). 1. Предмет судження, логічний підмет.

2. Граматичний підмет.

СУБ'ЄКТНІ ВІДНО́ШЕННЯ, субъе́ктные отноше́ния. Відношення, при яких залежне слово словосполучення означає виконавця дії, яка виражена стрижневим словом: *приїзд делегації, щебетання пташок, гомін лісу.*

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ВІДНО́ШЕННЯ, субъе́ктно-объе́ктные отноше́ния. Відношення, які встановлюються

дієсловом-присудком між підметом (суб'єктом дії) і прямим додатком (об'єктом): *На сільському сході повстанці обрали революційний комітет.* (В. Кучер.) *Поле й ліс приспала ніч.* (Л. Боровиковський.)

СУБСТАНТИВАЦІЯ, **субстантива́ция** (від лат. substantivum — іменник). Перехід слів з інших частин мови до класу іменників. Наприклад: *Визволені не можуть забути своїх визволителів, це зрозуміло.* (О. Гончар.) *Перед вікнами ходив мовчки вартовий з карабіном на плечі.* (І. Франко.) Розрізняються різні ступені субстантивації: повна, неповна й оказіональна. **Субстантивація повна** буде в тих випадках, коли слова інших частин мови остаточно перейшли в іменники: *вожатий, днювальний, лісничий, набережна, пальне.* Внаслідок субстантивації утворюються і власні назви: *Братське, Київ, Лозова, Ясинувата; Задорожній, Котляревський, Лесин, Михайлів.* **Субстантивація неповна** буде тоді, коли слово вживається і в значенні іменника, і в значенні тієї частини мови, до якої належало слово до субстантивації: *військовий, розсильний, черговий, білі, червоні, булочна, операційна, збиральна, посівна, минуле, майбутнє, пернаті, осетрові, глухий, дзвінкий, вартовий.* Наприклад: *Поруч з генералом стояв ще якийсь військовий у довгій бурці.* (І. Ле). *За Россю почувся військовий оркестр.* (І. Нечуй-Левицький). *Ми збирали з сином жолуді дубові і про день майбутній я казав синкові.* (М. Рильський.) *Поле праці перед ними розстелилось неозоре, і було майбутнє зриме, як за річкою простори.* (М. Рильський.) **Субстантивація оказіональна** матиме місце тоді, коли інша частина мови вживається в значенні іменника тільки в умовах конкретної ситуації чи конкретного контексту: *Я дійшов свого зросту і сили, я побачив ясне в далині.*(П.Тичина.) **Субстантивація еліптична** буде в тому випадку, коли в ролі іменника виступає прикметник, що виражає значення словосполучення, до складу якого він входив: *поштовий, пасажирський (поїзд), вихідний (день), контрольна, лабораторна (робота), передова (стаття), кутовий, штрафний (удар), Гоголівська, Тургенєвська (вулиця).* Субстантивація — один з видів морфолого-синтаксичного словотвору. Це продуктивний спосіб утворення іменників головним чином від прикметників і дієприкметників. Субстантиви зберігають той тип словозміни, що властивий частині мови, від якої вони утворилися. Проте в цілому перехід із сфери однієї частини мови треба кваліфікувати як зміну семантики слова і його парадигматичної чи словотворчої форми.

СУБСТИТУЦІЯ, **субститу́ция** (лат. substitutio, від

substituo — підставляю, замінюю). Заміна одного звука, здебільшого іншомовного, іншим звуком рідної мови. Субституція зустрічається в запозичених словах, у процесі фонетичного освоєння яких невластиві українській мові звуки замінюються українськими. Наприклад, німецький звук [ü] і французький [u], що вимовляються при сильному заокругленні губ (як проміжний звук між [у] та [і]), в більшості випадків передаються українським [у] з м'яким попереднім приголосним: *дюна, рюкзак* (нім. *Düna, Rücksack*), *етюд, костюм* (фр. *étude, costume*), а інколи [і]: *гільза, флігель* (нім. *Hülse, Flügel*). Процесом субституції є заміна звука [ф] звуком [п] у запозичених з грецької мови власних іменах *Пилип, Степан* і звукосполученням *кв* у слові *квасоля*.

СУБСТРА́Т, субстра́т (лат. substratum — підстилка, від sub — під і stratum — шар). Збережені в мові народу, який змінив свою мову, сліди впливу колишньої рідної мови в лексиці (запозичення і кальки), в фонетиці і фонології (зміна артикуляції окремих звуків, перебудова диференціальних ознак та ін.), у граматиці (зміна функціонування форм, калькування синтаксичних конструкцій). Наприклад, кельтський субстрат у французькій мові, дакійський — у румунській тощо.

СУПЕРСТРА́Т, суперстра́т (лат. superstratum — насламе, від super — над, поверх і stratum — шар). Сліди збереженого впливу на мову з боку іншої мови, яка була для певного народу мовою культури, державного управління, міжетнічного спілкування або мовою завойовників. Вплив суперстрату відчувається здебільшого в лексиці (запозичення, кальки) і в синтаксисі (зокрема в складних конструкціях, характерних для писемної мови). Суперстратом називається також сама мова, яка зробила такий вплив. Суперстратний вплив на давньоруську мову зробила старослов'янська, на англійську — французька і латинська.

СУПІДРЯ́ДНІСТЬ, соподчине́ние. 1. Підпорядкування двох чи кількох синтаксичних одиниць (слів, словосполучень, речень) спільному слову або реченню.

2. Супідрядність речень. Багаточленні складнопідрядні речення з кількома підрядними розрізняються за своєю будовою залежно від значення підрядних частин і їх відношення до головної частини. Супідрядність частин може бути однорідною й неоднорідною. **Супідрядність однорідна** (або **паралельна**) — це підпорядкування двох чи кількох однакових за значенням підрядних речень, пов'язаних між собою сурядним зв'язком, одному й тому ж чле-

нові головного речення або одному головному реченню в цілому: *Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї, де з дня народження мені співають солов'ї.* (М. Нагнибіда.). Супідрядність неоднорідна має різновиди:а) різні за значенням підрядні речення підпорядковуються одному й тому ж членові головного речення: *Коли війна в Європі скінчилася, людство схильне було думати, що мирні часи настали назавжди* (Н. Рибак.); б) підрядні речення підпорядковуються різним членам одного й того ж головного речення: *Гонтар бачив, як понесли Набатова, але не мав змоги побігти на берег дізнатися, що з ним трапилося.* (Я. Баш.) *На березі затоки, яка почала вже склитися кригою, Андрій побачив підбиту качку, що, певне, відстала від гурту.* (Л. Дмитерко.) Складнопідрядні речення можуть поєднувати в своєму складі однорідну й неоднорідну супідрядність: *Я прагну, як веснами птиці в обжиті зелені гаї, до щедрого світу столиці, де віддані друзі мої, де все трудове і святкове, де впевнено сходить нове, де раптом зника дріб'язкове, а справжнє живе і цвіте.* (М. Упеник.)

СУПІН, супи́н. Незмінювана дієслівна форма, яка здебільшого вживалася при дієсловах руху і вказувала на мету, намір руху: *идѧ ловитъ рыбъ.* Ця дієслівна форма відома була в давньоруській мові, проте вже в XI ст. супін почав змішуватися з інфінітивом і вийшов з ужитку.

СУПЛЕТИВІЗМ, супплетиви́зм (від лат. suppletivus — доповнювальний). Утворення граматичних форм одного й того самого слова від різних коренів або основ. Наприклад: *великий — більший, гарно — краще, ловити — піймати, він — його.* Як системне явище, суплетивізм типовий для індоєвропейських мов.

СУПЛЕТИ́ВНИЙ, супплети́вный. Який твориться способом суплетивізму. **Суплетивні форми** — співвідносні граматичні форми слів, які утворилися від різних коренів або основ: *брати — взяти, поганий — гірший, я — мене.*

СУРЯДНИЙ, сочини́тельный. Який виражає сурядність. С у р я д н а   к о н с т р у к ц і я. Сурядний зв'язок див. **сурядність.** Сурядний сполучник див. **сполучник.**

СУРЯДНІСТЬ (СУРЯДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К), сочине́ние (сочини́тельная связь). Граматичний зв'язок, який встановлюється між синтаксично рівноправними, незалежними один від одного компонентами —словами, членами речення або складовими частинами складного речення. У межах простого речення сурядним зв'язком можуть бути зв'язані однорідні члени речення за допомогою сурядних сполучників чи засобами інтонації. *Зацвіли усі діброви, і долини, і*

луги. (М. Стельмах.) *Завод і лан, село і місто злились в єдину пісню чисту.* (М. Рильський.) *Із хмари тихо виступають обрив високий, гай, байрак.* (Т. Шевченко.) У складному реченні в такому зв'язку можуть бути структурні частини складносурядного речення, однорідні супідрядні речення у складнопідрядному або кілька головних частин складнопідрядного речення, що мають спільну підпорядковану їм підрядну частину: *Довкола будиночку цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя.* (П. Панч.) *Лиш труд возвеличує й славить людину, а дружба нам сил додає.* (В. Сосюра.) *І навіть грудень не вкрива снігами ті долини, де зеленіють дерева і спіють мандарини.* (Н. Забіла.) *Де на круті й високі гори ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі і глоду хмуряться кущі.* (А. Малишко.)

СУ́ФІКС, су́ффикс (від лат. suffixus — прикріплений). Афіксальна морфема, що стоїть після кореня (безпосередньо чи після іншого суфікса) і служить для творення нових слів або граматичних форм слова. **Суфікси словотворчі** — які використовуються в суфіксальному, префіксально-суфіксальному, суфіксально-постфіксальному, префіксально-суфіксально-постфіксальному і складносуфіксальному словотворенні *(сіяти — сіяч, барва — безбарвний, лист — листуватися, година — вигодинитися, гучномовець)*. **Суфікси формотворчі** — які служать для утворення форм слів *(біл-іш-ий, чита-в, чита-л-а, чита-ючи, чит-ан-ий)*. **Суфікс нульовий** — який не має реального звукового вираження (значуща відсутність суфікса), проте бере участь у творенні слів або граматичних форм *(підігрівати — підігрів, дрейфувати — дрейф, везла — віз)*. Нульовий суфікс бере участь у суфіксальному словотворенні *(зелений — зелень, бігати — біг)*, у префіксально-суфіксальному і суфіксально-складному *(безбородий, сталевар)*. **Суфікс агентивний** — суфікс, за допомогою якого утворюються назви осіб за професією, родом діяльності тощо. Особливість суфікса як словотворчого засобу в тому, що він приєднується до кінця твірної основи і передує закінченню, тісно пов'язуючись з ним. Тому-то слово, утворене суфіксальним способом, передбачає його віднесеність до певної частини мови й до певного типу відмінювання. Наприклад, від дієслівних основ утворюються іменники з суфіксом *-ач* чоловічого роду другої відміни *(читач, слухач)*, а від прикметникових основ — іменники з суфіксом *-ість* жіночого роду третьої відміни *(гордість, ніжність)*. Творення слів за допомогою словотворчих суфіксів нерідко супро-

водждується різними морфонологічними змінами (*рік — річний, друг — дружба, рух — рушати*).

СУФІКСАЦІЯ, суффиксáция. Творення нових слів або граматичних форм шляхом приєднання суфіксів до кореня чи основи слова. Суфіксальним способом словотворення є також і наявність нульового суфікса в основі (*підпис, вир̌іб, щебет, даль*). Суфіксація використовується при творенні слів різних частин мови. Особливо широко розвинене суфіксальне словотворення іменників і прикметників.

СУФІКСОЇД, суффиксóид. Коренева морфема, що виступає в ролі словотворчого суфікса, наприклад: *-вар (сталевар, кашовар), -вод (екскурсовод, верховод), -воз (лісовоз, тепловоз), -коп (землекоп, вуглекоп), -лам (криголам), -лов (звіролов, птахолов), -мір (землемір, секундомір), -мет (кулемет, вогнемет), -різ (водоріз, труборіз), -роб (хлібороб, бракороб), -хід (теплохід, місяцехід)* та ін.

СХРЕЩЕННЯ МОВ, скрéщение языкóв. Особливий вид взаємодії мов, при якому в результаті тісного співжиття носіїв двох різних мов на спільній території одна з них зникає, а друга зазнає з її боку певного впливу, що виступає у вигляді так званого субстрату. Найвідчутніші зміни при схрещенні відбуваються в словниковому складі мови, яка зберігається; рідше ця мова засвоює певну кількість словотворчих афіксів, синтаксичних зворотів і фонетичних особливостей тієї мови, з якою вона схрещується. Форми словозміни при схрещенні, як правило, з однієї мови в іншу не проникають. Прикладом схрещення може служити англійська мова, германська в своїй основі із значною домішкою романських елементів.

Т

ТАБУ, табу́ [з полінезійських мов ta — виділяти, відзначати і pu — зовсім, цілком; tapu (tabu) — зовсім виділений]. Заборона вживати за певних умов ті чи інші слова, зокрема власні імена людей, назви тварин тощо. В основі явища табу лежить віра первісних людей у магічну силу слова, уявлення про органічний зв'язок між предметом і його назвою. Той, хто володіє справжнім ім'ям предмета, нібито має владу і над самим предметом. А тому й заборонялось вимовляти імена вождів, близьких людей, чоловіків, що пішли на полювання, тощо, бо нібито від цього вони можуть зазнати лиха. Явище табу поширене в деяких відсталих племен і народів, полінезійців, австралійців та ін. Проте залишки табу зустрічаються і в сучасних розвине-

них мовах. Заборона вживати певні слова (вульгарні, лайливі, нецензурні та ін.) зумовлена культурними, етичними та іншими факторами. У цьому випадку слова табу замінюються евфемізмами.

ТАВТОЛО́ГІЯ, тавтоло́гия (гр. tautologia, від tauto — те саме і logos — слово). 1. Визначення, що повторює в іншій формі раніше сказане, не вносячи нічого нового. Наприклад, *авторські слова — це слова автора....*

2. Повторення одних і тих самих або близьких за змістом слів, виразів, мовних зворотів.Як стилістичний засіб, тавтологія використовується для підвищення виразності тексту чи висловлення, для посилення емоційного впливу. Поширена в художній літературі, фольклорі, публіцистиці, ораторському мистецтві, а часом використовується в розмовному мовленні. Найчастіше тавтологія виступає як сполучення однокореневих слів: *Щось шепотом шепоче, щось шумить шумом, щось отак плаче понад убитим селом.* (М. Черемшина.) *Загину загибеллю сокола я, та карою буде загибель моя...* (М. Бажан.) За принципом тавтології побудовані складні лексичні утворення типу *рано-пораненьку, долом-долиною.* Тавтологія без певної стилістичної мети є або наслідком неохайного ставлення до добору слів, або незнання семантики слів, або просто виявляє низьку мовну культуру того, хто говорить.

ТАЄМНІ МО́ВИ, та́йные языки́. Штучна мовна підсистема, яка вживається замкнутою групою осіб як засіб вираження своєї спільності та з метою приховати зміст розмови від сторонніх людей. Таємні мови створюються на базі загальнонародної мови, але відрізняються від неї насамперед лексикою. Така лексика включає неологізми, запозичення, використання загальновживаних слів в іншому значенні, слова, в яких переставлені склади або звуки, тощо. Відомі таємні мови лірників, старців тощо. Наприклад, з мови лірників: — *В хаті дулясно. Ботень із крисом, а мо' і з варнагою. Кунсо — як яшпурка... А мо, й пундії чи пухтавки будуть, бо моя теща цуба, ого! Одне слово — похозниця.* (Г. Хоткевич.) [*У хаті тепло. Борщ із м'ясом, а може, і з куркою. Хліб — як булка... А може, й пироги чи пампушки будуть, бо в мене теща — баба, ого! Одне слово — хазяйка*]. У радянський час таємні мови перестали існувати.

ТАКТ, такт. Основна одиниця ритмічно-інтонаційного членування речення, що вимовляється одним безперервним вимовним потоком і виділяється паузами.

ТВЕ́РДІСТЬ ПРИ́ГОЛОСНИХ, **твёрдость согла́сных.** Більш низький, порівняно з м'якими приголосними, тембр голосу, зумовлений відсутністю палаталізації.

ТЕЗА́УРУС, **теза́урус** (від гр. thēsaurós — скарб, скарбниця). Тип словника, що подає лексичний склад мови в повному обсязі. У вузькому розумінні слова тезаурус — це словник пам'яток, мови письменника чи його твору, в яких вибирається і піддається лексико-графічному опрацюванню вся лексика. Тезаурус у більш широкому розумінні слова — це найбільш повний у лексичному відношенні словник, до якого включена не тільки лексика літературної мови, а й архаїзми, неологізми, розмовні слова тощо.

ТЕКСТ, **текст** (від лат. textum — тканина, зв'язок, побудова). Повідомлення, яке складається з кількох (чи багатьох) речень, характеризується змістовою й структурною завершеністю і певним відношенням автора до змісту висловлення. Таким чином, текст становить сукупність речень, що пов'язані і змістом (у кожному наступному реченні використана попередня інформація), і лексико-граматичними засобами (узгодження форм часу і способу дієслів, використання займенників, споріднених чи синонімічних слів тощо). Зв'язки між реченнями в тексті можуть бути контактні й дистантні.

ТЕКСТОЛО́ГІЯ, **текстоло́гия** (від лат. textum — тканина, зв'язок, побудова і гр. logos — слово, вчення). Галузь філологічної науки, що вивчає твори писемності, літератури і фольклору з метою критичної перевірки і встановлення точного їх тексту для подальшого наукового вивчення і публікації.

ТЕКСТУА́ЛЬНИЙ, **текстуа́льный.** Який точно відтворює певний текст; дослівний.

ТЕ́МА, **те́ма.** 1. При актуальному членуванні речення тема — це та частина речення, яка становить предмет повідомлення, відправну точку (основу) для передачі нового, або реми. У реченні *Сонце почало повертать на вечірній пруг* (І. Нечуй-Левицький.) темою є іменник *сонце*

2. Основа слова на тематичний голосний. *Обіда-* (в слові *обідати*), *біли-* (у формах слова *білити, білиш, білить*), *каже-* (у *кажеш, кажемо*).

ТЕМАТИ́ЧНИЙ ГОЛОСНИ́Й, **темати́ческий гла́сный.** Основотворчий голосний, що з'єднує корінь із закінченням інфінітива, з особовим закінченням дієслова або входить до складу особових закінчень: *пускати, любити, сивіти, пишеш, робиш.*

ТЕМБР, **тембр** (фр. timbre — дзвоник). 1. Характерне

забарвлення звука, яке створюється кількісним і якісним складом додаткових тонів (обертонів), що накладаються на основний тон.

2. Специфічне звукове забарвлення, характерне для кожного голосу (чи інструмента): сопрано, тенор, баритон, бас. Постійне забарвлення голосу людини зумовлене індивідуальними особливостями її мовного апарату (розміром і формою гортані, ротової і носової порожнини, що служать резонаторами при творенні звуків).

ТЕМП МО́ВЛЕННЯ, **темп ре́чи** (іт. tempo, від лат. tempus — час). Швидкість, з якою вимовляються мовні елементи. Темп мовлення вимірюється кількістю виголошених звуків (складів) за одиницю часу (наприклад, за секунду). Темп тісно пов'язаний з різними формами мовлення, що пристосовуються до конкретної мети і умов спілкування, з індивідуальними особливостями мовця та його психофізичним станом.

ТЕМПОРА́ЛЬНІ ВІДНО́ШЕННЯ, **темпора́льные отноше́ния** (від лат. tempus, temporis — час). Часові відношення. Наприклад: *Пізно я повертався додому.* (М. Коцюбинський.) *Ночами іноді хтось приїздив до батька.* (А. Головко.)

ТЕНДЕ́НЦІЯ, **тенде́нция** (лат. tendentia, від tendo — прагну, прямую). Напрям, у якому здійснюється розвиток якого-небудь мовного явища або мови в цілому. Т е н д е н ц і я д о е к о н о м і ї м о в н и х з а с о б і в. Т е н д е н ц і я р о з в и т к у м о в и.

ТЕО́РІЯ ВИ́ГУКІВ, **тео́рия междоме́тий**. Одна з індивідуалістичних теорій походження мови, створена послідовниками давньогрецького філософа Епікура. За цією теорією, мова виникла з природної потреби людини виражати свої почуття в звуках, вигуках. Із цих вигуків, якими супроводжувались різні почуття, емоції, і виникли (за цією теорією) всі інші слова людської мови. Цю теорію походження мови у XVIII ст. підтримував Ж.-Ж. Руссо, а в XIX ст.— В. Гейлер.

ТЕО́РІЯ ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ, **тео́рия звукоподража́ния**. Одна з теорій походження мови, створена представниками давньогрецької філософської школи стоїків. За цією теорією, мова виникла від наслідування первісною людиною звуків навколишньої природи або від передачі звуками тих вражень і почуттів, які викликає в людини той чи інший предмет. У XIX ст. теорію звуконаслідування підтримував В. Уїтней. Учення стоїків про вираження звуками вражень про предмет і перетворення цих звуків на слово стало основою ономатопоетичної теорії походження

мови. У XIX ст. цю теорію підтримували німецькі вчені В. Гумбольдт, Г. Штейнталь, який і назвав її ономатопоетичною (від грец. onoma — ім'я і poesis — образне вираження думки в звуках, у слові), наш український вчений О. О. Потебня.

ТЕÓРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ДОГОВÓРУ, теóрия социáльного договóра. Одна з ідеалістичних теорій походження мови, що виникла з середини XVIII ст., хоч джерела її сягають античної філософії (Демокріт, Платон). За цією теорією, мова була створена за домовленістю між людьми. Адам Сміт вважав соціальний договір першою можливістю утворення мови. Ж.-Ж. Руссо в історії людства розрізняв два періоди: перший — «природний», коли люди були частиною природи і мова походила від почуттів, і другий— «цивілізований», коли мова могла бути продуктом «соціальної домовленості».

ТЕÓРІЯ ТРУДОВИ́Х ВИ́ГУКІВ, теóрия трудовы́х вы́криков. Одна з теорій походження мови, що виникла в 70-х роках XIX ст. у працях вульгарних матеріалістів (німецький учений Л. Нуаре). За цією теорією, мова зародилась з рефлективних вигуків, якими супроводжувалася колективна праця людей. Ці вигуки мали організуюче значення, вносили в спільну працю потрібну ритмічність і узгодженість і нарешті стали означати трудові процеси, перетворилися на слова. Хоч ця теорія й пов'язує виникнення мови з працею, з суспільством, проте вона є хибною. Вигуки, якими супроводжувались трудові процеси, не виражали будь-яких значень чи емоцій, не виконували номінативної функції і на їх основі не могла виникнути мова.

ТЕПЕ́РІШНІЙ ЧАС, настоя́щее врéмя. Дієслівна форма, яка означає дію (стан), що відбувається в момент мовлення. Форми теперішнього часу дієслова можуть означати: 1) конкретну дію, що збігається з моментом мовлення: *Я пишу тобі знову, друже мій.* (М. Рильський.); 2) дію, що відбувається постійно, без часових меж: *Дніпро впадає в Чорне море; Отак живе собі село мало не споконвіку, працює, кохає, оре, сіє, годує хлібом світ...* (О. Довженко.); 3) дію, що повторюється, що відбувається звичайно в певних умовах: *Весною в селі встають рано.* (Г. Тютюнник.); 4) дію, що охоплює певний проміжок часу: *Третій тиждень підряд ідуть заливні дощі.* (І. Нечуй-Левицький.); 5) дію, одночасну з іншою дією, вираженою дієсловом-присудком підрядного речення (відносне значення форми теперішнього часу): *Ледве де береза лагідно зашумить, Ізольдин голос любий він згадує в ту мить.* (Леся Українка.) Перше з виді-

лених значень називають детермінованим (актуальним) — це власне теперішній час з прямою віднесеністю дії до моменту мовлення; усі інші значення недетерміновані (неактуальні) — це невласне теперішній час, бо дія відбувається безвідносно до певних часових меж. Форма теперішнього часу вживається замість минулого для пожвавлення розповіді, для того, щоб наблизити до слухача або читача події, факти, про які розповідається: *Кохалася мати сином, як квіткою в гаї, кохалася... А тим часом батько умирає...* (Т. Шевченко.) Теперішній час вживається замість майбутнього для зображення подій, фактів, які обов'язково відбудуться найближчим часом або уявляються такими, що вже відбулися: *Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу.* (О. Довженко.) Значення теперішнього часу виражають лише дієслова недоконаного виду. У цих формах, крім значення часу, виражаються також значення способу, особи і числа. Форми теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу дієслів і мають дві системи закінчень — першої дієвідміни (однина: *-у*, *-еш*, *-е;* множина: *-емо, -ете, -уть*) і другої (однина: *-у, -иш, -ить;* множина: *-имо, -ите, -ать*).

ТЕ́РМІН, те́рмин (від лат. Terminus — межа, кордон). Слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо. Наприклад: *суфікс, префікс, сонет, дума, синус, косинус, ампер, вольт, депутат, делегат, пейзаж, натюрморт, гама, меццо-сопрано.* Специфіка термінів у тому, що вони однозначні у межах тієї термінологічної системи, в якій уживаються, не зв'язані з контекстом і стилістично нейтральні. Терміни є загальнонаукові і галузеві. Загальнонаукові терміни здебільшого поширені в усіх галузях наукових знань *(аналіз, синтез, аргумент, аналогія, диференціація, категорія, класифікація, негативний, позитивний, об'єкт)*, а галузеві відомі тільки в певній науковій галузі (зоологічні: *безкрилі, безхребетні, інфузорія, ссавець, тритон;* літературознавчі: *водевіль, епос, персонаж, романтизм, сентименталізм, хорей, ямб;* хімічні: *вісмут, гідрат, карбід, оксид, сульфат*). Нерідко один і той же термін входить до різних термінологічних систем: *атом, речовина* (фізика, хімія), *валентність* (фізика, хімія, мовознавство), *асиміляція* (біологія, мовознавство), *реакція* (хімія, фізіологія, політика). Серед термінів є слова, що вживаються лише в спеціальному термінологічному значенні (в межах однієї чи кількох систем), і слова, які зустрічаються в складі термінологічної

і загальновживаної лексики. Наприклад, *відміна, закінчення* — граматичні терміни і загальновживані слова. Сучасна українська термінологічна лексика неоднорідна за своїм походженням. У її складі функціонують терміни, утворені від споконвічно українських слів за допомогою власних словотворчих засобів різними способами словотворення (*іменник, прикметник, числівник, водень, кисень, добуток, надбудова, глинозем, теплообмін, узгоджене означення, заломлення світла*). Велика кількість термінів належить до лексики іншомовної, інтернаціональної (*автомат, ват, вектор, диктатура, електрон, інтеграл, купон, рефлекс, ромб, синус*). Активно творяться терміни шляхом перенесення назв загальновживаного поняття на спеціальне за подібністю ознаки, функції, за суміжністю (у техніці: *гусениця, ключ, палець, порошок;* у математиці: *крива, пряма, коло;* у фізиці: *сила, тиск;* у мовознавстві: *глухий, дзвінкий, основа*). Досить продуктивним є творення термінів-словосполучень, які складаються з двох, трьох і більше слів (*вектор руху, нескінченний дріб, дзвінкі приголосні, іменний складений присудок, способи дієслівної дії*).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ, терминологический. Прикм. до **термінологія.** Термінологічне значення. Термінологічна лексика. **Термінологічний словник** див. **словник.**

ТЕРМІНОЛО́ГІЯ, терминоло́гия (від лат. terminus — межа, кордон і гр. logos — слово, вчення). Система термінів якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя або сукупність усіх термінів даної мови. Граматична термінологія. Термінологія архітектури. Міжнародна термінологія.

ТИ́ЛЬДА, ти́льда (ісп. tilde, від лат. titulus — напис). Знак (коротка хвиляста риска ~), який використовується у словниках, де він замінює слово чи його частину при їх повторенні у словниковій статті. У мовах з латинським алфавітом цей діакритичний знак ставиться над буквою для позначення м'якості приголосного, носового характеру голосного тощо.

ТИП МО́ВИ, тип языка́ (фр. type від гр. typos — відбиток, форма, зразок). Узагальнене поняття про особливості граматичної будови, що виявляється в способах творення граматичних форм і є основою для типологічної класифікації.

ТИП РЕ́ЧЕННЯ, тип предложе́ния. Структурно-семантичний різновид речення. Типи речень за метою висловлення: розповідні, питальні, спонукальні. Типи односкладних

речень: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні.

ТИП СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, **тип словосочета́ния.** Структурно-семантичний різновид словосполучення. Словосполучення вільні і невільні. Словосполучення прості і складні. Словосполучення іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові. Словосполучення прийменникові і безприйменникові.

ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ, типологи́ческая классифика́ция языко́в див. морфологічна класифікація мов.

ТИПОЛО́ГІЯ, типоло́гия (фр. type, від гр. typos — відбиток, форма, зразок і logos — слово, вчення). 1. Класифікація мовних одиниць на основі спільності яких-небудь ознак.

2. Розділ мовознавства, що вивчає принципи і способи типологічної класифікації мов.

ТИРЕ́, тире́ (фр. tiret — риска, від tirer — тягнути). Розділовий знак у вигляді довгої горизонтальної риски, який використовується в простому і складному реченнях. Тире ставиться: 1) між підметом і присудком, якщо головні члени речення виражені іменником у називному відмінку, кількісним числівником або інфінітивом при відсутності зв'язки: *Одвага наша — меч, политий кров'ю.* (Леся Українка.) *Прожити вік — не поле перейти, не дощову годину переждати.* (Л. Глібов.) *Молекулярна вага води — вісімнадцять;* 2) між підметом і присудком, якщо перед присудком, вираженим іменником чи неозначеною формою дієслова, стоять слова *це, то, ось, значить* (незалежно від наявності чи відсутності зв'язки): *Революція — то було для Івана слово священне* (Ю. Смолич.); 3) у неповних реченнях на місці пропущеного присудка: *В руки дівчата взяли автомати, хлопці — шаблюки, обрізи — діди. В серці — відплата, ненависть до ката* (В. Сосюра.); 4) між різними членами речення для вираження несподіваності, а також тоді, коли треба інтонаційно виділити окремі слова або групи слів: *Послухали Лисичку і Щуку кинули — у річку.* (Л. Глібов.) *В однім Дунаї скупані слов'яни, і воля в них — одна* (М. Рильський.); 5) після однорідних членів речення перед узагальнюючим словом: *Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло* (І. Нечуй-Левицький.); 6) між двома словами, що означають межі часові, кількісні, просторові,— замість словосполук із прийменниками *від...*

до: *Поїзд Кременчук — Київ. Велика Вітчизняна війна 1941—1945 років. Вантаж вагою 10—12 тонн;* також між іменниками, що стоять в одній формі і виражають одне поняття: *Учення Маркса — Енгельса — Леніна;* 7) для виділення відокремлених прикладок: *Дочки— Ольга й Олена — визбирували на городі картоплю* (В. Козаченко.); 8) для виділення вставних і вставлених речень: *Один купець — забув, як звати,— із ярмарку багато грошей віз.* (Л. Глібов.) *Знялись дрохви недалечко, метрів за сорок— я вистрелив, і — о радість! — одна з них каменем на землю* (Остап Вишня.); 9) у складносурядному реченні із сполучниками *і (й), та (і), та й* для позначення причиново-наслідкового з 'язку або різкого протиставлення: *Сонце зійшло — і враз над Києвом знялося ревище гудків* (Ю. Смолич.); 10) у безсполучникових складних реченнях при зіставленні чи протиставленні змісту їх складових частин, при вираженні часових та умовно-наслідкових відношень: *Ще сонячні промені сплять — досвітні вогні вже горять.* (Леся Українка.) *Брязне клинок об залізо кайданів — піде луна по твердинях тиранів.* (Леся Українка.) *Вдарив революціонер — захитався світ* (П. Тичина.); 11) для виділення слів автора при прямій мові: *Ах! — радісно скрикнула Галя. — Ви — Жанна Лябурб?* (Ю. Смолич.); 12) на початку реплік, що подаються з нового рядка, та між репліками діалога, що подаються без абзаца:

— *Добридень, Замфіре!*

— *Спасибі вам.*

— *Що пороблявш?*

— *З виноградника їду.* (М. Коцюбинський.)

— *Ти звідки? — З Донбасу. — Батько, мати пишуть? — Я з дитбудинку. Шахтарчук* (О. Гончар.); 13) в ролі додаткового розділового знака між попередньою і заключною частинами періоду та перед повтореним словом, що пов'язує частини складного речення: *Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, уляглися в різьбу — і став перед нами острів з моря — весь як Міланський собор.* (М. Коцюбинський.)

ТИТЛО, ти́тло (від гр. titlos — напис). У стародавній і середньовічній грецькій, латинській і слов'янській писемності — надрядковий знак над скорочено написаним словом (*с̃нъ — сынъ, мс̃ць — мѣсяць, о̃ць — отець*), а також над літерою, вжитою у значенні цифри (*в̃* — п'ять, *ї̃* — десять, *к̃* — двадцять).

ТЛУМА́ЧНИЙ СЛОВНИ́К, толко́вый слова́рь див. **словник.**

ТОН, тон (лат. tonus — звук, від гр. tonos — натяг, напруження). Висота звука, його якість, яка визначається частотою ритмічних коливань напружених голосових зв'язок: чим більше припадає коливань на одиницю часу, тим вищий звук. **Тон [голосного] основний** — голосовий тон, що є акустичною основою голосного звука і забезпечує його виразне звучання.

ТОНА́ЛЬНІ МО́ВИ, тона́льные языки́. Мови, в яких є фонологічно значущі тони, що служать для розрізнення лексичних і граматичних значень. До тональних належать китайська, в'єтнамська, лаоська, бірманська мови (Азія); нілотська, ква, банту (Африка); міштекська, масатекська, трике (Америка). В одних мовах (наприклад, китайсько-тібетських) тони мають здебільшого лексичну значимість, в інших можуть виражати і граматичні значення (число і рід іменника, час дієслова, заперечення тощо).

ТОНА́ЛЬНІСТЬ, тона́льность. Акустична характеристика звука, яка визначається концентрацією енергії в межах верхніх чи нижніх частот. Розрізняють голосні звуки високотональні *(і, и, е)* і низькотональні *(у, о, а).*

ТОНІ́ЧНИЙ НА́ГОЛОС, тони́ческое ударе́ние див. **наголос.**

ТОПО́НІМ, топо́ним. Власне ім'я будь-якого географічного об'єкта *(Десна, Чернігів, Чорне море, Молочний лиман, Говерла).*

ТОПОНІ́МІКА, топони́мика (від гр. topos — місце, місцевість і onyma — ім'я). Розділ ономастики, який вивчає географічні назви (топоніми), історію їх виникнення, структуру, розвиток і функціонування.

ТОПОНІМІКО́Н, топонимико́н. Словник або список топонімів — географічних назв.

ТОПОНІМІ́ЧНИЙ, топоними́ческий. Прикм. до **топоніміка.** Т о п о н і м і ч н і д о с л і д ж е н н я. **Топонімічна ізоглоса** — лінія, що нанесена на топонімічну карту і показує територіальне поширення того чи іншого топонімічного явища. **Топонімічний ареал** — територія поширення якогось топонімічного явища. **Топонімічний субстрат** — елемент або елементи мови, яка зникла на певній території, в топоніміці народу, що населяє цю територію в досліджуваний період.

ТОПОНІ́МІЯ, топони́мия. Сукупність власних географічних назв (топонімів) певної території.

ТРАДИЦІ́ЙНЕ МОВОЗНА́ВСТВО, традицио́нное языкозна́ние. Напрями в мовознавстві, які, за встановленою

мовознавчою традицією, ставлять метою свого дослідження не лише розкриття внутрішніх відношень і залежності компонентів мови, її структури, а й вивчення таких питань, як взаємовідношення мови і мислення, зв'язок мови з суспільством тощо. Традиційне мовознавство протиставляється не сучасному мовознавству в цілому, а лише одному з його напрямів — структуралізму; воно розвивається, збагачується новими проблемами та ідеями, такими, наприклад, як соціолінгвістика, психолінгвістика та ін.

ТРАДИЦІЙНІ (ІСТОРИЧНІ) НАПИСАННЯ, традицио́нные (истори́ческие) написа́ния. Написання слів або значимих їх частин, не зумовлені ні фонетичним, ні морфологічним принципами орфографії. В українській мові традиційними, або історичними, є написання ненаголошених *е* в словах *левада, леміш* та *и* в словах *кишеня, минулий;* за традицією пишуться букви *я, ю, є, ї, щ* на позначення двох звуків. У російській мові традиційними є написання букви *и* після твердих *ж, ш,* які в давньоруській мові були м'якими *(жить, шить)*, написання м'якого знака після шиплячих *ж, ш, (идешь, настежь, лишь)*, написання букви *г* в закінченнях родового відмінка однини прикметників, займенників, порядкових числівників і дієприкметників чоловічого роду *(нового, моего, первого, решившего)*.

ТРАНСКРИПЦІЯ, транскри́пция (лат. transcriptio — переписування, від transcribo — переписую). Особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів якої-небудь мови або діалекту. Розрізняється фонетична, фонематична і практична транскрипції. **Транскрипція фонетична** — спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими особливостями, у повній відповідності до їх звучання. Фонетична транскрипція української мови здебільшого будується на основі українського алфавіту з використанням додаткових літер і надрядкових чи підрядкових знаків. Наприклад: *го^{у}лу́бка (голубка), жи^{е}т:'а́ (життя), зе^{и}мл'а́ (земля), кні́з'ц'і (книжці), дзи́ґа (дзига), ви^{е}ї́жджа́ў (виїжджав), ри́тм (ритм)*. З науковою метою використовується також і універсальний алфавіт, створений Міжнародною фонетичною асоціацією в 1886 р. на основі латинської азбуки, який поступово удосконалюється. **Транскрипція фонематична** — транскрипція, яка засобами алфавіту рідної мови передає тільки фонемний склад слів і морфем (а не всі особливості усного мовлення). Наприклад, *жит-т'а́* (життя), *земл'а́ (земля), кні́жц'і (книжці)*, дзи́га

(дзиґа), вuјіжджав (виїжджав). **Транскрипція практична** — запис засобами національного алфавіту іншомовних імен, термінів тощо, які не перекладаються рідною мовою, передаються найближчими за звучанням. Наприклад, *парашут* (фр. parachute), *Нью-Йорк* (New York), *Шауляй* (Šiauliai).

ТРАНСЛІТЕРÁЦІЯ, транслитерáция (від лат. trans — через і litera — буква, літера). Передача тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи, тобто передача однієї писемності літерами іншої. Наприклад: *Джованні Боккаччо* (Giovanni Boccaccio), *Шіллер* (Schiller), *Париж* (Paris). На відміну від практичної транскрипції транслітерація орієнтується не на якусь мову, а на певну графічну систему,а тому вона допускає введення окремих літер і діакритичних знаків. Транслітерація обов'язково враховує звучання слова у відповідній мові. Завдяки своїй універсальності транслітерація має велике практичне значення в процесі здійснення міжнародних контактів.

ТРАНСПОЗИЦІЙНА МÓВА, транспозициóнный язык. Мова з вільним порядком слів у реченні.

ТРÁНСФІКСИ, трáнсфиксы [від лат. trans — через і fixus — прикріплений). Афікси, які, розриваючи корінь, що складається тільки з приголосних, самі розриваються і служать «прокладкою» голосних серед приголосних, визначаючи словоформу і оформляючи її граматично. Наприклад, в арабській *ка та ба* означає *написав, ку ті ба — був написаний, ка ті бу — який пише, ки та бу — написання, уктуб — пиши*. Це явище властиве семітським мовам (давньоєврейській, ассіро-вавілонській, фінікійській, арабській). Термін запроваджений С. О. Реформатським.

ТРАНСФОРМÁЦІЯ, трансформáция (лат. transformatio — перетворення). Закономірна зміна основної мовної моделі (ядерної структури), що призводить до створення вторинної мовної структури. Трансформація активного звороту в пасивний *(Батько посадив яблуню — Яблуня посаджена батьком)*. Трансформація стверджувального речення в заперечне *(У ставку є риба — У ставку немає риби)*. Трансформація дієслівної структури в іменну *(Пташки щебечуть — Щебетання пташок)*.

ТРÉТЯ ОСÓБА, трéтье лицó див. **особа.**

ТРÉТЯ ПАЛАТАЛІЗÁЦІЯ, трéтья палатализáция див. **палаталізація.**

ТРИФТÓНГ, трифтóнг. Поєднання трьох голосних в одному складі.

ТРОП, троп (гр. tropos — зворот). Мовний зворот, у якому слово або словосполучення вжиті в переносному значенні і служать засобом досягнення естетичного ефекту виразності в мові художньої літератури, в публіцистиці, в ораторському стилі тощо. Найпоширеніішими видами тропів є порівняння й епітети (прості тропи), метафора, метонімія, синекдоха, алегорія, уособлення, літота, гіпербола, іронія, перифраз (складні тропи).

ТУНГУ́СО-МАНЬЧЖУ́РСЬКІ МО́ВИ, тунгу́со-маньчжу́рские языки́. Група споріднених мов народів, які проживають на території СРСР у Східному Сибіру і на Далекому Сході (понад 46 тис. чоловік), у Північно-Східному Китаї і МНР. Тунгусо-маньчжурська група мов поділяється на дві підгрупи: північну, або сибірську, до якої належать евенкійська, негідальська, солонська та евенська мови, південна, або приамурська, куди входять нанайська, ульчанська, ороцька, орочанська, удегейська мови. Окреме місце займає маньчжурська мова. Писемними мовами на території СРСР є евенкійська, евенська і нанайська мови.

ТЮРКСЬКІ МО́ВИ, тю́ркские языки́. Сім'я мов, що об'єднує кілька груп, до яких належать понад 30 мов, зокрема: азербайджанська, алтайська, балкарська, башкирська, гагаузька, казахська, кара-калпацька, карачаївська, киргизька, кумицька, ногайська, татарська, тувинська, турецька, туркменська, узбецька, уйгурська, хакаська, чуваська, якутська. Мертвими є булгарська, печенізька, половецька, хазарська та інші мови. У межах СРСР поширені 23 тюркські мови, якими говорить 25 млн. чоловік.

ТЯЖІ́ННЯ, тяготе́ние. Особливий вид синтаксичних зв'язків між іменною частиною складеного присудка (вираженою прикметником або дієприкметником і узгодженою з підметом) і дієсловом, що виступає в ролі повнозначної (конкретної) зв'язки: *Поля й толока лежали покриті грубою верствою снігу.* (М. Коцюбинський.) *Весна стояла суха і вітряна.* (М. Коцюбинський.) *Гонтар повертався додому стурбований.* (Я. Баш.) Поняття і термін «тяжіння» введені в мовознавство Л. А. Булаховським.

У

УВУЛЯ́РНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, увуля́рные согла́сные (від лат. uvula — язичок). Приголосні звуки, при утворенні яких активним органом виступає язичок (продовження м'якого піднебіння). До увулярних належить гаркавий *р* у французькій та інших мовах.

УГРО-ФІНСЬКІ МОВИ, **у́гро-фи́нские языки́** див. фінно-угорські мови.

УЗАГА́ЛЬНЕНО-ОСОБО́ВІ РЕ́ЧЕННЯ, **обобщённо-ли́чные предложе́ния**. Односкладні речення, головний член яких виражається дієсловом другої особи однини теперішнього або майбутнього часу (рідше формою першої або третьої особи множини), а означувана ним дія (стан) мислиться узагальнено, як така, що характерна для будь-якої особи: *Гірко заробиш — солодко з'їси.* (І. Франко.) *Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям.* (І. Нечуй-Левицький.) *Здобудемо освіту, побачимо більше світу.* (Народна творчість.) Головний член узагальнено-особового речення може бути виражений дієсловом у формі наказового способу: *Не питай старого, а питай бувалого.* (Народна творчість.)

УЗАГА́ЛЬНЮЮЧІ СЛОВА, **обобща́ющие слова́**. Слова або словосполучення, що виступають в ролі члена речення, який об'єднує в одну групу предмети, ознаки, дії тощо, виражені однорідними членами речення. Узагальнюючі слова означають родове поняття щодо видових, виражених однорідними членами речення. Найчастіше в ролі узагальнюючих слів уживаються означальні і заперечні займенники (*усе, усі, кожний, усякий, ніхто, ніщо*), прислівники місця і часу (*скрізь, кругом, усюди, ніде, завжди, ніколи* та ін.), а також словосполучення. Узагальнюючі слова можуть стояти перед однорідними членами і після них: *Усе навколо: дерева, птахи, люди — сповнене весняної, пружної, нестримної сили.* (В. Собко.) *На річці, в лісі, на полі — усюди німо, тихо.* (Панас Мирний.) *У лісі не було нічого: ані грибів, ані ягід, ані черешень.* (Ю. Яновський.) *Велике вогнище заливає тремтливим червоним світлом велику галявину, порослу травою і присохлим уже лісовим зіллям: папороттю, конвалією, деревієм.* (В. Козаченко.) *Чарівний світ пливе переді мною: сині води, білі піски, хати на високих берегах.* (О. Донченко.) Між узагальнюючим словом і однорідними членами можуть бути також відношення цілого й частини: *За садом розлігся й город: картопля, капуста, помідори, морква, цибуля та інше.* (Ю. Смолич.) Однорідні члени речення й узагальнюючі слова виступають у реченні в тій самій синтаксичній функції, а граматично однорідні члени щодо узагальнюючих слів є уточнюючими словами, що зумовлює можливість вставлення між ними слів *а саме, наприклад, як-от* та ін.

УЗГО́ДЖЕННЯ, **согласова́ние**. Підрядний зв'язок між словами словосполучення, при якому форми залежного

слова уподібнюються формам стрижневого: *новий будинок, нова школа, нове пальто, нові книжки*. Стрижневим словом при такому зв'язку можуть бути іменники чи субстантивовані слова, а залежним — прикметники, співвідносні з ними займенники, порядкові числівники, кількісні числівники в непрямих відмінках (крім знахідного), дієприкметник та іменник-прикладка: *дубовий гай, висока гора, наше село, далеке минуле, восьмий клас, трьома машинами, зів'яле листя, відремонтований трактор, річка Дніпро*. Узгодження може бути повним і неповним. При повному узгодженні використовуються всі можливі морфологічні засоби уподібнення залежного слова формам стрижневого слова: *літнього вечора* (узгодження в роді, числі і відмінку), *мої батьки* (узгодження в числі і відмінку). Неповне узгодження спостерігається у словосполученнях прикладки з означуваним іменником, коли обов'язковим є уподібнення тільки форми відмінка: *село Піски, у селі Пісках*, та при подвійному підпорядкуванні слова, коли сполучне слово — відносний займенник — залежить від означуваного члена головного речення і одночасно виступає в ролі певного члена підрядного речення. Наприклад, у реченні *З ревнивою пильністю стежив Маковейчик за Чернишем, який, задумавшись, сидів навпроти нього* (О. Гончар.) слово *який* відноситься до слова *за Чернишем* і узгоджується з ним у числі й роді, а називний відмінок його зумовлений тим, що в підрядному реченні воно виступає в ролі підмета.

УЗГО́ДЖЕННЯ ЗА ЗМІСТОМ, согласова́ние по смы́слу. Такий вид узгодження, при якому пояснююче слово дістає форму роду й числа залежно від значення підпорядковуючого (стрижневого слова), а не від його граматичної форми. Так, при іменниках спільного роду означення, виражене прикметником, ставиться у формі чоловічого чи жіночого роду залежно від статі особи, названої іменником: *А в тім селі була одна сирота, та ще й убога, і щиро вона покохалась з таким же сиротою, як і сама*. (М. Коцюбинський.) *Листоноша чорноброва носить вісточки-листи*. (Л. Малишко.) При іменниках, що означають професію, заняття, посаду, означення узгоджуються за формою, а форма присудка зумовлюється статтю особи: *наш директор прийшла, молодий хірург зробила складну операцію*. Узгодження за змістом спостерігається у словосполученнях з невідмінюваними власними географічними назвами, при яких рід означення зумовлюється родом загальної назви відповідного родового поняття, та з невідмінюваними абре-

вітурами за родом стрижневого слова певної назви: *зелений Капрі* (острів), *глибоке Ері* (озеро), *непереможний СРСР* (Союз), *міська АТС* (станція). Узгодження за змістом у формі числа зустрічається у словосполученнях з невідмінюваними іменниками: *вовняні кашне,* а також у конструкціях типу *рідні брат і сестра, старі батько й мати* тощо.

УЗУА́ЛЬНИЙ, узуа́льный (від лат. usus — звичай, правило). Такий, що відповідає прийнятому в певному мовному колективі вживанню слів, фразеологічних зворотів, граматичних конструкцій та ін.

У́ЗУС, у́зус (лат. usus — звичай, правило). Прийняте носіями певної мови вживання слів, словоформ, синтаксичних конструкцій тощо.

УМЛА́УТ, умла́ут (нім. Umlaut, від um — пере- і Laut — звук). Чергування кореневих голосних [a], [o], [u] з голосними переднього ряду [ä], [ö], [ü] в німецькій мові як засіб творення граматичних форм: *Gast (гість) — Gäste (гості), Ofen (піч) — Öfen (печі), Bruder (брат) — Brüder* (брати). Термін «умлаут» введений Я. Гріммом.

УМО́ВНИЙ СПО́СІБ, усло́вное наклоне́ние. див. **спосіб дієслова.**

УМОВЧА́ННЯ, умолча́ние. Стилістична фігура, коли автор не до кінця висловлює думку, обриває її, даючи таким чином можливість читачеві (чи слухачеві) самому здогадатися про недоказане: *Міг замолоду плечем підважити мажару з сіллю, а тепер...* (О. Гончар.)

УОСО́БЛЕННЯ, олицетворе́ние (гр. prosopopoieia, від prosōpon — особа і poiéō — роблю). Стилістичний прийом, троп, для якого характерне перенесення ознак і властивостей живих істот на предмети, явища природи і на абстрактні поняття: *Сон налягає. Кладе маленьку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи...* (М. Коцюбинський.) Див. **персоніфікація.**

УПОДІ́БНЕННЯ, уподобле́ние див. **асиміляція.**

УРА́ЛЬСЬКІ МОВИ, ура́льские языки́. Сім'я споріднених мов, до складу якої входять самодійські та фінно-угорські мови. Див. **самодійські мови, фінно-угорські мови.**

УСКЛА́ДНЕНЕ ПРОСТЕ́ РЕ́ЧЕННЯ, осложнённое просто́е предложе́ние. Просте речення, до складу якого входять: а) однорідні члени речення: *Усе його радувало: і обсаджені дубами шляхи, і багаті чорні землі, і степи безкраї, і стародавні могили на них* (В. Гжицький.); б) відокремлені члени речення і порівняльні звороти: *Неначе зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеєм білим,*

покритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. (В. Козаченко.) *В небі, чистім і прозорім, сонце сяє.* (М. Рильський.) *Це було літом, саме в жнива.* (М. Коцюбинський.) *У зелених гірляндах вийшла з темряви на галявину, мов на танок вирядившись, молода берізка, вся зашарівшись у заграві* (С. Васильченко.); в) вставні і вставлені конструкції: *У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення.* (О. Гончар.) *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном* (О. Довженко.); г) звертання: *Любіть свою Вітчизну, діти.* (М. Рильський.) *О земле, велетнів роди!* (П. Тичина.) Будова основної частини простого речення в ускладнених синтаксичних конструкціях не змінюється.

УСКЛАДНЕНИЙ ПРИСУДОК, **осложнённое сказу́емое.** Простий дієслівний присудок, виражений поєднанням двох повнозначних дієслів або дієсловом з різними частками. Ускладнений присудок виражається: 1) поєднанням двох дієслів у одній і тій самій формі, з яких однė вказує на дію, а друге — на мету цієї дії: *Ідіть краще відсіль та ляжте виспіться* (Панас Мирний.); 2) повторенням дієслова для вираження тривалості дії: *Володя спочивать не хоче, все йде та йде.* (В. Сосюра.) *Десь, як загублений дзвоник, подзвонює і подзвонює вівсянка* (М. Стельмах.); 3) дієслівною формою, ускладненою частками *давай, візьми, знай, собі* та ін.: *Давай я заграю тобі на роялі.* (М. Нагнибіда.) *А він одного дня ясного в село візьми та й заявись.* (С. Воскрекасенко.) *Розсердився старий, гримнув дверима, пішов. А Карпо й собі надувся, мов індик.* (М. Коцюбинський.) *А ми взяли та й збудували в майбутнє Калиновий міст* (С. Крижанівський.); 4) поєднанням інфінітива з особовою формою того ж дієслова з часткою *не* перед нею для підсиленого заперечення: *На суді Хівря казала: — Знать не знаю, відать не відаю, що й де було* (Г. Григоренко.); 5) поєднанням двох однокореневих дієслів з часткою *не* між ними для вираження неможливості дії: *Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям* (І. Нечуй-Левицький.); 6) повторенням дієслова з підсилювальною часткою *так* для вираження інтенсивності дії: *— Гайда по коней! Роздумувати було ніколи: — Гайда так гайда!* (О. Гончар.) Ускладненою формою простого присудка слід вважати також присудки, виражені фразеологічними зворотами дієслівного характеру: *Спіймала поліція облизня і змушена була Дениса відпустити на волю.* (І. Цюпа.) *І знову усі сушать голови над пальним.* (М. Стельмах.)

УСКЛА́ДНЕННЯ ОСНО́ВИ, осложне́ние осно́вы. Один з видів історичної зміни морфологічної будови слова: перетворення раніше невивідної основи на вивідну. Так, запозичене з голландської мови слово *зонтик* (zonnedek — навіс від сонця, від zonne — сонце і dek — покришка) за аналогією до слів *ножик, столик* стало сприйматися як зменшена форма з суфіксом *-ик* і таким чином виникло слово *зонт*. Польське слово flaszka було запозичене як *фляжка* (слово з невивідною основою), але за аналогією до слів *книга — книжка, нога — ніжка* стало сприйматися як слово з вивідною основою і виникло слово *фляга*. У запозиченому з грецької мови невивідному слові *єхидна* (echidna — змія) у зв'язку з появою слів *єхида, єхидний, єхидство* став виділятися суфікс *-н-*. Невивідне слово *лекція*, запозичене з латинської мови (lectio — читання), з появою слова *лектор* сприймається як вивідне слово з суфіксом *-ij-* при корені *лекц- (лект-)*.

УСТА́В, уста́в. Тип письма найдавніших грецьких, латинських і слов'яно-руських рукописів, що характеризується прямим чітким і ретельним написанням кожної окремої літери, відсутністю скорочень.

УТО́ЧНЮЮЧІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ, уточня́ющие чле́ны предложе́ния. Члени речення, які додатково характеризують попередній однойменний (уточнюваний) член речення, звужують чи обмежують його значення. Уточнюючими можуть бути головні й другорядні члени речення, найчастіше ж уточнюються обставини місця і часу: *Внизу, під самими вікнами, почувся гомін чужих голосів* (О. Гончар.) — уточнююча обставина місця. *Ще до сонця, з ранньої пори, на лану гуркочуть трактори.* (П. Дорошко.) *Це було літом, саме в жнива* (М. Коцюбинський.) — уточнююча обставина часу. *Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої* (А. Головко.) — уточнюючі підмети. *Шестірний перемінився в лиці — поблід* (Панас Мирний.) — уточнюючий присудок. *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Г. Тютюнник.) — уточнюючий додаток. *Десь на Залужжі надсадно, з підвиванням, кричав сич* (Г. Тютюнник.) — уточнююча обставина способу дії. Один член речення може мати при собі кілька уточнюючих слів: *Десантні групи були вже тут, неподалік, за спинами у розвідників.* (О. Гончар.) Уточнюючу функцію виконують однорідні члени речення щодо узагальнюючого слова: *Поїзди з нашого міста йшли в чотири кінці — на південь, північ, захід і схід.*

Ф

ФАЗОВІ ДІЄСЛОВА, **фа́зовые глаго́лы.** Дієслова, які означають певну фазу (початок, продовження чи закінчення) дії або стану, виражених інфінітивом, і виступають у ролі зв'язки дієслівного складеного присудка. До фазових дієслів належать дієслова *починати, кінчати, припиняти, продовжувати, братися (взятися), стати, кидатися, переставати, заходжуватися* та ін.

ФАМІЛЬЯ́РНА ЛЕ́КСИКА, **фамилья́рная ле́ксика.** Лексика, властива розмовному мовленню, що має інтимний, розв'язний чи занадто невимушений, безцеремонний характер. Наприклад: *братва, друзяка, чудило, варнякати, стовбичити.*

ФАРИНГА́ЛЬНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, **фаринга́льные согла́сные** (від гр. pharyna, pharyngos — глотка). Приголосні звуки, що творяться в порожнині глотки внаслідок зближення кореня язика з задньою стінкою глотки або внаслідок скорочування м'язів задньої стінки її. Фарингальним в українській мові є приголосний [г].

ФАУКА́ЛЬНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, **фаука́льные согла́сные** [від лат. fauces (faucalis) — глотка]. Зімкнені приголосні звуки, при утворенні яких під впливом наступних носових того ж місця творення вибух відбувається не в ротовій, а в носовій порожнині, наприклад, [б], [п], [д], [т] у позиції перед [м], [н] у словах *обмежений, непман, одна, придатний.*

ФІГУ́РИ МО́ВИ (СТИЛІСТИ́ЧНІ, РИТОРИ́ЧНІ), **фигу́ры ре́чи (стилисти́ческие, ритори́ческие).** Мовні звороти, своєрідні сполучення слів і синтаксичні побудови фраз, які надають мові образності, посилюють виразність і емоційність висловлення. Найпоширенішими стилістичними фігурами є анафора, антитеза, безсполучниковість і багатосполучниковість, градація, еліпсис, епіфора, інверсія, паралелізм, риторичне запитання, риторичне звертання, умовчання. У широкому розумінні — це будь-які мовні засоби, включаючи тропи, що надають мовленню образності і виразності.

ФІКСО́ВАНИЙ НАГОЛОС, **фикси́рованное ударе́ние** див. **наголос.**

ФІЛОЛОГІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К, **филологи́ческий слова́рь** див. **словник.**

ФІЛОЛО́ГІЯ, **филоло́гия** (гр. philologia — любов до слова, від phileō — люблю і logos — слово). Сукупність

гуманітарних наук — мовознавства, літературознавства, текстології, джерелознавства, палеографії та інших,— що вивчають духовну культуру певного народу чи народів через мовний і стилістичний аналіз літературних та інших творів і пам'яток. Антична філологія. Романська філологія. Слов'янська філологія.

ФІНА́ЛЬ, фина́ль (іт. finale, від лат. finis — кінець). Кінцева фонема основи як носій певного морфонологічного значення.

ФІННО-УГО́РСЬКІ МО́ВИ, фи́нно-уго́рские языки́. Це одне з відгалужень уральської сім'ї мов. Фінно-угорські мови поділяються на такі мовні групи: а) прибалтійсько-фінська, до складу якої входять фінська мова, естонська, іжорська, карельська, вепська, водська, лівська; б) саамська; в) волзька, куди входять ерзя-мордовська, мокша-мордовська і марійська мови; г) пермська, у складі якої комі-зирянська, комі-перм'яцька й удмуртська; д) угорська, що об'єднує угорську, мансійську й хантийську мови. Давню писемну і літературну традицію мають тільки естонська, угорська і фінська мови. Поширені фінно-угорські мови на півночі Східної Європи від Скандінавії до Уралу, в Угорській Народній Республіці і сусідніх з нею країнах.

ФЛЕ́КСІЯ, фле́ксия (від лат. flexio — згинання, перехід). **Флексія внутрішня** — звукова зміна в корені слова, що виражає граматичне значення; граматичне чергування. Див. **закінчення.**

ФЛЕКТИ́ВНІ МО́ВИ, флекти́вные языки́. Мови, в яких словозмінне значення виражається переважно з допомогою флексії, тобто граматичні форми слів здебільшого утворюються з допомогою закінчень. Флексії характеризуються багатозначністю. Наприклад, у граматичній формі слова *школ-ою* флексія *-ою* виражає значення жіночого роду, однини, орудного відмінка, а закінчення *-еш* у дієслівній словоформі *пиш-еш* є показником другої особи однини дійсного способу. Разом з тим одне й те саме граматичне значення може в різних словах передаватися по-різному. Так, значення жіночого роду однини орудного відмінка в іменнику *тінню* виражається флексією *-у* (орфографічно *-ю*), а в іменнику *кручею — флексією -ею.* Проте і в флективних мовах флексія поєднується з іншими засобами вираження граматичних значень. Так, значення місцевого відмінка іменників виражається і закінченням і прийменником: *у лісі, на дубі, по полю,* а значення умовного способу — ще й з допомогою частки *би (б): ходив би,*

ходила б, ходили б. До флективних мов належать індоєвропейські, семітські, хамітські мови.

ФОНА́ЦІЯ, фона́ция (фр. phonation, від гр. phōnē — звук). Утворення і вимова звуків людської мови.

ФОНЕ́МА, фоне́ма (від гр. phōnēma — звук, голос). Найменша неподільна звукова одиниця мови,яка служить для творення морфем, слів і словоформ та їх диференціації. Так, засобом розрізнення слів *бак, бик, бік, бук* є голосні фонеми [а], [и], [і], [у]; слова *бак, мак, рак, ґак* диференціюють початкові фонеми [б], [м], [р], [ґ], а слова *бак, бал, бас* — кінцеві приголосні фонеми [к], [л], [с]. Граматичні форми слова *голова, голови, голові* розрізняються кінцевими фонемами [а], [и], [і]. Фонеми співвідносні із звуками, реалізуються в звуках, проте не тотожні з ними. Звук — це одиниця мовлення, мінімальна одиниця мовленнєвого потоку. Фонема — звукова одиниця мови, яка значною мірою абстрагована від конкретних звукових реалізацій у певній позиції у словоформі. Так, у мовленнєвому потоці звуки [ж] у слові *жовтень* і *ро*[*ж*]*чистити* (орфографічно *розчистити*) тотожні. Але в системі мови — це різні фонеми [ж] і [з]. На відміну від фонеми звуки не мають здатності розрізняти звукові види словоформ. Різних конкретних звуків у мовленні необмежено велика кількість, а фонем у кожній мові науково обґрунтована обмежена невелика кількість. Отже, фонема — це звуковий тип, який своєю наявністю чи відсутністю у поєднанні з іншими фонемами в певній їх послідовності розрізнює слова і їх значення. У сучасній українській мові налічується 38 фонем (6 голосних і 32 приголосні). Фонема функціонує тільки в складі слів і морфем, без них вона немислима. Ознаки, за якими одна фонема протиставляється іншій, називаються диференціальними. Фонеми можуть протиставлятися за дзвінкістю — глухістю (*б — п, д — т, з — с, ж — ш*), твердістю — м'якістю (*д — д', т — т', з — з', л — л'*) тощо. У процесі мовлення фонема реалізується в ряді звуків, серед яких розрізняється головний вияв фонеми і алофони, або варіанти. **Головним виявом фонеми** є звук, у якому фонема реалізується здебільшого в сильній позиції (позиції максимальної диференціації). Головний вияв фонеми разом з алофонами складають фонемний ряд, або звукове поле фонеми.

ФОНЕ́ТИКА, фоне́тика (від гр. phōnētikós — звуковий, голосовий). 1. Розділ мовознавства, що вивчає способи творення звуків мови, їхні акустичні властивості, сполучуваність і позиційні зміни. **Фонетика експериментальна** —

розділ фонетики, який вивчає об'єктивні властивості звукових одиниць лабораторним шляхом, за допомогою різних приладів та інструментів. **Фонетика загальна** — фонетика, що вивчає на матеріалі різних мов загальні закономірності творення звуків, акустичні властивості звукових одиниць, закономірності сполучень звуків і вплив одних звуків на інші (акомодація, асиміляція тощо), склад і його структуру, наголос, інтонацію. **Фонетика історична** — фонетика, яка вивчає звукову систему окремої мови або групи споріднених мов у розвитку, в еволюції. **Фонетика описова** — фонетика, що вивчає звукову систему окремої мови в певний період її розвитку.

2. Акустичні (фізичні) і артикуляційні (фізіологічні) властивості звуків певної мови. Фонетика української мови. Фонетика англійської мови.

ФОНЕТИЧНИЙ, **фонетический**. Який пов'язаний із звуками чи звуковою системою мови; звуковий. **Фонетичні засоби** — звукові засоби мови, що служать для розрізнення значущих одиниць мови — морфем, слів, словосполучень і речень. Розрізнювальну, або дистинктивну (від лат. distinguere — розпізнавати, розрізняти), функцію в українській і російській мовах здатні виконувати фонеми (*голос — колос, син — синь*), словесний наголос (*му́ка — мука́, бра́ти — брати́, ру́ки — руки́*), фразовий наголос (*Ба́тько прийшов — Батько прийшо́в*), інтонація (*Дощ іде. — Дощ іде?*). **Фонетичний закон** — регулярні фонетичні (звукові) зміни, що послідовно здійснюються у споріднених мовах чи діалектах або в одній мові в певні періоди її існування. Закон занепаду редукованих голосних в певну епоху розвитку давньоруської мови. Закон відкритого складу. Закон асиміляції приголосних за дзвінкістю — глухістю в сучасній російській мові. **Фонетичні написання** див. **написання**. **Фонетичний розбір** див. **розбір**. **Фонетичне слово** — відрізок мовлення, що має один словесний наголос. Фонетичним може бути окреме повнозначне слово, тоді межі фонетичного слова збігаються з межами слова як лексичної одиниці мови, а також поєднання повнозначного слова зі словами службовими — проклітиками або енклітиками. Наголошене слово, як правило, повнозначне: *на бе́резі, від мі́ста, і си́н, і ба́тько, на о́стрів би*. Іноді енклітиками можуть ставати і повнозначні слова, а службові переймають на себе наголос: *ва́ очі, на́ зиму, пере́д світом*. **Фонетична транскрипція** див.

транскрипція. Фонетичне чергування див. чергування.

ФОНІКА, фоника (від гр. phōneo — вимовляю, звучу). Звукова організація поетичної мови; засоби, які надають віршованій мові милозвучності, підсилюють її емоційність і виразність. Основним елементом фоніки є звуковий повтор.

ФОНОЛО́ГІЯ, фонологи́я (від гр. phōnē — звук, голос і logos — слово, вчення). Розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб творення, розпізнавання і розрізнювання морфем, слів і їх форм, тобто функціональні властивості фонем. Фонологія нерозривно пов'язана з фонетикою. Вони розглядають різні аспекти одного й того самого об'єкта, а тому, певним чином, складають єдине ціле, бо окремі звуки виділяються в мовному потоці тільки через смислові одиниці, звуковим обліком яких вони є. А специфіка їх у тому, що фонетика вивчає артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, а фонологія вивчає звуки мови в їх функціональній значущості. Центральне місце в фонології займає вчення про фонему як найкоротшу неподільну звукову одиницю, з допомогою якої творяться, розпізнаються і розрізнюються значущі мовні одиниці.

ФО́РМА СЛО́ВА, фо́рма сло́ва (від лат. forma — зовнішність, устрій). Морфологічні видозміни слова, які характеризуються комплексом певних граматичних значень, що виражені тими чи іншими формальними показниками при словозміні. Наприклад, слово *море* виступає в таких різновидах: *морем* — форма середнього роду однини орудного відмінка, *морям* — форма множини давального відмінка та ін. Слово становить систему взаємозв'язаних форм. Утворення форм слова називається словозміною. Система форм слова, тобто вся сукупність його форм, називається парадигмою. Форма слова становить єдність граматичних значень і способів вираження. Розрізняються форми слова синтетичні (прості), які виражені однією словоформою (*полем, читаю, нової*), й аналітичні (складні), виражені словосполученням повнозначного і службового слова (*на ланах, буду читати, сходив би*).

ФОРМА́НТ, форма́нт [від лат. formans (formantis) — створюючий]. 1. Некоренева морфема, що входить до складу основи; афікс.

2. Словотворчий суфікс разом із закінченням. Наприклад: *-ина* в словах типу *городина, озимина, давнина*; *-ощі* в словах *гордощі, радощі, хитрощі*; *-ство* в словах *селянство, студентство* та ін.

ФО́РМИ МО́ВЛЕННЯ, **фо́рмы ре́чи.** Різновиди мовлення, які відрізняються зовнішніми засобами вираження висловлення, а також стилістичні різновиди (типи) мови, що відрізняються мірою дотримання літературних норм. П и с е м н а ф о р м а м о в л е н н я. У с н а ф о р м а м о в л е н н я. Поняття писемного й усного різновидів мовлення як форм спілкування не тотожні за змістом поняттям мови книжної і розмовної, що характеризують виразову сторону мови, її стиль. Усна форма мовлення так само, як і писемна, може мати розмовне чи книжне забарвлення; писемне мовлення користується і розмовним стилем, особливо в діалогах, монологах, і суто книжним, властивим лише цій формі, цьому типу мови. Книжний стиль не завжди втілюється в писемній формі, а розмовний — в усній формі мовлення.

ФО́РМИ СЛОВОЗМІ́НИ, **фо́рмы словоизмене́ния.** Форми слова, що виражають його відношення до інших слів у словосполученні й реченні.

ФО́РМИ СУБ'ЄКТИ́ВНОЇ ОЦІ́НКИ, **фо́рмы субъекти́вной оце́нки** див. **категорія суб'єктивної оцінки.**

ФОРМОТВО́РЕННЯ, **формообразова́ние.** 1. Творення граматичних форм одного і того ж слова; словозміна.

2. Творення форм слова, які виражають несинтаксичні граматичні категорії. Т в о р е н н я ф о р м с т у п е н і в п о р і в н я н н я я к і с н и х п р и к м е т н и к і в. Т в о р е н н я в и д о в и х ф о р м д і є с л о в а.

ФРА́ЗА, **фра́за** (від гр. phrasis — спосіб вираження, зворот). 1. Основна одиниця мовлення. Фонетично-синтаксична єдність, що має певну синтаксичну структуру, смислову закінченість, інтонаційну оформленість і відділяється від таких же одиниць паузами.

2. Найменша самостійна одиниця спілкування, що становить смислову і граматичну одиницю мови. У такому значенні термін «фраза» збігається з терміном «речення».

ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ, **фразеологи́зм** див. **фразеологічна одиниця.**

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНО ЗВ'Я́ЗАНЕ ЗНАЧЕ́ННЯ, **фразеологи́чески свя́занное значе́ние** див. **значення.**

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНА ОДИНИ́ЦЯ (ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ), **фразеологи́ческая едини́ца (фразеологизм).** Лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільна лексично, стійка у своєму складі й структурі, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в

мові. Зважаючи на ступінь з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики фразеологізмів з семантикою їх складових частин, розрізняють такі типи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення і фразеологічні вирази. **Фразеологічні зрощення** — це стійкі, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не випливає із значення їх компонентів. Наприклад: *бити байдики, збити н пантелику, на руку ковінька, собаку з'їсти, притча во язицех, повертається на круги своя.* **Фразеологічні єдності** — семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів. Мотивованість значення фразеологічних єдностей опосередкована, більшість із них є образними висловами. Наприклад: *не нюхати пороху, прикусити язика, товкти воду в ступі, кров з молоком, накрити мокрим рядном, кирпу гнути.* **Фразеологічні сполучення** — звороти, до складу яких входять слова з вільним і фразеологічно зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму випливає із значення компонентів: *брати участь, дати відсіч, делікатне питання, нагла смерть, покласти край, тернистий шлях.* **Фразеологічні вирази** — стійкі за своїм складом і значенням фразеологічні одиниці, які відтворюються в мові, але складаються зі слів з вільним лексичним значенням. Фразеологічні вирази поділяються на дві групи: а) комунікативного характеру, що являють собою предикативні одиниці, рівноцінні реченню: *Вовків боятися — в ліс не ходити. Не все те золото, що блищить. Громада — великий чоловік;* б) номінативного характеру, які співвідносні з словосполученням: *люди з чистою совістю, трудові успіхи, всерйоз і надовго.*

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНИЙ, фразеологи́ческий. 1. Прикм. до **фразеологія** і **фразеологізм.** Ф р а з е о л о г і ч н і д о с л і д ж е н н я. Ф р а з е о л о г і ч н и й с к л а д м о в и. **Фразеологічна єдність** див. **фразеологічна одиниця. Фразеологічне зрощення** див. **фразеологічна одиниця. Фразеологічна синонімія** див. **синонімія. Фразеологічний словник** див. **словник. Фразеологічне сполучення** див. **фразеологічна одиниця.**

2. Ізольований, ідіоматичний, не вільний у своїх можливостях поєднуватися з іншими словами. **Ф р а з е о л о г і ч н е** з н а ч е н н я с л о в а.

ФРАЗЕОЛО́ГІЯ, фразеоло́гия (від гр. phrasis — родовий відмінок phráseōs — вираз, зворот і logos — слово, вчення). 1. Розділ мовознавства, який вивчає фразеологіч-

ний склад мови в його сучасному стані й історичному розвитку. Фразеологія вивчає категоріальні ознаки фразеологічних одиниць, на основі яких встановлюються їх специфіка, основні ознаки; виявляє закономірності функціонування фразеологізмів у мовленні та процес їх утворення. Фразеологія визначає системність складу фразеологізмів, характеризує синонімію, антонімію, полісемію, омонімію і варіантність фразеологічних одиниць; встановлює специфіку слів і лексичних значень, які реалізуються в фразеологізмах; вивчає структуру фразеологічних одиниць, їх експресивно-стилістичні ознаки і стильову диференціацію, з'ясовує співвідношення фразеологізмів з частинами мови, визначає їх синтаксичну роль.

2. Сукупність фразеологічних одиниць певної мови. Фразеологічну систему мови в широкому розумінні цього терміна складають не лише усталені, лексично неподільні словосполучення, а й вільні сполучення слів, що збудовані за моделями словосполучень чи речень і відтворюються в мові. Таким чином, до фразеології, крім фразеологічних одиниць, співвідносних за значенням із словами, належать прислів'я (*Не спитавши броду, не лізь у воду; Друзі пізнаються в біді*), приказки (*міряти на свій аршин, буде й на нашій вулиці свято*), примовки (*чим багаті, тим і раді; великий рости та щасливий будь*), крилаті вислови (*Революції — локомотиви історії* (К. Маркс.), *Великий почин* (В. І. Ленін.), *Партія веде* (П. Тичина.), *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко.), *перейти Рубікон*).

ФРА́ЗОВИЙ НА́ГОЛОС, фра́зовое (фра́зное) ударе́ние. Наголос, за допомогою якого виділяється найважливіше в смисловому відношенні слово у складі синтагми. Фразовий наголос здебільшого падає на останнє слово синтагми. У реченні може бути один і більше фразових наголосів, їх кількість залежить від кількості синтагм: *Мої пісні і любов — Вітчизні, що квітне в буднях трудових.* (В. Сосюра.) Фразовий наголос називають також синтагматичним наголосом. Див. **синтагматичний.**

ФРИКАТИ́ВНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, фрикати́вные согла́сные (фр. fricatif, від лат. fricatus — тертя). Приголосні, які утворюються тертям видихуваного повітря в щілині між зближеними мовними органами ([з], [с], [ж], [ш], [j] та ін.); **щілинні.**

ФУ́ЗІЯ, фу́зия (фр. fusion — злиття, від лат. fusio — плавлення). Спосіб поєднання основи й афіксів, при якому характер основи залежить від афікса чи навпаки; злиття морфем, яке супроводиться зміною його морфемного скла-

ду. Найчастіше відбувається тісне морфологічне злиття змінюваного кореня з багатозначними афіксами, що призводить до стирання меж між морфемами. Розрізняють такі випадки фузії: а) злиття кінцевого звука кореня чи твірної основи з початковим звуком суфікса: *матроський* з *матрос-ськ-ий, Одеський* з *Одес-ськ-ий;* б) подвійна роль суфікса: *Свердловський,* де суфікс *-ськ-* входить до складу основи іменника *Свердловськ* і в той же час є суфіксом утвореного від іменника відносного прикметника; в) поєднання частин складного слова, що супроводиться випаданням одного з двох сусідніх однакових складів (гаплологія): *дикобраз* від *дик-о-образ, мінералогія* від *мінерал-о-логія;* г) зрощення префікса і кореня, внаслідок чого один і той же звук входить до складу обох морфем, наприклад, рос. *приду* з *при-иду, разевать* із *раз-зевать.*

ФУ́НКЦІЯ, фу́нкция (від лат. functio — виконання, звершення). 1. Роль, яку виконують мовні одиниці при їх відтворюванні у мовленні. Синтаксичні функції інфінітива. Функції називного відмінка іменників. Прикметник у функції іменної частини складеного присудка.

2. Призначення, застосування й використання різних сторін мови і її елементів. Див. **функції мови.** Функції слова.

ФУ́НКЦІЯ МО́ВИ, фу́нкция языка́. Здатність мови до виконання того чи іншого призначення, використання потенціальних можливостей або властивостей мови з різною метою. Розрізняють ряд функцій мови, найголовніші з них такі: комунікативна, пізнавальна, номінативна, апелятивна, емотивна та ін. **Функція комунікативна** — це основна функція мови, яка полягає в передачі й прийомі думок про об'єктивну дійсність, в обміні інформацією між членами мовного колективу. Саме в цьому випадку мова є засобом спілкування людей. **Функція пізнавальна** — функція мови як знаряддя пізнання й відображення об'єктивної дійсності, як найважливіша форма абстрактного мислення. Ця функція тісно пов'язана з комунікативною й зумовлена нерозривною єдністю мови і мислення (слово відповідає поняттю, речення — судженню). Мова формує й організовує знання людини про об'єктивний світ, розчленовує їх і закріплює в людській свідомості і пам'яті. Інші функції мови так чи інакше пов'язані з комунікативною. **Функція номінативна (репрезентативна)** — функція позначення об'єктів дійсності, їхніх властивостей і відношень між ними. **Функція емотивна** (від лат. emovere, emotum — збуджувати, хвилювати) — функція вираження почуттів, емоцій, суб'єктивної

оцінки. Вона орієнтована на мовця і відповідає суб'єктивній модальності (відношення автора мовлення до змісту повідомлення) або його безпосередній емоційній реакції на ситуацію. **Функція апелятивна** (конативна — від лат. conatus — спроба) — функція звернення до адресата, спонукання його до сприйняття мовлення. **Функція волюнтативна** (від лат. voluntas — воля) — функція вираження волі мовця. **Функція фатична** (від лат. for, fatus sum, fari — говорити), або контактовстановлююча, яка має своєю метою звернути на себе увагу слухача, підготувати його до сприйняття інформації, до продовження чи припинення її. Мова, реалізуючи свої функції, виявляє різні сторони своєї природи. У процесі користування мовою акцент може падати на одну з функцій.

ФУ́НКЦІЇ СЛО́ВА, фу́нкции сло́ва. Призначення і мета використання слова, його актуалізація. **Функція комунікативна** — призначення слова служити засобом спілкування і повідомлення. **Функція номінативна** — призначення слова служити назвою предметів, ознак, якостей, дій, станів тощо. **Функція естетична** — призначення слова служити засобом художньої виразності.

ФУНКЦІОНА́ЛЬНА СТИЛІ́СТИКА, функциона́льная стили́стика див. **стилістика.**

ФУНКЦІОНА́ЛЬНІ СТИ́ЛІ, функциона́льные сти́ли. Функціональні різновиди літературної мови, що характеризуються сукупністю мовних засобів і певними принципами та прийомами їх добору, зумовленими змістом, функцією і цілеспрямованістю висловлювання. Сукупність таких різновидів становить стилістичну систему мови. Функціональні стилі — не замкнуті різновиди мови, між стилями існує широка взаємодія, вплив одного стилю на інші. Ознаки, характерні окремому стилю у лексиці, фонетиці, у граматичних засобах, повторюються в інших стилях, а переважна більшість мовних засобів є спільною для всіх стилів мови. Крім того, стиль — категорія історична: змінюються не лише межі між стилями, а й межі окремого стилю в процесі його розвитку. Див. **стиль.** У сучасній українській літературній мові розрізняються такі стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художньо-белетристичний, розмовно-побутовий. Див. відповідні статті на своєму алфавітному місці.

Х

ХАМІ́ТСЬКІ МО́ВИ, хами́тские языки́. Сім'я мов, які об'єднує три групи: берберську (лівійсько-нумідійська мертва мова, п'ять діалектних груп берберської мови: таугерська, зенетська, тамазигт, ташельхайт, зенага); єгипетську (давньоєгипетська і коптська мертві мови) і кушитську. До кушитської групи належать п'ять підгруп: 1) північна (бедауйє мова), 2) центральна (агавські мови), 3) східна (афар-сахо мови, галла-сомалійські: сомалійська мова, боні, байсо, галла, цамай та ін.; сідамські: сідамо мова, хадія, бурджі та ін.); 4) західнокушитська (омето, каффа та ін.); 5) південнокушитська підгрупа (іраквські мови, аса, нговіна). Ці мови поширені в Північно-Східній і Східній Африці.

ХУДО́ЖНЬО-БЕЛЕТРИСТИ́ЧНИЙ СТИЛЬ, худо́жественно-беллетристи́ческий стиль. Це стиль, що характеризується єдністю комунікативної та естетичної функції мови. У цьому стилі мова є засобом створення художніх образів, а це зумовлює широке використання експресивних та емоційно забарвлених лексико-фразеологічних одиниць і граматико-стилістичних елементів мови. На відміну від інших стилів художньо-белетристичний стиль є складним мовним сплавом, у якому відображене все багатство національної мови. Мова художніх творів використовує й особливості інших стилів у своєрідних комбінаціях і видозміненому вигляді. Вона вбирає в себе все розмаїття мовних засобів загальнонародної мови, використовує в певному обсязі також діалектизми, підпорядковуючи добір виражальних засобів реалістичному зображенню дійсності, яскравому змалюванню образів. У мові художнього твору кожне слово, вжите в прямому чи переносному значенні, виконує певну образну функцію. Саме в художньо-белетристичному стилі найповніше використовується синонімічне багатство мови.

Ц

ЦЕ́КАННЯ, це́канье. Вимова м'якої африкати [ц'] замість м'якого [т'], що властива білоруській (*ціха — тихо, цярпець — терпіти, цяжар — тягар*), польській та іншим мовам.

ЦИРКУМФЛЕ́КС, циркумфле́кс (лат. circumflexus — загнутий). Один з інтонаційних різновидів індоєвропейських і найдавніших слов'янських довгих голосних і дифтонгів, висхідно-спадний тонічний наголос, який властивий грецькій мові, і спадний (спадно-висхідний) у слов'янських мовах. **Циркумфлекс старий** — спадна інтонація у праслов'янській мові на складах, з дифтонгом, який мав короткий складовий елемент.

ЦИТА́ТА, цита́та (нім. Zitat, від лат. cito — приводжу, проголошую). Дослівний уривок з тексту, твору або чиїсь слова, що наводяться на письмі чи усно.

ЦІЛІСНООФО́РМЛЕНІСТЬ, цельнооформленность. Неподільність мовної одиниці, неможливість поділу її на частини і встановлення між ними інших одиниць мови. Цілісноформленість — одна з суттєвих ознак слова як одиниці мови.

ЦО́КАННЯ, цо́канье. Нерозрізнювання в деяких говірках російської мови звуків [ц] і [ч], вимова їх як [ц]: *целый, цисто.*

Ч

ЧАС, вре́мя. Граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії або стану до моменту мовлення, який приймається за точку відліку. В українській мові, як і інших слов'янських мовах, розрізняються три основні часи дієслів: теперішній, минулий і майбутній. Категорія часу дієслова тісно пов'язана з категорією виду і категорією способу. Значення часу властиве лише формам дійсного способу, які означають реальну дію. Форми теперішнього, майбутнього і минулого часів утворюють тільки дієслова недоконаного виду, а дієслова доконаного виду мають дві часові форми: майбутнього і минулого. Значення часу властиве також активним і пасивним дієприкметникам. Час дієприкметників означає, що названа дієсловом дія означає не процес, а атрибутивний стан, що відноситься до теперішнього *(бажаючий, існуючий)* або минулого часу *(зів'ялий, написаний)*. Див. **майбутній час. Минулий час. Теперішній час.**

ЧАСТИ́НИ МО́ВИ, ча́сти ре́чи. Лексико-граматичні розряди слів, що розмежовуються за значеннями, які вони виражають, за властивими їм морфологічними ознаками та синтаксичними функціями в складі словосполучень і ре-

чень. У сучасній українській мові виділяється десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частки, вигук. Вони поділяються на повнозначні (самостійні) й службові. **Повнозначні частини мови** (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник) — це лексично самостійні слова, що називають предмети та ознаки або вказують на них і функціонують у ролі членів речення. **Службові частини мови** (прийменник, сполучник, частки) — лексично несамостійні слова, які служать для вираження різних синтаксичних відношень (прийменники, сполучники), а також для утворення аналітичних форм або для вираження синтаксичних і модальних значень речення (частки). Вигуки не входять до складу ні повнозначних, ні службових частин мови, оскільки не виконують номінативної функції, не виражають відношень між словами в реченні чи між частинами речення, а служать для вираження волевиявлення, емоційного відношення, суб'єктивних оцінок. Повнозначні частини мови поділяються на змінні і незмінні. Змінні частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово) мають парадигми відмінювання, утворюють словоформи і граматично поєднуються з іншими словами. До незмінних повнозначних слів належить прислівник, проте прислівники, що мають ступені порівняння, інколи відносять до змінних слів. Частини мови не становлять замкнених, ізольованих класів слів. У процесі функціонування мови, у процесі вдосконалення її граматичної будови і збагачення словникового складу відбувається перехід слів з однієї частини мови в іншу.

ЧАСТКИ, части́цы. Розряд службових слів, які надають членам речення чи реченням додаткових смислових, емоційно-експресивних чи модальних відтінків, а також беруть участь у творенні морфологічних форм і нових слів. За значенням і функцією частки поділяються на кілька груп. 1. Частки, що виражають різні смислові відтінки значення слів, словосполучень або речень. До таких належать: а) вказівні: *он, ось, онде, ген, це, оце, то. Ось Моринці, де Тарас Григорович народився.* (Ю. Яновський.) *Он зірка на небі пролетіла* (В. Сосюра.); б) означальні: *саме, ледве, просто, прямо, власне, майже, мало, рівно, якраз. Саме напровесні Настя злягла.* (М. Коцюбинський.) *Майже щоночі в Убийвовків ночував хтось з подорожніх* (О. Гончар.); в) обмежувально-видільні: *тільки, лише, лиш, хоч, хоча, хоч і, хоч би, бодай. Лише мох вкриває собою*

оте віковічне, ніким не займане каміння. (А. Шиян.) *Хоч раз хай я дихну на повні груди.* (П. Тичина.) *Кожен буває великим бодай раз за життя* (П. Загребельний.); г) підсилювально-видільні: *і, та, ж (же), аж, таки, все ж, навіть, -бо. Линь же, спів, гарячим променем кругом.* (В. Сосюра.) *Вона тепер не реагувала навіть на лункі вибухи снарядів.* (Ю. Збанацький.) *Який-бо ти, дідусю, став суворий.* (Леся Українка.) 2. Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень. До цієї групи належать: а) власне модальні частки, які вносять у висловлення емоційно-оцінний момент, сумнів щодо вірогідності повідомлюваного або впевненість у важливості чи винятковості його: *мов, мовляв, мабуть, ніби, навряд, навряд чи, ледве чи, ба, ой, ну й. Гори навколо мовби висіли в повітрі, такі вони були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа. Ліси наче світилися наскрізь.* (О. Гончар.) *Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні.* (О. Довженко.) — *Пусти!* — *кричав Микола...* — *Ба не пущу!..* — *кричав отаман.* (І. Нечуй-Левицький.) *Ну й зима — хуртеча та вітрюга* (Л. Первомайський.); б) стверджувальні частки *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж. Був надзвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно.* (М. Коцюбинський.) — *Уже наготували шефам подарунок?* — *Аякже. Найкращі яблука вибрали* (М. Стельмах.); в) заперечні частки *не, ні, ані. Соломія не одривала очей од берега.* (М. Коцюбинський.) *Ані колихнеться нерухома вода* (З. Тулуб.); г) питальні частки *хіба, чи, невже. Хіба не допомогав він матері ставити бакени?* (О. Довженко.) *Дмитре, невже Полікарп у вогонь кинувся?* (М. Стельмах.) 3. Емоційно-експресивні частки, що виражають емоційну оцінку висловлення: *як, що за,* та експресивно-підсилювальні частки і сполучення часток, які підсилюють виразність мовлення: *адже, адже ж, просто, де там, куди там, от уже.* — *Що за золота у вас дитина.* (А. Тесленко.) *Як мало змінили її ці три роки.* (Л. Первомайський.) *Заїхав* [*Михайло*] *якось до матері. І не впізнала. Куди ж там — у кожанці, в кашкеті шкіряному, в чоботях — комісар червоний, та й годі.* (Ю. Збанацький.)

Названі вище групи часток, що виражають різні модально-смислові та емоційно-експресивні відтінки речень чи окремих слів, називають частками фразовими на відміну від часток формотворчих *б (би), хай, нехай, най-, що-, як-,* за допомогою яких утворюються форми умовного і наказового способу (*написали б, хай напишуть*) і найви-

щий ступінь порівняння прикметників чи прислівників (*якнайвищий, щонайменший, якнайдовше*), та словотворчих, за допомогою яких утворюються нові слова: *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, аби-, де-, не-, ні-, би-, -же, -ж, -но* та ін.

ЧАСТОТНИЙ СЛОВНИК, частотный словарь див. **словник.**

ЧАСТОТНІСТЬ, частотность. Показник частоти вживання в мовленні тих чи інших мовних одиниць.

ЧЕРГУВАННЯ, чередование. Закономірна взаємозаміна звуків в одній і тій самій морфемі в різних словоформах або словах. **Чергування історичне (морфологічне, традиційне)** — це чергування фонем у різних морфах однієї й тієї ж морфеми при словотворенні і формотворенні, яке не зумовлене фонетичною позицією звука в слові, а відбиває історичні процеси в розвитку фонетичної системи мови. Історичними є чергування голосних звуків [і — о] (*віз — воза, радість — радості*), [і — е] (*осінь — осені, сім — семи*), [е, о з нулем звука] (*день — дня, велетень — велетня, сон — сну, ранок — ранку*), [е — о] (*женити — жонатий, шести — шостий*), [о, е — и] (*кров — кривавий, бренькіт — бриніти*), [е — і] (*летіти — літати, гребти — вигрібати*), [о — а] (*гонити — ганяти, котити — качати*) та ін. Найпоширеніші історичні чергування приголосних такі: [г — з], [к — ц], [х — с] (*ріг — на розі, наука — науці, вухо — у вусі*); [г — ж], [к — ч], [х — ш] (*друг — друже, козак — козаче, пастух — пастуше; пруг — пружний, рік — річний, дух— душний*); [д — дж], [т — ч], [з — ж], [с — ш], [зд — ждж], [ст — шч], [г — ж], [к — ч], [х — ш] в дієслівних формах (*ходити — ходжу, світити — свічу, летіти — лечу, возити — вожу, писати — пишу, їздити — їжджу, пустити — пущу, допомагати — допоможу, плакати — плачу*), [б — бл′], [п — пл′], [в — вл′], [м — мл′], [ф — фл′] (*любити — люблю, ловити — ловлю, ломити — ломлю, графити — графлю*) та ін. **Чергування паралельне** — це позиційне чергування звуків, які утворюють паралельні ряди. Наприклад, чергування твердих і напівм'яких губних (*собі — собою, сліпий — сліпі, сова — сові, сама — самі*). При паралельному чергуванні утворюються варіанти фонем. **Чергування позиційне** — чергування звуків, що становлять одну і ту саму фонему, яке повністю залежить від фонетичних умов, від зміни позиції звука в слові. Позиційні чергування викликані зміною голосних у ненаголошеній позиції, асимілятивними змінами, втратою дзвінкості приголосних

тощо. Такими є чергування голосних (е — е^и], [и — и^е] (*весни* → *ве^исни*, *жити* — *жи^еву*), приголосних *т* — *д*, *с* — *з*, *ш* — *с*, *ж* — *з*, *ч* — *ц*, *т* — *ч*, *г* — *х* (*молотити* — *моло(д')ба*, *просити* — *про(з')ба*, *радиш* — *ради(с')ся*, *книжка* — *кни(з')ці*, *дочка* — *до(ц')ці*, *ткати* — (*ч*)*чемо*, *легенько* — *ле(х)ко* та ін.). **Чергування фонетичне** — чергування, що зумовлене діючими в мові фонетичними закономірностями, пов'язане з позицією звука у слові. Це чергування не змінює складу фонем у слові.

ЧИСЛІВНИКИ, **числительное (имя числительное).** Частина мови, яка означає кількість предметів та порядок їх при лічбі і виражає ці значення в граматичній категорії відмінка, а почасти роду і числа. За значенням і граматичними ознаками всі числівники поділяються на кількісні і порядкові. **Кількісні числівники** означають назви абстрактних чисел чи кількість предметів (*три, сімнадцять, сорок вісім, дві п'ятих*), а **порядкові** — порядок предметів при лічбі (*третій, сімнадцятий, сорок восьмий*). Кількісні числівники не мають граматичної категорії числа, всі кількісні числівники, за винятком слів *один, два, півтора, тисяча, мільйон* і *мільярд*, не мають роду. Кількісні числівники в поєднанні з іменниками утворюють синтаксично нерозкладні словосполучення, що виступають в ролі єдиного члена речення. За значенням і структурно-граматичними особливостями кількісні числівники поділяються на **власне кількісні**, що означають кількість предметів або абстрактне число в цілих одиницях (*дві бригади, п'ять зошитів, сім плюс два — дев'ять*), **збірні числівники**, які означають певну кількість предметів у їх єдності як сукупність (*троє друзів, семеро курчат*), і **числівники дробові**, які означають кількість, що складається з певного числа частин цілого (*дві третіх учнів, одна третя суходолу*). Названі групи складають розряд означено-кількісних числівників, якому протистоїть невелика група назв точно не визначених, узагальнено-кількісних понять: *багато, небагато, мало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять*. Ці слова розглядають як розряд неозначено-кількісних числівників.

За морфологічною будовою й особливостями утворення числівники поділяються на прості, до яких відносяться однокореневі слова (*три, п'ять, десять, сто, шостий, сороковий*), **складні**, утворені від двох числівникових основ (*п'ятнадцять, сімнадцять, дев'ятсот*), і складені, що становлять сполучення двох, трьох і більше простих і

складних числівників (*двадцять чотири, двісті п'ятдесят сім, сто тридцять п'ятий*). Окрему групу в складених числівниках становлять дробові числівники (*п'ять шостих, сім цілих і три десятих*).

Порядкові числівники утворюються від кількісних, означають порядок предметів при їх лічбі, місце предмета в ряду однорідних йому предметів. Порядкові числівники узгоджуються з означуваним іменником в роді, числі і відмінку; вони відмінюються як прикметники твердої групи (*п'ятий, п'ятого, п'ятим, на п'ятому* і т. д.), за винятком числівника *третій*, що відмінюється як прикметник м'якої групи (*третій, третього, третьому, третім*). У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *дев'ятсот сорок шостий, дев'ятсот сорок шостого, дев'ятсот сорок шостому*. Оскільки за характером відмінювання і синтаксичною роллю порядкові числівники подібні до прикметників, деякі мовознавці розглядають їх як особливу групу відносних прикметників, що означають відношення до кількості, і не зараховують до числівників.

ЧИСЛО́, число́. Граматична категорія, властива деяким частинам мови, що вказує на одиничність чи множинність предметів і знаходить своє вираження у відповідних граматичних формах. У сучасній українській мові категорію числа становлять співвідносні форми однини і множини. Див. **однина. Множина**. У давньоруській мові ця категорія була тричленною, мала в своєму складі і двоїну. Див. **двоїна.**

В іменниках категорія числа є самостійною, синтаксично незалежною. За наявністю форм числа іменники поділяються на три групи: а) іменники, що мають форми однини і множини; б) іменники, що вживаються тільки в однині (singularia tantum); в) іменники, що вживаються тільки в множині (pluralia tantum). Більшість іменників має співвідносні форми обох чисел. Такі іменники означають назви предметів, осіб, що сприймаються роздільно, піддаються лічбі (*зошит, сосна, брат*). Однина — форма числа, що означає один предмет в ряду однорідних. Крім цього основного значення, форма однини може виражати узагальнення без вказівки на кількість: *У нашому лісі добре росте дуб.* Назви предметів і явищ, що не підлягають кількісному визначенню, співвідносних форм обох чисел не мають. Лише в однині вживаються абстрактні іменники, збірні і речовинні іменники, а також власні назви людей, тварин, географічні й астрономічні власні назви: *боротьба, щастя,*

молодь, селянство, борошно, нафта. Григорій, Сірко, Запоріжжя, Марс. Див. **singularia tantum.**

Тільки в множині вживається ряд іменників, що означають парні предмети *(окуляри, ножиці)*, деякі назви речовин чи їх залишки *(дріжджі, макарони, дрова, висівки)*, назви відрізків часу, обрядів, складних дій і процесів, ігор *(канікули, іменини, вибори, городки)*, деякі власні географічні назви *(Черкаси, Карпати)*. Див. **pluralia tantum.**

У прикметниках форми числа залежать від числа означуваного іменника і є засобом синтаксичного зв'язку прикметника з іменником.

У дієсловах форми числа вказують на відношення дії чи стану до одного чи кількох суб'єктів: *Дитина спить — діти сплять.* У формах числа дієслово-присудок координується з підметом: *Віють вітри— віє вітер.* Форми числа в дієсловах, крім свого прямого значення, можуть мати переносне, що створює можливості синонімічної заміни форм числа. Так, перша особа множини може вживатися замість першої особи однини для вираження скромності автора або возвеличення (так звана авторська множина). Наприклад: *Переходимо тепер до дуже важливої точки нашого викладу.* (І. Франко.) Для вираження пошани форма другої особи множини вживається замість другої особи однини: *Сидіть, мамо, біля вікна. Ви старенькі, не дуже бачите, а мені усюди видно.* (Г. Квітка-Основ'яненко.)

ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ, чле́ны предложе́ния. Слова або словосполучення, які входять до складу речення і виконують у ньому певну смислову і синтаксичну функцію. Членами речення можуть бути самостійні слова та їх еквіваленти, а також такі сполучення слів, що утворюють єдине неподільне ціле. Члени речення виражають певні синтаксичні відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні, напівпредикативні) і перебувають з іншими членами речення у відповідних синтаксичних зв'язках (координація, узгодження, керування, прилягання, тяжіння). З точки зору граматичної розрізняють члени речення головні (підмет і присудок) і другорядні (означення, додаток і обставини). Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення взаємно зумовлюють один одного й у своїй єдності становлять граматичну основу двоскладного речення. В односкладних реченнях граматичну основу становить один головний член, який лише за формою може нагадувати підмет чи присудок двоскладного речення, а насправді не є ні підметом, ні присудком.

Звертання, вставні слова і словосполучення, вставлені конструкції, вигуки, слова *так* і *ні* в складі речення не пов'язуються синтаксичними відношеннями з іншими словами і тому не відносяться ні до головних, ні до другорядних членів речення.

ЧУЖЕ́ МО́ВЛЕННЯ, чужа́я речь. Висловлення іншої особи, відтворене і включене в авторський виклад. Залежно від лексико-синтаксичних засобів і способів передачі чужого мовлення розрізняються так звана пряма мова і непряма мова.

Ш

ШИПЛЯ́ЧІ ЗВУ́КИ, шипя́щие зву́ки. Шумні щілинні передньоязикові приголосні [ж], [ш] і африкати [ч], [дж], при вимові яких виникає специфічний шум. Одержали назву за акустичним враженням, яке вони викликають.

ШТАМП, штамп (нім. Stampfe, від іт. stampa — печатка, друк). Мовний зворот, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення, внаслідок чого послаблюється його лексичне значення і стирається експресивність.

ШУМ, шум. Акустичний ефект неритмічних коливань активних органів мовного апарату, а також тертя виштовхуваного повітря об краї щілини, утвореної зближенням органів мовного апарату, чи вибуху при їх зімкненні в ротовій порожнині. У дзвінких приголосних [б], [г], [д], [ж], [з], [дз], [дж] шум переважає над голосом. У сонорних приголосних [л], [м], [н], [р], [в], [j] голос переважає над шумом.

ШУ́МНІ ПРИ́ГОЛОСНІ, шу́мные согла́сные. Приголосні звуки, при творенні яких шум становить усю їх звукову якість, як у глухих приголосних, або має перевагу над голосом, у поєднанні з яким становить єдиний звук. За наявністю чи відсутністю голосу шумні приголосні поділяються на глухі, в яких голосу немає, і дзвінкі, в яких шум має перевагу над голосом. До шумних належать усі приголосні звуки, крім сонорних, бо в сонорних голос має перевагу над шумом.

Щ

ЩІЛИ́ННІ ПРИ́ГОЛОСНІ, **щелевые согла́сные.** Приголосні звуки, які утворюються тертям виштовхуваного з легенів повітря об стінки щілини, утвореної зближенням артикулюючих органів, мовного апарату. До щілинних в українській мові належать: [в], [ф], [з], [з′], [с], [с′], [ж], [ш], [j], [х], [г], [л], [л′]. Щілинні приголосні називають ще **фрикативними приголосними**, або **спірантами.**

Я

Я́ДЕРНІ СТРУКТУ́РИ, **я́дерные структу́ры.** Найпростіші синтаксичні моделі, що використовуються для різноманітних трансформацій за вимогами контексту.

ЯДРО́ ВИ́СЛОВЛЕННЯ, **ядро́ выска́зывания** див. **актуальне членування речення.**

ЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ, **язы́чные согла́сные.** Приголосні звуки, при творенні яких основним активним органом є язик. Розрізняються три групи язикових приголосних: передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові.

Я́КАННЯ, **я́канье.** Вимова в деяких говірках російської мови після м'яких приголосних у першому перед наголошеним складом звука [а] замість літературного короткого [и]: *н′аси́, в′аду́* (орфографічно: *неси, веду*).

Я́РУС, **я́рус** див. **рівень мови.**

АЛФАВІТНИЙ СПИСОК СЛОВНИКОВИХ СТАТЕЙ

Абзац, абзац
аблатив, аблатив
аблаут, аблаут
абревіатура, аббревиатура
абревіація, аббревиация
абсолютний, абсолютный
абстрактні іменники, абстрактные существительные
автосемантичний, автосемантический
агентивне значення, агентивное значение
агентивний суфікс, агентивный суффикс
аглютинативний, агглютинативный
аглютинація, агглютинация
адаптація, адаптация
адвербальний, адвербальный
адвербіалізація, адвербиализация
адвербіальний, адвербиальный
ад'єктивація, адъективация
ад'єктивний, адъективный
ад'єктивований, адъективированный
адстрат, адстрат
азбука, азбука
акання, аканье
акомодація, аккомодация
активна лексика, активная лексика
активний, активный
актуалізація, актуализация
актуальне членування речення, актуальное членение предложения
актуальний, актуальный
акустика, акустика
акустичний, акустический
акут, акут
акутовий, акутовый
акцент, акцент
акцентологія, акцентология
акцентуація, акцентування, акцентуация
акцентувати, акцентировать
алгоритм, алгоритм
алегорія, аллегория
алітерація, аллитерация
алогізм, алогизм
аломорф, алломорф
алофон, аллофон
алфавіт, алфавит
альвеолярний, альвеолярный
альтернація, альтернация
аморфні мови, аморфные языки
ампліфікація, амплификация
амфіболія, амфиболия
анаграма, анаграмма
анаколуф, анаколуф
аналіз, анализ
аналітичний, аналитический
аналогія, аналогия
анафора, анафора
анафоричний, анафорический
анахронізм, анахронизм
андронім, андроним
антитеза, антитеза
антифраза, або антифразис, антифразис
антоніми, антонимы
антономазія, антономазия
антропонім, антропоним
антропоніміка, антропонімія, антропонимика
аорист, аорист
апелятив, апеллятив
апікальний, апикальный

аплікація, аппликация
апозитивний, аппозитивный
апозиція, аппозиция
апокопа, апокопа
апостроф, апостроф
арго, арго
арготизм, арготизм
ареал, ареал
артикль, артикль
артикуляційний, артикуляционный
артикуляція, артикуляция
архаїзм, архаизм
архаїчний, архаический
асемантичний, асемантический, асемантичный
асиміляція, ассимиляция
асиндетон, асиндетон
асонанс, ассонанс
аспірати, аспираты
атематичний, атематический
атлас діалектологічний, атлас диалектологический
атонація, атонация
атрибут, атрибут
атрибутивний, атрибутивный
атрибутивно-предикативний, атрибутивно-предикативный
афереза, аферезис
афікс, аффикс
афіксальний, аффиксальный
афіксація, аффиксация
афіксоїд, аффиксоид
афоризм, афоризм
африката, аффриката
Багатозначний, многозначный
багатозначність, многозначность
бажальний спосіб, желательное наклонение
безафіксний, безаффиксный
безвідносний, безотносительный
безособовий, безличный
безособово-предикативні слова, безлично-предикативные слова
безособовість, безличность
безпідметовий, безподлежащный
безпосереднє керування, непосредственное управление
безпрефіксний, беспрефиксный
безприйменниковий, беспредложный
безприсудкове речення, бессказуемное предложение
безсполучниковий, бессоюзный
білабіальний, билабиальный
білінгвізм, билингвизм
бінарний, бинарный
боковий приголосний, боковой согласный
буква (літера), буква
бустрофедон, бустрофедон
буттєве (екзистенціальне) речення, бытийное (экзистенциальное) предложение
Валентність слова, валентность слова
вампум, вампум
варваризм, варваризм
варіант, вариант
варіативність, вариативность
варіація фонеми, вариация фонемы
веляризація, веляризация
веляризований, веляризованный
велярний, велярный
вербалізація, вербализация
вербальний, вербальный
вживання, употребление
взаємний, взаимный
вибух, взрыв
вибуховий, взрывной

вигук, междометие
вигуковий, междометный
вид дієслова, вид глагола
видовий, видовой
висловлення, высказывание
виняток, исключение
висота звука (тону), высота звука (тона)
висячий дефіс, висячий дефис
витримка, выдержка
вищий ступінь, сравнительная степень
вібрант, вибрант
віддієслівний, отглагольный
відіменний, отыменный
відкритий, открытый
відкритий наголос, открытое ударение
відкритий склад, открытый слог
відкриті структури, открытые структуры
відміна, склонение
відмінок, падеж
відмінювання, склонение
відносний, относительный
відносно-безособові речення, относительно-безличные предложения
відношення, отношения
відокремлений, обособленный
відокремлення, обособление
відступ, отступ
відтінок (значення), оттенок (значения)
вільне словосполучення, свободное словосочетание
власне українська лексика, собственно украинская лексика
внутрішній, внутренний
внутрішня мова, внутренняя речь
внутрішня форма слова, внутренняя форма слова
вокабула, вокабула
вокалізм, вокализм
вокатив, вокатив
вокативний, вокативный
волапюк, воляпюк (волапюк)
волюнтатив, волюнтатив
вставлені слова, словосполучення і речення, вставные слова, словосочетания и предложения
вставні слова, словосполучення і речення, вводные слова, словосочетания и предложения
вульгаризми, вильгаризмы
в'язь, вязь
Галицизм, галлицизм
гаплологія, гаплология
гармонія голосних, гармония гласных
генеалогічний, генеалогический
генетив, генетив
генетивний, генетивный
германізм, германизм
германські мови, германские языки
германістика, германистика
герундив, герундив
герундій, герундий
гідронім, гидроним
гідроніміка, гидронимика
гідронімікон, гидронимикон
гідронімічний, гидронимический
гідронімія, гидронимия
гіпербола, гипербола
гіпотаксис, гипотаксис
гіпотетична форма, гипотетическая форма
глаголиця, глаголица
глоса, глосса
глосарій, глоссарий

глосема, глоссема
глосематика, глоссематика
глотогонічний, глоттогонический
глотогонія, глоттогония
глухий, глухой
гніздо, гнездо
гніздовий, гнездовой
говірка, говор
головний, главный
голос, голос
голосні звуки, гласные звуки
голосові зв'язки, голосовые связки
гортань, гортань
готичне письмо, готическое письмо
градаційні сполучники, градационные союзы
градація, градация
граматика, грамматика
граматикалізація, грамматикализация
граматична категорія, грамматическая категория
граматична форма слова, грамматическая форма слова
граматична форма словосполучення, грамматическая форма словосочетания
граматичне значення, грамматическое значение
граматичний, грамматический
граматичний зв'язок, грамматическая связь
грамема, граммема
графема, графема
графеміка, графемика
графіка, графика
графіті, граффити
грецизм, грецизм
група, группа
губний, губной
губно-губний, губно-губной
губно-зубний, губно-зубной
Давальний відмінок, дательный падеж
давноминулий час, давнопрошедшее время
давньоруська мова, древнерусский язык
двовидові дієслова, двувидовые глаголы
двоїна, двойственное число
двокрапка, двоеточие
двомовність (білінгвізм), двуязычие (билингвизм)
двоскладне речення, двусоставное предложение
двосуб'єктні конструкції, двусубъектные конструкции
двочленний, двучленный
дев'ятка, девятка
деетимологізація, деэтимологизация
дезафіксація, дезаффиксация
дейктичний, дейктический
декореляція, декорреляция
демінутив, деминутив
деназалізація, деназализация
денотат, денотат
денотативний, денотативный
дентальний, дентальный
денталізація, дентализация
дериваційний, деривационный
деривація, деривация
десемантизація, десемантизация
дескриптивний, дескриптивный
детермінант (детермінуючий член речення), детерминант (детерминирующий член предложения)

дефектні дієслова, дефектные глаголы
дефіс, дефис
дзвінкий, звонкий
дивергенти, дивергенты
дивергенція, дивергенция
дисиміляція, диссимиляция
дистантний, дистантный
дистинктивний, дистинктивный
дистрибутивний, дистрибутивный
дистрибуція, дистрибуция
дифтонг, дифтонг
диференціальний, дифференциальный
диференціація, дифференциация
диференціюючі написання, дифференцирующие написания
дихальна група, дыхательная группа
дихотомічний принцип, дихотомический принцип
діакритики, диакритики
діакритичний знак, диакритический знак
діалект, диалект
діалектизми, диалектизмы
діалектний, диалектный
діалектологічний, диалектологический
діалектологія, диалектология
діалог, диалог
діахронія, диахрония
дієвідміна, спряжение
дієвідмінювання, спряжение
дієприкметник, причастие
дієприкметниковий, причастный
дієприслівник, деепричастие
дієприслівниковий, деепричастный
дієслівний, глагольный
дієслівність, глагольность
дієслово, глагол
діловий, деловой
довгий, долгий
довгота, долгота
додаток, дополнение
домінанта, доминанта
доконаний вид, совершенный вид
допоміжний, вспомогательный
дорсальний, дорсальный
дравідські мови, дравидские языки
дрижачий (вібрант), дрожащий (вибрант)
дробові числівники, дробные числительные
друга палаталізація, вторая палатализация
друга сигнальна система, вторая сигнальная система
друге повноголосся, второе полногласие
другорядний присудок, второстепенное сказуемое
другорядні члени речення, второстепенные члены предложения
дублет, дублет
дужки, скобки
Евфемізми, эвфемизмы
евфонія, эвфония
еквівалент, эквивалент
екзистенціальне речення, экзистенциальное предложение
екзотична лексика, экзотическая лексика
екскурсія, экскурсия
експіраторний, экспираторный
експірація, экспирация
експлозивний, эксплозивный

експлозія, эксплозия
експресивний, экспрессивный
експресивність, экспрессивность
експресія, экспрессия
екстралінгвістичний, экстралингвистический
елатив, элатив
елізія, элизия
еліпсис, эллипсис
еліптичний, эллиптический
емоційний, эмоциональный
емфаза, эмфаза
емфатичний, эмфатический
енантіосемія, энантиосемия
енкліза, энклиза
енклітика, энклитика
енклітичний, энклитический
енциклопедичний словник, энциклопедический словарь
епентеза, эпентеза
епітет, эпитет
епіфора, эпифора
епонім, эпоним
ергатив, эргатив
ергативний, эргативный
ергонім, эргоним
есперанто, эсперанто
етимологічний, этимологический
етимологія, этимология
етимон, этимон
етнонім, этноним
етноніміка, этнонимика
Жанр, жанр
жаргон, жаргон
жаргонізм, жаргонизм
жаргонний, жаргонный
живий, живой
жіночий рід, женский род
Забарвлення, окраска
загальні іменники, нарицательные имена существительные
загальновживаний, общеупотребительный
заголовне слово, заглавное слово
задньопіднебінний, задненебный
задньоязиковий, заднеязычный
займенник, местоимение
займенниковий, местоименный
займенниковість, местоименность
закінчення (флексія), окончание (флексия)
закон (лінгвістичний), закон (лингвистический)
закритий склад, закрытый слог
закриті структури, закрытые структуры
заперечення, отрицание
заперечний, отрицательный
заперечно-питальне речення, отрицательно-вопросительное предложение
запозичене слово, заимствованное слово
запозичення, заимствование
звертання, обращение
зворотне узгодження, обратное согласование
зворотний, возвратный
звук, звук
звуковий, звуковой
звуконаслідувальний, звукоподражательный
звуконаслідування, звукоподражание
звукопис, звукопись
зв'язаний, связанный
зв'язка, связка
зімкнений, смычный
зіяння, зияние
зміна, изменение

змінний, изменяемый
змішана дієвідміна, смешанное спряжение
знак, знак
знакова теорія мови, знаковая теория языка
знаковий, знаковый
знахідний відмінок, винительный падеж
значення, значение
зубний, зубной
Іберійсько-кавказькі мови, иберийско-кавказские языки
Ідентифікаційна функція фонем, идентификационная функция фонем
Ідеограма, идеограмма
Ідеографія, идеография
Ідіома, идиома
Ідіоматика, идиоматика
Ідіоматичний, идиоматический
Ідо, идо
Ієрогліф, иероглиф
Ієрогліфічний, иероглифический
Ізоглоса, изоглосса
Ізолюючі мови, изолирующие языки
Ізольована фонема, изолированная фонема
Ізоляція, изоляция
Ізосинтагма, изосинтагма
Іменна частина складеного присудка, именная часть составного сказуемого
Іменний, именной
Іменний присудок, именное сказуемое
Іменник, имя существительное
Іменні частини мови, именные части речи
Імператив, императив
Імперативний, императивный
Імперативне речення, императивное предложение
Імперфект, имперфект
Імперфективація, имперфективация
Ім'я, имя
Інваріант, инвариант
Інверсований, инверсированный
Інверсія, инверсия
Індикатив, индикатив
Індіанські мови, индейские языки
Індоєвропейський, индоевропейский
Індоєвропейські мови, индоевропейские языки
Інкорпорація, инкорпорация
Інкорпоруючі (полісинтетичні) мови, инкорпорирующие (полисинтетические) языки
Інновація, инновация
Інтегральні ознаки фонеми, интегральные признаки фонемы
Інтеграція, интеграция
Інтенсивність, интенсивность
Інтервокальний, интервокальный
Інтер'єктивація, интеръективация
Інтерконсонантний, интерконсонантный
Інтерлінгва, интерлингва
Інтерлінгвістика, интерлингвистика
Інтернаціоналізм, интернационализм
Інтернаціональна лексика, интернациональная лексика
Інтернаціональні слова, интернациональные слова

інтерпозиція, интерпозиция
інтерференція, интерференция
інтерфікс, интерфикс
інтерфіксація, интерфиксация
інтонація, интонация
інфікс, инфикс
інфінітив, инфинитив
інфінітивний, инфинитивный
інформаційний, информационный
інформація, информация
інхоативні дієслова, инхоативные глаголы
іншомовні слова, иноязычные слова
іронія, ирония
історизми, историзмы
історичний, исторический
ітеративний, итеративный
Йот, йот
йотація, йотация
йотовані голосні, йотированные гласные
Какофонія, какофония
какумінальні приголосні, какуминальные согласные
каламбур, каламбур
каліграфія, каллиграфия
калька, калька
калькування, калькирование
канцеляризм, канцеляризм
капітальне письмо, капитальное письмо
карта діалектологічна, карта диалектологическая
катахреза, катахреза
категоріальне значення, категориальное значение
категорія безособовості, категория безличности
категорія виду, категория вида
категорія граматична, категория грамматическая
категорія особи, категория лица
категорія понятійна, категория понятийная
категорія роду, категория рода
категорія способу, категория наклонения
категорія стану [1], категория залога
категорія стану [2], категория состояния
категорія суб'єктивної оцінки, категория субъективной оценки
категорія часу, категория времени
категорія числа, категория числа
катойконім, катойконим
каузальний, каузальный
каузативний, каузативный
керований, управляемый
керування, управление
керуючий, управляющий
кирилиця, кириллица
китайсько-тібетські мови, китайско-тибетские языки
кінема, кинема
кінечний, конечный
класифікація генеалогічна, классификация генеалогическая
класифікація морфологічна, классификация морфологическая
класифікація речень, классификация предложений
класи дієслів, классы глаголов
класи семантичні, классы семантические
клинопис, клинопись

клична форма (вокатив), звательная форма (вокатив)
кліше, клише
книжний, книжный
койне, койне
кома, запятая
комбінаторні зміни звуків, комбинаторные изменения звуков
компаративістика, компаративізм, компаративистика
компаративний, компаративный
комплетивні відношення, комплетивные отношения
композит, композита
комунікативна функція, коммуникативная функция
комунікація, коммуникация
конвергенти, конвергенты
конвергенція, конвергенция
коннотативний, коннотативный
коннотація, коннотация
консонант, консонант
консонантизм, консонантизм
консонантний, консонантный
конститутивна функція фонем, конститутивная функция фонем
конститутивні ознаки фонеми, конститутивные признаки фонемы
конструкція, конструкция
контактний, контактный
контамінація, контаминация
контекст, контекст
контекстуальний, контекстуальный
контраст, контраст
конфікс, конфикс
конфікcація, конфиксация
координація, координация
корелят, коррелят
корелятивний, коррелятивный
кореляція, корреляция
корінь, корень
кореневий, корневой
короткий, краткий
короткість, краткость
крапка, точка
крапка з комою, точка с запятой
крапки (три крапки), многоточие
крилаті вислови (слова), крылатые выражения (слова)
криптограма, криптограмма
криптографічний, криптографический
криптографія, криптография
криптологія, криптология
культура мови, культура речи
курсив, курсив
Лабіалізація, лабиализация
лабіалізований, лабиализованный
лабіальний, лабиальный
лабіо-дентальний, лабио-дентальный
латеральний, латеральный
латиниця, латиница
латинізм, латинизм
лексема, лексема
лексика, лексика
лексикалізація, лексикализация
лексикалізований, лексикализованный
лексико-граматичний, лексико-грамматический
лексикографічний, лексикографический
лексикографія, лексикография
лексикологія, лексикология

лексикон, лексикон
лексико-синтаксичний, лексико-синтаксический
лексичний, лексический
лігатура, лигатура
лінгвістика, лингвистика
лінгвістичний, лингвистический
лінгвостилістика (лінгвістична стилістика), лингвостилистика (лингвистическая стилистика)
літера, буква
літературний, литературный
літота, литота
логічний, логический
локальний, локальный
Майбутній час, будущее время
макаронізм, макаронизм
макаронічний, макаронический
макротопонім, макротопоним
маркований, маркированный
масова комунікація, массовая коммуникация
математична лінгвістика, математическая лингвистика
матронім, матроним
мейозис, мейозис
мелодика, мелодика
мертвий, мертвый
металінгвістика, металингвистика
метамова, метаязык
метатеза, метатеза
метафора, метафора
метод (лінгвістичний), метод (лингвистический)
метонімічний, метонимический
метонімія, метонимия
милозвучність, благозвучие
минулий час, прошедшее время
мікролінгвістика, микролингвистика
місцевий відмінок, предложный падеж
множина, множественное число
множинність, множественность
мова, язык
мова-джерело, язык-источник
мова міжнаціонального спілкування, язык межнационального общения
мова-основа, язык-основа
мови банту, языки банту
мовлення, речь
мовна характеристика [персонажів] (мовний портрет), речевая характеристика [персонажей] (речевой портрет)
мовний апарат, речевой аппарат
мовний етикет, речевой этикет
мовний потік, речевой поток
мовний такт, речевой такт
модальний, модальный
модальні дієслова, модальные глаголы
модальні слова, модальные слова
модальність, модальность
моделювання, моделирование
модель, модель
монгольські мови, монгольские языки
монолог, монолог
монологічний, монологический
моносемантичний, моносемантический
моносемія, моносемия
моносилабічний, моносиллабический

монофтонг, монофтонг
монофтонгізація, монофтонгизация
морф, морф
морфема, морфема
морфеміка, морфемика
морфемний, морфемный
морфологізація, морфологизация
морфологізований член речення, морфологизированный член предложения
морфологічна (типологічна) класифікація мов, морфологическая (типологическая) классификация языков
морфологічний, морфологический
морфологічна категорія, морфологическая категория
морфологія, морфология
морфонема, морфонема
морфонологічний, морфонологический
морфонологія, морфонология
мотивоване слово, мотивированное слово
мотивуюче слово, мотивирующее слово
м'який приголосний, мягкий согласный
м'якість приголосних, мягкость согласных
Наголос, ударение
наголошений голосний, ударный гласный
надфразна єдність, сверхфразное единство
назалізація, назализация
назалізований, назализованный
називне речення, назывное предложение
назва, название
називний відмінок, именительный падеж
найменування, наименование
наказовий спосіб, изъявительное наклонение
написання, написание
напівпредикативні відношення, полупредикативные отношения
напівпряма мова, полупрямая речь
напівповнозначні дієслова, полузнаменательные глаголы
наріччя, наречие
народна етимологія, народная этимология
науковий стиль, научный стиль
національна мова, национальный язык
невідмінювані іменники, несклоняемые имена существительные
невласне пряма мова, несобственно прямая речь
недоконаний вид, несовершенный вид
незмінні слова, неизменяемые слова
нейтральна лексика, нейтральная лексика
нелабіалізований, нелабиализованный
немаркований, немаркированный
неморфологізований член речення, неморфологизованный член предложения
ненаголошений голосний, неударяемый гласный
неоднорідні члени речення, неоднородные члены предложения

неозначена форма дієслова, неопределенная форма глагола
неозначено-особові речення, неопределенно-личные предложения
неологізм, неологизм
неособові форми дієслова, неличные формы глагола
непаралельні чергування звуків, непараллельные чередования звуков
непарні дієслова, непарные глаголы
неперехідні дієслова, непереходные глаголы
неповне речення, неполное предложение
неповне узгодження, неполное согласование
неповноголосся, неполногласие
непоширене речення, нераспространенное предложение
непоширений член речення, нераспространенный член предложения
непредикативні категорії дієслова, непредикативные категории глагола
непредикативні форми дієслова, непредикативные формы глагола
неприкритий склад, неприкрытый слог
непродуктивні афікси, непродуктивные аффиксы
непродуктивні класи дієслів, непродуктивные классы глаголов
непряма мова, косвенная речь
непряме запитання, косвенный вопрос
непрямий відмінок, косвенный падеж
непрямий додаток, косвенное дополнение
непрямо-перехідні дієслова, косвенно-переходные глаголы
несполучність, несочетаемость
нечленні прикметники, нечленные прилагательные
номенклатура, номенклатура
номінатив, номинатив
номінативне речення, номинативное предложение
норма [мовна], норма [языковая]
носові голосні, носовые гласные
носові приголосні, носовые согласные
нульовий, нулевой
нульова форма, нулевая форма
нуль звука, нуль звука
нумералізація, нумерализация
Об'єкт, объект
об'єктні відношення, объектные отношения
обставина, обстоятельство
обставинний, обстоятельственный
оглушення приголосних, оглушение согласных
одзвінчення, озвончение
одиниця, единица
одиничні іменники, единичные имена существительные
однина, единственное число
одновидові дієслова, одновидовые глаголы

однозначний (моносемантичний), однозначный (моносемантический)
однозначність (моносемія), однозначность (моносемия)
однокореневі слова, однокорневые слова
однорідний, однородный
однорідні члени речення, однородные члены предложения
односкладні речення, односоставные предложения
означальний, определительный
означення, определение
ойконім, ойконим
оказіоналізм, окказионализм
оказіональний, окказиональный
окличне речення, восклицательное предложение
оксиденталь, оксиденталь
оксиморон (оксюморон), оксиморон (оксюморон)
омографи, омографы
омоморфеми, омоморфемы
омоніми, омонимы
омонімія, омонимия
омофони, омофоны
омоформи, омоформы
онім, оним
ономастика, ономастика
ономатопея, ономатопея
опис, описание
описовий, описательный
опозиція, оппозиция
опрощення, опрощение
орудний відмінок, творительный падеж
орфограма, орфограмма
орфографічний, орфографический
орфографія, орфография
орфоепічний, орфоэпический
орфоепія, орфоэпия
основа, основа
основи дієслова, основы глагола
основна частина речення, основная часть предложения
основний словниковий фонд, основной словарный фонд
особа, лицо
особове речення, личное предложение
особовий, личный
офіційно-діловий стиль, официально-деловой стиль
Палаталізація, палатализация
палаталізовані звуки, палатализованные звуки
палатальний звук, палатальный звук
палеоазіатські мови, палеоазиатские языки
палеографія, палеография
паліндром, палиндром
парадигма, парадигма
парадигматика, парадигматика
парадигматичний, парадигматический
паралелізм, параллелизм
паралельна супідрядність, параллельное соподчинение
паралельне чергування, параллельное чередование
паралельні синтаксичні конструкції, параллельные синтаксические конструкции
паралінгвістика, паралингвистика
паратаксис, паратаксис
парні дієслова, парные глаголы
парні приголосні, парные согласные

парні сполучники, парные союзы
пароніми, паронимы
парономазія, парономазия
партитивний, партитивный
парцеляція, парцелляция
пасивний, пассивный
патронім, патроним
патронімія, патронимия
пауза, пауза
пейоративний, пейоративный
первинний, первичный
передній, передний
передньоязикові приголосні, переднеязычные согласные
переклад, перевод
перекладний словник, переводной словарь
перенос слова, перенос слова
переносне значення, переносное значение
перерозклад, переразложение
перехідні дієслова, переходные глаголы
перехідність, переходность
перифраз, перифраза, перифраз, перифраза
період, период
персоніфікація, персонификация
перфект, перфект
перфективація, перфективация
перша особа, первое лицо
перша відміна, первое склонение
перша палаталізація, первая палатализация
писемність, письменность
письмо, письмо
питальне речення, вопросительное предложение
питальні займенники, вопросительные местоимения
питальні частки, вопросительные частицы
півустав, полуустав
підмет, подлежащее
підняття, подъем
підрядне речення, придаточное предложение
підрядне речення додаткове, придаточное предложение дополнительное
підрядне речення допустове, придаточное предложение уступительное
підрядне з'ясувальне речення, придаточное изъяснительное предложение
підрядне речення мети, придаточное предложение цели
підрядне речення міри або ступеня, придаточное предложение меры или степени
підрядне речення місця, придаточное предложение места
підрядне речення наслідкове, придаточное предложение следственное
підрядне речення означальне, придаточное предложение определительное
підрядне речення підметове, придаточное предложение подлежащное
підрядне речення порівняльне, придаточное предложение сравнительное
підрядне речення присудкове, придаточное предложение сказуемное
підрядне речення причини, придаточное предложение причины
підрядне речення способу дії, придаточное предложение образа действия

підрядне речення супровідне (приєднувальне), придаточное предложение сопроводительное
підрядне речення умовне, придаточное предложение условное
підрядне речення часу, придаточное предложение времени
підрядний зв'язок, подчинительная связь
підрядність, подчинение
післяйменник, послелог
плавні приголосні, плавные согласные
плеоназм, плеоназм
pluralia tantum (множинні іменники)
плюсквамперфект, плюсквамперфект
побічний наголос, второстепенное (побочное) ударение
побутова лексика, бытовая лексика
повне речення, полное предложение
повне узгодження, полное согласование
повні омоніми, полные омонимы
повні прикметники, полные прилагательные
повноголосся, полногласие
повнозначні (самостійні) слова, знаменательные (полнозначные, самостоятельные) слова
повтор, повтор
поетична мова, поэтическая речь
позиційне чергування звуків, позиционное чередование звуков
позиція, позиция
позначка, помета
поле, поле
поліглот, полиглот
поліпредикативність, полипредикативность
полісемія, полисемия
полісиндетон, полисиндетон
полісинтетичні мови, полисинтетические языки
порівняльний, сравнительный
порівняльно-історичний метод, сравнительно-исторический метод
порядок слів, порядок слов
посесивний, поссесивный
постпозитивний, постпозитивный
постпозиція, постпозиция
постфікс, постфикс
походження мови, происхождение языка
поширене речення, распространенное предложение
поширені члени речення, распространенные члены предложения
пояснення, пояснение
прабатьківщина слов'ян [мовна], прародина славян [языковая]
правило, правило
правопис, правописание
практична стилістика, практическая стилистика
пракрити, пракриты
прамова (мова-основа), праязык (язык-основа)
праслов'янська мова, праславянский язык
предикат, предикат
предикативи (предикативні прислівники), предикативы (предикативные наречия)

предикативний, предикативный
предикативність, предикативность
предикація, предикация
препозитивний, препозитивный
препозиція, препозиция
префікс, префикс (приставка)
префіксація, префиксация
префіксоїд, префиксоид
приголосні, согласные
приєднання, присоединение
приєднувальний, присоединительный
призв'язковий член, присвязочный член
прийменник, предлог
приказка, поговорка
прикладка, приложение
прикладна лінгвістика, прикладная лингвистика
прикметник, имя прилагательное
прикметниковий, адъективный
прикритий склад, прикрытый слог
прилягання, примыкание
примовка, прибаутка
прислівник, наречие
прислівниковий, наречный
прислів'я, пословица
присудок, сказуемое
присубстантивний, присубстантивный
причиновий, причинный
прогресивний, прогрессивный
продуктивність, продуктивность
продуктивний, продуктивный
прокліза, проклиза
проклітика, проклитика
прономіналізація, прономинализация
проривний, взрывной
просодема, просодема
просодичний, просодический
просодія, просодия
просте речення, простое предложение
простий, простой
протиставний, противительный
професійна лексика, профессиональная лексика
професіоналізми, профессионализмы
просторічна лексика, просторечная лексика
просторічний, просторечный
просторіччя, просторечие
протеза, протеза
протетичний, протетический
протиставлення, противопоставление
пряма мова, прямая речь
пряме значення, прямое значение
пряме питання, прямой вопрос
пряме узгодження, прямое согласование
прямий відмінок, прямой падеж
прямий додаток, прямое дополнение
прямий порядок слів, прямой порядок слов
психолінгвістика, психолингвистика
психологічний підмет (психологічний суб'єкт), психологическое подлежащее (психологический субъект)
психологічний присудок (психологічний предикат), психологическое сказуемое (психологический предикат)

публіцистичний стиль, публицистический стиль
пунктограма, пунктограмма
пунктуація, пунктуация
пуризм, пуризм
пустий префікс, пустая приставка
Радиксоїди, радиксоиды
реалії, реалии
регресивний, регрессивный
редеривація (зворотне словотворення), редеривация (обратное словообразование)
редукований, редуцированный
редуковані голосні, редуцированные гласные
редукція, редукция
редуплікація, редупликация
рекурсія, рекурсия
релевантний, релевантный
реліктова форма, реликтовая форма
релятивний, релятивный
рема, рема
ремарка, ремарка
репліка, реплика
референт, референт
рецептивний, рецептивный
речення, предложение
речення тотожності, предложение тождества
ритм, ритм
ритмомелодика, ритмомелодика
риторика, риторика
риторичний, риторический
рівень мови, уровень языка
рід, род
різновідмінювані дієслова, разноспрягаемые глаголы
різновідмінювані іменники, разносклоняемые имена существительные
родовий відмінок, родительный падеж
розбір, разбор
розділовий сполучник, разделительный союз
розділові знаки, знаки препинания
розмовна лексика, разговорная лексика
розмовне мовлення, разговорная речь
розмовно-побутовий стиль, разговорно-бытовой стиль
розповідне речення, повествовательное предложение
розподібнення, расподобление
розширення значення, расширение значения
романські мови, романские языки
ротовий, ртовый
ряд [1], ряд
ряд [2], ряд
Самодійські мови, самодийские языки
самостійний, самостоятельный
сегмент, сегмент
сегментація, сегментация
сема, сема
семантизація, семантизация
семантика, семантика
семантичний, семантический
семасіологія, семасиология
семема, семема
семасіологічний, семасиологический
семіологічний, семиологический
семіологія, семиология
семіотика, семиотика
семітські мови, семитские языки

середньоязиковий, среднеязычный
сибілянти, сибилянты
сигніфікат, сигнификат
сигніфікативний, сигнификативный
сила звука, сила звука
силабічне письмо, силлабическое письмо
сильне керування, сильное управление
сильний, сильный
сингармонізм, сингармонизм
сингулятив, сингулятив
синекдоха, синекдоха
синкопа, синкопа
синкопований (синкоповий), синкопированный
синоніми, синонимы
синоніміка, синонимика
синонімічний, синонимический,
синонімія, синонимия
синсемантичний, синсемантический
синтагма, синтагма
синтагматика, синтагматика
синтагматичний, синтагматический
синтаксис, синтаксис
синтаксичний, синтаксический
синтетичний, синтетический
синтетичні мови, синтетические языки
синхронічний, синхронический
синхронія, синхрония
система, система
системний, системный
ситуативний, ситуативный
ситуація, ситуация
сім'я мов, семья языков
singularia tantum
склад, слог
складений присудок, составное сказуемое
складені прийменники, составные предлоги
складені сполучники, составные союзы
складені числівники, составные числительные
складне речення, сложное предложение
складне речення змішаного типу, сложное предложение смешанного типа
складне синтаксичне ціле, сложное синтаксическое целое
складне слово (композит), сложное слово (композита)
складний, сложный
складні синтаксичні конструкції, сложные синтаксические конструкции
складноафіксальний спосіб словотворення, сложноаффиксальный способ словообразования
складнопідрядне речення, сложноподчиненное предложение
складноскорочені слова, сложносокращенные слова
складносурядне речення, сложносочиненное предложение
складносуфіксальний спосіб словотворення, сложносуффиксальный способ словообразования
складове письмо, слоговое письмо
скоропис, скоропись
слабке керування, слабое управление
слабкий, слабый
сленг, сленг

слова-паразити, слова-паразиты
слова-речення, слова-предложения
словесний, словесный
словесний ряд, словесный ряд
слóвник, слóвник
словни́к, словарь
словниковий склад мови, словарный состав языка
слово, слово
словозміна, словоизменение
словоскладання, словосложение
словосполучення, словосочетание
словотвір, словообразование
словотворчий; словообразовательный
слово-тип, слово-тип
словоформа, словоформа
слов'янські мови, славянские языки
службові слова, служебные слова
солецизм, солецизм
сонант, сонант
сонорні звуки, сонорные звуки
соціолінгвістика (соціологічна лінгвістика), социолингвистика (социологическая лингвистика)
співвідносні (корелятивні) слова, соотносительные (коррелятивные) слова
спіранти, спиранты
сполучник, союз
сполучниковий зв'язок, союзная связь
сполучні слова, союзные слова
сполучуваність, сочетаемость
спонтанний, спонтанный
спонукальний спосіб, побудительное наклонение
спонукальні речення, побудительные предложения
спорідненість мов, родство языков
спосіб, наклонение
спосіб дієслівної дії, способ глагольного действия
способи вираження граматичних значень, способы выражения грамматических значений
способи вираження синтаксичних відношень, способы выражения синтаксических отношений
способи словотворення, способы словообразования
спрощення, упрощение
стан, залог
старослов'янізми, старославянизмы
старослов'янська мова, старославянский язык
стверджувальне речення, утвердительное предложение
стилізація, стилизация
стилістика, стилистика
стилістичний, стилистический
стиль, стиль
структура, структура
структуралізм, структурализм
структуральний, структуралистический
структурна схема простого речення, структурная схема простого предложения
структурний, структурный
структурно-семантичний, структурно-семантический
структури гнучкі, структуры гибкие

структури негнучкі, структуры негибкие
ступеневе творення видів, ступенчатое образование видов
ступені порівняння, степени сравнения
стягнена форма прикметника, стяженная форма имени прилагательного
стягнення голосних, стяжение гласных
суб'єкт, субъект
суб'єктні відношення, субъектные отношения
суб'єктно-об'єктні відношення, субъектно-объектные отношения
субстантивація, субстантивация
субституція, субституция
субстрат, субстрат
суперстрат, суперстрат
супідрядність, соподчинение
супін, супин
суплетивізм, супплетивизм
суплетивний, супплетивный
сурядний, сочинительный
сурядність (сурядний зв'язок), сочинение (сочинительная связь)
суфікс, суффикс
суфіксація, суффиксация
суфіксоїд, суффиксоид
схрещення мов, скрещение языков
Табу, табу
тавтологія, тавтология
таємні мови, тайные языки
такт, такт
твердість приголосних, твердость согласных
тезаурус, тезаурус
текст, текст
текстологія, текстология
текстуальний, текстуальный
тема, тема
тематичний голосний, тематический гласный
тембр, тембр
темп мовлення, темп речи
темпоральні відношення, темпоральные отношения
тенденція, тенденция
теорія вигуків, теория междометий
теорія звуконаслідування, теория звукоподражания
теорія соціального договору, теория социального договора
теорія трудових вигуків, теория трудовых выкриков
теперішній час, настоящее время
термін, термин
термінологічний, терминологический
термінологія, терминология
тильда, тильда
тип мови, тип языка
тип речення, тип предложения
тип словосполучення, тип словосочетания
типологічна класифікація мов, типологическая классификация языков
типологія, типология
тире, тире
титло, титло
тлумачний словник, толковый словарь
тон, тон
тональні мови, тональные языки
тональність, тональность
тонічний наголос, тоническое ударение
топонім, топоним

топоніміка, топонимика
топонімікон, топонимикон
топонімічний, топонимический
топонімія, топонимия
традиційне мовознавство, традиционное языкознание
традиційні (історичні) написання, традиционные (исторические) написания
транскрипція, транскрипция
транслітерація, транслитерация
трансфікси, трансфиксы
транспозиційна мова, транспозиционный язык
трансформація, трансформация
третя особа, третье лицо
третя палаталізація, третья палатализация
трифтонг, трифтонг
троп, троп
тунгусо-маньчжурські мови, тунгусо-маньчжурские языки
тюркські мови, тюркские языки
тяжіння, тяготение
Увулярні приголосні, увулярные согласные
угро-фінські мови, угро-финские языки
узагальнено-особові речення, обобщенно-личные предложения
узагальнюючі слова, обобщающие слова
узгодження, согласование
узгодження за змістом, согласование по смыслу
узуальний, узуальный
узус, узус
умлаут, умлаут
умовний спосіб, условное наклонение
умовчання, умолчание
уособлення, олицетворение
уподібнення, уподобление
уральські мови, уральские языки
ускладнене просте речення, осложненное простое предложение
ускладнений присудок, осложненное сказуемое
ускладнення основи, осложнение основы
устав, устав
уточнюючі члени речення, уточняющие члены предложения
Фазові дієслова, фазовые глаголы
фамільярна лексика, фамильярная лексика
фарингальні приголосні, фарингальные согласные
фаукальні приголосні, фаукальные согласные
фігури мови (стилістичні, риторичні), фигуры речи (стилистические, риторические)
фіксований наголос, фиксированное ударение
філологічний словник, филологический словарь
філологія, филология
фіналь, финаль
фінно-угорські мови, финно-угорские языки
флексія, флексия
флективні мови, флективные языки
фонація, фонация
фонема, фонема
фонетика, фонетика
фонетичний, фонетический

фоніка, фоника
фонологія, фонология
форма слова, форма слова
формант, формант
форми мовлення, формы речи
форми словозміни, формы словоизменения
форми суб'єктивної оцінки, формы субъективной оценки
формотворення, формообразование
фраза, фраза
фразеологізм, фразеологизм
фразеологічно зв'язане значення, фразеологически связанное значение
фразеологічна одиниця (фразеологізм), фразеологическая единица (фразеологизм)
фразеологічний, фразеологический
фразеологія, фразеология
фразовий наголос, фразовое (фразное) ударение
фрикативні приголосні, фрикативные согласные
фузія, фузия
функція мови, функция языка
функції слова, функции слова
функціональна стилістика, функциональная стилистика
функціональні стилі, функциональные стили
функція, функция

Хамітські мови, хамитские языки
художньо-белетристичний стиль, художественно-беллетристический стиль

Цекання, цеканье
циркумфлекс, циркумфлекс
цитата, цитата
цільнооформленість, цельнооформленность
цокання, цоканье

Час, время
частини мови, части речи
частки, частицы
частотний словник, частотный словарь
частотність, частотность
чергування, чередование
числівники, числительные
число, число
члени речення, члены предложения
чуже мовлення, чужая речь

Шиплячі звуки, шипящие звуки
штамп, штамп
шум, шум
шумні приголосні, шумные согласные

Щілинні приголосні, щелевые согласные

Ядерні структури, ядерные структуры
ядро висловлення, ядро высказывания
язикові приголосні, язычные согласные
якання, яканье
ярус, ярус